

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

38

תשפ"ג | 2022

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 10,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במשך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין בהנחיות להגשת מאמרים באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמר ולצורך אליו את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת המאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: omiller@bgu.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940, פקס: 08-6596939

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 38

תשפ"ג – 2022

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורכים:	אבי בראלי ועופר שיף
עורכת משנה:	אורנה מילר
מערכת:	אבנר בן־עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, אמיר גולדשטיין, מנחם הופנונג, נסים ליאון, סבטלנה נטקוביץ, קובי פלד, קימי קפלן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון:	פנחס גינוסר

עריכת לשון:	רוית דלויה, טל נזה
הגהות:	הדס בלום
עריכת תקצירים:	בטסי רוזנברג
הבאה לדפוס:	סמדר רוטמן

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10049

תשפ"ג © 2022
כל הזכויות שמורות
למכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עימוד סדר: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בפרינטיב, ירושלים

תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

	פוליטיקה	
	אמיר גולדשטיין	מנחם בגין, הליכוד ומלחמת יום הכיפורים: אופוזיציה במלחמה וניצני השלום
9		
	אמיר פלג-עוזיהו	מנחם בגין בשנים 1942-1944: בין ציונות מדינית לציונות צבאית
36		
	עודד מארק	ההסתדרות, הממשלה והמיעוט הערבי בישראל בשנות הממשל הצבאי
60		
	כלכלה וחברה	
	חמי שיינבלט	ייבוא דגם הסופרמרקט האמריקני לישראל, 1957-1967
87		
	טל חניה	דוד ילין: לדמותו של בן הקהילה האשכנזית ובן הארץ המשכיל-המומחה, המדען-הצבר ושקיעת אידיאל החינוך ההומניסטי: אתוס ההצטיינות בחינוך בישראל בשנות החמישים והששים
115		
142		
	ספרות	
	מעין הראל	המת-החי נהפך לחימת: עיון במוטיב מפתח בתרבות ובספרות הישראלית
171		
	דפנה לוין	לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים
192		
	דת ואידאולוגיה	
	יוסף עופר	הרב הרצוג, ש"י עגנון והתפילה לשלום המדינה
215		
	תמר פרידמן	אתאיזם נחווה ופוסט-רציונליות בחייהם של יהודים ושלמה גוזמן-כרמלי
228		
	רשימת קיצורים	אתאיסטים בישראל
253		
	רשימת המשתתפים	
254		
	תקצירים באנגלית	
i		

פוליטיקה

מנחם בגין, הליכוד ומלחמת יום הכיפורים: אופוזיציה במלחמה וניצני השלום

אמיר גולדשטיין

תקציר

במאמר זה אני בוחן את עמדתה המשתנה של הנהגת הליכוד בימי מלחמת יום הכיפורים ואחריה ואת השפעת המלחמה על מפלגת האופוזיציה המרכזית. בשל סמיכות הזמנים בין הקמת הליכוד (בספטמבר 1973) לפרוץ הקרבות (שלושה שבועות מאוחר יותר) נעשתה המלחמה סדנת ההתגבשות של מרכיביה השונים למפלגה מלוכדת. מנהיגי הליכוד נחשפו בדיוני ועדת החוץ והביטחון, הזירה המרכזית שהם היו מעורבים בה, לדילמות, לשיקולים הצבאיים, המדיניים והפוליטיים בעת מערכה צבאית כבדה, הפכפכה ונעדרת הרגשת ניצחון ברור. הם נקטו בימי ההלם וקרבות הבלימה קו ממלכתי ותומך במהלכי הממשלה. משהתאושש צה"ל ועבר למתקפת נגד נמהלה התמיכה בממשלה בביקורת על מטרות המלחמה ועל דרך ניהולה. הפולמוס התעצם בשלב המגעים להפסקת האש והיה לעימות גלוי עם החזרה למערכת הבחירות לכנסת השמינית. בחינת האופן שפעלו בגין ושותפיו להנהגת הליכוד בשבועות המכריעים האלה זורעת אור על פרק בתולדות הימין הציוני ותורמת להבנת דפוסי פעולה של אופוזיציה פרלמנטרית בתקופה של משבר ביטחוני ולאומי. במאמר אני מנתח את ההשפעה המידית של המלחמה על פעילי הליכוד בעקבות המפגש שלהם עם הכמיהה לשלום שגאתה בקרב ציבור רחב בישראל. אטען כי טלטלת המלחמה פערה סדק בתפיסת עולמם, ודרכו נבטו לימים זרעי השלום, ההסכם שנחתם בין ממשלת הליכוד למצרים כחמש שנים מאוחר יותר.

מילות מפתח: הליכוד, מלחמת יום הכיפורים, מנחם בגין, תנועת החרות

ביום חמישי, 4 באוקטובר 1973, בשעה 19:30 הסתיימה ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת.¹ עם חברי הוועדה נמנה מנחם בגין, ראש האופוזיציה בכנסת ומנהיג הליכוד – איחוד מפלגות זה הוקם שבועיים קודם לכן לקראת הבחירות ההולכות וקרבות. חברי

1 תודה ליואב גלבר, ליחיעם ויץ וליגאל קיפניס על קריאת גרסה מוקדמת של המאמר ועל הערותיהם המועילות ולרעות שאשא דימנאט, עוזרת המחקר, על איסוף החומרים ועיבודם. מחקר זה הוא חלק ממחקר מקיף בתמיכת הקרן הלאומית למדעים (מענק 2083/17).

הוועדה איחלו אלה לאלה גמר חתימה טובה, לקראת יום הכיפור שחל למחרת. איש מהם לא שיער כי מלחמה עתידה לפרוץ בתוך יומיים, ודאי לא מלחמה שצבאות מצרים וסוריה ישיגו בה הישגים ניכרים ותהיה לאחר סיומה, על אף הצלחות צה"ל, נקודת משבר בתולדות מדינת ישראל. ביום כיפור עצמו התפלל מנחם בגין בבית הכנסת במצודת זאב בתל אביב, בניין התנועה הפוליטית ההיסטורית שהנהיג. הוא לא ידע דבר וחצי דבר על שהחל להתחולל בחוץ עד שהזעיקה אותו משם בתו לאה. ישראל גלילי, השר המקורב לגולדה מאיר, שוחח עמו בטלפון ומסר דיווח ראשוני על פרוץ המלחמה. מאוחר יותר הובהל בגין אל לשכת ראש הממשלה עם שותפו להנהגת הליכוד אלימלך רימלט ועם יושב ראש ועדת החוץ והביטחון חיים צדוק, ושם הם עודכנו בפרטי ההתפתחויות. ישראל ליאור, מזכירה הצבאי של מאיר, תיאר כיצד בגין 'התקשה לשמור על שלוות רוחו' וביקש ממנו: 'שמור אותי בתמונה'.² כך נפתחה מבחינתו תקופה מטלטלת ואינטנסיבית של מלחמה ומגעים מורטי עצבים להשגת שביתת נשק אשר נמזגו בתוך מערכת הבחירות שהתחדשה. לימים נחשבה מלחמת יום הכיפורים אחד האירועים שתרמו לשקיעת ההגמוניה של תנועת העבודה והכשירו את הקרקע למהפך הפוליטי ב-1977.³ המלחמה זכתה – ועודה זוכה – למחקר נרחב, אולם זה מתמקד בטבעיות בדרך פעולת בכירי הממשלה ומערכת הביטחון.⁴ במאמר זה אני מבקש לשרטט לראשונה את עמדתה המשתנה של הנהגת הליכוד בזמן המלחמה ואחריה בארבעה שלבים: (1) ימי ההלם וקרבות הבלימה, שבלטו בהם התגייסות פטריוטית וממלכתית של מנחם בגין ושותפיו וכן תמיכתם במהלכי ממשלת מאיר; (2) ימי התאוששות צה"ל והמעבר למתקפה, שאז לצד הפגנת השותפות החלו ראשי הליכוד לחלוק על דרך ניהול המלחמה; (3) ימי המגעים לסיום המלחמה, שאז התפתח פולמוס בין ראשי האופוזיציה לממשלה על תנאי הפסקת האש. עצימות הפולמוס גברה,

- 2 איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זיכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, עידנים, תל אביב תשמ"ח, עמ' 30.
- 3 יונתן שפירא, לשלטון בחרתנו, דרכה של תנועת החרות: הסבר סוציולוגי פוליטי, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 175-177.
- 4 למחקר המעודכן והמקיף הבוחן את דרכה של ישראל אל אוקטובר 1973 ראו: יואב גלבר, רהב: דרכה של ישראל אל מלחמת יום הכיפורים, דביר, תל אביב 2021. זכות ראשונים במחקר האקדמי על המלחמה שמורה לאורי בר-יוסף, הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה, זמורה ביתן, תל אביב 2001. ראו גם: הנ"ל, 'ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים: דיון מחודש במחדל הצבאי והמדיני', עיניים, 23 (2013), עמ' 1-33; יגאל קיפניס, 'המפנה בחקר הנסיבות לפרוץ מלחמת יום הכיפורים', שם, 26 (2016), עמ' 41-80; חגי צורף, 'ממשלת גולדה מאיר לפני מלחמת יום הכיפורים – תשובה ליגאל קיפניס', שם, 28 (2017), עמ' 7-43; קיפניס, 'מתודיקה של אפולוגטיקה: תגובה למאמרו של חגי צורף', שם, 29 (2018), עמ' 239-246; בועז וונטיק וזכי שלום, מלחמת יום הכיפורים: המלחמה שאפשר היה למנוע, רסלינג, תל אביב 2012; מאיר בוימפלד, קפיצה למים הקרים: המגעים המדיניים בין ישראל, מצרים וארצות הברית בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, 1970-1973, שני כרכים, אפי מלצר, מודיעין מכבים רעות 2017; דליה גבריאלי-נורי, נקמת הניצחון: התרבות הישראלית בדרך למלחמת יום הכיפורים, Israel Academic Press, ניו יורק 2014.

ועם החזרה למערכת הבחירות הוא התפתח לעימות גלוי; (4) בחלקו האחרון של המאמר אנתח את ההשפעה המידית של המלחמה, מיד עם סיומה, על תנועת החרות, בעקבות היחשפות פעילה לכמיהה לשלום, שגאתה בקרב ציבור רחב בישראל. אטען כי טלטלת המלחמה פערה סדק, ודרכו נבטו זרעי השלום העתידי בין ממשלת הליכוד ובין מצרים.

בחינת פעולתם של בגין ושותפיו להנהגת הליכוד בשבועות המכריעים האלה תזרע אור על פרק בתולדות הימין הציוני. יהיה בה כדי לתרום להבנת דפוסי פעולה של אופוזיציה פרלמנטרית בתקופה של משבר ביטחוני ולאומי. הפרשה כולה עשויה ללמד על השפעתה של מלחמה עקובה מדם על מפלגת ימין אקטיביסטית בהתוויית עמדותיה ומדיניותה. המקורות המרכזיים שאני משתמש בהם לראשונה הם פרוטוקולים של ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, שרובם המכריע נפתח בשנים האחרונות לעיון הציבור. בדיונים אלה קיים תיעוד מפורט למדי של התבטאויותיהם של ראשי האופוזיציה בדיונים סגורים על המלחמה עם ראשי הדרג הביטחוני והצבאי.⁵ הוועדה התכנסה בכל יום, לעתים אף פעמיים ביום, והעיון בדיוניה מאפשר לבחון את עמדות מנהיגי הליכוד בזמן אמת. את מפלגת הליכוד החדשה ייצגו בוועדה, נוסף על בגין, ארבעה חברים: חיים לנדאו, חברו עוד מימי האצ"ל; בנימין הלוי, שופט בית המשפט העליון שהצטרף לתנועת החרות ארבע שנים קודם לכן (ההצטרפות זו סימלה את הלגיטימציה הגוברת שקיבלה התנועה); רימלט ושניאור זלמן אברמוב, מראשי המפלגה הליברלית, הבורגנית המתונה, שחברה לחרות שמונה שנים קודם לכן. גם הדיונים של מרכז תנועת החרות בשבועות שלאחר סיום המלחמה זורעים אור על הרגשת חבריו כישראלים החברים במפלגת אופוזיציה מרכזית ועל האופן שחוו פעילי המפלגה את טלטלת המלחמה. לצדם אשתמש במקורות ראשוניים אחרים מתיקי האישים שהיו חברי הליכוד ומתיקי החטיבות שהרכיבו אותה ובספרי זיכרונות וביוגרפיות של כמה מהמעורבים.

מנחם בגין עמד באוקטובר 1973 בראש אופוזיציה במצב מורכב. הוא נמצא בעיצומה של מערכת בחירות לכנסת השמינית, שאליה הגיעה לראשונה בחייו כמנהיג של מפלגה גדולה בכוח. והנה, מדינת ישראל נקלעה למלחמה, וחומרתה הלכה והתבהרה במהירות. סדר הקדימויות היה ברור, ולכן כבר בערב שפרצה המלחמה הוחלט על הפסקת תעמולת הבחירות ועל דחיית מועדן. הליכוד קרא לציבור להתאחד מאחורי הצבא הלוחם והביע את אמונו בניצחון צה"ל.⁶ בלשונו של בגין: 'עת מערכה היא לישראל, והיא מן הכבדות מאז חידוש עצמאותו. תכניתנו היחידה צריכה להיות [...] לנצח במלחמה לאחר שנביס את האויב, נהדוף את כוחותיו ונמגר אותם, תגיע השעה לשאול וגם לתבוע תשובות'.⁷ המלחמה שפרצה בהפתעה והישגי צבאות מצרים וסוריה חשפו את מחדלי הממשלה והצבא ואת הצורך לתמוך בהם ולפקח עליהם כאחד. בגין ושותפיו הפוליטיים תפסו את

5 על אף חשיבותה ומעמדה של ועדת החוץ והביטחון, טרם ניצבה פעילותה במרכז מחקר אקדמי. בתקופה הנדונה במאמר זה התקיימו רוב דיוני הוועדה במליאתה, והם היו ענייניים למדי. ב-1977, בשל ריבוי ההדלפות הוחלט על העברת דיונים בנושאים סודיים לוועדות המשנה של הוועדה.

6 יוחנן בדר, **הכנסת ואני**, עידנים, ירושלים 1979, עמ' 219.

7 מנחם בגין, 'מצהרי יום הכיפורים', **מעריב**, 12.10.1973.

תפקידם כמי שנושאים באחריות לאומית וביקשו להיות אופוזיציה בונה (קונסטרוקטיבית), אך לא יכלו להתעלם ממערכת הבחירות המכרעת, שעתידה להתחדש לאחר שוך הקרבות. השניות הזאת עומעמה בימי ההלם וההפתעה הראשונים, אך החריפה לאחר שלב הבלימה. זאת ועוד, זו הייתה המערכה הצבאית החמישית בתולדות מדינת ישראל ובקורותיו של בגין כמנהיג פוליטי. מלחמת העצמאות שפרצה מיד לאחר צאתו ממסתורי האצ"ל לזוהתה במשברי מעבר מעשייה ותרבות מחתרטיות לעשייה פוליטית וצבאית גלויה.⁸ במלחמת סיני חווה בגין לראשונה התקרבות למסכם (קונסנזוס) כאשר הזמין אותו דוד בן-גוריון, ברגע נדיר של הפוגה ביריבות המרה בינו לבין למנהיג תנועת החרות, למיטת חוליו ושיתף אותו בתכנית המבצעית. עם תום המלחמה והחלטת ממשלת ישראל על נסיגה מסיני פרץ העימות הפוליטי בין מפא"י לחרות ובין ראשיהן במלוא עוזו. חרות עמדה בראש המתנגדים לנסיגה, אך נראה שבגין נשא עמו את השותפות קצרת המועד שנזדמנה לו באוקטובר 1956. ניכר כי בסתיו 1973 עלתה בתודעת בגין המעורבות שלו ושל מפלגתו בימי מלחמת ששת הימים ובימי מלחמת ההתשה. בתקופת ההמתנה שקדמה ליוני 1967 פנה בגין למסלול של השתלבות במסכם הכללי הפוליטי בישראל. בסופה הוא מונה לשר בממשלת ישראל, ומפלגתו הצטרפה לקואליציה הרחבה לשלוש השנים שאחרי כן. לפיכך היה בגין מעורב בהחלטת ההחלטות בימי מלחמת ששת הימים, חווה לראשונה בחייו שותפות פוליטית עם ראשי המדינה.⁹ לימים, בעת אירועי מלחמת ההתשה, העמיקה קרבתו של בגין למוקדי ההחלטות בתוקף תפקידו כשר שעמד בראש הסיעה השנייה בגודלה בממשלות גולדה מאיר.¹⁰ בסתיו 1973 הייתה ועדת החוץ והביטחון הזירה המרכזית שהיה יכולתם של בגין ושותפיו להנהגת הליכוד להשיג בה שותפות והשפעה. דיווחים שהתקבלו בישיבותיה היום יומיות לימדו על המצב בחזיתות והתקיימו דיונים מעמיקים למדי על מטרות צבאיות ומדיניות של ישראל.

ממלכתיות ודרישה לשותפות: ראשי הליכוד בשלב הבלימה

במוצאי יום כיפור בשעה 19:00 התכנסה ועדת החוץ והביטחון לראשונה מפרוץ הקרבות ושמעה סקירה מפי האלוף אהרן יריב, שהיה מועמד ברשימת המערך לבחירות וגויס כעוזר מיוחד לרמטכ"ל. בגין ולנדאו הרבו לקטוע את הסקירה בניסיון להבין את המציאות המבצעית ולאמוד את מספר הנפגעים בצה"ל. במפגש המוקדם הזה בולטת אי-ההבנה של חברי הוועדה, ובהם מנהיגי הליכוד, את המצב בחזיתות לאשורו. הם ניתחו את תמונת

8 יחיעם ויץ, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947-1949, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2002, עמ' 54-60.

9 אמיר גולדשטיין, "מלחמת הפדות והישע" – מנחם בגין במלחמת ששת הימים ולידתו המחודשת של הימין בישראל", קתדרה, 163 (ניסן תשע"ז), עמ' 131-162.

10 יחיעם ויץ, 'לכור מחצבתו: מנחם בגין בממשלת הליכוד הלאומי, פרישתו ממנה בשנת 1970 ומשמעותה', שם, 141 (תשרי תשע"ב), עמ' 133-158.

המצב במונחים של מלחמות ישראל בעבר, ובעיקר של מלחמת ששת הימים. בגין העריך שצה"ל יוכל להתעשת מההפתעה בתוך זמן קצר ולנקוט פעולות שיביטיחו עליונות מובהקת במרחב, כמו שאירע ביוני 1967: 'מבחינה צבאית, אני חושב שצריך לתת לאויב מכות גדולות ביותר. סוף סוף הם תקפו אותנו... אני סובר שצריך לנצל, אם אפשר את הלילה, ובוודאי את שעות הבוקר המוקדמות, עם שחר, כדי לנסות להשמיד את מירב שדות התעופה של האויב, שלא יהיה להם מניין להמריא ולאן לשוב'.¹¹ הקושי להכיר בהצלחתם הראשונית של צבאות מדינות ערב ובמגבלות שהצרו את יכולת הפעולה של חיל האוויר של ישראל בא לידי ביטוי בחשש שביטא בגין מפני כינוס מהיר של מועצת הביטחון ביוזמת מדינות ערב, בטרם 'נזרוק אותם חזרה'. הדברים שנכתבו בפרוטוקול של ישיבה זו ושל ישיבת ההמשך שנערכה למחרת אינם משקפים תבהלה או חרדה מפני תבוסה של ישראל, אם כי בגין שאל על הודעות מדינות ערב 'ביחס למה שהם קוראים נצחונותיהם'. נראה שביממה שחלפה התחוור לחברי הוועדה כי ישראל נמצאת במערכת התגוננות, כי צה"ל מופתע מעוצמת הכוחות ומכושר הלחימה של צבאות ערב וכי חיל האוויר מוגבל בפעולתו בשל איום הטילים. מנהיג הליכוד ביקש לקבל פרטים מהאלוף יריב על צביון המערכה שהוגדרה 'קרבות קשים', על התקדמות צבא סוריה ועל פינוי היישובים הישראליים. כשהתקבל מידע ביקש בגין לנסח לעצמו ולחבריו הערכת מצב מפורטת – 'אנחנו עומדים במלחמת קיום. זה לא עניין פשוט'. הוא הודה בשם חברי הוועדה 'לאלוף יריב שהעמיד אותנו על המציאות בגילוי לב' והוסיף: 'אני חושב שעלינו לומר איש לרעהו [...] שבמערכה זאת [...] ידנו עדיין לא על העליונה. אסור לנו שתהיה לנו אשליה [...] אם ירצה השם נתגבר על האויב ונעשה את כל החשבונות, אך לא לפי שעה'.¹²

בימים הראשונים נשזרו בדברי נציגי הליכוד הלם ואכזבה מהפער בין ביצועי צה"ל לציפיות שתלו בו ודאגה מן ההתפתחויות. לנדאו ביטא 'במלוא הכנות והחרדה' את ההפתעה הגדולה מכך שלהבדיל מהמסרים שהועברו בדיוני הוועדה בשנה שקדמה למלחמה, מוצבי צה"ל בתעלת סואץ לא החזיקו מעמד עד שהגיעה תגבורת לחזק אותם. בגין שיתף: 'שמעתי על 400 טנקים שצלחו את התעלה. זה היה בשבילנו חידוש גדול, ואפילו הייתי אומר מין זעזוע. לזה לא ציפה אף חבר אחר בוועדה'. הוא ביקש להפסיק את הישיבה ולחדש אותה בלשכת הרמטכ"ל כדי לקבל דיווח מראש הממשלה או ממפקד הצבא.¹³ ואכן, לאחר דין ודברים הופסקה הישיבה והתחדשה בנוכחות שר הביטחון. בשעה שסקר דיין את תמונת המצב שתק בגין ולא שאל, לא הגיב ולא קרא קריאות ביניים, כדרכו בישיבות האחרות. למחרת התייחס בגין 'למצב רוח מסוים שהשתרר' באותה ישיבה ול'דאגה בלב' אשר 'מצווה וחובה להשיחנה'.¹⁴ נראה שאכזבתו מהתנפצות

11 פרוטוקול ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, ארכיון המדינה, 6.10.1973 (להלן: ועדת החוץ והביטחון, א"מ).

12 שם, 7.10.1973.

13 שם.

14 שם, 8.10.1973.

דמות אלילו תרמה לשתיקתו. דיין מונה לתפקיד שר הביטחון עם כניסת גח"ל לממשלה ב'תקופת ההמתנה', ובגין קיים עמו יחסים פוליטיים קרובים, ראה בו את סמל הצבריות וכתב לו בהערצה: 'אשרי העם ששר בטחון כמוך ממונה על היערכות צבאו'.¹⁵ בימים שאחרי כן סיכל בגין יוזמה של כמה מראשי הליכוד, ובהם לנדאו, לקדם קריאה להתפטרות שר הביטחון בשל אחריותו למחדל.¹⁶ כמעט עשור מאוחר יותר התייחס לאבדן העשתונות של דיין: 'אוי לאוזניים אשר בהם עדיין מהדהדות המילים של אחד מגיבורי האומה אשר דם המכבים זרם בעורקיו, שר הבטחון דאז: "הולך לנו הבית השלישי" [...] אתם משערים בנפשותיכם מה פרושם של המילים אלו?'¹⁷

חברי הוועדה מהימין לא הסכימו להסתפק בדיווחים השוטפים מפי קצינים בכירים ודרשו שוב ושוב בזמן המלחמה להיפגש עם מאיר, עם דיין ועם הרמטכ"ל. הם מצאו את עצמם לא אחת מנסים לקושש מידע כדי לעמוד על גודל האתגר הצבאי שעמו התמודד צה"ל. כאשר סברו שהמידע המוצג בפני הוועדה אינו מספק קרא בגין: 'אם כך נוכל להסתפק ברדיו' וכן: 'בִּי.בי.סי אני יכול לקבל יותר ידיעות'.¹⁸ בעקבות המידע החסר, ולעתים אף המוטעה, שנמסר לחברי הוועדה הם הסיקו ביומה השלישי של המלחמה כי מתקפת הנגד של צה"ל בסיני עלתה יפה. הערכה זו נבעה מהאופטימיות ששררה בפיקוד הדרום ובמטכ"ל במשך היום ומהקלת הראש בדיווחים על הקשיים שנתקלו בהם הכוחות בשטח. רק בערב התבררו הישגי המצרים. בגין קָבַל ימים מספר אחרי כן: 'אני הטעיתי מספר בריות', 'אני אינני רגיל בזה'; וסיפר כיצד הודיע לבנו בני, ששב מארצות הברית: 'ברוך השם, אנחנו גמרנו'.¹⁹ הפרוטוקולים המוקדמים של ועדת החוץ והביטחון מלמדים על אי־הבנה מלאה של המצב, שנבעה מההפתעה ומההלם, מהעובדה שחבריה היו מנותקים ממוקדי ניהול המערכה ומהקשר המוגבל שלהם עם הדרגים הבכירים. בד בבד עם סקירות שנמסרו בוועדה ניזונו חבריה ממידע שקיבלו מקרוביהם, מבניהם ששירתו בצה"ל, משכנים, מחברים ואף מאזרחים שפנו אליהם ביוזמתם.²⁰ בגין שיתף את חבריו: 'יש שמועות ויש דאגה. אני הולך עכשיו ברגל כי אני גר בקרבת מקום. אנחנו אנשי ציבור. לא היה לי טיול כזה שבו לא יעצור אותי מישוהו, איש, אישה, תלמיד וישאל: מר בגין, יהיה טוב? מה יהיה? דאגה בלב העם – ישיחנה. אני אומר: המלחמה קשה, אנחנו נתגבר. ושני הדברים אמת. כמו שאני מאמין בדבר השני, והדבר הראשון אינו זקוק להוכחות'.²¹

15 'נאום השר מנחם בגין בטקס הפתיחה של ועידת תנועת החרות ביום כ"ח באייר תשכ"ח', היום, 26.5.1968.

16 אהוד בן עזר, **אומץ, סיפורו של משה דיין**, משרד הביטחון, תל אביב 1997, עמ' 259.

17 מנחם בגין, 'מלחמת בלית ברירה או מלחמה עם ברירה – דברי ראש הממשלה בטקס סיום המכללה לביטחון לאומי נאום לציבור'. פורסם ב'11.8.1982.

18 ועדת החוץ והביטחון, 17.10.1973, א"מ, וראו גם: שם, 20.10.1973.

19 שם, 13.10.1973.

20 הנהגת הליכוד ביקשה שכל חבר כנסת יעביר מידע בעל חשיבות על המלחמה שיגיע אליו למנחם בגין או לאלילמלך רימלט: שמואל תמיר, **בן הארץ הזאת: אוטוביוגרפיה**, 2, זמורה ביתן, לוד 2002, עמ' 1418.

21 ועדת החוץ והביטחון, 10.10.1973, א"מ.

מסר מודגש של דוברי הימין בוועדה בא לידי ביטוי בהצעות לפגוע במטרות אזהרות במדינות ערב, כחלק מן המלחמה.²² עוד בישיבה הראשונה של הוועדה לאחר פרוץ המלחמה בהפתעה הציע לנדאו לחדור לסוריה בניסיון לערער את השלטון במדינה ולפגוע במתקני החיים האזרחיים. יומיים מאוחר יותר קרא 'לנסות ולהשמיד את כוח החשמל של מצרים, לשבש את אספקת המים במצרים, וגם את דרכי התחבורה, גשרים וכבישים ראשיים. שילקקו פצעים במשך הרבה מאוד זמן, וידעו מה מחיר התקפה על ישראל'. הוא העריך שפעולות כאלה יוכלו להפיל את שלטונו של אנואר סאדאת ואולי 'יקום במצרים משטר חדש, אחר, שיהיה יותר הגיוני, שאתו ניתן יהיה לנו לשוחח בצורה רציונלית'.²³ הדברים הטרימו תפיסה שתבשיל ב־1982 בדבר היכולת לכפות בכוח פתרונות מדיניים על מדינות ערב. בגין ולנדאו הוטרדו ממורל הערבים, שהשתקף משידורי תחנות הרדיו במדינות השכנות: 'בינתיים שרים הערבים שירי ניצחון משכרים' ודרשו לפעול בעוצמה בהקדם 'כדי לשבור את ההתלהבות הזו'.²⁴ אפילו רימלט הליברל, המתון מקרב דוברי האופוזיציה, קרא להכין את העם למלחמה ממושכת כדי להגיע להכרעה מובהקת של מדינות ערב: 'כי כל קיצור במלחמה הוא לא לטובתנו'. כאשר התפלא יצחק נבון, חבר הוועדה ומי שיעמוד בראשה מ־1974, מן האמירה שסיום מהיר של המערכה אינו רצוי, רימלט הדגיש שאין להסתפק בהרוגים מצרים וסורים רבים ובהרס אמצעי הלחימה שלהם – אלא יש להנחית 'מכה יוקרתית, שהפסקת האש תמצא אותם בשטחם הם, לא רק כדי להוכיח להם שתוקפנות אינה משתלמת, אלא מבחינת ההשפעה על האוכלוסייה'.²⁵ בבסיס ההשתתפות הערה של ראשי הליכוד בדיוני ועדת החוץ והביטחון ניצב רצון עז לשותפות בנשיאה בנטל, בנייתו המצב ובגיבוש המדיניות הלאומית בעקבות המלחמה הקשה. בשתי המלחמות הקודמות הייתה גח"ל חלק מהקואליציה, ונציגיה השתתפו בוועדת השרים לענייני ביטחון. ביומה השלישי של מלחמת יום הכיפורים ביקש השר משה קול, ראש המפלגה הליברלית העצמאית, לחזק את הלכידות במערכת הפוליטית והציבורית הציע לראש הממשלה לצרף את הליכוד לקואליציה ולמנות את בגין ורימלט כשרים, אך מאיר סירבה.²⁶ הדרישות החוזרות ונשנות להיפגש עם ראש הממשלה, עם שר הביטחון ועם הרמטכ"ל נבעו לא רק מרצון לשמוע את ניתוח המצב מפי מי שנמצאים בראש סולם האחריות אלא גם מאמונה שיש בכוחה של הוועדה לתרום להתוויית המדיניות הלאומית בשעת החירום: 'צריך להפעיל את הכוח הקולקטיבי שלנו. זו אחריותנו'.²⁷ בשל ההסברים

22 גד ברזילי, דמוקרטיה במלחמות: מחלוקת וקונסנזוס בישראל, ספרית פועלים, תל אביב 1992, עמ' 163-164.

23 לנדאו היה חבר הוועדה מ־1951, שנים רבות משהיה בגין, ובזמן המלחמה בלט בפעלתנותו בדיוניה, נכנס לפרטים מבצעיים, טקטיים, טכניים, אם כי גם לעתים חזר שוב ושוב על רעיונות, אף שנדחו במערכת הביטחון. ועדת החוץ והביטחון, 7.10.1973, 13.10.1973.

24 שם, 7.10.1973 (בגין), 14.10.1973 (לנדאו).

25 שם, 13.10.1973. וראו גם דברים דומים של רימלט שם.

26 משה קול, אנשים ומעשים, צ'ריקובר, תל אביב 1983, עמ' 48.

27 דברי בגין, שם, 7.10.1973.

שניתנו לראשי הליכוד בדבר הצורך החיוני לפנות את המפקדים הבכירים לניהול המלחמה ולביקור בחזיתות השונות הדגיש בגין שלחברי הוועדה ניסיון מדיני עשיר והוסיף:

אני יודע את המעמסה המוטלת על שר הבטחון והקצינים והממשלה. גם על כל אחד מאתנו מוטלת מעמסה של דאגה לעם ישראל [...] אנחנו רוצים גם לתרום מחשבה [...] אנחנו מקדישים את זמננו בימים אלה כדי לחשוב, לא רק פה בישיבות אלא גם בבית, ביום ובלילה, כדי שנוכל להביע דעתנו, אנחנו צריכים לדעת מה מתרחש בחזיתות [...] כולנו יושבים בדאגה ורוצים לתרום ולעזור משהו.²⁸

ספק כמה הוא הבין את דפוסי העבודה בין הדרג המדיני לדרג הצבאי בזמן המלחמה על רקע הצורך להחליט החלטות מהירות. במקצת המקרים אישרה הממשלה בדיעבד החלטות שהחליטה ראש הממשלה לפני כן בהתייעצויות מדיניות וצבאיות בפורום מצומצם.²⁹ עם זאת, ברור שמנהיג הליכוד לא רצה להידחק הצדה מתהליך החלטת ההחלטות בשעות כה מכריעות. אפשר לשער כי הוא זיהה הזדמנות לתת כתף בשעה שהוכיחה הממשלה חולשה ולהשתתף בתהליך ההחלטות מהמציאות הקשה בימי המלחמה הראשונים. נוסף על כך, המסרים העקביים על חשיבות קיום ישיבה יומית של ועדת החוץ והביטחון, קבלת דיווחי מקרו ומיקרו והשתתפות של בכירי המדינה והצבא בדיונים נבעו גם מהתפיסה הדמוקרטית שהוא פיתח בשנותיו הארוכות באופוזיציה. הוא ייחס חשיבות יתרה לתפקידה של הכנסת כמייצגת הציבור ולתפקידה של האופוזיציה כמי שאמונה על פיקוח וביקורת, משלימה את עבודת הממשלה ותורמת לה. במענה לשר הביטחון, שהסביר כי הוועדה אינה גוף מבצעי ושאינו הממשלה המחזיקה באחריות המיניסטריאלית אינה מתכנסת מדי יום ביומו, השיב בגין: 'בוועדה הזאת יש שני חלקים של הכנסת ולא אחד בלבד'. כלומר הוא ביסס את תביעותיו על ייחודיות הוועדה בתור הגוף היחיד בתקופת החירום המייצג את כלל אזרחי המדינה, גוף שמיוצגות בו סיעות אשר אינן משתתפות בממשלה (הכנסת כמעט לא כונסה לדיון בימי המלחמה). למוד ניסיון משנותיו הארוכות בראש האופוזיציה, ביקש מנהיג הליכוד לבצר את תפקידה של זו במדינה דמוקרטית בענייני שלום וביטחון: 'תפקידה לפקח על הממשלה בעניינים קלים, קל וחומר בעניינים הנוגעים לחיים ולמוות, ואנחנו מבקשים לדעת מה המצב וגם לעוץ עצה'.³⁰

אם כן, הפיקוח של האופוזיציה והשותפות שלה בהתמודדות עם המערכה היו צורך לאומי לדעת בגין, בוודאי כאשר 'כמה וכמה פרוגנוזות [...] לא התאמתו'.³¹ התהיות והשאלות הקשות נובעות מדאגה, מחובה ציבורית, מהצורך לתרום זווית חדשה לדיון. בפגישה ב-10 באוקטובר, בעקבות ידיעות על התקפות חיל האוויר של סוריה על כוחות צה"ל, קרא: 'האם

28 שם, 17.10.1973.

29 שמעון גולן, 'היחסים בין הדרג הצבאי לדרג המדיני בישראל במלחמת יום הכיפורים', זמנים, 84 (סתיו 2003), עמ' 4-16.

30 שם.

31 ועדת החוץ והביטחון, 17.10.1973, א"מ וראו גם ב-7.10.1973, שם.

אנחנו יושבים כאן סתם ומכלים זמן? אני מבקש לאפשר לי לשאול שאלות מכאיבות [...]. זה מרגיז את החברים. כאילו עשינו עוול על ידי הצגת שאלות כאלה.³² כמה מחברי הוועדה שיבחו את בגין ואת נציגי האופוזיציה האחרים על פעולתם בימי המלחמה, אהרן ידלין, מזכ"ל מפלגת העבודה, הדגיש כי על אף אי-הסכמות שמתעוררות בטבעיות בינו ובין נציגי הליכוד: 'אני חייב לשבח את האחריות של חברי הכנסת מהאופוזיציה. ואינני בא בטענות על כך שחברי כנסת מהאופוזיציה רואים בפורום זה של ועדת החוץ והבטחון את הפורום דרכו הם מחווים דעתם בימי הרת עולם למדינת ישראל'.³³ יום לאחר שנשא בגין נאום במליאת הכנסת, בעת כינוסה הראשון לאחר פרוץ המלחמה, הודה לו יזהר הררי (מפלגת העבודה) על הופעתו ההוגנת ועל המסר המאחד שביטא. גם גדעון האוזנר, נציג המפלגה הליברלית העצמאית בוועדה, ציין את מידת הריסון של בגין.³⁴

מלבד שאלת מקומה של הכנסת בביקורת ובשעה הרת גורל ביטחונית, נראה שבגין ביקש להבטיח את מעורבות הימין בדיון ולהשפיע על תוצאות המלחמה. ב-12 באוקטובר הוא עמד על זכותו להשמיע את דעתו בפני ראש הממשלה וביקש לזמן ישיבה מיידית עמה, לקראת הימים הבאים, שנחשבו מכריעים לגורל המלחמה: 'יש פה ציבור של 300,000 אזרחים שבשמים אנחנו מדברים'. זה היה רגע של משבר פנימי בוועדה. לנדאו הצטרף לדרישת מנהיג מפלגתו וקרא: 'הממשלה משטה בוועדה זו'. חיים צדוק, יושב ראש הוועדה, הדגיש בהחלטיות שבשבוע האחרון קיימה הוועדה שמונה ישיבות, ובהן שתיים בהשתתפות גולדה מאיר ואחת בהשתתפות משה דיין. הדיון הטעון הזה סימן שלב חדש בעמדת נציגי הליכוד בנוגע לניהול המלחמה.

ביקורת על מטרות המלחמה ועל דרך ניהולה, 13-18 באוקטובר

בשבוע השני של המלחמה נקטו ראשי הליכוד עמדה עצמאית יותר בדיוני ועדת החוץ והביטחון. ברקע נמצאו הקשרים השוטפים שקיימו עם אריאל שרון. שרון, שיזם את הקמת הליכוד והוצב במקום השישי ברשימת מועמדיה לכנסת, פיקד על אוגדת שריון שלחמה בחזית המצרית. תקוותו להתמנות לרמטכ"ל – שנכזבה ועמדה ברקע פרישתו מצה"ל שלושה חודשים קודם לכן – שבה וגאתה בעקבות מחדל יום הכיפורים. מערכת היחסים הטעונה שלו עם הקצונה הבכירה של צה"ל, ובראשה הרמטכ"ל דוד אלעזר, הסלימה למלחמת גנרלים גלויה. בישיבה בשעות הערב ב-14 באוקטובר החל בגין לנסות להשפיע על ניהול המערכה הצבאית של ישראל. ברקע ניצבה דעיכת המתקפה של ישראל בצפון עם הגעת חיל המשלוח מעיראק שסייע לצבא סוריה וההיסוסים במטכ"ל בשאלת צליחת תעלת סואץ על רקע שחיקת כוחו של חיל האוויר וההמתנה לרכבת האווירית של ארצות הברית. בגין

32 שם, 10.10.1973.

33 שם, 13.10.1973.

34 דברי ידלין בפרוטוקול הוועדה מ'13.10.1973, דברי הררי ב'17.10.1973 והאוזנר ב'24.10.1973.

התייחס לאסטרטגיה שהציג הרמטכ"ל וכיוונה להסתפק זמנית במערך הגנה בסיני, לפעול תחילה להשגת הכרעה בחזית הסורית ואחרי כן להתפנות למתקפה גדולה בחזית המצרית. 'אני חושב, רבותי, שאסטרטגיה זו טעונה שיקול מחדש והסיבה המכרעת היא, שהסורים לא נשברו. ואין יסוד להניח היום, כפי שהוא מתפתח, שהם יישרו מחר או מחרתיים'. מנהיג הליכוד קבע: 'אני יכול לומר לחברי הוועדה – ושוב לא בלי יסוד – שלפי הערכה יש לנו היום כוח לשבור את הכוח המצרי'.³⁵ אופן הצגת הדברים, ההערכות הפסקניות והפרטים שהוצגו חשפו לפני חברי הוועדה שהאלוף שרון מדבר מגורנו של מנהיג המפלגה. בגין הדף את השאלות על אילו מקורות הוא נשען ונימק את הצורך להחיש את ההתקפה בסיני בכך שהמצרים מתחזקים בכוחות נוספים: 'מורי ורבותי. עלינו לדעת שהמצרים שולטים על כל המעברים בתעלה. אנו איננו מפריעים להם אפילו במידה קטנה בהעברת כוחות נוספים. וזאת אני אומר עכשיו בביטחון מלא: אין זה נכון שהשמדנו את הגשרים'.³⁶

זו הייתה הפעם הראשונה בתולדות המדינה שלמפלגת הימין הישראלית הייתה נציגות בכירה בצה"ל ובעומק החזית שהייתה מתואמת עם הנהגתה.³⁷ שרון מתח ביקורת נוקבת על הממשלה ועל המטכ"ל, שנכשלו לדעתו בניהול המלחמה, ופיאר את התנהלות אוגדתו. ראשו נתון ליחסי ציבור, דאג להעביר באמצעות אשתו לילי שרון למנהיגים פוליטיים שונים מסרים על הצלחת אוגדתו.³⁸ הקשר שלו לחברי הליכוד בוועדת החוץ והביטחון נועד לקדם את מטרותיו הצבאיות והאישיות באמצעות לחץ על הדרג המדיני הבכיר. צמרת הממשלה והצבא קיבלה דיווחים על 'שהאלוף שרון כל יום מטלפן לבגין, הוא מוסר אינפורמציה – זה הכל בהשמצות עלינו'.³⁹ אלעזר התרשם כך: 'כאשר מסתיים שלב או פרק במלחמה, מנהיג האופוזיציה מקבל דיווח משרון, משתף בה את הדרג הצבאי ולעיתים אף מתקן את דבריהם'.⁴⁰ בשלב מסוים אף פנה בגין לשר הביטחון, שרחה הערכה רבה לשרון, סיפר על שיחות הטלפון שהוא מקבל ממנו, הליל ושיבה את כישוריו והציע לקדמו בעיצומה של הלחימה העזה בסיני, מפיקוד על אוגדה לפיקוד על קורפוס.⁴¹ כך נקלע בגין לתוך 'מלחמות הגנרלים', בעיצומה של המלחמה. השר חיים בר-לב, אשר גויס מיד עם

35 ועדת החוץ והביטחון, 13.10.1973, א"מ.

36 שם.

37 פוליטיזציה בולטת של יחסי הגומלין בין ממשלה לצבא אפינה את ישראל בשנותיה הראשונות (בעיקר בסוגיית הזיקה הבולטת בין מפ"ם ובין הקצונה הבכירה בצה"ל ומאמציו של בן-גוריון לקדם את משה דיין ואסף שמחוני, המקורבים למפא"י, לתפקידים בכירים כמשקל נגד), אולם לקשר הישיר בין שרון לראשי האופוזיציה בכנסת לא היה תקדים בשנים שקדמו ל-1973.

38 תמיר, בן הארץ הזאת, עמ' 1419.

39 אריה בראון, משה דיין במלחמת יום הכיפורים, עידינים, תל אביב 1992, עמ' 192.

40 חנוך בר-טוב, דוד: 48 שנה ועוד עשרים יום, מעריב, תל אביב 1978, עמ' 251. ראו גם את עדות יצחק נבון, ארכיון מרכז מורשת בגין (להלן: אמ"ב).

41 בראון, משה דיין, עמ' 171. מההלכים הצבאיים של שרון הטרידו את המערכת הפוליטית. פנחס ספיר, שר האוצר, שמע באכזבה שאוגדת שרון צלחה את תעלת סואץ. אריה אבנרי, ספיר, פלג, בבעתיים 1976, עמ' 310.

פרוץ המלחמה לצה"ל, מונה לאחר ימים מספר למפקד חזית הדרום וביקש לנטרל את השפעת שרון על מנהיג הליכוד, הראה לבגין את תיקו האישי של האלוף כדי לחשוף לפניו את הפער בין הכתרים שנקשרו לראשו בעיתונים ובין התנהלותו הממשית בתפקידים השונים שמילא.⁴²

גם ללא קשר לפרשת שרון, ברור כי עם התייצבות מהלכי הבלימה של צה"ל והתפוגגות חדרת ימי המלחמה הראשונים הובלטו ההבדלים בין העמדות שביטאו ראשי הליכוד בנוגע למטרות המלחמה ולדרכי הפעולה של צה"ל ובין עמדת הממשלה. גם בשלב זה המשיכו נציגי הימין לבטא קו ממלכתי פטריוטי, ורוח הדיונים בישיבות ועדת החוץ והביטחון הייתה לרוב טובה, אולם להבדיל מימי הבלימה, החריפו כעת המחלוקות על מטרות המלחמה ועל האמצעים שנקטו בה.

עוד בשבוע השני ללחימה התעוררה השאלה כיצד היא עתידה להשפיע על התהליך המדיני בין ישראל למדינות ערב. האם על ישראל להפגין גמישות כדי שזו תוכל לתרום למציאת הסדר זמני או קבוע במזרח התיכון, או שמא לקח המלחמה צריך להוביל להתבצרות בסירוב לדרישות להצהיר על נכונות לוותירם של ממש כחלק מהסכם שלום. בדיוני הוועדה מתחו חברי הליכוד ביקורת נוקבת על שר החוץ אבא אבן, שנמצא אז בניו יורק. הם יצאו נגד הודעותיו וראיונותיו, אשר השתמע מהם כי ישראל נכונה לחזור לקו הפסקת האש שקדם למלחמה ואף לסגת משטחים בגדה המערבית מכוח הסכם שלום.⁴³ בגין קצף על שר החוץ וקבע שהמלחמה לימדה על תוקפנות הערבים ועל אי־נכונותם לקבל כל פשרה מצד ישראל שאינה חזרה לקווי 4 ביוני 1967: 'המציאות קיבלה החלטות אחרות [...] למה אנחנו צריכים להתחייב בהבטחות חדשות? [...] עמים אחרים אינם משנים את יחסם כתוצאה ממלחמה? [...] אני מבקש את ראש הממשלה כיהודי, שנוכח מה שקרה שלא נלך עוד בדרך זו'.⁴⁴

הליכוד חתר לקדם מדיניות שמשמעה ביטול כל מחויבות מצד ישראל להחלטה 242 של האו"ם. בגין ביקש להשתמש במתקפת המצרים והסורים כדי להסיר התחייבות של ישראל לנסיגה בגדה המערבית – שטח זה היה בעיניו חלק מארץ ישראל והוא לא היה מוכן לשום פשרה בענייניו.⁴⁵ מרגע שצבא של מדינה חצה קו הפרדה אשר נקבע בהסכם, הדגיש בישיבות שונות, תוקפנותו מבטלת כל מחויבות של המדינה המותקפת להסדרים קודמים. הוא נימק את עמדתו במשפט הבין־לאומי ובחשיבות הענשת התוקפן בבחינת 'דרך להבטחת השלום בין העמים' ודרש שההסברה של ישראל תבטא את המסר הזה בהנחה שהוא יזכה לתמיכה מארצות הברית ומהעמים הקטנים – החיים בצל פחד מפלישה.⁴⁶ כשם שהסכמי שביתת הנשק מ־1949 ביטלו את הגבולות שקבע האו"ם בשלהי נובמבר 1947,

42 בר־טוב, דדו, עמ' 108. בר־לב נאלץ להתנצל על מעשהו בהוראת שר הביטחון משה דיין.

43 ראו את דברי הלוי בפרוטוקול הוועדה, 13.10.1973.

44 שם, 19.10.1973; ודברי הלוי ולנדאו, 13.10.1973.

45 ועדת החוץ והביטחון, 8.10.1973, א"מ.

46 שם, 9.10.1973.

כך על ישראל להכריז כי תוקפנות המצרים והסורים מבטלת את קווי 1949, ובעיקר את החלטה 242 של האו"ם.

אלא שעמדה זו בנוגע למטרות המלחמה עמדה בסתירה לצורך העז של ישראל בהצטיידות צבאית מקיפה ודחופה – ואת הצורך הזה הקפידו להעלות נציגי הליכוד בוועדה.⁴⁷ ראש הממשלה מאיר והשרים הבכירים שנשאו לצדה באחריות לניהול המערכה המדינית והצבאית כאחת לא ראו בהחלטה 242 איום על ישראל. כבר עם קבלת ההחלטה במועצת הביטחון של האו"ם הם הניחו שאין להחלטה משמעות מעשית. הדבר יוכרע במשא ומתן בין ישראל למדינות ערב, בשעה שיבשיל. יתרה מזאת, סדרי העדיפויות בעיצומה של המלחמה היו ברורים לממשלה: הרכבת האווירית ובה אמצעי הלחימה מארצות הברית הייתה חיונית להבטחת כושר הפעולה של צה"ל בעקבות השחיקה במטוסים, בטנקים ובתחמושת. המגעים עם הממשל האמריקני להשגה מידית ומקיפה של אמצעים היו תכופים ונתקלו בקשיים. למאיר היה ברור שמלבד הצרכים המשותפים לארצות הברית ולישראל, מחויבותה של ארצות הברית קשורה במידת האמון של הממשל האמריקני בנכונותה של ישראל למצוא עם סיום המלחמה מתווה ריאלי להבטחת היציבות במזרח התיכון. הכרזת ישראל על ביטול החלטה 242 הייתה חותרת תחת המגעים להבטחת חימושו המהיר של צה"ל על ידי ארצות הברית.⁴⁸

מאיר שיתפה את חברי הוועדה בקושי להסביר בהיגיון לפנטגון את הצורך הדחוף של ישראל לקבל אמצעי לחימה 'ואלה הידידים הגדולים ביותר. אין יותר גדולים'. היא הצביעה על לב הסתירה הפנימית בין שתי ההצעות של בגין: 'בדיוק עכשו נחוצה לי הכרזה, ותהיה הצודקת ביותר? במקום שאתווכח על טנקים ועל האפשרות להנחית לא רק מטוס אחד אלא שנים ושלושה, אכנס איתו לויכוח על הכרזות?' חילוקי הדעות כאן הדהדו ויכוח ארוך שנים בין תנועת העבודה לתנועה הרוויזיוניסטית בשאלת הגדרת המטרות והציפיות של התנועה הציונית מול המעצמות. הזרם אשר אליו השתייך בגין דגל בהצהרות פומביות שתבטאנה את ציפיות הציונות ומדינת ישראל לתמיכה מקיפה ומהירה, על בסיס הנחה שהציונות היא מפעל לאומי צודק ומוסרי אשר משרת מטרות חיוניות למערב במזרח התיכון. 'וואשינגטון רוצה שננצח', קבע מנהיג הליכוד והדגיש כי התמיכה בישראל משותפת לממשל ולדעת הקהל בארצות הברית: 'מדינת ישראל הקטנה, עומדת מול טנקים סובייטים אלה, ומאחוריהם עומדת העוצמה של האימפריאליזם הקומוניסטי'. הוא הסביר כי לאמריקנים יש 'אינטרס לגיטימי' ושאל רטורית: 'האם הם צריכים שהרוסים ישתלטו על שטח זה שהוא מחבר שלוש יבשות?'⁴⁹ מאיר דבקה בגישה מאוזנת יותר, ספקנית בנוגע לכוחה של רטוריקה דיפלומטית ויכולתה של ישראל לשכנע את המעצמות להתעלם מאינטרסים אחרים שלהן בעולם הערבי. בהזדמנות אחרת היא התפרצה על נציגי הימין בוועדה: 'נחוצים מעשים ולא הודעות' והוסיפה באירוניה בתגובה לדרישות מהממשלה

47 לדוגמה: שם, 10.10.1973, 12.10.1973.

48 בר-יוסף, **הצופה שנרדם**.

49 ועדת החוץ והביטחון, 19.10.1973, א"מ.

להודיע על השעיית תמיכתה בהחלטה 242: 'איזה כוח עצום יש בהצהרה' (לנדאו התריס בתשובה: 'כוח אדיר').⁵⁰

המגעים לסיום המלחמה – משותפות לעימות בעצימות גוברת (19 באוקטובר ואילך)

ככל שהואץ הדיון על אופן סיום המלחמה נעשתה המחלוקת בין הממשלה לאופוזיציה גלויה יותר. ראשי הליכוד דרשו כי ישראל תתנגד לכל הפסקת אש ותפעל דיפלומטית לסכל יוזמה כזו, כל עוד יש לצבא מצרים אחיזה בצד המזרחי של תעלת סואץ. הכנעת הארמייה השלישית הייתה לדעתם חיונית ואפשרית לפני שתיענה ישראל ללחץ הגובר מצד ארצות הברית לסיים את הלחימה.⁵¹ כלל נציגי הליכוד התנגדו להסכמת ישראל לחזרה לגבולות שקדמו למלחמה מכוח הסכם הפסקת אש. הם לחצו להכרעה מובהקת של האויב. לדעתם, סיום ב'מעין תיקו' יביא לתוקפנות מחודשת מצד הערבים בתוך זמן קצר, ולכן כדברי רימלט, 'מבחינה צבאית, פסיכולוגית ומדינית חשוב איפה נעמוד בזמן שנסכים להפסקת האש'.⁵² בחזית הדרום שרון חתר למתקפת הכרעה שלא לפי מדיניות הממשלה אף כי ספק אם היו בידיו כלים לממש את יומרותיו. בכירי הליכוד ניזונו מדיווחיו ומהערכותיו וביטאו גישה דומה בדיוני ועדת החוץ והביטחון.⁵³ הלוי שאל בנוגע לצבא ישראל, אשר 'היה זקוק לעוד כמה ימים במצרים כדי לנסות, ואולי להצליח לערער את כל המערך המצרי ולשבור אותו [...] למה לא יכולנו להסביר לאמריקנים שדרושים לנו עוד יום, יומיים, שלושה כדי לשנות את המצב בחזית המצרית?'⁵⁴

ראש הממשלה שיתפה אז את חברי הוועדה בעייפות הרבה שהצטברה בצה"ל: 'האנשים עייפים, הטנקים עייפים'. הממשלה החליטה להתקדם להפסקת אש לאחר לבטים וניסיונות לדחות את מועד הפסקת הלחימה בתקווה שיהיו לצה"ל הישגים נוספים לפני שייעצר. בבסיס ההחלטה ניצבה הכרה במרחב הפעולה המדיני המוגבל של ישראל בסבך הלחצים הדיפלומטיים והשיחות האינטנסיביות בין המעצמות ומתוך רצון למנוע מחיר דמים נוסף בקרבות המתמשכים.⁵⁵ נציגי הימין בוועדה יצאו נגד הפניעה לתכתיב של ארצות הברית, שהביא את ישראל לפעול לא לפי צרכיה. זה היה גלגול נוסף של הפולמוס החוזר על גבול היכולת המדינית של ישראל מול בעלות בריתה. בגין ביקר את הממשלה על שלא פעלה מספיק ונחרצות בסוגיית דעת הקהל בארצות הברית וקבע שהיענות לממשל האמריקני

50 שם, 9.10.1973.

51 שם, 19.10.1973.

52 שם.

53 בר־טוב, דדו, עמ' 313.

54 ועדת החוץ והביטחון, 22.10.1973, א"מ.

55 שם, 22.10.1973. על ניסיונות ראש הממשלה ומשרד החוץ מול הממשל האמריקני ראו: שם, א' 1 / 7023.

תעורר לחצים נוספים ותוליך למדרון חלקלק: 'אנחנו מקבלים תכתיב בלחץ אמריקני, אחד אחרי השני, וברור היה לי שלאחר שקבלנו את הראשון – יבוא השני, ואחר כך יבוא השלישי, רביעי וחמישי. זו הפילוסופיה של הלחץ, פשוט מאוד'.⁵⁶ בגין עוד יידרש להתמודד עם הלחצים האלה שנים מספר אחרי כן וגם עם טענות מימין על היענותו להם, בנושא הסכם השלום שחתם עם סאדאת.

למעשה, במרבית הסוגיות שנדונו בוועדה לא היה פער ממשי בין רצונותיהם של בכירי הממשלה לאלה של ראשי האופוזיציה. ברור שנקודת המבט של בגין ושל שותפיו להנהגת הליכוד הושפעה ממקומם כאופוזיציה ומכך שלא נחשפו ישירות ללחציו של הממשל בוויינגטון על ממשלת ישראל. בפרוטוקולים השונים אפשר למצוא ציטוטים של ראש הממשלה מאיר ובהם ביטוי למשאלות לב, במנותק מהכרה באפשרויות ובמגבלות. לדוגמה, היא ביקשה למחות את זכר חולשתה של ישראל בראשית המערכה באמצעות הנחתת 'מכה הגונה, כך שהרוסים יבקשו הפסקת אש, בהסכמת הסורים, או שיכריחו אותם לעשות זאת'.⁵⁷ גם צמרת הממשלה קיוותה להשיג כיבושים בשטח סוריה ומצרים למטרת מיקוח בשלב הדיונים על הפסקת האש או להרוויח זמן כדי להכריע את הארמייה השלישית בסיני. אולם מאיר ודיין (כמו שאר השרים הבכירים) היו חשופים ישירות למגבלות הצבאיות והמדיניות. הקרבות לקראת סיום המלחמה בסואץ, במבואות אסמאעיליה ובחרמון, לימדו כי צה"ל לא הצליח לחזור לשיווי משקל ולהביא להכרעה.⁵⁸ ראש הממשלה ושריה הבכירים נשאו באחריות הכוללת לתוצאות פעולותיו, ומכאן שנדרשו להחליט החלטות מתונות ומדודות, שלא יהיה בהן כדי למתוח את יחסי ישראל והזירה הבין-לאומית, ששם הופגנה חשדנות רבה בנוגע לניסיונות הישראלים לקבוע עובדות בשטח רגע לפני כניסת הפסקת האש לתוקף ואף אחריה.⁵⁹

צביונה הרומנטית, ולא דווקא המעשי, של חשיבתו המדינית-צבאית של בגין בא לידי ביטוי בהצעה שהעלה בשיבות השונות לכבוש את דמשק ולחלץ ממנה את היהודים החיים בה. עוד ב־12 באוקטובר, בעקבות דיווחים על מתקפה אפשרית בחזית הצפונית, הוא קרא:

בדמשק ישנם היום 3,000 יהודים נרדפים עד צוואר והם נמצאים שם בגיטו ואיני יודע מה עלול להיות גורלם בימים הקרובים. איני יודע אם נוכל להיכנס לשם ולהוציא אותם עוד בחיים. זו שליחות הומנית מדרגה ראשונה שעומדת בפני שיקולים אחרים, כאשר אנחנו עומדים כמה עשרות קילומטר מדמשק.⁶⁰

56 ועדת החוץ והביטחון, 28.10.1973, א"מ.

57 בראון, *משה דיין*, עמ' 155.

58 יואב גלבר, *רהב*.

59 David Tal, 'A Tested Alliance: The American Airlift to Israel in the 1973 Yom Kippur War', *Israel Studies*, 19, 3 (2014), pp. 29-54

60 ועדת החוץ והביטחון, 12.10.1973, א"מ.

נראה שבגין העריך כי חברי הוועדה יסכימו עם דבריו, אשר ביטאו את מקומה של הסולידריות היהודית בהשקפתו,⁶¹ אולם אלה הפגינו שיקול דעת, זהירות ומודעות להשלכות המעשיות של הרעיון. יעקב חזן (מפ"ם, המערך) ויצחק נבון הזהירו מפני התשוקה להכניע את דמשק, בירת סוריה, עיר בעלת חשיבות סמלית בעולם הערבי, וסברו שהכניעתה תעמיק את התהום בין ישראל למדינות ערב. מתקפת כיבוש על דמשק הייתה עלולה לגבות מחיר דמים כבד משני הצדדים, לעורר את הסורים ללחימה חסרת פשרות סמוך לבתייהם; והצהרה על רצון לשחרר את יהודי סוריה תסתיים, כך התריעו, בפגיעה בהם. המלחמה צריכה להתנהל על פי השיקול הצבאי העליון בלבד.⁶² ברקע ניצב גם החשש מתגובת ברית המועצות לאיום על בירת סוריה ומערעור האיזון העדין שמנע התנגשות בין המעצמות. אולם בגין הוסיף להתבטא בפתוס בעניין זה ויצא נגד מה שנראה לו ניסיון להשתיקו ולמנוע ממנו העלאת הצעות לשיקולה של הממשלה. בשפה נמלצת תיאר את חילוץ יהודי דמשק 'שליחות קדושה, מן הקדושות בתולדות ישראל' – שאילו התאפשרה – 'זה היה אחד הדברים הגדולים בתולדות ישראל סבא – בא היום וחייל יהודי מושיע יהודים נרדפים על ידי האויב בארצו. זה חלום שהלואי ויתגשם'.⁶³ האנקדוטה הזאת והיעדר הבנת ההשלכות של כיבוש עיר בירה בת מיליוני תושבים מלמדים כי במחשבתו של בגין חל עירוב בין תחומים, ובשל כך לקה לעתים שיקול דעתו בחסר. הדבר בא לידי ביטוי באי-התעמקות בפרטים ובאי-הבנת המשמעות המעשית של הצעותיו, ובעיקר של מחירן בחיי אדם.⁶⁴ אלה הופגנו פחות מעשור מאוחר יותר בימי מלחמת לבנון (זו נקראה אז מבצע שלום הגליל).

בחזרה ל-1973. בשבוע האחרון של אוקטובר התמקד בגין בקריאה לממשלה להתנות כל נסיגה של ישראל והפסקת כיתור הארמייה השלישית ואף הספקת מזון לחייליה בשחרור שבויים ישראלים ובאפשרות יציאת יהודי סוריה לארץ.⁶⁵ המסרים בנוגע לשבויים נמשכו בחודש נובמבר, ובכללם דרישה לבטל את הזמנת הסורים לוועידת ז'נווה אם לא יוחזרו השבויים. הוועידה ושאלת המוצא המדיני מהלחימה ניצבו אז במרכז סדר היום של ישראל ושל מערכת הבחירות כאחת.

61 בגין היה מוטרד ממצב היהודים בסוריה ובעיראק בשנים שקדמו למלחמה והעלה את הנושא בפורומים פומביים וסגורים.

62 ועדת החוץ והביטחון, 12.10.1973, א"מ.

63 שם, 13.10.1973.

64 ראו על כך את דברי יצחק נבון בריאיון, אמ"ב; דברי ראש אמ"ן, אלי זעירא, ועדת החוץ והביטחון, 10.10.1973, א"מ; אבי שילון, בגין, עם עובד, תל אביב 2007, עמ' 238-239.

65 ועדת החוץ והביטחון, 24.10.1973, א"מ; דברי הכנסת, 68, 30.10.1973, עמ' 4581-4583.

המלחמה במערכת הבחירות

מערכת הבחירות לכנסת השמינית התחדשה עם סיום הלחימה והייתה שונה מכל קודמותיה. לראשונה בישראל התפתחה התמודדות ממשית על השלטון גם בעקבות התלכדות הקבוצות השונות במסגרת פוליטית חדשה שהוקמה – הליכוד – ועוד יותר מכך בעקבות המלחמה, מחלוקה ותוצאותיה הקשות. בגין והליכוד הציבו בטבעיות את הביקורת על הממשלה ועל אחריותה במרכז מערכת הבחירות. הם התמקדו בשלוש סוגיות מרכזיות. הסוגיה הראשונה: החלטת הממשלה שלא לגייס מילואים ולא 'לקרב את הכלים', כלומר לא להיזן כוחות גדולים אל עבר החזית בעקבות הידיעות המודיעיניות שהצטברו בנוגע להכנות שנעשות במצרים ובסוריה לקראת תקיפה.⁶⁶ ספק עד כמה למסר זה – שבגין חזר עליו בעקביות, בכתב ובעל פה, בשלהי 1973 – היה תוקף צבאי. נוכחות רבה יותר של כוחות מילואים בסיני והפעלתם כמו בימי המלחמה הראשונים הייתה עלולה להסב לצה"ל אבדן גדול עוד יותר ולהקשות את המשך הלחימה. יש לשים לב שבגין לא ביקר את החלטת הממשלה להימנע מאישור מכת מנע צבאית ישראלית על מדינות ערב בשעות שקדמו לפרוץ המלחמה. בגין לא טען כי הכרעה זו – אשר בעיני מאיר סללה את הדרך לסיוע המסיבי מצד ארצות הברית בעיצומם של הקרבות – מוטעית, אם כי הוא סירב להביע תמיכה בהצהרה מפורשת של ועדת החוץ והביטחון.⁶⁷ הסוגיה השנייה: האופוזיציה קשרה את המחלוקה גם לדרך קבלת ההחלטות בממשלה, ובעיקר לקיום דיונים רבים ומכריעים בביתה הפרטי של ראש הממשלה, בהשתתפות שרים ובעלי תפקידים מעטים. בגין חזר והדגיש כי אסור היה ש'המטבח של גולדה' יחליף את הדיון החופשי והשיטתי בממשלה ויצא נגד מה שראה בו פגיעה ביכולת השרים לממש את אחריותם כלפי הציבור. הסוגיה השלישית: ניהול המגעים לקראת הפסקת האש.⁶⁸ שבועות אחדים לאחר תום הקרבות קרא בגין במפורש לראש הממשלה להתפטר על רקע אחריותה לנסיבות שהביאו לפרוץ המלחמה.⁶⁹ גם אם לרוב השתדלו ראשי הליכוד לנקוט לשון ממלכתית וזהירה,⁷⁰ המסרים שביטאו

66 ראו לדוגמה: שם, 24.10.1973 ו-13.11.1973, עמ' 4593-4597. מרדכי ארציאלי, 'בגין: לו גויסו המילואים בזמן היה לנו ניצחון אדיר', **הארץ**, 10.12.1973; פרוטוקול מרכז תנועת החרות, 20.11.1973.

67 ועדת החוץ והביטחון, 9.10.1973, א"מ. מלבד הדיון בישיבה הזאת, לא מצאתי ערעור מפורש של בגין או של דובר מרכזי אחר בליכוד, על ההחלטה להימנע ממתקפת מנע, ואפשר לומר בזהירות שבגין ושותפיו תמכו בהחלטת הממשלה והסכימו עם תועלתה לישראל. ראו את דברי מאיר, פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.11.1973, בתוך: חגי צורף (עורך ראשי), **גולדה מאיר – הרביעית בראשי הממשלה – מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1898-1978)**, ארכיון המדינה, ירושלים 2016, עמ' 595.

68 אריה נאור ואמנון למפרום (עורכים), **מנחם בגין, ראש הממשלה השישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1913-1992)**, ארכיון המדינה, ירושלים תשע"ד, עמ' 244-248.

69 **דברי הכנסת**, 68, 13.11.1973, עמ' 4594.

70 ראו על כך את ביקורתו של בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 257.

הביאו לקרע של ממש בין גולדה מאיר ובין בגין, שהקפיד עד אז לשמור עם ראש הממשלה על יריבות פוליטית מכבדת וממלכתית. מאיר ציינה בזיכרונותיה: מנהיגי הליכוד 'קרעו אותי לגזרים' באמצעות 'רטוריקה ותיאטרליות', הגדירה את נאומיהם דמגוגיה וצבירת הון פוליטי מטרגדיה לאומית. מאיר כתבה בכאב שהם דיברו בשטף 'על דברים נוראים, אבל הם דיברו בשטף, אפילו בלי לעצור בדיבורם, ואני התמלאתי שאט נפש'.⁷¹ נראה שראש הממשלה נשאה עמה את רגשות האחריות ואף האשם על פרוץ המלחמה ועל מחירה הכבד מנשוא, הבינה שהסתמכה בהחלטותיה על המלצות מפקדי צה"ל והתקשתה למחול לראשי האופוזיציה על הביקורת שמתחו עליה ועל ממשלתה בתקופה הרגישה שלאחר המלחמה. מאיר גם העריכה כי תפקודה בעת ניהול המערכה היה שקול ועז רוח וכי הניווט שלה את המגעים המדיניים התבסס על הכרת המציאות ומגבלותיה כדי להבטיח לישראל את המרב – והרגישה שמנהיגי הליכוד, ובראשם בגין, נוהגים בה לא בהגינות. מאיר, שמעמדה התערער באחת, כינתה את בגין בעוקצנות 'מנהיג העם' והזהירה מפני האסון הצפוי למדינת ישראל אם תעלה מפלגתו לשלטון.⁷² עשור מאוחר יותר התמודדו ראשי הליכוד עם אופוזיציה שנעשתה לעומתית יותר ויותר ככל שנמשכו הקרבות בלבנון וביקרה את מטרות המלחמה שניסחה הממשלה ואת האמצעים שנקט הצבא.

מערכת הבחירות לכנסת השמינית התחדשה בתנאים עדיפים מבחינת האופוזיציה, על רקע כישלונות הממשלה במניעת המלחמה הנוראה ונזקיה. הכישלון במלחמה היה בראש ובראשונה צבאי ומודיעיני, אולם הדרג המדיני הבכיר תרם לו ישירות ובעקיפין ונשא באחריות כוללת. אף שבמוקד ניצבה כמובן אחריות ממשלת מאיר למחדל, ריחפה מעל מערכת הבחירות השאלה אם אין לראות במנחם בגין, המנהיג הוותיק של הימין, ובמפלגתו, חלק מן הממסד השמרני שקפא על שמריו, הפגין אי-הבנה של המציאות וכשל? הארץ שימש במה מרכזית לסענה הזאת: 'יהיה צורך להזכיר את הנוקשות המדינית, והביטחון העצמי המופרז, שבהן היה גם לליכוד ובייחוד לבגין חלק נכבד'.⁷³

הליכוד – בתגובה לטענות כי גם ראשי היו חלק מליקוי המאורות הישראלי הכללי – נסמך על החלטת גח"ל לפרוש מן הממשלה בקיץ 1970. בגין ניתב אז את מפלגתו לפרוש ממשלת האחדות בראשות מאיר, על רקע החלטתה לאמץ את תכנית שר החוץ של ארצות הברית רוג'רס לקידום תהליך מדיני במזרח התיכון, על בסיס תכנית 242. בשלוש השנים שחלפו נמתחה על הכרעה זו ביקורת נוקבת, ובסתיו 1973 היא שימשה עדות לראיית הנולד של ראשי הימין. אלה טענו כעת כי המלחמה הוכיחה את צדקת הערכתם כי פני מדינות ערב אינן להסדר כי אם למלחמה. הם הזכירו כי שיקול הדעת המדיני-ביטחוני של בגין קיבל חיזוק ימים אחדים לאחר הפרישה מהממשלה – כאשר הזיוז המצרים, בגיבוי סובייטי שתוכנן מראש, סוללות טילים אל תעלת סואץ. עיבוי מהותי זה של מערך הטילים המצרי

71 גולדה מאיר, חיי, מעריב, תל אביב 1975, עמ' 326.

72 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 18.11.1973, בתוך: צורף (עורך ראשי), גולדה מאיר, עמ' 595.

73 רן כסלו, 'מגבלות המנהיגים', הארץ, 19.11.1973. ראו גם: אברהם שוויצר, 'המחדל הראשי', שם, 21.12.1973.

בליל הפסקת האש נועד להבטיח הגנה מפני מטוסים לכוחותיהם בחזית במקרה של חידוש הלחימה, וגבה מחיר כבד מחיל האוויר של ישראל במלחמה שהסתיימה זמן קצר לפני כן.⁷⁴ במשך השנים הציגו אישים שונים מהליכוד את הסברה שהישגאות גח"ל בממשלה הייתה מונעת את פרוץ המלחמה או מבטיחה גיוס מילואים נרחב מוקדם.⁷⁵ אין כמובן דרך לאשש או להפריך טענה זו, אולם הניסיון להציג את מפלגת הימין כמי שראתה את הנולד בקיץ 1970 אינו זוכה לחיזוק מעיון במקורות. הפרוטוקולים של דיוני ממשלת הליכוד הלאומי בקיץ 1970, ערב התפרקותה, מלמדים כי פרישת גח"ל לא הייתה קשורה לסוגיית הטילים. היא נבעה אך ורק מהכרעת הממשלה להיענות לשדר נשיא ארצות הברית ריצ'רד ניקסון לקבל את המתווה המדיני של ארצות הברית, ובכללו מחויבות מצד ישראל לשם ביצוע החלטה 242 של האו"ם, כלומר לפשרה טריטוריאלית בגדה המערבית. בלשונו המפורשת של בגין: 'הרי ההודעה הזאת כללה התחייבות מפורשת לחלק מחדש את ארץ-ישראל המערבית ולמסור לחוסיין את מרבית שטחי יהודה ושומרון. זו ההחלטה אשר בגללה התפטרנו'.⁷⁶ לעומת זאת, בגין ושרים אחרים של גח"ל תמכו אז במתווה הפסקת האש ולא מתחו כל ביקורת על היתרונות הצבאיים שהיא תקנה למצרים.⁷⁷ למעשה, הכנסת סוללות הטילים לקרבת תעלת סואץ והאתגר הממשי שהציבו לחיל האוויר החלו עוד באביב 1970 והיו בין הגורמים להאצת ההסכמה של ישראל להפסקת אש.⁷⁸ אף שבגין עצמו תמך בהפסקת האש אשר אפשרה את הצבת הטילים בצד המערבי של תעלת סואץ, ימים אחדים לאחר חזרתו לאופוזיציה הוא החל למתוח ביקורת על הממשלה בעקבות ההצבה הזאת.⁷⁹

74 ראו לדוגמה: מנחם בגין, 'מצהרי יום הכיפורים', מעריב, 12.10.1973. ציטוט של בגין מ-1970 שהשתמש בו דוברי הימין: 'הריני מודיע לבית ולאומה כי על-פי המציאות איננו הולכים לא לשלום ולא לבטחון. לפנינו בעתיד הנראה לעין אחת משתי האפשרויות: או שאנחנו הולכים להסדר עם מלחמה, או שאנחנו הולכים למלחמה בלי הסדר'. דברי הכנסת, 58, 12.8.1970, עמ' 2864.

75 ראו לדוגמה: אלימלך רימלט, 'מוח פורה ומשכילות רחבה', בתוך: יוסף ספיר, מבחר מאמרים ונאומים, המכון לחקר הכלכלה והחברה בישראל, תל אביב 1977, עמ' יא וכן ישעיהו בן-פורת, שיחות עם דן מרידור, ספרית פועלים, תל אביב 1997, עמ' 54. יוחנן בדר טען שהמחדל מוכיח את צדקת החלטת גח"ל לפרוש מן האחריות על המעשים והמחדלים של הממשלה הזאת, ראו: בדר, הכנסת ואני, עמ' 227.

76 דברי הכנסת, 58, 12.8.1970, עמ' 2862.

77 ראו את דברי שרי גח"ל בחמש ישיבות הממשלה (26.7.1970, 29.7.1970, 30.7.1970, 31.7.1970 ו-4.8.1970) שהתקיימו בעקבות מכתב הנשיא ניקסון לראש הממשלה מאיר מ-24.7.1970. בגין תמך במפורש בהפסקת האש והסתייג רק מהצעה לראות בה הפסקת אש זמנית, לשלושה חודשים. יוסף ספיר הדגיש בישיבה זו כי נוסח ההסכמה של ישראל להפסקת האש 'זה נתקבל על כולם'. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 31.7.1970, א"מ. וראו את דברי עזר ויצמן על זחילת הטילים לתעלה בחודשים שקדמו לקיץ 1970, שם, 4.8.1970.

78 יואב גלבר, התשה - מלחמה שנשכחה, דביר, מודיעין 2017, עמ' 559-564, 577-579.

79 ראו את דברי בגין מ-12.8.1970 ו-25.8.1970, דברי הכנסת, 58, עמ' 2862-2867, 3017-3019. ממשלת ישראל הודיעה לממשל האמריקני ב-5.8.1970 כי לא תוכל לקבל הצבת טילים סובייטיים לאורך התעלה, ובמקרה כזה תיאלץ להפר את הפסקת האש - אך לא עשתה זאת. ראו את סיכום פגישת

בשלב הפולמוס על עמדות המנהיגים השונים, לפני המלחמה, הזכיר בגין כי באחת מישיבות ועדת החוץ והביטחון במאי 1973 הוא ביקש מראש אגף המודיעין האלוף אלי זעירא להימנע משימוש במונח 'סבירות נמוכה'.⁸⁰ כך הוא הציג את הדברים בישיבה המדוברת:

אני כמובן לא בא לטעון שבגלל השימוש במושג סבירות נמוכה לא תהיה כוונות בצבא או תיחלש חלילה, אבל המונח הזה יוצר אווירה מסוימת, שאיננו דרושה לנו. אינני בא לטעון שיש סבירות גבוהה לפתיחת אש בקרוב מאוד על ידי מצרים או על ידי שילוב מצרי-סורי – אני חושב שפתיחה באש מצד האויב תיתכן, וזה מספיק. ואז הספקולציה ביחס למידת הסבירות איננה דרושה לנו לשיקולנו.⁸¹

פרוטוקול הישיבה מגלה כי בהמשך לדברים נכוחים אלה הוסיף בגין:

יש מפנה אחד גדול, שעדיין בפומבי, לדעתי, לא ניתן לו ביטוי מספיק על ידינו. אויבנו מגיעים למסקנה שהם אינם יכולים, בעתיד הנראה לעין, לנצח את ישראל [...] זה מפנה גדול. הם אינם אומרים שישאל נצחה את הערבים באופן סופי – לא, אבל הם היום מכריזים שהיום ישראל היא בלתי מנוצחת [...] זוהי התוצאה של המצב האסטרטגי החדש שבא לנו בעקבות מלחמת ששת הימים, וכמובן ההתעצמות הצבאית.⁸²

אם כן, בגין ביטא גישה מורכבת, שביקשה להישמר מהפחתת הערנות לאפשרות של מתקפה על ישראל אך גם הייתה שותפה להערכת ההכרה של הערבים בטרונתה הצבאית המובהקת של ישראל. גישתו זו עמדה בלב הביקורת שנמתחה עליו בתור מי שיש לראות בו שותף לליקוי המאורות שפקד את מנהיגותה של ישראל ערב המלחמה. שר הבריאות ויקטור שם טוב קרא לעברו בזמן פולמוס בכנסת: 'אתה היית במשך שש שנים אחד מגדולי המסונוורים. אתה היית שש שנים, בתזמורת של הטעיות ואשליות ניגנת כינור ראשון'.⁸³ אהרן בקר, מזכיר ההסתדרות לשעבר וחבר ועדת החוץ והביטחון מטעם המערך, סיפר בזיכרונותיו על פנייתו האישית למנהיג הליכוד – 'איך ייתכן הדבר? [ש]איש בעל עבר ביטחוני וניסיון מדיני כה רב' – לא ניתח את המציאות נכוחה אף שהיה חשוף לפני המלחמה לכל הסקירות שנתנו הגורמים הביטחוניים לחברי הוועדה – 'כי צד אתה לא נזעקת?' בקר כתב: 'גם בפיו לא הייתה תשובה והוא השפיל מבטו'.⁸⁴ בסתיו 1973 התחדדה

שגריר ישראל בארצות הברית יצחק רבין עם הנרי קיסינג'ר, היועץ לביטחון לאומי של ארצות הברית, שנשלח ב-5.8.1970 למזכיר המדינה של ראש הממשלה שמחה דיניץ. האמריקנים פיצו את ישראל בתקציב נדיב לצורכי רכש צבאי כדי לאזן את המצב בתעלה, שהופר לרעת ישראל עם קירוב הטיילים המצריים.

80 לדוגמה: מנחם בגין, 'דוח אגרנט ואחריות הממשלה', **מעריב**, 5.4.1973.

81 ועדת החוץ והביטחון, 18.5.1973, א"מ.

82 שם.

83 **דברי הכנסת**, 20.12.1973, עמ' 4803.

84 אהרן בקר, **עם הזמן ובני הדור**, עם עובד, תל אביב 1982, עמ' 169-170.

השאלה אם הליכוד משמש חלופה רעננה וחפה משגיאות או חלק מדור שסיים את תפקידו, קפא על שמריו, לא הבין את אשר ראו עיניו ונושא באחריות כלשהי למלחמה הקשה שרק הסתיימה. באותו הזמן גם גברה התהייה אם בידי מפלגת האלטרנטיבה לחלץ את מדינת ישראל ממעגל הדמים.

תגובת הליכוד לכמיהת הציבור לשלום

יותר מ־2,600 ההרוגים במלחמת יום הכיפורים הפגישו את החברה הישראלית עם היקף לא נתפס של שכול, פצועים ושבוים. הזעזוע הנפשי, תוצאה של המלחמה, לא פסח גם על ראשי מפלגת הימין ועל התומכים בה. תמונת מצב הנפגעים בקרבות הטרידה את חברי ועדת החוץ והביטחון והם עסקו בה בחרדה מיד עם פרוץ המלחמה ושוב ושוב בזמן המלחמה. בגין העריך 'בלב דואב, שהמספר אינו קטן'.⁸⁵ ב־10 באוקטובר, על רקע השמועות והדאגה העמוקה שהשתקפה ברחוב הישראלי, התחבטה הוועדה בדבר מסירת המידע על נפגעים למשפחות ובדבר דיווח על האבדות לציבור הרחב. בגין ביקש לא להמתין לסיום המלחמה עם הודעה בנושא זה ולנסח בזהירות וברגישות המתבקשת על רקע הספק בנוגע למצבם של הנעדרים הרבים. הוא העריך שמדובר במאות הרוגים ו'שזה לא יוריד את המורל של הציבור', ואולם מספרם היה גבוה הרבה יותר. הציבור הבין כי מדובר במלחמה קשה בשתי חזיתות ונחשף, מתחנות רדיו זרות, לשמועות ולידיעות המכוונות על אלפי אבדות: 'העם יעמוד בזה. זה עדיף על אותו מצב רוח ההולך ומעמיק. אין לשכוח שאין עם רגיש יותר לאבדות בנפש מעמנו, וזה מוכיח את מידת תרבותו'.⁸⁶ הודעה ראשונה בדבר ההרוגים בקרב חיילי צה"ל פורסמה לבסוף ב־14 באוקטובר. עם סיום הקרבות לחץ בגין לסרוק את השטח כדי לאתר את גופות הנעדרים 'לחפש בטנקים ולהוציא את הבנים' ולהקל את מצוקת המשפחות השואלות 'איפה הבן שלי?'⁸⁷ גם לנדאו, חברו להנהגת תנועת החרות, שיתף בשיכון הלב שנלווה לטיפול במשפחות אשר ניסו להתחקות אחר גורל יקיריהם שלא שבו.⁸⁸

המלחמה – שבגין כינה אותה 'מלחמת הצלה וגאולה' – לא הסתיימה בניצחון כמו המלחמות הקודמות, וודאי לא נלוותה לה הרגשת איפוריה והרגשה של שיא היסטורי, כמו במלחמת ששת הימים.⁸⁹ התהייה שעלתה במלוא עוצה הייתה מהו האופק לישראל לאחר הקזת הדם: האם פניה להסדרים הדרגתיים של הפסקת הלחימה והפרדת כוחות, בדרך לתהליך מדיני שיישב ולו חלקית את הסכסוך, בתיאום עם המעצמות; או שמא להכרה

85 ועדת החוץ והביטחון, 7.10.1973, א"מ; וראו גם את שאלתו ב־9.10.1973.

86 שם, 10.10.1973.

87 שם, 28.10.1973.

88 שם, 31.10.1973.

89 דברי הכנסת, 68, 16.10.1973, עמ' 4476.

בהיעדר כל נכונות מצד הערבים ליציאה ממעגל הדמים, ומכאן להשקעת מאמץ נוסף בניסיון להשיג הכרעה והכנעה של מדינות ערב, גם במחיר של קרע עם ארצות הברית. הדיון בשתי האפשרויות האלה נהיה מרכזי עם סיום המלחמה ועם התחדשות מערכת הבחירות, לקראת יום הבחירות, שנדחה ליום האחרון של שנת 1973.

ממשלת מאיר ביקשה להסיט את תשומת הלב של הציבור מהמחדל באמצעות ניתוב השיח הציבורי והפוליטי מהעבר אל העתיד בתקווה להפחית ככל האפשר את הנזק הבחירתי (אלקטורלי) הצפוי. המערך הציג את עצמו בתעמולת הבחירות כמי שרוצה ויכול להוביל באחריות ומתוך ניסיון תהליך שלום, שיושג באמצעות הסדרים מדיניים מעשיים, או למצער כמפלגה שביכולתה למנוע את פרץ האלימות הבא. ועידת ז'נווה שכונסה סמוך לבחירות, בהשתתפות המעצמות, ישראל, מצרים וירדן (אך לא סוריה), נחשבה צעד ראשון בדרך ליציאה ממעגל המלחמה, שרק הסתיים סבב קשה שלו. בגין הסתייג מהוועידה מכיוון שהיא התבססה על ההחלטות 242 ו-338, שמשמעותן פשרה טריטוריאלית, ופקפק ביכולתה להניע תהליך מדיני. עמדה זו שאימץ הליכוד טיפחה שוב את דימוי המפלגה כ'מפלגת מלחמה' שעלייתה לשלטון תעמיק את האלימות במזרח התיכון בגלל נוקשות מנהיגיה. ראשי המערך תיארו בצבעים קודרים את מה שעלול להתרחש לדעתם ביחסי ישראל וידידותיה ברחבי העולם, ובראשן ארצות הברית, אם יעלה הליכוד לשלטון.⁹⁰

מששכנו הקרבות ולקראת הבחירות התכנס מרכז תנועת החרות, החטיבה המרכזית בליכוד. הישיבה הראשונה יוחדה כולה לנאום ארוך של בגין,⁹¹ ושתי הישיבות שאחריה היו גדושות דוברים ושונות לגמרי בסגנון. זה היה רגע של חשבון נפש בעקבות הליך המלחמה והלכתי הרוח בישראל אחריה. 'כולנו נתונים בהלם', שיתף חבר המרכז ועיתונאי חרות לשעבר יצחק שמואלי, 'אנו באנו לכאן לתת פורקן'. עוד ועוד חברים ביקשו לעבד את חוויותיהם כפעילי המפלגה בשבועות הכואבים והמתוחים שבין הפסקת האש ליום הבחירות. הם נחשפו להרגשות הקשות וללאות בחברה הישראלית לאחר המלחמה העקובה מדם, הקרבנות הרבים, הנעדרים, הפצועים והשבויים וגם לכמיהה העזה לשלום שרווחה בציבור וגם בקרב התומכים במפלגה.

ישראל שילת, ראש סיעת הליכוד בעיריית באר שבע, סיפר על חוג בית שהוא השתתף בו לצד נשים רבות שבעליהן גויסו: 'הכמיהה לשלום היא גדולה. הדאגה גדולה'. להתרשמותו, רובן 'אינן מוכנות לקבל את הגירסה של המערך של שלום תמורת החזרת שטחים', ובכל זאת הוא הפציר במנהיגי חרות 'להגיע ולהסביר לאנשים שאנו בעד שלום בדיוק כמו כל אזור במדינה [...] צריכים לשים דגש יותר על המילה שלום'.⁹² מדבריו עלה הצורך להמחיש לציבור את היכולת של הליכוד להנהיג, לאזן בין האידאולוגיה לקשב למציאות. חברת המרכז חמדה גלעדי הוסיפה לדבריו:

90 דן מרגלית, **ראיתי אותם**, כנרת זמורה ביתן, תל אביב 1997, עמ' 105.

91 פרוטוקול ישיבת מרכז תנועת החרות, 20.11.1973, ארכיון מכון ז'בוטינסקי, ה 1 - 2 / 21 / 2.

92 שם, 29.11.1973.

'אני עשיתי משאל עם בין שכבות שונות של הציבור שהוכיח שהציבור שולל את הדרך שלנו האומרת – רק כך! מובן מאליה שביניהם אמהות שכולות אבל גם גברים'. גם היא החזיקה בתפיסות מכסימליסטיות, אולם סרבה להתעלם מהלכי הרוח להם נחשפה ב'שטח': 'לפנינו עבודה קשה ומפרכת. אל תשלו את עצמכם, חלה תזוזה, הפחד, העייפות, מספר גדול של נופלים ופצועים יצר מצב רוח אחר'.

הדיונים של מרכז תנועת החרות, התנועה שתפיסותיה היו הניציות המסורתיות והעקביות בישראל, ביטאו השפעה מובהקת של מלחמת יום הכיפורים על השיח המפלגתי. עם זאת, המסקנות שהסיקו חברי המרכז לא היו אחידות. מקצתם תבעו מהנהגת המפלגה גישה מעשית (פרגמטית), שתבוא לידי ביטוי בהצהרה מפורשת כי אין היא מחויבת לססמה 'אף שעל', כלומר להימנעות מכל נסיגה משטחים שנכבשו ב-1967, מכוח הסדר שלום. חבר הכנסת דב מילמן הצטרף להערכה כי הציבור מצוי בסחף מאז המלחמה וקרא להדגיש כי חרות נכונה לפשרות. דוד ישי, מיוזמי הסיעה תכלת לבן בהסתדרות, היה מן היחידים שהעזו לבטא במפורש את התביעה ממנחם בגין להבהיר לציבור כי הרעיון 'אף שעל' מתייחס רק לגדה המערבית וכי ראשי המפלגה 'מוכנים להידבר על שלום אמת ועל שעלים שאינם בגבולות א"י' [...] את זה ראוי לשמוע בצורה מתאימה גם מיו"ר התנועה.⁹³ עורך הדין אברהם נאמן החרה החזיק אחריו והדגיש: 'לא זכור לי אי פעם שאנו הגדרנו את מטרת המדיניות שלנו כמדיניות של אף שעל, מטבע זו מעולם לא נטבעה על ידנו'. הוא הפריד בין 'שלמות המולדת', המתייחסת ליהודה, שומרון ועזה, ובין סיני שבנוגע אליו חלים רק 'שיקולי נפט וביטחון' והדגיש: 'היהודים לא היחידים בעלי זכויות כאן'.⁹⁴ כמה וכמה מחברי המרכז התרשמו כי הציבור צמא למהלכים אשר ירחיקו ממלחמה וחושש שמא יקרב הליכוד את ישראל לסיכוב לחימה נוסף: 'רבים שואלים ומה מחר בבוקר?' כלומר הישראלים מצפים מהליכוד להציג תכנית עבודה בונה ומעשית, ולא למתוח ביקורת.⁹⁵

השונות במסקנות בשבועות שלאחר המלחמה באה לידי ביטוי במסר אשר ביטאו כמה מחברי המרכז בדבר אחריותה של התנועה לומר לציבור את האמת שלה, גם אם מדובר ב'דברים מרים ומכאיבים', ולא לכוון את תעמולתה 'ללכוד את נפשות הבוחרים'. אפרים זמברג, מראשי סניף בת ים, תיאר 'תופעות הנוגעות מעמקי הלב ותופעות הקורעות לב' במפגשיו והדגיש שהמבוכה והטלטלה אינן רק נחלת 'העם בציון' אלא 'גם של מרבית חברי תנועתנו'. לדבריו, 'הציבור מחפש מורפיום, נס'. הוא הזהיר כי הלך הרוח בציבור מנוצל לתעמולה נגד הליכוד: 'יש מי שיוביל אותו לאשליה ויש מי שכבר מחדיר למוחו ויש מי

93 שם, 16.12.1973.

94 שם, 29.11.1973.

95 הפרופ' יוחנן אהרונזון לבגין, 2.12.1973, אממ"ב, 556 – OP. מכתבים שנשלחו אל בגין כללו מסרים דומים. הפרופ' יוחנן אהרונזון, מהארכאולוגים הבולטים בישראל, הוטרד מהתחזקות תדמית המפלגה בתור מי שמפנה את גבה לכל ניסיון לקדם שלום והפציר בבגין לא להחמיץ את 'השעה הגדולה'.

שאומר לו [...] אלה ודאי לא יובילו לשלום'. בכל זאת זמברג טען כי על התנועה להיצמד לעקרונותיה; 'מי שמבקש לומר חצי אמת מחליש את עמדתנו [...] אנו היחידים שיכולים היום לעצור בעד ההידרדרות'.⁹⁶ דעה דומה הביע אלי (יעקב) תבין, ממפקדי האצ"ל וחבר הנהלת הסוכנות היהודית. חבר הכנסת יורם ארידור דרש בשם הפיכחון הפוליטי להבהיר: 'בתנאים הנוכחיים אין סיכוי בעתיד הקרוב לשלום בינינו לבין הערבים'.⁹⁷ גם דוברים ניציים מובהקים שתמכו בנחישות בעמדתה המסורתית של חרות לא התעלמו מהחרדה מהתחדשות הקרבות ומהכמיהה לעצירת מעגל הדמים. כך למשל שיתף מיכאל קליינר הצעיר את החברים בהרגשה שעלתה במפגשיו הציבוריים. נדמה שהוא כמעט התנצל על הצורך לדבר על שלום, להציע 'מדיניות פוזיטיבית', מתוך הלחץ הפנימי של החברים כי ללא מסרים מעשיים העם לא יראה בליכוד חלופה ראויה.⁹⁸

ככל שהתקרב יום הבחירות (31 בדצמבר 1973), כן הבינו בגין ושותפיו להנהגת הליכוד את גובה המחיר הבחירותי שהם עלולים לשלם – תוצאה של תדמיתם הדוגמטית. בגין יצא לסדרת אספות בחירות ברחבי הארץ, ולצדו חברי מרכז מתחלפים, בכותרת 'מלחמת יום הכיפורים – הלקחים לעתיד'.⁹⁹ הוא מחה על מה שכינה 'עלילת הדם' – 'לחלק את העם הזה לשני מחנות – מחנה השלום ומחנה הרוצה במלחמה',¹⁰⁰ הבטיח כי מפלגתו תוכל להביא לעם שלום וביטחון והאשים את המערך בכך שבימי שלטונו התקיימו מלחמות חוזרות ושפיכות דמים מתמדת.¹⁰¹ יוחנן בדר, שהיה שנים רבות מספר שתיים בתנועת החרות, הבהיר במאמר שפרסם כי בנוגע לגבולות בסיני וברמת הגולן – הליכוד אינו מתנגד התנגדות מוחלטת לנסיגה, אלא חבריו 'פתוחים למשא ומתן ולחוזי השלום כפי שייקבעו'.¹⁰² ספק כמה היה בנוסחה המורכבת שהציג כדי לשוות לליכוד בכלל ולמנהיגו בפרט, מראה של מפלגה מעשית. על רקע זה, השפעתם הבחירותית של המלחמה ושל המחדל בטווח הקצר הייתה מוגבלת. פנחס ספיר העריך לימים כי כינוס ועידת ז'נווה (ששודרה בטלוויזיה הישראלית) תרם חמישה מנדטים למערך.¹⁰³ חוקרים שבחנו את דפוסי ההצבעה ואת הגורמים להם זיהו תנודה של קולות מהמערך לליכוד, לאחר המלחמה, אולם נראה שהמגמה הזאת הייתה מצומצמת מהיקפה לולא הצטיירה מפלגת הימין בעיני רבים מהבוחרים בתור גורם שעלול להרחיק את ישראל מעלייה על מסלול שמצמצם אפשרות

96 שם.

97 שם, 16.12.1973.

98 שם, 29.11.1973.

99 ראו מודעות שונות באוסף הספרייה הלאומית. לדוגמה: <https://tinyurl.com/4jx8empe> (אוחזר ב־29.8.2022).

100 **דברי הכנסת**, 68, 20.12.1973, עמ' 4802.

101 [ללא שם מחבר], 'בגין בתגובה על דברי ספיר: מלחמות חוזרות ושפיכות דמים מתמדת', **הארץ**, 18.12.1973.

102 יוחנן בדר, 'מי אמר "אף שעל"? – השלילה והאמת', **ידיעות אחרונות**, 28.12.1973.

103 מירון מדיני, **היהודיה הגאה: גולדה מאיר וחזון ישראל**, עידנים, תל אביב 1990, עמ' 468.

להתלקחות סבב לחימה נוסף.¹⁰⁴ להבדיל מהמערך, שירד מ־56 ל־51 מנדטים, בליכוד קיבלו 39 (לעומת 32 מנדטים שזכו בהם כל מרכיבי הליכוד בבחירות הקודמות) – אלה הביאו את המפלגה רק אל סף השלטון.¹⁰⁵

השפעת מלחמות יום הכיפורים על מנחם בגין ועל הימין הישראלי

הליכוד הוקם ב־11 בספטמבר 1973, והמלחמה פרצה שלושה שבועות לאחר מכן. בשל סמיכות זמנים זו היו המלחמה ומערכת הבחירות שהתחדשה מיד אחריה סדנת התגבשות של מרכיביו השונים לכלל מפלגה אחת.

אפשר לזהות בדרך פעולת הליכוד במלחמת יום הכיפורים דפוס תגובה אופוזיציוני אופייני בישראל.¹⁰⁶ מפלגת האופוזיציה הראשית נוטה להירתם תחילה למאמצי הממשלה בזמן המלחמה כחלק מההתכנסות הפטריוטית למען הדגל הלאומי ומהרצון לתמוך במנהיגות הלאומית במצב משברי וכן מדובר בתוצאה של החשש להיתפס בעיני הציבור כמי שמפגינה נאמנות לאומית מוגבלת. ההתפתחויות בזירה הצבאית, בזירה המדינית ובזירה החברתית משפיעות על נטיית האופוזיציה להתבדל מהממשלה; ובד בבד עם גילויי התמיכה במלחמה, היא נוטה למתוח ביקורת על ניהול הממשלה את מטרותיה ועל האמצעים שהיא נוקטת. דפוס זה בלט במלחמת סיני, שאז התנגדה תנועת החרות לנסיגת ממשלת בן־גוריון מסיני ומרצועת עזה; וכן במלחמת לבנון: המערך והמפלגות היוניות שלצדו תמכו בראשיתה בממשלה, ואילו בהמשכה הם מתחו ביקורת נוקבת. בסתיו 1973 שימש הליכוד אופוזיציה בונה בשלב הבלימה ופעל להגביר את השפעתו על המתרחש באמצעות חיזוק מעמדה של ועדת החוץ והביטחון, הזירה שראשי המפלגה השתתפו בה. ככל שחלפו הימים הוסיפו ראשי המפלגה להפגין אחריות לאומית ובה בעת התבדלו באמצעות גישה ממלכתית ניצית. גישה זו באה לידי ביטוי בדרישה לא למהר לסיים את הקרבות באמצעות היענות ללחצים להסכים לפשרות מדיניות. דרך פעולתו של בגין נבעה מהשקפת עולמו המדינית מזה ומשיקולים פוליטיים מזה, ובמרכזו רצון למצות את ההזדמנות למצב את המפלגה החדשה כחלופה פוליטית על רקע הפגיעה במעמדה של

104 Alan Arian, 'Were the 1973 Elections in Israel Critical?', *Comparative Politics*, 8, 1 (1975), pp. 152-165; Anna Getmansky and Chagai M. Weiss, 'Pyrrhic Victory: How and Why Wars Affect Political Attitudes and Behavior', Working paper (Forthcoming)

105 אמיר גולדשטיין, 'לידתה של אלטרנטיבה פוליטית: הדרך לליכוד 1973', **עיונים בתקומת ישראל (ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה, סדרת נושא, 2017)**, עמ' 152-153.

106 לדיון כללי בדפוסים של מפלגות אופוזיציה במשברים ביטחוניים ראו לדוגמה: Jack S. Levy and William F. Mabe Jr., 'Politically Motivated Opposition to War', *International Studies Review*, 6, 4 (2004), pp. 65-83; Philip Arena, 'Success Breeds Success? War Outcomes, Domestic Opposition, and Elections', *Conflict Management and Peace Science*, 25, 2 (2008), pp. 136-151.

הממשלה, שנחשבה אחראית למחדל. הליכוד לא הוביל את המחאה על המחדל. זו פרצה בשדה החוץ-פרלמנטרי וסימלה את משבר הלגיטימציה המחריף לשלטונה של תנועת העבודה ואת סדקיה המעמיקים של המערכת ההגמונית בשל המחדל. הסדקים בהגמוניה אפשרו לליכוד, בתור כוח פוליטי פרלמנטרי חלופי, לנקז אליו שלוש שנים וחצי מאוחר יותר את פריים של תהליכים דמוגרפיים, תרבותיים, הכלכליים וחברתיים שהתחוללו בחברה הישראלית ולעלות לשלטון.

איך השפיעה המלחמה על בגין ועל מפלגתו? מלחמת יום הכיפורים הייתה המערכה הצבאית השלישית שהיה מנחם בגין מעורב בה כמנהיג פוליטי לגיטימי. גם אם ייחל מנהיג הליכוד לשותפות רבה יותר בהתוויית המדיניות הישראלית, הוא נכח בכל יום בדיונים בוועדת החוץ והביטחון ונמצא בקשר עם ראש הממשלה ועם שר הביטחון. שבועות רבים הוא נחשף לדילמות, לשיקולים הצבאיים, המדיניים והפוליטיים ולהחלטות בעת מערכה צבאית כבדה, הפכפכה ונעדרת הרגשת ניצחון ברור. מנהיג הליכוד הבין בדיונים את מגבלות הכוח של ישראל, של צבאה ושל מפקדיו, שהיו עד אז מושאי הערצתו. בעקבות הקשר ההדוק למדי בינו ובין שרון, הוא נסחף בעיצומה של המלחמה לתוך 'מלחמות הגנרלים' שהתלקחו ביניהם. אוקטובר 1973 הייתה 'סדנת המלחמה' של בגין. אפשר לזהות בה, כמו שהראיתי על בסיס הפרוטוקולים, גילויים של אחריות וראייה רחבה של הנהגת הליכוד, לצד מחשבות על האפשרות לכפות פתרונות מדיניים על מדינות ערב, הצעות לכבוש חלקים מבירה ערבית (דמשק), שביטאו שיקול דעת חסר, אי-התעמקות בפרטים והבנה מוגבלת של השלכותיהן, ובעיקר של מחירן בחיי אדם. כמה ממאפיינים אלה הופגנו פחות מעשור מאוחר יותר כאשר כבר היה בגין על כס ראש ממשלה בעת מבצע שלום הגליל, שנסיבותיו היו כמובן שונות לגמרי מימי אוקטובר 1973.

בגין הצהיר ב־1982 כי מבצע שלום הגליל הוא תיקון לטראומה של מלחמת יום הכיפורים;¹⁰⁷ הצהרה זו מלמדת על אופן התבוננותו באירועי סתיו 1973. מלבד הרובר הפוליטי הפולמוסי, המבקרים את המחדל ביקשו לגדר את האירוע המטלטל, להדגיש שהכישלון היחסי היה פרי מנהיגות כושלת ושטעויות אנוש נקודתיות ותפיסות מוטעות השפיעו על המלחמה ועל תוצאותיה. בגין האמין כי ממשלת הליכוד תוכל, באמצעות המלחמה בלבנון, למחוק את 'הטראומה', להשיב את הביטחון העצמי של מדינת ישראל בכוחה וביכולתה לעצב את המציאות הגאופוליטית שהיא פועלת בתוכה. עם זאת, ברור כי ניהול המלחמה בלבנון והתבססות ישראל בבוצה של שכנתה מצפון לא זו בלבד שלא עלו בקנה אחד עם המטרה הזאת אלא אף השיגו את היפוכה.

נושאי חוץ וביטחון שוב במרכז סדר היום של הימין: בשנים שקדמו למלחמה שררה תמימות דעים בסוגיית חוסנה הביטחוני של מדינת ישראל. סוגיות פנים, כלכלה וחברה התייצבו במקום מרכזי יותר בסדר יומה של החברה הישראלית. גברה אז

107 אמיר פלג-עוזיהו, "מלחמת בָּרָה מוסרית": השפעת השואה על תפיסת הביטחון של מנחם בגין, עיונים, 26 (2016), עמ' 242-245.

הביקורת על נטייתם של בגין ושל ההנהגה הוותיקה של תנועת החרות להתמקד בענייני חוץ וביטחון ולהסתפק בעיסוק בלתי סדיר ומוגבל במציאות הכלכלית-חברתית בישראל.¹⁰⁸ תהליך הקמת הליכוד ביטא את הציפייה שהמפלגה החלופית מימין תדגיש ביתר שאת את שידוד המערכות שנדרש בתחומים האזרחיים בישראל. מלחמת יום הכיפורים הטתה מחדש את הליכוד לעבר ההדגשה המסורתית של התחום המדיני-ביטחוני, להצגתו כממד הרה גורל לעתידה של ישראל ולאמונה כי יש להכפיף אליו את סדר היום של התנועה. בגין הזכיר לחברי מרכז תנועת החרות את הביקורת שנמתחה על התנהגותו בעניין זה, הגדיר אותה 'קלות דעת' ואף רמז: 'הדעה המזויפת והמסוכנת הזו' תרמה לשאננות שעמדה בבסיס מחדל המלחמה.¹⁰⁹ אמנם מדינת ישראל נקלעה בשל המלחמה למשבר כלכלי, אולם תשומת הלב של הליכוד חזרה להתמקד גם בשנים שאחרי כן בעיקר בסוגיות חוץ וביטחון. חיזוק הפרגמטיות בבסיס השיח הניצי: לגופן של ההשקפות, אפשר לזהות בליכוד תגובה מפוצלת למלחמה. מצד אחד, עמדותיהן הניציות של כמה מחטיבות המפלגה (חרות, התנועה למען ארץ ישראל השלמה וחלקים ברשימה הממלכתית) נעשו תקיפות יותר כמו שהן עולות מהעמדה האופוזיציונית המודגשת הן סביב ועידת ז'נווה והן מול תהליכי הסדרת שביתת הנשק בשנים 1974 ו-1975.¹¹⁰ בעיני חברי מרכז תנועת החרות, נשיא מצרים חתר להשמדת ישראל, ולא היה שותף אפשרי לתהליך שלום. חברת המרכז חולדה גורביץ מחיפה פירשה את המציאות במזרח התיכון לאחר המלחמה: 'מנהיגי ערב אומרים שהם רוצים להשמיד ולעקד אותנו'; ופסקה: 'אותו סאדאת לעולם לא יעשה שלום איתנו'.¹¹¹ גם בגין הדגיש בשיבת ועדת החוץ והביטחון את ההנחה 'שאיבנו אינם רוצים בשלום'.¹¹² בחורף 1973, על רקע סבב הלחימה הקשה, כמעט לא התעורר דיון על יוזמת השלום או על הפסקת הלחימה של סאדאת בשנתיים שקדמו לפרוץ המלחמה, וגם על השפעת התגובה הנוקשה של ממשלת מאיר לגישויו ולבחירתו לפנות לדרך פעולה צבאית. הסוגיות האלה יוצגו בשנים שאחרי כן וייעשו סלע מחלוקת בין חוקרים עד ימינו.¹¹³

מצד אחר, מלחמת יום הכיפורים גרמה לחוגים מרכזיים בתוך הליכוד להכיר במגבלות הכוח ובצורך למצוא דרך להסדרת הסכסוך הישראלי-ערבי. לדוגמה, בנימין הלוי ושניאור זלמן אברמוב, שניים מחברי המפלגה בוועדת החוץ והביטחון, בחרו לקרוא בקיץ 1974

108 על כך ראו: בדר, **הכנסת ואני**, עמ' 227-229. אורי כהן ונסים ליאון, **מרכז תנועת חרות והמזרחים: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית**, מחקר מדיניות 88, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011, עמ' 82-86.

109 פרוטוקול מרכז תנועת החרות, 20.11.1973. להרחבה ראו: כהן וליאון, שם, עמ' 91-92.
110 שם, עמ' 76. זכי שלום, 'ממשלת יצחק רבין הראשונה וקידום תהליך השלום - הסכם הביניים עם מצרים', **עיונים**, 28 (2017), עמ' 44-83.

111 מרכז חרות, 29.11.1973.
112 ועדת החוץ והביטחון, 22.10.1973, א"מ.

113 בר-יוסף, 'ההיסטוריוגרפיה'; קיפניס, 'המפנה'; צורף, 'ממשלת גולדה מאיר'; וונטיק ושלום, **מלחמת יום הכיפורים: בוימפלד, קפיצה למים הקרים**; גלבר, **רהב**.

בפומבי לממשלת ישראל ולהנהגת מפלגתם, להכריז על נכונות לפשרות טריטוריאליות כדי לקדם שלום. הפרוטוקולים של הוועדה מלמדים כי הם היו ערים עוד בזמן המלחמה למטרות המוגבלות של ההתקפה על ישראל ולאופן שסאדאת ראה בה אמצעי להשגת הישגים טריטוריאליים ותודעתיים שיאפשרו הנעת תהליך מדיני. עוד ביום הלחימה הראשון, העריך אברמוב: 'הערבים מבקשים לכבוש עמדות גשר [...] על מנת להפעיל גורמים בינלאומיים לפתרון הסכסוך במזרח התיכון'. הוא הכיר בצביונה המוגבל של מתקפת המצרים והסורים, שנבע מהכרה בעליונות הצבאית של ישראל בכלל ובתחום הגרעיני בפרט וגם מהערכה כי המגעים המדיניים העקיפים הגיעו למבוי סתום. הלוי הסביר לקראת סיום הקרבות: 'לפחות שנה היה מדובר על זה, שהתכנון המצרי הוא תמיד זה: נעבור את התעלה נקים ראשי גשר, נתפוס מה שניתן לתפוס, ואחר כך תבוא הפסקת אש של האו"ם ותציל אותנו'.¹¹⁴ בשיח הישראלי הגלוי בשלהי 1973 הוצגה המלחמה כמלחמת השמדה של הערבים את ישראל, אולם נראה כי מבעד לרטוריקה החלו לנבוט, גם בשורות הליכוד, זרעי ההכרה כי מתקפת המצרים והסורים נועדה לא רק למחות משהו מכישלון מדינות ערב ב־1967 אלא גם להמחיש לישראל ולמעצמות את מחיר הסטטוס קוו ולהניע את המהלך המדיני. אברמוב, הלוי (ששובצו במקום החמישי וה־13 ברשימת המפלגה בבחירות) ואף שמואל תמיר (שמיני ברשימה) הדגישו ב־1974 כי מחיר השלום עדיף ממחיר המלחמה. הם לא היו היחידים בליכוד שביטאו את המסר הזה: כל זה בתנאי שנשיא מצרים יבהיר במפורש כי פניו להסדר מלא; ואכן, כך קרה כעבור ארבע שנים. במקום אחר ניתחתי את האופן שבגין עצמו אימץ בהדרגה, הלכה למעשה, את השקפתם ואף ביטא אותה בפומבי ומפורשות בשנים 1975-1977, לפני המהפך.¹¹⁵

כאן אפשר לזהות את ההבדל בין השפעת מלחמת יום הכיפורים על הליכוד ובין השפעתה על הקבוצות בימין הדתי המשיחי. הצעירים שהקימו את גוש אמונים ראו במלחמת יום הכיפורים אתגר אחד בתוך רצף מאבקים של היהודים בתהליך תקומתם, ולא אירוע טראומטי. הם ביקשו לפוגג את אוירת הנכאים ואת הנכונות לנסיגה שזיהו בעקבות משבר המלחמה ולהמחיש את מחויבותם הלא מתפשרת לתהליך הגאולה באמצעות הגברת ההתנחלות בשטחים.¹¹⁶ רבים מראשי הליכוד לא היו שותפים לפרשנות הזאת. השפעת מלחמת יום הכיפורים עליהם הייתה שונה בתכלית מהשפעתה של מלחמת ששת הימים. בגין ומפלגתו נשאו עִמם ב־1977 את החוויה הצורבת של שבועות הלחימה הקשים במלחמת יום הכיפורים, את ההכרה בכמיהת הציבור הישראלי לשלום ולמניעת עוד סבב לחימה עקוב מדם וגם את רצונם לנפץ את תדמית הליכוד כמפלגת מלחמה ולהטביע חותם כמי שפורצים דרך לשלום.

114 דברי אברמוב, 6.10.1973; דברי הלוי, 22.10.1973.

115 להרחבה: Amir Goldstein, 'War and Peace in the Discourse of the Likud Party, 1973-1977', *British Journal of Middle Eastern Studies*, 50, 5 (2023), pp. 1-18.

116 מוטי ענברי, 'סיפורו של גוש אמונים', קתדרה, 158 (טבת תשע"ו), עמ' 215.

מנחם בגין בשנים 1942-1944: בין ציונות מדינית לציונות צבאית

אמיר פלג-עוזיהו

תקציר

במאמר זה אעסוק בקורותיו של מנחם בגין בשנים 1942-1944 ובנסיבות שהביאו אותו להכריז על מרד בבריטים בראשית שנת 1944, עת היה מנהיג מחתרת האצ"ל. בגין ראה בעצמו את ממשיכו של זאב ז'בוטינסקי ומי שינהיג את התנועה הרוויזיוניסטית. גישתו זו הלכה ונסדקה בשנים 1942-1944, משהבין את עוצמתה ואת ממדיה של שואת יהודי אירופה. לנוכח מאורעות אלו הוא מיהר לנטוש את עמדותיו הקודמות, שהתבססו על התורה המדינית של ז'בוטינסקי, ובראשן את השאיפה להקים צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית במלחמת העולם השנייה ושכסופה ישיג הישג מדיני לעם היהודי. בה בעת, ולנוכח המתרחש באירופה, התעוררה בבגין תחושה של דחיפות לפעולה. הוא סבר שאי אפשר להמתין לתום המלחמה ויש לקדם פעולה צבאית ומדינית. תפיסה זו, המשתקפת בהתבטאויותיו בכתב ובעל פה, עמדה בבסיס החלטתו להכריז על מרד בבריטים, הביאה אותו עם סיום המלחמה להתנתק מגישת ז'בוטינסקי והציבה אותו בראש זרם חדש בציונות. אם כן, במאמר זה אבקש להראות כי התפתחות המחשבה המדינית של בגין בשנים 1942-1944 קשורה במאורעות השואה ובהבנת גודל האסון ומשמעותו.

מילות מפתח: אצ"ל, זאב ז'בוטינסקי, השואה, מנחם בגין, מרד, צבא עברי, ציונות מדינית, ציונות צבאית

הייתה תקופה של ציונות מעשית; אחריה באה תקופה של ציונות מדינית; שתי הן לא הצליחו. באה אפוא הסינתזה: ציונות מעשית ומדינית כאחת. אך גם זו לא הצליחה. על כן בא הזמן להקים סינתזה אחרת: של ציונות צבאית וציונות מדינית.¹

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודת המחקר שלי לתואר השלישי, שנכתבה בהנחיית פרופ' חנה יבלונקה. ראו: אמיר פלג-עוזיהו, 'מנחם בגין והשואה: היסטוריה, פוליטיקה וזיכרון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2015.

1 מנחם בגין במכתב לעורך חוברת הסברה של אצ"ל, בתוך: יצחק אלפסי (עורך), האצ"ל: אוסף מקורות ומסמכים, ו, מרכז מורשת מנחם בגין ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים 2002, עמ' 85. ההדגשה במקור.

במאמר זה אבקש לתאר את התפתחות המחשבה, האידאולוגיה והלך הרוח של מנחם בגין בשנים 1942-1944. לשם כך אבחן את דבריו בפרק הזמן שלמן הגעתו לארץ ישראל באפריל 1942 ועד שהחליט להכריז על מרד בבריטים בראשית שנת 1944 על פי מבחר מקורות ראשוניים ומשניים. השאלה העיקרית שתנחה אותי היא כיצד השפיעו הידיעות על מאורעות השואה והבנת ממדי הזוועות על מעשיו ועל החלטותיו באותן השנים. אטען כי התפתחות מחשבתו המדינית לנוכח ממדי שואה המתרחשת באירופה הביאה אותו להצהיר על ניתוק אידאולוגי מהזרם הרוויזיוניסטי נוסח ז'בוטינסקי ולהכריז על שלב אידאולוגי חדש בציונות, שלב הממזג פן צבאי ופן מדיני. בגין ראה בשלב חדש זה התפתחות אידאולוגית רעיונית, או במילותיו: 'אבולוציה רבולוציונרית'.² לא לחינם בהידרשו לשינוי זה השתמש במונח 'אבולוציה', השאול מתורתו של דרווין. משמעו של מונח זה אינו ביטול התפיסות והשלבים המוקדמים אלא התפתחות מתוך השלבים הקודמים. רעיונות חדשים ואמצעים להוצאתם אל הפועל נולדים על בסיס השלב הקודם, כדי להסתגל ולשרוד במערכת שבה מתחוללת מלחמת קיום ורק המתאימים ביותר שורדים. וכמו בטבע – כך בהתפתחות הרעיונות והתפיסות האנושיות. במקרה דגן העם היהודי הוא שמוכרח להסתגל לשינויים המתרחשים סביבו. לשיטתו של בגין, שלב אבולוציוני חדש זה משמעו פיתוח והנחלה של השקפת עולם שבבסיסה המונחים 'הציונות הצבאית' ו'הכוח'. כלומר יש לתת מתן מקום מרכזי באידאולוגיה לשימוש בכוח, ובה בעת יש לעגן במדיניות כוח צבאי שיכול ליזום ולהתקיף בעת הצורך.³

כבר כניס העולמי של תנועת בית"ר בוורשה בספטמבר 1938 קרא בגין בנאומו לכוון שלב חדש בציונות – 'הציונות הצבאית'. הוא טען כי בשל מצבה החמור של יהדות אירופה ומשום הפסקת ההתקדמות לקראת עצמאות בארץ ישראל על הציונות לחתור למצב שבו הכוח יכתיב את המדיניות הציונית ויקדם את שאיפותיה בפועל. בנאומו זה ביטא גם כמה מהשגותיו על מהלכיו הדיפלומטיים ועל תפיסותיו של ז'בוטינסקי, ובהם אמונו של ז'בוטינסקי במצפון העולם. גישתו של בגין הייתה פסימית – הוא סבר כי מצפון העולם חדל לפעול. כמו כן הוא הדגיש שכבר אין תועלת בהסתמכות על בריטניה בייצוג האינטרסים של התנועה הציונית בארץ ישראל ושהיא אף מקשה נזק לתנועה הציונית.⁴ באותן השנים היה בגין ממובילי החזית האקטיביסטית בתנועה הרוויזיוניסטית. זרם זה הושפע בין השאר מעקרונותיהם של חברי 'ברית הבריונים', שפעלו בארץ ישראל והיו הסמן הקיצוני בתנועה הרוויזיוניסטית. בשנים 1937-1938 הושפע בגין עמוקות גם מהגותו של

2 אלפסי (עורך), האצ"ל, ו, עמ' 82.

3 להרחבה על גישתו של בגין בנושא הכוח הצבאי ועל השפעת לקחי השואה על תפיסתו הביטחונית ראו: אמיר פלג-עוזיהו, "מלחמת בְּרִית מוסרית": השפעת השואה על תפיסת הביטחון של מנחם בגין, עיונים בתקומת ישראל, 26 (2016), עמ' 219-248.

4 נאומו של בגין מובא מתוך ספר הפרוטוקולים של כינוס בית"ר מ'1938. ראו: ארכיון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"י), 22-1/32. להרחבה ראו: אמיר פלג-עוזיהו, 'מנהיגותו של מנחם בגין בראשית השואה', עיונים בתקומת ישראל, 28 (2017), עמ' 257-259.

אוריאל הלפרין, שניסה לחולל מהפכה רעיונית בתנועה הרוויזיוניסטית.⁵ בינואר 1938 פרסמו בגין וחבריו לחזית האקטיביסטית הרוויזיוניסטית מאמר, ובו פירטו רבים מעקרונותיהם.⁶ עקרונות אלו ישובו ויעלו בנאומו של בגין בכינוס בית"ר בספטמבר באותה השנה. ז'בוטינסקי התעמת עם בגין על דבריו אלו וציין כי מי שאינו מאמין במצפון העולם מוטב שייעשה קומוניסט או שישליך את עצמו לנהר הוויסלה, שזרם סמוך למקום הכינוס בוורשה. למרות העימות בינו ובין ז'בוטינסקי, באותה העת בגין לא הוציא את דבריו מן הכוח אל הפועל בהפרדות או בהקמת תנועה חדשה, אלא להפך – הוא הוסיף להיות חבר נאמן בבית"ר ובתנועה הרוויזיוניסטית והעלה על נס את הנהגתו של ז'בוטינסקי ואת גישתו המדינית.⁷

עד ראשית שנת 1943 דבק בגין בגישה המדינית של ז'בוטינסקי, שהתבטאה בעיקר בניסיונות להקמת צבא עברי שיצטרף לכוחות הלחימה בנאצים וישיג הישג מדיני לתנועה הציונית בסוף המלחמה. רק מראשיתה או מאמצעה של שנת 1943 החל בגין לקרוא בבירור לשינוי הגישה המדינית ולמעבר לשלב הבא, שלב שבו יוכרז מרד ויופעל כוח צבאי. נראה אפוא כי השינוי שחל בגישתו של בגין בשנת 1943 מקורו במאורעות השואה ובהבנה עד כמה גוראיים הם בממדיהם. כאמור סימנים מוקדמים לשינוי זה בגישתו אפשר לזהות בדברים שנשא בכינוס בית"ר בוורשה ב-1938. ואולם כדי שהרעיונות הללו יתפתחו לגישה אידאולוגית, אשר תביא לקרע אידאולוגי בינו ובין המחזיקים בעמדות המזוהות עם ז'בוטינסקי, נדרש אירוע רב-השפעה ומשנה תודעה, כלומר כזה שיביא לשינוי תפיסתי יסודי ויוביל לקפיצת הדרך במובן ההיסטורי, בלשונו של בגין.⁸ בעקבות קפיצת דרך זו שינה בגין את גישתו: הוא סבר כי השיטה המדינית של ז'בוטינסקי נכשלה וביטא את דעתו בעניין בישרות בפרסומים בכתב ובדברים על פה. במחקר האקדמי על מנחם בגין טרם עסקו בהתבטאויות יוצאות הדופן הללו.

השאלה אם בגין היה ממשיכו של ז'בוטינסקי העסיקה חוקרים רבים. זאב צחור טען כי בתמיכתו של בגין בז'בוטינסקי בסוף שנות השלושים יש משום סתירה: חברי האגף הקיצוני של בית"ר, שבגין נמנה עמם עקרונית, חברו לאצ"ל ולתאיו החשאיים, שז'בוטינסקי התנגד להם מכול וכול. ואילו בגין, אף שביקר דרכו של ז'בוטינסקי, נותר בנאמנותו הן לבית"ר הן למנהיגה.⁹ בעניין זה קבע אריה נאור כי כל חייו ראה בגין בעצמו את משרתה של תנועת ז'בוטינסקי, והיא הייתה בעבורו הן מקור השראה הן אמצעי להגשמת מטרותיו. נאור סבר כי עמדותיו של בגין היו פרשנות לתורת ז'בוטינסקי – בגין

5 אוריאל הלפרין (שלח) הוא המשורר יונתן רטוש.

6 'גילוי הדעת של החזית האקטיביסטית-הרביזיוניסטית', **למען המולדת**, י"ב בשבט תרצ"ח, מזב"י, 76-107. על כך ראו גם: יוסף הלר, **לח"י: 1940-1949**, מרכז זלמן שזר וכתר, ירושלים 1989, עמ' 49-50. בעניין השפעתו של הלפרין על בגין ראו: שם, עמ' 46-52.

7 יעקב שביט, **המיתולוגיה של הימין**, צופית, בית ברל 1986, עמ' 135-136. ראו גם הערה 9 להלן.

8 מנחם בגין, 'משטר הצלה', **המדריד: במת מפקדים**, יז, ג (נובמבר 1943), עמ' 92.

9 זאב צחור, 'מקומו של ז'בוטינסקי במורשת תנועת החרות', הרצאה באוניברסיטת תל אביב, 14.3.2012. <http://www.youtube.com/watch?v=75eQCIEoBP0> (אוחזר ב-15.8.2022).

יצק לתורתו של ז'בוטינסקי גוון חדש של משמעות ופירוש את הטקסטים מפרי עטו לנוכח ההקשר ההיסטורי של ז'בוטינסקי כתב בו.¹⁰ יחיעם ויץ, יעקב שביט ויונתן שפירא טענו כי בגין אימץ דרך פוליטית ואידאולוגית נבדלת מזו של ז'בוטינסקי ובו בזמן ניכס לעצמו את דמותו ואת שמו של ז'בוטינסקי כדי להכשיר את הדרך הנבדלת שבחר בה.¹¹ תפקיד חשוב בוויכוח היסטורי בשאלה זו תפסה הכרזתו של בגין על מרד בראשית 1944. לדברי שביט והלר הכרזה זו היא ההוכחה הניצחת שבגין נטש את דרכו האידאולוגית והמדינית של ז'בוטינסקי.¹² לעומתם נאור זיהה בהכרזה זו מאפיינים המורים על המשכיות רעיונית של עקרונות הזרם המדיני-רוויזיוניסטי לצד מאפיינים אידאולוגיים חדשים.¹³ שביט טען כי המפנה חל בשנת 1943, שאז ניתק בגין מהזרם הרוויזיוניסטי הקלאסי.¹⁴ עוד הוא ציין שרק זמן מועט לפני פרוץ המרד בבריטים קבע האצ"ל את סדר היום המדיני שלו, ושבתאו הזמן גם סדר יומו המדיני של בגין טרם נקבע. לפי שביט ההחלטה על המרד בראשית 1944 נעוצה בשינויים שחלו בעמדותיו של בגין בשנת 1943 בשל נסיבות הזמן, אך הוא לא קשר בין מאורעות השואה ובין שינויים אלו.¹⁵

לטענתו, מאורעות השואה וההבנה של ממדיה האדירים היו הסיבות לשינוי שחל בגישתו של בגין. זה היה אירוע היסטורי מטלטל שהרעיד את אמות הסיפים, ולאחריו לא היה אפשר עוד להסתמך על פרדיגמות ואמונות שקדמו לו.¹⁶ על תפיסה זו מעידים דבריו של בגין בכתב ובעל פה, ויש בהם גם כדי להוסיף לדיון בשאלת היותו ממשיך דרכו של ז'בוטינסקי. עיון בדבריו של בגין מאותן השנים יכול ללמדנו כי מאורעות השואה וההפנמה של ממדי האסון היו קו שבר היסטורי ורעיוני, שבין השאר החל בו הפירוד בינו ובין ז'בוטינסקי.

10 אריה נאור, 'בגין כראש הממשלה: קביעת מדיניות כסוגיה אידאולוגית', בתוך: רותי ליברמן (עורכת), **בגין: האיש, המנהיגות, הפולמוס: קובץ הרצאות**, מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים 1999, עמ' 34.

11 יחיעם ויץ, **ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית**, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2002, עמ' 53; יונתן שפירא, **לשלטון בחרתנו**, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 116-117; שביט, **המיתולוגיות**, עמ' 112-113.

12 יוסף הלר, "'המוניזם של המטרה' או 'המוניזם של האמצעים': המחלוקת הרעיונית והפוליטית בין זאב ז'בוטינסקי לבין אב"א אחימאיר, 1928-1933', **ציון**, נב, ג (תשמ"ז), עמ' 368; שביט, שם, עמ' 128.

13 אריה נאור, 'המרד: לגיטימציה ואתיקה של מלחמת שחרור לפי מנחם בגין', בתוך: יעקב מרקוביץקי (עורך), **המורדים: מאבק האצ"ל בבריטים**, משרד הביטחון, אוניברסיטת חיפה ומרכז מורשת בגין, ירושלים 2008, עמ' 95-96.

14 שביט, **המיתולוגיות**, עמ' 128.

15 שם, עמ' 126. ששון סופר סתר את קביעתו של שביט וטען כי המרד הצבאי היה רעיון שבגין האמין בו גם טרם מלחמת העולם השנייה. לדבריו של סופר, עמדתו של בגין בעניין המרד לא הייתה תלויה בנסיבות הפוליטיות של שנות הארבעים אלא הוא סבר כי זהו מאבק צבאי הכרחי לשחרור לאומי. סופר טען כי ב-1943 בגין טרם תפס את ממדי השואה, ולכן לא הייתה לה השפעה ישירה על החלטותיו באותה העת, ראו: Basil, *Begin: An Anatomy of Leadership*, Blackwell, Oxford 1988, pp. 63-64.

16 וראו את תיאורו של בגין מנובמבר 1943: בגין, 'משטר הצלה', עמ' 92.

‘רק יחידה לאומית עצמאית יכולה להכריע בימי גורל’:¹⁷ המאבק המדיני להקמת צבא עברי

בספר המרד כתב בגין במפורש שהשנים 1942-1943 חוללו בו מפנה רעיוני הקשור בנסיבות השואה.¹⁸ הוא תיאר את חוסר היכולת להבין לעומק את הידיעות על ממדי הרצח באירופה: ‘יש להודות כי גם יהודים התייחסו לידיעות הללו בפקפוק הרה תקווה. אין פלא. אין האדם חש להאמין, כי הוריו או בניו, אחיותיו ואחיו הושמדו “סתם ככה” כצאן לטבח יובל’.¹⁹ בדבריו אלו עולה בעיה הקרויה במחקר ‘בעיית המידע והתודעה’. הכוונה היא לפערי ההכרה והזמן בין הגעתו של זרם המידע ופענוחו ובין גיבושה של תודעה שתביא לעשיית מעשה.²⁰ חנה יבלונקה תיארה בעבודתה כיצד הפער בין המידע לתודעה מתרחב ומחריף ככל שהאירוע המתרחש רחוק יותר ממסד החוויות המוכרות לאדם.²¹ הדעה המקובלת במחקר ההיסטורי היא כי בנובמבר 1942, כאשר הסוכנות היהודית הודיעה על רצח יהודי אירופה, החלו אנשי היישוב בארץ ישראל להבין את ממדי האסון. לפי יהודה באואר ועידת ברמודה – שנערכה באפריל 1943 ובה דנו הבריטים והאמריקאים בגורל הפליטים מאירופה, בלי לתת דעתם על הרצח ההמוני של יהודי אירופה – הייתה נקודת השבר שבה הובן כי המערב הפקיר את יהודי אירופה להירצח. לדבריו הבנה זו ‘נתקבלה כמעין גזר דין אשר ממנו יש להתחיל את החיים מחדש’.²² גם בפרסום בעיתון דבר במארס 1944 ניכרת שקיעתו של המידע בתודעה הציבורית: ‘נסתיימה תקופת החסד שבאי ידיעה, תקופת הארגוע הפנימית בשל הספק שמא בכל זאת אירע נס והדבר האיום והמשוער לא קרה בכל אימתו’.²³ בפברואר 1944, חודש ימים קודם לפרסום הדברים לעיל בדבר, פוצצו חברי אצ”ל את משרדי העלייה הבריטיים בתל אביב, בירושלים ובחיפה. התקפה סמלית זו, שבה הם ביקשו למחות על סגירת שערי

17 מכתבו של מנחם בגין לשמשון יוניצ’מן, 4.2.1940, ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין (להלן: אממ”ב), 20/34/9.

18 מנחם בגין, המרד, אחיאסף, תל אביב 2003, עמ’ 36.

19 שם, עמ’ 37.

20 חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, ידיעות אחרונות, ספרי חמד ויד יצחק בן-צבי, תל אביב 2001, עמ’ 243.

21 שם. וראו גם: דינה פורת, הנהגה במלכוד, עם עובד, תל אביב 1986, עמ’ 71.

22 יהודה באואר, השואה – היבטים היסטוריים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1982, עמ’ 67-68. ראו גם: הנ”ל, הרהורים על השואה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד ושם, ירושלים 2008, עמ’ 225-226. לפי פורת מאמצע שנת 1943 ובמהלכה של שנת 1944 החלו הידיעות על השמדה ההמונית של היהודים באירופה לחלחל לתודעתם של אנשי היישוב היהודי בארץ ישראל. ראו: פורת, הנהגה במלכוד, עמ’ 70. ראו גם: טוביה פרילינג, חץ בערפל: בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיגות הצלה בשואה, א, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 1998, עמ’ 110.

23 מאמר מערכת, דבר, 10.3.1944. מצוטט אצל: יוסף גורני, קריאה באין אונים, הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009, עמ’ 115.

הארץ לפני יהודי אירופה, הייתה למעשה יריית הפתיחה למרד של מחתרת האצ"ל בבריטים.²⁴ מכאן שפרוץ המרד, בהנהגתו של בגין, אירע בזמן שבו המידע על המתרחש באירופה היה לידיעה ברורה.

לאחר מסע ייסורים מטלטל שהחל בוורשה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, נמשך בוויילנה ובגולאג הסובייטי בעומק ברית המועצות – באביב 1942 הגיע בגין עם צבא אנדרס (Armia Andersa) לארץ ישראל.²⁵ בארץ ישראל שימש בגין מתורגמן בעבור צבא אנדרס ובה בעת פעל מטעם התנועה הרוויזיוניסטית ונפגש עם מנהיגי ההסתדרות הציונית החדשה (להלן הצ"ח), עם מנהיגי תנועת בית"ר ועם מפקדי האצ"ל. עד אוגוסט 1942, שאז מונה לנציב בית"ר בארץ ישראל, לא נשא בגין בתפקיד רשמי בתנועה הרוויזיוניסטית, אך תפס בה מקום חשוב.²⁶ באותה העת ניטש ויכוח פנימי ער בתנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל על הגיוס לצבא הבריטי לעומת הקמת צבא עברי עצמאי שיילחם לצד בעלות הברית.²⁷ בגין התנגד להתגייסות של יחידים לצבא הבריטי ותמך בהקמת צבא עברי.²⁸ בכך ערער בגין על חלקים מגישתו של ז'בוטינסקי, שהתפתחה למן פרוץ מלחמת העולם השנייה ועד למותו באוגוסט 1940, והיו בה שני קווים עיקריים: (א) יש לתמוך בגלוי בבריטניה במלחמתה בגרמנים.²⁹ מאחר שבריטניה היא שותפתה של התנועה הציונית, על חיילים יהודים להיות בחזית צבאות הברית;³⁰ (ב) יש להקים צבא עברי שיילחם לצד הבריטים. לפי

24 דוד ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי: המרד 1944-1946, מוסד קלוזנר והדר, תל אביב 1978, עמ' 20-21.

25 על התקופה שבין פרוץ מלחמת העולם השנייה להגעתו של בגין לארץ ישראל ראו: פלג עוזיהו, 'מנהיגותו של בגין בראשית השואה', עמ' 256-282. צבא אנדרס הוא שמו של כוח צבאי פולני שהיה נאמן לממשלה הפולנית הגולה בלונדון והוקם בברית המועצות בקיץ 1941. לצבא צורפו אזרחים פולנים, שכמו בגין היו כלואים בברית המועצות.

26 שלמה נקדימון, 21 חודשים של המתנה: דרך החתחתים של מנחם בגין לפיקוד על האצ"ל, כיוונים חדשים, 15 (2007), עמ' 90. בגין החל לשמש נציב בית"ר בפועל בקיץ 1942. כעבור זמן קצר פרש מתפקידו בשל שירותו בצבא אנדרס.

27 נושא זה עורר ויכוח מר בין פלגיה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל, והתגייסותם של כמה מחברי התנועה לצבא הבריטי החריפה את הוויכוח הפנימי: תומכי הקו הפשרני מול המקסימליסטים; התומכים בדוד רוזאל לעומת התומכים באברהם (יאיר) שטרן; אנשי האצ"ל לעומת אנשי בית"ר. הוויכוח הלך והחריף לאחר מותו של ז'בוטינסקי באוגוסט 1940 – חברי התנועה נותרו ללא מנהיג מקובל וכריזמטי שיאחד ביניהם. ראו: אסתר שטיין-אשכנזי, בית"ר בארץ ישראל, 1925-1948, הספרייה הציונית ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים 1997, עמ' 257.

28 זו הייתה גישתו של בגין כבר בוויילנה בשנים 1939-1941, לאחר מנוסתו מוורשה: 'אין להתנדבות היחיד בצבא זר כל ערך לאומי; כי רק יחידה לאומית עצמאית יכולה להכריע בימי גורל'. מכתבו של מנחם בגין לשמשון יוניצ'מן, 4.2.1940, אממ"ב, פס 20/34/9. ההדגשה במקור.

29 כך עולה מהוראתו למנהיגי בית"ר והאצ"ל: 'הסכסוך בין הציונות ההרצלית ובין החוגים הבריטים בארץ צריך עתה אם לא להישכח, לכל הפחות לאבד את עוקצו [...] סכנה משותפת תדרוש במידה רבה מפעל משותף'. ז'בוטינסקי לנציב בית"ר בארץ ישראל, 23.9.1939, מזב"י, 2/29/2/18.

30 זאב ז'בוטינסקי, חזית המלחמה של עם ישראל, תמר קופ, ירושלים תש"א, עמ' 9.

ז'בוטינסקי, רק אם העם היהודי יקים צבא שכזה, הוא יימנה עם אחת האומות הלוחמות ואף יזכה להישגים מדיניים בסיום המלחמה.³¹ ז'בוטינסקי אישר אפוא לחברי תנועתו בארץ ישראל להתגייס גיוס יחידים לצבא הבריטי.

לאחר פרוץ המלחמה אימץ בגין רכיב אחד מגישתו של ז'בוטינסקי – המאבק להקמת צבא עברי, והוסיף לדבוק באחת מתפיסות היסוד של הציונות המדינית מבית ז'בוטינסקי, ולפיה על התנועה הציונית להשיג הישג מדיני שיוביל לתמיכה בין-לאומית בהקמת בית לאומי לעם היהודי. עמדתו המדינית באותה העת הייתה רוויזיוניסטית מובהקת. כך למשל עולה מכרוז שניסח באוגוסט 1942, כשהיה נציב בית"ר בארץ ישראל, בנושא ציון השנה ה-25 להקמת הגדודים העבריים. בכרוז זה כתב כי הגדוד העברי שהקים ז'בוטינסקי במלחמת העולם הראשונה הוביל להצלחה מדינית – הצהרת בלפור. לדבריו ז'בוטינסקי הקים את בית"ר כדי להתכונן למשימה דומה שמה תפרוץ שוב מלחמת עולם, וכעת על תנועת בית"ר 'לחדש את הגדוד בתור צבא עברי לאומי, צבא עברי על דגלו ויעודו בימי המלחמה'.³² בהמשך דבריו הביע התנגדות חריפה לכל גיוס של יחידים וסיים בססמה: 'הקמת צבא עברי; הקמת שלטון עברי בארץ ישראל; שיבת ציון'.³³ שבבירור נושבת ממנה רוחו של ז'בוטינסקי מבחינה מדינית – צבא עברי הוא שלב הכרחי בדרך להקמת המדינה היהודית, ובייסודה היא תאפשר את שיבת ציון. חודש לאחר מכן, בספטמבר 1942, פרסם בגין מאמר ברוח דומה, ובו תיאר את הקמת הגדוד העברי בזמן מלחמת העולם הראשונה ואת הצלחתו של ז'בוטינסקי להביא את הגדוד להילחם לצד הבריטים בתחומי ארץ ישראל, וכך 'התנאי על מלחמת יהודים עבור מולדתם במולדתם נתקבל ונתמלא'. מאמרו זה נחתם בקריאה: 'מלחמה לצבא עברי, מלחמה רצינית, מלחמה שיטתית'.³⁴

בקיץ 1942 הקמת צבא עברי הייתה לנושא העיקרי שבגין סבר שיש להיאבק עליו. באותה העת פעולות מחתרת ומרד כלל לא נזכרו בדבריו, אף שמכתביו אפשר ללמוד על נטייה אנטי-בריטית חזקה. בימים ההם הוא עוד ראה בעצמו בשר מבשרה של התנועה הרוויזיוניסטית ושל הנהגתה הפוליטית, וניכר כי אנשי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל ראו בו חבר נאמן. נאמנותו לז'בוטינסקי בימי המאבק על תאי האצ"ל החשאיים בפולין ומינויו לתפקיד נציב בית"ר בפולין עמדו לזכותו של בגין. עם הגעתו לארץ ישראל הוא השתלב בפעילות הפוליטית של התנועה והשתתף בישיבות הקומיסריון שלה, גוף

31 שם, עמ' 13. בעיני ז'בוטינסקי היו הגדודים העבריים שהצטרפו לצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה והשתלבו בכוח הלוחם בארץ ישראל דוגמה היסטורית לחיקוי מפני שהודות להם הושג ההישג המדיני בהצהרת בלפור. על הקמת הגדוד העברי ועל פעולותיו המדיניות של ז'בוטינסקי בזמן מלחמת העולם הראשונה ראו: אריה נאור (עורך), **זאב ז'בוטינסקי: הציונות הצבאית**, א, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 2019.

32 אלפסי (עורך), **האצ"ל**, ו, עמ' 56.

33 שם. ההדגשה במקור.

34 מנחם בגין, '1917-1942', **המדריך: במת מפקדים**, ח, ב (ספטמבר 1942), עמ' 11.

שתפקידו היה לפקח על פעולות האצ"ל והיו בו שני חברי אצ"ל ושני חברי בית"ר.³⁵ לטענתו של בנימין אליאב, כבר אז היה ברור הן לקומיסריון הן להנהגת הצ"ח שיש למנות את בגין למפקד האצ"ל. ואכן, באותו הקיץ נערכה פגישה של בכירים באצ"ל ובבית"ר, בהיעדרו של בגין, ובה נקבע כי עם שחרורו מצבא אנדרס הוא ימונה למפקד האצ"ל.³⁶ מבחינת אנשי האצ"ל בארץ ישראל והאגף האקטיביסטי בבית"ר עמדו לזכותו של בגין עמדותיו הלוחמניות כפי שהציגן בנאומו בכינוס ב־1938; ומבחינת אנשי הנהגת בית"ר המתונים יחסית ואנשי ההנהגה הפוליטית של התנועה הרוויזיוניסטית עמדו לזכותו נאמנותו המוחלטת לתנועה ולתנועת הנוער.³⁷ עוד עמד לזכותו כי שמו לא נקשר במאבקים החריפים בתוך האצ"ל שהובילו לפילוג התנועה ביולי 1940 ולהקמת האצ"ל בארץ ישראל, לימים ארגון הלח"י, או במאבקים בין המפלגה הפוליטית – ברית הציונים הרוויזיוניסטים (הצה"ר) – ובין האצ"ל על השליטה בו.³⁸ מינויו לנציב בית"ר בארץ ישראל בקיץ 1942, זמן קצר לאחר הגעתו ארצה, העיד הן על חשיבותו בתנועה הרוויזיוניסטית באותה העת הן על החלל שנפער בהנהגתה לאחר מותם של ז'בוטינסקי ושל דוד רזיאל. בגין מילא חלק זה ולא חשש להתעמת עם מי שהתנגד לעמדותיו. הוא דגל במאבק להקמת צבא עברי, התנגד לגיוס לצבא הבריטי ונקט 'ניטרליות עוינת' כלפי השלטון הבריטי בארץ ישראל. לפי אליאב עמדתו של בגין כלפי הגיוס לצבא הבריטי הייתה קרובה לעמדת אנשי האצ"ל יותר מלעמדתם של אנשי ההנהגה הפוליטית של בית"ר. בגין סבר שהשמירה על כוחו של האצ"ל על אדמת ארץ ישראל עדיפה על גיוס יחידים לצבא הבריטי.³⁹

35 בנימין אליאב, *זכרונות מן הימים*, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 153. הסיבה להקמת הקומיסריון הייתה מאבקי שליטה על האצ"ל בין מנהיגי הפוליטיים של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל ובין אנשי האצ"ל.

36 שם, עמ' 158-159. בנושא זה עיינו גם בעדותה של יעל לוטן, בתו של בנימין אליאב: 'כדם וביזע', *הארץ*, 5.10.2008. אפשר לשער שמינויו של בגין לנציב בית"ר בקיץ 1942 התיישב עם הכוונה למנותו למפקד האצ"ל באותה תקופה לערך. כך מינויו של בגין התאים להסכמי פריז שנערכו בפברואר 1939 בין התנועה הרוויזיוניסטית בית"ר ובין האצ"ל, ולפיהם נקבע כי דוד רזיאל יהיה בו בזמן נציב בית"ר בארץ ישראל ומפקד האצ"ל. יש לשער שמנהיגי הצ"ח בארץ ישראל סברו כי בגין, הנאמן לתנועה, הוא ממשיך ראוי לרזיאל, שהיה נאמן גם הוא לז'בוטינסקי ולעקרונות התנועה לאחר הפילוג הפנימי באצ"ל. במסורת הרוויזיוניסטית נקרא תפקיד זה 'אוגניה פרסונלית', ומשמעו איחוד של שתי ישויות בעלות אינטרסים שונים זה מזה בהנהגה אחת. כאן מדובר באיחוד ההנהגה של תנועת בית"ר ושל מחתרת האצ"ל.

37 אליהו לנקין העיד שדמותו של בגין קסמה הן למתונים הן לקיצוניים בתנועה הרוויזיוניסטית וכי בסוף 1942 הוחלט כי בגין הוא האיש המתאים לפקד על האצ"ל. ראו: אליהו לנקין ואורה לבי-רון, 'אמרנו לבגין: לוחמים לא חסרים לנו – חסר לנו מנהיג: ראיון עם שלמה לבי-עמי ואליהו לנקין', *בארץ ישראל: מדיניות, חברה, כלכלה*, 222-221 (1992), עמ' 8-11.

38 עקב מאבקים אלו הטילו חברי אצ"ל מירושלים פצצה לעבר ביתו של בנימין אליאב. הם ביקשו למחות על ניסיונותיו התקיפים של אליאב לכפות את סמכותה של ההנהגה הפוליטית הרוויזיוניסטית על אנשי אצ"ל. ראו: אליאב, *זכרונות מן הימים*, עמ' 151-152.

39 שם, עמ' 153; שלמה לבי-עמי, *במחתרת ובמרד: 'הגנה', אצ"ל ולח"י*, משרד הביטחון, תל אביב [חש"ד], עמ' 169-170.

עמדתו של בגין בנושא זה באה לידי ביטוי ברור בפגישה באוקטובר 1942 שבה נכחו חברי בית"ר שהתגייסו לצבא הבריטי.⁴⁰ בגין השתתף בפגישה בהיותו נציב בית"ר והבהיר את עמדתו: 'מתנהלת מלחמה למען הקמת צבא עברי בארץ ובחוץ לארץ, שזוהי בעצם מלחמה עבור הציונות'.⁴¹ הוא הוסיף ואמר שאמנם הוא מבין את רצונם של המתגייסים לפעול בשטח, אך הדגיש כי רק פעולה על אדמת ארץ ישראל תביא הישג של ממש לתנועה הציונית.⁴² לדבריו התגייסות לצבא הבריטי בכוונה ברורה שהכוח היהודי בו יהיה בסיס לצבא עברי, לצד ריכוז כוח מכריע בארץ ישראל, הם שיובילו להישג עתידי. אפשר להסיק מהפרוטוקול של פגישה זו כי בסתיו 1942 התמקד בגין בגיבוש כוח על אדמת ארץ ישראל. בשלב זה הוא טרם הזכיר מפורשות מרד, וגם ניכר כי מצב היהודים באירופה לא היה בראש מעייניו. הוא רמז על המתרחש באירופה בהידרשו לרצונם של חברי בית"ר שהתגייסו לצבא הבריטי להשקיט את מצפונם: 'כל אחד יוכל להגיד שתפקידו מילא ובמצפוננו הוא שלם'. בתגובה מתחו חברי בית"ר ביקורת על גישתו בסוגיית גיוס היחידים לצבא הבריטי והטיחו בו שהמתנגדים לגיוס בבית"ר ובאצ"ל נתלים בו כאילן גבוה. יתר על כן, הם תבעו ממנו למלא את פקודת המפלגה הרוויזיוניסטית ולפעול לגיוס חניכי בית"ר. אף שהגיע לארץ ישראל רק זמן קצר לפני כן, בגין לא היסס להתווכח עם חברי בית"ר הוותיקים בארץ ישראל: 'המכריע בחיים הוא יום המבחן. מחתרת או צבא סדיר – מי יעמוד במבחן? זוהי השאלה המכרעת. תכנית אחת. הנהגה אחת שברגע הסופי אלפים יעמדו לרשותנו לבצע את המעשה הגדול'.⁴³ מהי התכנית שבגין הזכיר באותה פגישה באוקטובר 1942? האם התכוון למרד בבריטים או לכינונו של כוח מכריע שיהא נכון ליום שבו יעזבו הבריטים את ארץ ישראל? האם רמז לכוח יהודי בצבא הבריטי, כמו הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, שיוצב בארץ ישראל ויתמודד עם פלישה אפשרית של הגרמנים?⁴⁴ בגין סתם ולא פירש. עמדה זוהי עולה בכרוז שכתב בהיותו נציב בית"ר בארץ ישראל באוקטובר 1942, ובו הדגיש כי מלחמת העולם נמשכת זה ארבע שנים וטרם הוקם צבא עברי – 'משאת נפשו של כל בית"רי ויסוד הריבונות העברית', בלשונו. הוא קבל על בעלות הברית שהבטיחו ליהודים נקמה ערטילאית לאחר המלחמה ותו לא. מתוך

40 לפי פרוטוקול הפגישה במצודת זאב, 17.10.1942-18.10.1942, מזב"י, כ7א-1/11/13.

41 שם.

42 בזה דמתה גישתו של בגין לגישתו של ז'בוטינסקי בזמן מלחמת העולם הראשונה; ז'בוטינסקי סירב אז להצטרף לגדוד נהגי הפְּרָדוֹת, שלא יועד להילחם בתחומי ארץ ישראל. ז'בוטינסקי פעל להקמת גדודים עבריים לוחמים בתוך הצבא הבריטי כדי שישתתפו במסע הכיבוש של ארץ ישראל מידי הטורקים. ראו: נאור (עורך), **זאב ז'בוטינסקי**.

43 לפי פרוטוקול הפגישה במצודת זאב, 17.10.1942-18.10.1942, מזב"י, כ7א-1/11/13.

44 הפגישה נערכה בזמן שבו החשש מפני פלישת גרמניה לארץ ישראל הגיע לשיאו. החשש הוסר רק לאחר ניצחון הבריטים בקרב אל-עלמיין. הקרב נפתח ב-23.10.1942, ארבעה ימים לאחר הפגישה המדוברת, והסתיים בניצחון הבריטים ב-4.11.1942. כמו כן בגין אמר בפגישה שהדגם הפולני של צבא סדיר לא נחל הצלחה כאשר פלשה גרמניה לפולין, ומכאן שכדי להתמודד עם פלישה גרמנית דרוש כוח מחתרת גדול ומאורגן.

יאושו מהניסיון להקים צבא עברי קֶבֶע כי תפקידה של בית"ר להכין ולהוביל את חבריה לקרב המכריע. הוא לא פירט מהו ייעודו של קרב זה, אך הטעים כי יש להיערך למאבק שכזה עם תום המלחמה.⁴⁵

באותו הכרוז ציין בגין כי בסוף המלחמה יוכרע עתידה של ארץ ישראל. מכאן אפשר להסיק כי באותה העת, באוקטובר 1942, הוא טרם הבין את המתרחש באירופה לאשורו. הוא אינו נדרש למתרחש שם אלא בדברים קצרים אלו: 'נותק ושותק הרזבואר העצום של הבית"ר באירופה'.⁴⁶ לצד זאת כתב כי עקב מותו של ז'בוטינסקי באוגוסט 1940 'חייבים ונאלצים למצוא בעצמנו את דרך ההגשמה'.⁴⁷ לדעתו, אפשר לראות במילותיו אלו של בגין עדות ראשונה כי בנקודת זמן זו הוא הבין כי הוא חופשי לעצב את דרכו הפוליטית והאידאולוגית העצמאית.

נראה כי בסתיו 1942 טרם גיבש בגין עמדה ברורה באשר לדרך הנכונה למאבק. אמנם הוא ביטא ייאוש מסוים מרעיון הצבא העברי ומהגשמתו, שלא היו על סדר יומן של בעלות הברית, אך החל להביע רעיון חדש – מעשה על אדמת ארץ ישראל – ולא פירט למה כוונתו במעשה זה ומתי יתרחש. באותם ימים טרם הגיעו ארצה ידיעות ברורות על מאורעות השואה, וכנראה משום כך לא ניכרות בדבריו מהזמן ההוא תחושה של דחיפות או הזדעקות לפעולה. התנגדותו לגיוס לצבא הבריטי והתמודדותו עם עמדותיהם של חוגים מסוימים ושל בעלי תפקידים בארץ ישראל – ובהם אנשי הצ"ח ובית"ר, בייחוד הוותיקים שבהם, והמתגייסים לצבא הבריטי – הביאו לתמיכה בו וליצירת בסיס הכוח הפוליטי הראשון של בגין בארץ. כוח זה, שפונה 'צעירי התנועה', הורכב בעיקר מאנשי בית"ר שעלו ארצה מפולין לאחר שבגין נשלח לכלא הסובייטי. 'צעירי התנועה', שנחשבו לקיצוניים בדעותיהם, דחקו במהרה לשוליים את ההנהגה הוותיקה והשתלטו על הנהגת בית"ר והאצ"ל.⁴⁸

מנאום שנשא בגין בוועד העליון של הצ"ח, ופורסם בכתב בכותרת 'שרטוטי תכנית ציונית' באוקטובר 1942, עולה כי בעת ההיא הוא הוסיף לבסס את גישתו, ולפיה יש להתכונן למאבק בתחומי ארץ ישראל ובו בזמן להיערך מדינית להקמת צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית.⁴⁹ הוא קבע שהעם היהודי לא יסייע לבעלות הברית במאמציהן לנצח במלחמה אלא אם כן תוצגנה דרישות ממשיות שיביאו להישגים מדיניים בתום המלחמה, היינו להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. הוא טען כי על מי שדוגל בציונות המדינית לדעת שהקמת מדינה ליהודים לאחר המלחמה אינה בבחינת המובן מאליו.⁵⁰ הוא הדגיש בדבריו – כמו שעשה גם קודם לכן – שעל התנועה הרוויזיוניסטית, ובית"ר בראשה,

45 לפי כרוז נציבות בית"ר בארץ ישראל, 13.10.1942. מובא אצל: אריה נאור וארנון למפרום (עורכים), **מנחם בגין: ראש הממשלה השישי**, מדינת ישראל, ארכיון המדינה, ירושלים תשע"ד, עמ' 16.

46 שם.

47 שם.

48 שטיין-אשכנזי, **בית"ר בארץ ישראל**, עמ' 204-206, 208.

49 מנחם בגין, 'שרטוטי תוכנית ציונית', **המדריך: במת מפקדים**, ט, ב (אוקטובר 1942), עמ' 54-56.

50 שם, עמ' 54.

להתכונן למאבק לעצמאות לאומית בארץ ישראל. כמו כן הוא שטח את טיעוניו בעד מאבק פוליטי-מדיני להקמת צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית וגרס כי צבא עברי בעל דגל משלו יהיה 'היסוד להקמת המדינה העברית'. כאן קשר בגין לראשונה בין הקמת צבא עברי למצבם של יהודי אירופה ואמר כי יש לדרוש מבעלות הברית לפתוח חזית שנייה באירופה, חזית שבה יוצב צבא עברי: 'אנו, היהודים, מעוניינים בחזית זו יותר מכל עם אחר [...] כי אם המלחמה תמשך עוד שנים מספר, הרי מי יודע מה יישאר מהמיליונים של אחינו באירופה וגם באסיה'.⁵¹ זה היה לדידו העניין הלאומי העליון של העם היהודי באותה העת, והוא העריך כי חזית כזו תפתח ב-1943.⁵² הוא סבר כי על הצ"ח לפעול ל'חזית שנייה להצלת היהדות האירופאית; צבא עברי בחזית זו – אלו צריכות להיות דרישותינו הפוליטיות'. הוא חזה כי מסע השכנוע להקמת צבא עברי יישא פירות לא מאוחר מקיץ 1943 ואמר: 'אם עד אז לא יקום צבא עברי לאומי, הרי נהיה נאלצים להשלים עם הדעה, כי רק כתום המלחמה העולמית יבוא זמננו, יבוא הזמן לקרב ולפעולה המכריעה, אשר יגשימו את הציונות'.⁵³ עוד טען כי בכוחה של התנועה הרוויזיוניסטית להגשים את הציונות עם תום המלחמה – ואולם דברים אלו היו תעמולה פוליטית גרידא מאחר שהתנועה הרוויזיוניסטית הייתה חלשה מאוד באותו הזמן. עם זאת יש חשיבות לדבריו אלו מאוקטובר 1942 – משתמע מהם כי באותם הימים הוא ראה בזמן משאב בלתי מתכלה וכי המאבק לשחרור ארץ ישראל יכול להמתין לתום המלחמה. אולם כעבור חודשים אחדים חל שינוי של ממש בעמדותיו של בגין, ובכתביו החלה לעלות תחושה של דחיפות בכל הנוגע למצבה של יהדות אירופה ולמעשיהם של הבריטים, המונעים מיהודי אירופה להיכנס לארץ ישראל. ניכר כי נסיבות אלו גרמו לו להגדיר מחדש את מטרותיו ואת משך הזמן המיועד למימושן. אם כן, כאשר בוחנים את מעשיו של בגין על רקע מאורעות השואה, למדים כי השואה הייתה גורם חשוב שהניע אותו לפעולה. זאת ועוד, השינוי הבולט בפעולותיו התחולל למן אוקטובר 1942 ועד פברואר 1943 – נקודת מפנה זו קשורה ישירות להגעתן ארצה של הידיעות על המתרחש באירופה ולהפנמת משמעות הדברים. אפרט את הדברים להלן.

51 שם, עמ' 54-55.

52 נראה שגם לאחר פרוץ המרד בגין לא שכח את שאיפתו להקים צבא עברי. בעקבות פלישת בעלות הברית לנורמנדי ופתיחת החזית השנייה באירופה הביע בגין בכרוז של האצ"ל צער ומחאה שצבא עברי אינו משתתף בפלישה לאירופה. ראו: יצחק אלפסי (עורך), 'האצ"ל: אוסף מקורות ומסמכים, ג, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1994, עמ' 184.

53 בגין, 'שרטוטי תוכנית ציונית', עמ' 56. ההדגשה שלי.

'מוניזם של האמצעים':⁵⁴ הפנמת הידיעות על השואה וגיבוש דרך פעולה

ב־1 בפברואר 1943 פרסם בגין מאמר בזו הכותרת: 'כן, אפשר להציל'.⁵⁵ המאמר נדפס לאחר שלושה חודשים שבהם לא ראו אור חיבורים אחרים מפרי עטו. הדעת נותנת כי בשלושת החודשים הללו, מסוף אוקטובר 1942 ועד ראשית פברואר 1943, החל היישוב היהודי בארץ ישראל, ובגין בכללו, להבין לעומק את ממדי האסון המתרחש באירופה. מקובל במחקר כי המפנה החד בהבנה של גודל האסון המתרחש באירופה בקרב אנשי היישוב היהודי בארץ ישראל נעוץ בכמה אירועים: (א) קבוצת החליפין הגיעה ארצה ב־16 בנובמבר 1942 והביאה עמה ידיעות על הנעשה באירופה;⁵⁶ (ב) לאחר תבוסת צבא גרמניה באל־עלמיין בראשית נובמבר 1942 הוסר האיום המיידי על קיומו של היישוב היהודי בארץ ישראל, ועיניהם של אנשי היישוב הופנו לאחיהם באירופה; (ג) והנורא מכול – הודעת הסוכנות היהודית מ־22 בנובמבר 1942 על ההשמדה השיטתית של היהודים באירופה.⁵⁷

מאמרו של בגין 'כן, אפשר להציל' מפברואר 1943 חשוב ביותר לענייננו מכיוון שיש בו ללמד על נקודת הזמן שבה חל המפנה ביחסו של בגין למאורעות השואה. מדבריו במאמר זה עולות תחושת דחיפות לפעולה וזעקה לפתיחה מיידית של שערי הארץ. ניכר כי הבין שהזמן קצר ויש הכרח לפעול במהרה. לעומת זאת, בדבריו קודם לכן, בכרוז מאוקטובר 1942, עולה כי סבר שיש די זמן לתכנן תכניות לעתיד, לתקופה שתבוא עם תום המלחמה. במאמרו מפברואר 1943 הניח בגין את היסודות לעמדתו בסוגיית הסיבות לשואה והאשמים בה, התווה את הדרך להצלת יהודי אירופה והציג לראשונה את מה שיהיה לימים עיקרון ברזל בעבורו – הצלת יהודי אירופה ויהודים אחרים שבסכנה קשורה קשר כל יינתק לפתרון הציוני.⁵⁸ בדברי הפתיחה שלו במאמר ניכר השינוי היסודי שחל בעמדתו – הוא טען כי המתרחש באירופה הוא חורבן הגולה שחזו אבות הציונות ואולם המלחמה באירופה היא אירוע היסטורי שונה וחסר תקדים: 'החידוש הוא רק ביסודיות ובצורה האכזרית של ההשמדה – לא הרס כלכלי והגירה, אלא שוד והשמדה המונית'.⁵⁹ לצד הגרמנים הושיב בגין על ספסל הנאשמים את הבריטים וקבע שהעמים הנאורים המתעלמים מצרת היהודים, ובייחוד בריטניה בסוגרה את שערי ארץ ישראל לפני היהודים, 'נושאים באחריות ישירה להשמדת יהודי אירופה'.⁶⁰

54 זאב ז'בוטינסקי, 'מובן האבנטורזים', חזית העם, 5.8.1932.

55 מנחם בגין, 'כן, אפשר להציל', חרות עתון חופשי, 1.2.1943.

56 קבוצת החליפין הייתה קבוצה של יהודים בעלי אזרחות ארץ־ישראלית, שהגיעה ארצה מאירופה במהלך נובמבר 1942 והביאה עמה לראשונה ידיעות ועדויות ממקור ראשון על המתרחש באירופה ועל מעשי הרצח והזוועה ביהודי אירופה.

57 חוה אשכולי (וגמן), אלם: מפא"י לנוכח השואה 1939-1942, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1994, עמ' 322-324.

58 בגין, 'כן, אפשר להציל'. יש לציין שמבחינה היסטורית לפתיחת שערי ארץ ישראל באותה העת לא הייתה השפעה רבה על האפשרות להציל את יהודי אירופה. יש לראות דברים אלו במובנם הסמלי ובהקשר של שינוי התפיסה של בגין בעקבות הידיעות על השואה.

59 שם.

60 שם.

אם כן, נראה שהשינוי היסודי בהשקפתו של בגין החל לאחר נובמבר 1942, הועלה לראשונה על הכתב בפברואר 1943, הלך והתבסס לאורך שנה, והגיע לשיאו בפרוץ המרד בבריטים בפברואר 1944. נסיגתו של בגין מעמדותיו המוקדמות, שתוארו לעיל, הייתה חדה: הוא חדל לתמוך במדיניות ארוכת טווח שמטרתה הן מטרות הציונות המדינית של ז'בוטינסקי – צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית ויביא להישג מדיני בתום המלחמה – ונסוג מן העמדה כי מאבק עתידי לשחרור הארץ יתרחש עם תום מלחמת העולם. להשערתו המעבר החד אירע מאחר שבגין הבין כי באירופה מתרחשות זוועות חסרות תקדים.⁶¹ עם זאת נראה כי בשלב זה הוא טרם הבין לעומק את גודל האסון אלא היה בראשיתו של תהליך ההפנמה. על כך מעידה אמירתו בפברואר 1943, ולפיה סכנת השמדה מרחפת מעל ראשיהם של יהודי אירופה,⁶² בזמן שבקיץ 1942 כבר גורשו רוב יהודי ורשה ונרצחו במחנה המוות טרבלינקה. אמנם במאמרו זה בגין קרא קריאה דחופה לפעולה וזעק לפתיחת שערי הארץ, אך בה בעת הוא עוד עסק במאבק מדיני ובהגשמה מדינית ולא הזכיר מרד כלשהו. כאשר בוחנים את השינויים שחלו בתפיסתו של בגין בשנת 1943, אפשר להשתמש בשני מונחים שטבע ז'בוטינסקי: 'המוניזם של האמצעים' ו'המוניזם של המטרה'.⁶³ במאמרו 'מובן האבנטורזם', שפורסם ב-1932, קבע ז'בוטינסקי כי 'המוניזם של המטרה' הוא העיקרון האחד והיחיד של התנועה הרוויזיוניסטית: הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, ו'המוניזם של האמצעים' הוא השימוש באמצעים להשגת מטרה זו.⁶⁴ הוא קבע כי על התנועה הרוויזיוניסטית לנקוט כמה אמצעים בו בזמן כדי לממש מטרה זו, ולא לדבוק בשיטת פעולה אחת.⁶⁵ לשיטתו המצב המדיני הוא שקובע את האמצעים,⁶⁶ כלומר יש עת לפעולה מדינית-דיפלומטית ויש עת לפעולה ממשית בשטח. מדבריו של ז'בוטינסקי ניכר כי ראה בעצמו מנהיג שיש בידו להחליט באילו נסיבות יש לנקוט פעולה ובאילו נסיבות

61 יש לציין שבשנת 1943 מחתרת האצ"ל הייתה באחת מתקופות השפל שלה. כך הגדיר זאת אליאב: 'האצ"ל היה אז בשפל ניוונו גם בגלל הנסיבות הפוליטיות וחוסר הפעילות וגם משום חוסר מנהיגות בעלת סמכות'. אליאב, *זכרונות מן הימים*, עמ' 41. ראו גם: שלמה לב עמי, 'האצ"ל – ממשבר למרד 1943-1944', *האומה*, 115 (1994), עמ' 315-320. מרקוביצי קבע כי תחילת המאבק של אצ"ל נדחתה בשל כישלונות מבניים ותפקודיים שמהם סבל הארגון בשנים 1942-1943. ראו: יעקב מרקוביצי, *המפקד: מנחם בגין כמנהיג של ארגון גרילה עירונית*, מרכז מורשת מנחם בגין וקרמל, ירושלים 2012, עמ' 39-41.

62 בגין, 'כן, אפשר להציל'.

63 ז'בוטינסקי השתמש בביטויים אלו על רקע מגמות ההקצנה בתנועה הרוויזיוניסטית, ובעיקר בשל התחזקותו של האגף המקסימליסטי בראשותו של אב"א אחימאיר שאתגר את דרכו המדינית של ז'בוטינסקי בתחילת שנות השלושים. ראו: הלר, 'המוניזם', עמ' 315-369.

64 ז'בוטינסקי, 'מובן האבנטורזם'.

65 שם.

66 בעניין זה ראו את הרצאתו של אריה נאור ביום עיון במלאות חמישים שנה למותו של אב"א אחימאיר, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב, 24.5.2012, https://www.youtube.com/watch?v=X_5RuJxHOlc, 4.12.2022 (אוחזר ב-4.12.2022).

יש להרגיע את הרוחות, ובלשונו: 'פעמים אלוץ על הבורג המאץ פעמים על הבלם, הכל לפי הצורך'.⁶⁷

כאמור לעיל, עד ראשית שנת 1943 האמין בגין שיש כמה אמצעים להשיג את המטרה הסופית, המוניסטית, של הקמת מדינה יהודית: ייסוד צבא עברי שישתתף במאמץ לנצח במלחמה והכנת כוח צבאי בארץ ישראל, שיהיה גורם מכריע במאבק להקמת מדינה יהודית לאחר המלחמה.⁶⁸ אולם כאשר הגיעו ארצה ידיעות רשמיות על רצח ההמונים, חל מפנה בגישתו של בגין. מאותה נקודת זמן טען שיש לזנוח כל החלטה הכרוכה בהמתנה לסיום המלחמה, לנקוט פעולות להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל ולפתוח את שעריה לפליטי החרב מאירופה. הוא חדל להאמין בניסיונות הצלה על אדמת אירופה או בהקמת ועדות הצלה, אלא התמקד במאבק שיתקיים בארץ ישראל ולפיכך באויב העיקרי – הבריטים היושבים על אדמתה.⁶⁹ בד בבד הוא נתן גט כריתות לשיתוף הפעולה עם הבריטים, שהיה אחד מקווי היסוד בתפיסתה של התנועה הרוויזיוניסטית מהקמתה. לדעתו שיתוף פעולה זה נסמך על שני יסודות: רגש עמוק ('סנטימנט', בלשונו) ועניין (אינטרס). ההנחה הייתה שלבריטים יש רגש עמוק כלפי העם היהודי, הנובע מרגשות דתיים נוצריים, ועניין בהתיישבותם בארץ ישראל, היכולה לשמש בעבורם ראש גשר למזרח התיכון. לדבריו האירועים מפרוץ מלחמת העולם השנייה הוכיחו כי הנחה זו שגויה.⁷⁰ הוא סבר כי הרגש העמוק של הבריטים כלפי היהודים עמד באותה עת למבחן מעשי – תגובתם להשמדת יהודי אירופה: 'באם עכשיו, בימים של החורבן היהודי הגדול ביותר, אין שום סימנים של התעוררות, אז מתי יתעורר? או ביתר פשטות – זוהי ההוכחה החותכת, כי אין מה שיתעורר'.⁷¹

מדבריו ניכר כי הנעשה באירופה הולך ומחלחל לתודעתו, ונראה שהבין כי לגד עיניו מתגבשת מציאות נוראה. הוא חזר ואמר כי היקפו של רצח היהודים חסר תקדים היסטורי –

67 ראו: ז'בוטינסקי, 'מובן האבנטורזים'. כך למשל הוא הקצין את עמדתו לאחר פרסום הספר הלבן במאי 1939 והדברים הגיעו לכדי תכנון הפלישה לארץ ישראל. אולם לאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה – שהוא ראה בה הזדמנות מדינית לציונות – הוא שינה כיוון ופעל לבלימת התכנית ודרש שיתוף פעולה עם בריטניה.

68 תפיסות אלו של בגין פער אידאולוגי בינו ובין מחתרת הלח"י. גרעינה הראשון של לח"י (או כפי שכונתה בראשיתה: 'האצ"ל בארץ ישראל') היה קיצוני בעמדותיו בכל הנוגע למאבק בבריטים, ביחס לגרמניה ובהסתמכות על תמיכתו של כוח מדיני חיצוני. לאחר מותו של אברהם (יאיר) שטרן, מפקדה הראשון של התנועה, ממשיכי דבוק בקו זה אך בה בעת התנגדו לתפיסתו של בגין, שמיקד את המאבק בשלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל בלבד. שתי המחתרות פתחו במאבק בבריטים בראשית 1944, אך בגין הצליח לגייס כוחות רבים יותר. כנראה משום שגישתו הייתה מתונה יותר, והמשיכה במוכנים מסוימים את רעיונותיו הקלאסיים של הזרם הציוני המדיני. ראו בהרחבה: הלר, לח"י, עמ' 157-192.

69 לדברי נאור, העתקת המאבק להצלת יהודי אירופה מאדמת אירופה ארץ ישראל היא מקור ההכשר העיקרי של המרד בבריטים. כלומר מאחר שלא הייתה אפשרות של ממש להציל את יהודי אירופה, ההתקוממות בארץ ישראל הוצגה כמאבק להצלתם. ראו: נאור, 'המרד', עמ' 107-109.

70 מ' בן זאב [מנחם בגין], 'רוסיה והציונות', המדריך: במת מפקדים, ב, יג (פברואר 1943), עמ' 198.

71 שם, עמ' 200.

'משמידים במלוא מובן המילה'⁷², ועל יסוד זה הוסיף לגבש את עקרונותיו. כאמור, בנאומו בכינוס ב־1938 הוא הבליט את חוסר התוחלת שבהסתמכות על בריטניה ואת ההכרח להתכונן למאבק, ואמר: 'מצפון העולם חדל מלהגיב', ומכאן שהעם היהודי כבר אינו יכול לסמוך על אומות העולם שתעמודנה לצדו בעת צרה. והנה, במאמרו מ־1943, לאחר פרסום הידיעות על השואה עיקרון זה שב ועולה, והוא אף מאשים את הבריטים בבגידה בעם היהודי: 'האם הייתה, או עלולה לבוא בזמן הקרוב, תקופה שתצדיק את התעוררות המצפון האנושי כלפי היהודים וגורלם יותר מאשר תקופתנו אנו [...] אולם למרות זאת אין בלונדון "התקוממות הלבבות"'.⁷³ בדברים אלו ביטל בגין עוד עיקרון רוויזיוניסטי – ההסתמכות על מצפון העולם.

חודשיים לאחר מכן, באפריל 1943, פרסם בגין מאמר נוסף וכותרתו 'השאלה העיקרית'. במאמרו זה הוסיף לעמוד על מטרתו החדשה – מלחמה לשחרור ארץ ישראל.⁷⁴ מדבריו ניכר כי הוא הולך ומפנים את משמעותו של האסון באירופה. הוא ביטא את האמת המרה כפשוטה: 'אין ניצחון אם העם מפסיד שלישי, או אולי גם מחצית של בניו'.⁷⁵ אך האמין כי יהיו ניצולים רבים, כמה מיליונים להערכתו, והם יזדקקו למקום מפלט – על כן דרוש מאבק לשחרור לאומי.⁷⁶

במאמר 1943 כתב בגין מכתב אישי לאהרן פרופס וציין בו כי קרא לבנו שלו זאב על שם ראש בית"ר. אפשר להניח כי אילו ידע שאביו זאב־דב כבר אינו בין החיים, היה קורא לבנו על שמו. במכתב זה חשף בגין את רגשותיו ותיאר את הטלטלות שפקדו אותו משרצה המלחמה: 'בינתיים שתיני לשובע מכוס התרעלה, הושלכתי לגיהנום עלי אדמות ונאלצתי לחיות בין בני אדם-חיות'.⁷⁷ הוא אף ציין שבקרוב הוא עלול לעזוב את ארץ ישראל עם צבא אנדרס, שאז עוד היה משויך אליו.⁷⁸ דבריו במכתב אישי זה מעידים על תקווה מסוימת בדבר גורלם של היהודים באירופה, ובכללם בני משפחתו. ייתכן שמתוך כך הוא היה יכול להרהר באותה עת באפשרות לעזוב את ארץ ישראל. על פי טופס לחיפוש קרובים ששלח בגין באפריל 1943 ניכר כי בשלב זה האמין שעוד נותר סיכוי לאתר את בני משפחתו בבריסק שבבלארוס.⁷⁹

מידה מסוימת של תקווה ניכרת גם במאמר שפרסם במאי 1943: 'אין הוכחות, לפי שעה, כי אחרי הגל הראשון של הטבח ההמוני בפועל, יצאה כבר פקודה שניה, לפיה יש

72 שם, עמ' 198.

73 שם, עמ' 198-199.

74 מנחם בגין, 'השאלה העיקרית', המדריך: במת מפקדים, ב, יד (אפריל 1943), עמ' 226.

75 שם, עמ' 225.

76 שם.

77 מכתבו של מנחם בגין לאהרן פרופס, 11.3.1943, מזב"י, 1833 5/4.

78 שם.

79 באפריל 1943 מילא בגין טפסים לחיפוש קרובים. הוא חיפש את הוריו, את אחיו הרצל ואת אחיינו הארי, בנה של אחותו רחל. ראו: מזב"י, 205-5/1.

להשמיד את אחינו לפי חרב. מי שניצל ממוות ושמד עדיין חי ומצפה וגם מקווה להצלה ולגאולה.⁸⁰ גם במאמר זה טען כי על היישוב היהודי ועל מנהיגיו להיאבק מאבק איתן בשלטון הבריטים בארץ ישראל,⁸¹ וקרא לפעול מיידית לשחרור היישוב היהודי בארץ ישראל ולהקמת מדינה יהודית ריבונית שתפתח את שעריה לפליטים מאירופה. הוא בז למי שביקשו להמתין לסוף המלחמה, אף שכמה חודשים קודם לכן גם הוא סבר כך, ולמי שראו בהמשך פיתוח הכלכלה והתשתית של היישוב היהודי בארץ ישראל פתרון לאסון באירופה. נראה שידע כי הוא ותומכיו יואשמו בהפרעה לבריטים במאמץ לנצח במלחמה, ושאל: 'איך אפשר לדחות מלחמה כזו לאחר המלחמה הכללית, אשר יכולה להמשך שנים מספר ואשר בסופה עלולים להשאיר רק מתי-מספר מבין אחינו בגולה?'⁸²

אם כן, המאמרים שפרסם בגין באפריל ומאי 1943 מלמדים כי הוא הושפע מהדיעות על המתרחש באירופה והפנים את משמעותו של גודל האסון, ולפיכך שינה את גישתו בדבר הפתרון הרצוי לעם היהודי. בפברואר 1943 ביקש לפעול בדרך של מלחמה מדינית לפתיחת שערי הארץ, אך לא קרא למאבק בבריטים, ולעומת זאת במאי 1943 הכריז כי יש לפעול ישירות לשחרור ארץ ישראל מהשלטון הבריטי. אמנם המונח 'מרד' טרם נזכר מפורשות בכתביו, אך בהמשך אותה השנה הוא כבר רמז בדבריו למרד חמוש.⁸³

נשאלת השאלה אם באותה העת – מנובמבר 1942 ועד מאי 1943 – נבדל בגין בתגובותיו מאנשי הזרם הרוויזיוניסטי בארץ ישראל. נראה שלא. סגנונו הרטורי דומה לזה של אריה אלטמן, ראש ועד המורשים של הצ"ח ומן המתונים בתנועה הרוויזיוניסטית.⁸⁴ בכינוס הצ"ח בחיפה במארכס 1943 איים אלטמן מפורשות שאם לא יוקם צבא עברי ולא תיפסק השמדת יהודי אירופה, יוכרו מרד בבריטים בארץ ישראל.⁸⁵ באפריל 1943, ערב חג הפסח, פורסם בידיעון הצ"ח מאמר ובו נטען טיעון ברוח גישתו של בגין: אשמה מוטלת על כתפי הבריטים הסוגרים את שערי ארץ ישראל לפני היהודים בשעה שבאירופה הם נשלחים להשמדה. בהמשך הדברים נכתב כי על העם היהודי לסמוך על כוחו בלבד ולצאת למאבק – לנצח או למות.⁸⁶ לשיא הרטוריקה הלוחמנית הגיע אלטמן בנאום שנשא בישיבת ועד המורשים בנובמבר 1943. הוא קרא ליישוב לצאת לאלתר למלחמה על עצמאותו והצהיר כי בעקבות

80 מ' בן זאב, 'בימי מבוכה', המדריך: במת מפקדים, ג, טו (מאי 1943), עמ' 5-6.

81 שם, עמ' 6.

82 שם.

83 בגין, 'משטר הצלה', עמ' 93.

84 ועד המורשים של הצ"ח הוקם במאי 1936 והיה הסמכות העליונה של התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל. הוועד, שבראשו עמד אריה אלטמן, נועד להיות רשות תנועתית אחת במצב שבו פעלו סיעות וקבוצות מגוונות. חברי הוועד נחשבו שליחי האישיים של 'ז'בוטינסקי, וכוחם העיקרי התבסס על החזקתם בכספי התנועה הרוויזיוניסטית בארץ ישראל.

85 ראו: ידיעות המרכז, בולטין מזכירות מרכז הצ"ח בארץ ישראל, מזב"י, 62/17.2. ושם ראו גם דברים דומים של שמשון יוניצ'מן, מראשי תנועת בית"ר.

86 שם.

המלחמה באירופה יש לבטל את שביתת הנשק בין התנועה הרוויזיוניסטית ובין הבריטים.⁸⁷ כדי לעמוד על המפריד בין גישתו של בגין ובין גישתה של התנועה הרוויזיוניסטית – שכאמור הייתה ביתו הפוליטי עד פרוץ המרד – יש לשים לב לפער שבין הרטוריקה האנטי-בריטית החריפה והלוחמנית שביטא אלטמן ובין מימושו של החלטות ועד המורשים של הצ"ח שנתקבלו באותה ישיבת ועד בנובמבר 1943. אמנם הצהרותיו והחלטותיו של הוועד חריפות ומלמדות על דבקותה של התנועה הרוויזיוניסטית בעמדות של מנהיגות הצ"ח בארץ ישראל, אך הן לא התממשו בפועל בלחימה כלשהי. ואילו בגין ביטא אף הוא את עמדותיו בחריפות, אך לעומת התנועה הוא גם הגשים את חזונו בפועל ומימש את רעיונותיו בדרך של מרד חמוש.⁸⁸

במאמרו 'משטר הצלה' מנובמבר 1943, זמן קצר לפני ירידתו למחתרת, קבע בגין כי על בני הנוער ביישוב העברי להתגייס מיד למאבק בשלטון הבריטי בארץ ישראל ותהיה אם הם מבינים כי 'שלטון עברי בארץ ישראל [הוא] שאלת חיים ליהדות אירופה כולה? [...] היעריך את שאלת הזמן – כי אין אפשרות לדחות את המלחמה למחר?'⁸⁹ הוא חזר על הנחות היסוד האידאולוגיות שהחל ככל הנראה לפתח בפברואר 1943 – כאמור לדעתו זוהי נקודת הזמן שבה חל המפנה בתודעתו. כמו כן הוא ניתח את ההיסטוריה הציונית וקבע כי הציונות המדינית של הרצל ושל נורדאו נכנעה לזרם הציונות המעשית המשגשגת והדבר פגע במטרה הסופית של הציונות המדינית – הקמת מדינה יהודית ריבונית.⁹⁰ ניכר שההתפתחות של הציונות המעשית והבכורה שקיבלה היו בעיניו הטעות ההיסטורית הטרגית של התנועה הציונית. לעומתה של הציונות המעשית העמיד את הציונות המדינית של ז'בוטינסקי, אולם לדידו גם מאבקו של ז'בוטינסקי לא נשא פרי.⁹¹ בדבריו מנובמבר 1943 קבע לראשונה שהציונות המדינית נכשלה ולא השיגה את מטרתה להקים מדינה יהודית. לדבריו שני גורמים עיקריים הביאו לכישלונה של הציונות המדינית: (א) ההסתמכות על בריטניה בבחינת כוח חיצוני שיוביל להקמת מדינת היהודים; (ב) ההנחה כי מוסר האומות ומצפון העולם יתעוררו לנוכח המצוקה היהודית באירופה – 'היהודים נרצחים ו"העולם הנאור" [...] [אינו עושה] מאומה בכדי להציל אומה היודרת שאולה', כתב.⁹² עוד טען כי אילו הציונות המדינית הייתה פועלת מוקדם יותר, הייתה דרכה מתקבלת ופתרונה היה נושא פרי, אך משפרצה המלחמה אפשר לקבוע שהיא החלה בדרכה מאוחר מדי.⁹³ ניכר כי

87 שם.

88 שם. ניתוקו של בגין מהמסד הרוויזיוניסטי הפתיע גם את הנהגת לח". מנהיגיה ראו בפרוץ המרד של אצ"ל תחבולה משותפת של בגין ושל הנהגת הצ"ח כדי לערער את לח"י בעיני צעירי היישוב. ראו: הלר, לח", עמ' 185. בהתכתבות פנימית הביעו נתן ילין-מור וישראל אלדד, ממנהיגי לח"י, חוסר אמון בבגין וביכולתו לפרוץ את המסגרת המפלגתית. שם, עמ' 168.

89 בגין, 'משטר הצלה', עמ' 93.

90 שם, עמ' 88.

91 שם, עמ' 89.

92 שם.

93 שם, עמ' 90-91.

הבין את היקפה של השואה בקביעתו כי 'ההיסטוריה עשתה קפיצת דרך'.⁹⁴ נראה כי מתוך קפיצת דרך היסטורית זו הבין שיש לזנוח את העקרונות הקודמים, כגון הדרישה שקודם להקמת המדינה יהיה רוב יהודי הארץ, המאבק למען צבא עברי וההימנעות ממאבק בבריטים בארץ בשעה שבריטניה נלחמת בגרמנים. עתה הבין שיש להתמקד ביעד אחד בלבד – הקמת משטר הצלה ומדינה יהודית בארץ ישראל, שתהיה מקלט ליהודים.

אפשר לומר כי ביטוי זה – 'קפיצת הדרך' – הבא בדבריו של בגין, מעיד שחל שינוי בתפיסתו בין אוקטובר 1942 לנובמבר 1943. שינוי מחשבתי זה הניעו לסטות מהדרך הרוויזיוניסטית ולהבין כי עליו לכוון ולהנהיג זרם ציוני חדש שיפעל למען המטרות שפורטו לעיל. לדעתי, השינוי המחשבתי של בגין, שהוביל לשינוי מעשי, קשור קשר בל יינתק להבנתו העמוקה בדבר המתרחש באירופה. הוא הבין את חומרתו של האסון ואת ייחודיותו בהיסטוריה האנושית בכלל והיהודית בפרט, ולכן קבע כי תם שלב בתולדות הציונות ויש לאחד את ה'מוניזם של המטרה' עם ה'מוניזם של האמצעים'. הוא לא ראה כל אפשרות לפעול אלא דרך המעשה של המרד והמאבק וסבר כי השלב בחדש בציונות מתחייב מן המצב המדיני: 'אין הציונות היום עניין של מפעל ובנין, של קרנות וקניות; אין היא גם שאלה של מדיניות מחוכמת וזריזה. חלפו הזמנים, והכל נשתנה. הציונות היא שאלה של אומץ הלב'.⁹⁵ בפברואר 1944, שלושה חודשים לאחר פרסום דבריו אלו, הוכיח בגין כי אינו רק איש של מילים אלא גם של מעשים: מתחרת האצ"ל פוצצה את משרדי ההגירה הבריטיים בשלוש הערים הגדולות בארץ ישראל.

אם כן, בגין ניתק מהציונות המדינית ומרעיון הצבא העברי והחל לתמוך בתכנית המרד בבריטים. הוא סבר כי השאיפה למדינה יהודית תוכל להתממש רק במרד חמוש. לראשונה אף כתב בביורו במאמרו מנובמבר 1943 כי לנוכח זוועות השואה וסגירת שערי הארץ הוכח שהנחות היסוד מבית מדרשו של ז'בוטינסקי שגויות. להשערת, הידיעות על השואה וניצני ההבנה של עוצמתה וממדיה הם שגרמו לבגין להתנתק, זמנית לכל הפחות, ממחנה הציונות המדינית מבית ז'בוטינסקי. על רקע זה הוא החל לפרש מחדש את רעיונותיהם ואת מטרותיהם של הזרמים בתנועה הציונית. בתהליך זה הוא זנח עקרונות מסוימים מתורתו של ז'בוטינסקי ובה בעת הוסיף לדבוק בעקרונות אחרים שלה. כלומר מדובר בשלב התפתחותי חדש, שלב שהתבסס על השלב הקודם של הציונות המדינית, אך נבדל ממנו. כבר ב־1943 זיהה בגין כי השואה היא שינוי מוחלט של כל מה שהיה ידוע ונכון עד כה – קפיצת דרך היסטורית – ולכן החליט כי יש הכרח במרד, מרד המחייב 'מוניזם של האמצעים'.

94 שם, עמ' 92.

95 שם, עמ' 93. ההדגשה שלי.

שואה ומרד: בין ציונות מדינית לציונות צבאית

בפברואר 1944 פרסם בגין מאמר בכותרת 'איך להציל', ובו שאל כיצד יש להציל את יהודי אירופה.⁹⁶ הוא פתח באמירה נחרצת: מיליוני יהודים נרצחים באירופה, והעולם החופשי עומד מנגד. והוסיף כי ועידת ברמודה סימלה ללא עוררין כי אומות העולם נטשו את היהודים לגורלם: 'תשובתו של העולם "החופשי" להשמדה המתמדת של אחינו היא "ברמודה" מתמדת. ואל אשליות. תשובה אחרת לא תבוא'.⁹⁷ עוד טען כי העולם היהודי זועק לשווא משום שאזוניו של העולם החופשי ערלות, והזהיר כי 'מתחת למסווה של שקט חיצוני מצטבר זעם נפשי, שמקורו בהרגשה איומה כי אולי עכשיו ברגע בו אתה, היהודי החופשי, אוכל את לחמך, או עוסק בפרנסתך – נחנק אחיך, הוציאה אמך את נשמתה, הומת אביך'.⁹⁸ הוא ראה באמירה שאין להפריע לבריטים במלחמתם בהיטלר 'סחיטה מוסרית' ותירוץ בלבד, ודבק במטרה הדחופה – הקמת מדינה יהודית ופתיחת שערי ארץ ישראל.⁹⁹ הוא הזהיר שאמנם המלחמה לשחרור העם היהודי תגבה קורבנות אך אין ליישוב היהודי בְּרָרָה אלא לפתוח ב'מלחמת מצווה'.¹⁰⁰

אם כן, לאחר שנה שבה התחבט בשאלת הצלתם של יהודי אירופה החליט בגין כי נדרשת 'מלחמת מצווה' ויש לפתוח את שערי ארץ ישראל – זוהי תשובתו לשאלה שהציג בכותרת מאמרו הנזכר לעיל. את הרעיון ההצלה המדינית או 'המלחמה המדינית', כלשונו בפברואר 1943, המיר לרעיון של מרד צבאי בתחומה של ארץ ישראל. עם זאת הדגיש כי מכיוון שלא קם צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית, העם היהודי לא ישיג הישג מדיני בתום המלחמה. הסכם שלום שבעלות הברית תגענה אליו בסוף המלחמה יהיה בעבור העם היהודי 'שלום של בית עלמין' כלשונו, ולא יתרום לתנועה הציונית, ולכן מלחמתו של האצ"ל היא גם מלחמה מדינית שתציב את היישוב היהודי בארץ ישראל על המפה המדינית.¹⁰¹

96 מנחם בגין, **במחתרת**, א, הדר, תל אביב תשל"ח, עמ' 27. פורסם במקור בעיתון **המחתרת חרות** ב-6.2.1944.

97 שם.

98 שם, עמ' 28. ההדגשה שלי. לא במקרה דיבר בגין על אב, על אם ועל אח, בבריקס רצחו הגרמנים את הוריו ואת אחיו הרצל.

99 בגין טען שלחימה בבריטים בארץ ישראל ללא פגיעה בתשתיות הצבא הבריטי אינה מפריעה לב-ריטים במלחמתם בגרמנים. ראו גם: נאור, 'המרד', עמ' 107-109.

100 שם. חשוב להדגיש שציטוטים אלו מעידים על שינוי התודעה שחוה בגין בכל הנוגע למאבק בבריטים. אין להבין מכך שאני מקבל כפשוטן את אמירותיו של בגין בעניין כוחו של האצ"ל ויכולתו האמתית של מרד להביא לפתיחת שערי ארץ ישראל או לגירוש הבריטים מהארץ.

101 שם. גם בפגישותיו עם בעלי תפקידים ביישוב בזמן המרד וטרם סיומה של מלחמת העולם השנייה טען בגין כי למרד יש תועלת כפולה: (א) מדינית – העברת מסר לבעלות הברית כי בסיום המלחמה בגרמניה יש להתחשב גם ביישוב היהודי; (ב) סמלית – הוכחה כי העם היהודי מסוגל לפעולות צבאיות והתקפיות כדי להשיב לו את 'כבודו הלאומי'. לדיווח על הפגישה של בגין עם משה סנה ראו: דוח של משה סנה על פגישתו עם בגין, ארכיון בן-גוריון, תכ"ב, 9.10.1944. על יחסו של

בגין נדרש להסביר את הכרזתו על מרד בבריטים משתי בחינות: (א) המרד התפרש בבחינת נסיגה מהגישה המדינית הרוויזיוניסטית, שכאמור התמקדה במאבק להקמת צבא עברי והתבססה על רעיונותיו של ז'בוטינסקי, שעיקרם הסתמכות על בריטניה בהגשמת חזון הקמת מדינת היהודים; (ב) הבריטים לחמו בגרמנים באירופה ולכן יש שראו בלחימה בהם בארץ הפרעה למאמציהם באירופה. בגין שב והסביר כי הדרך היחידה להציל את יהודי אירופה היא פתיחת שערי ארץ ישראל, וכך נתן להוראת המרד צידוק מוסרי ראשון במעלה.

בהכרזת המרד בבריטים, שפורסמה בראשית פברואר 1944, ניכרת הטלתה שחש בגין לנוכח המצב. הוא פתח את הכרזתו באומרו כי בתום המלחמה כל עם יצטרך לעשות חשבון מדיני ולבחון את הישגיו. לטענתו היישוב היהודי היה נאמן לבריטים אך ללא הועיל – הבריטים בגדו בו.¹⁰² ארבע פעמים הזכיר בגין את הבקשה להקים צבא עברי שיילחם לצד בעלות הברית ואת דחייתה מצד הבריטים. לנוכח זאת הציג את מסמך הספר הלבן, שהיה תקף על אף השמדת היהודים באירופה. הוא קבע כי את שביתת הנשק בין היישוב היהודי לבריטים, שהוכרזה עם פתיחת המלחמה באירופה, הפרו הבריטים עצמם. מעשי הבריטים סימלו בעיניו גם את כישלונה של הדרך המדינית מבית מדרשו של ז'בוטינסקי: 'מעמד בינלאומי לא ניתן לנו, צבא עברי לא הוקם; שערי ארץ ישראל לא נפתחו. השלטון הבריטי השלים את בגידתו המחפירה באומה העברית, ואין כל יסוד מוסרי לקיומו בא"י [...] אין עוד שביתת נשק בין העם והנוער העברי לבין האדמיניסטרציה הבריטית בא"י, המסגירה את אחינו בידי היטלר'.¹⁰³

שתי תבוסות עמדו במוקד הכרזת המרד: התבוסה המדינית של היישוב היהודי ושל התנועה הציונית, ותבוסתו הכוללת של העם היהודי. תשובתו של בגין לתבוסות אלו הייתה המרד בבריטים, מוצא אחרון לחוסר האונים ולהיעדר כוחו של העם היהודי. מבחינתו זה היה המעשה היחיד שהיישוב היהודי היה יכול לעשות למען אחיו באירופה: 'נאמנים הננו לאחינו אשר נשחטו ונשחטים, כי למענם הרינו נלחמים ולצוואתם במוות שמרנו אמונים'.¹⁰⁴ תשובתו לתבוסה המדינית הציונית הייתה במטרתו של המרד – דרישה חד-משמעית להקמת ממשלה עברית שתפתח את שערי ארץ ישראל. דרישה זו מילאה את הוראתו ארוכת השנים של ז'בוטינסקי להציב מטרה ברורה לתנועה הציונית, והיה בה כדי לאחד את שתי מטרותיו של בגין בהכרזת המרד: הצלה והישג המדיני.¹⁰⁵ חשוב להבחין בין כוונותיו המוקדמות של בגין למאבק על שחרור עתידי של ארץ ישראל מידי הבריטים, כמו שהצהיר בכינוס ב-1938, ובין מטרותיו בהכרזה על המרד

בגין לעניין 'הכבוד היהודי' והשפעתו על מעשיהם ועל החלטותיהם של מנהיגים ראו: פלג עוזיהו, 'מנחם בגין והשוואה', עמ' 176-177.

102 בגין, *במחתרת*, א, עמ' 22.

103 שם, עמ' 23.

104 שם. ההדגשה שלי.

105 ראו: אלפסי (עורך), *האצ"ל*, ג, עמ' 31.

בבריטים בזמן מלחמת העולם השנייה. לפי בגין, מלחמת השחרור הלאומית הייתה יכולה לצאת מן הכוח אל הפועל בכל נקודת זמן עתידית. לעומת זאת, נקודת הזמן המסוימת שבה פרץ המרד קשורה בהכרח למאורעות השואה ולהפגמת ממדיה האדירים. נקודה זו מתחדדת בספרו המרד: 'שתי עובדות היסוד – מסע ההשמדה של היהודים באירופה ונעילת שערי ארץ ישראל בעצם ימי ההשמדה – הביאו במישרין לידי הצתת אש המרד. יש להדגיש את המילה במישרין. כי בכל מלחמה ובכל מהפכה יש להבדיל בין גורמים יסודיים העושים את המלחמה או את המהפכה להכרח היסטורי, לבין סיבות ישירות, המולידות אותה בתקופה מסוימת'.¹⁰⁶ גם קודם לשואה היה כורח לשחרור הארץ מידי הבריטים, אולם מאורעות השואה הם שהאיצו את פרוץ המרד: 'וודאי, גם בלי מאורעות הדמים באירופה [...] היה ביום מן הימים, בצורה זו או אחרת, פרוץ מרד עברי בארץ ישראל [...] אולם שני הגורמים הללו [השואה ונעילת שערי ארץ ישראל], משולבו יחדיו, ועמדו בעצם שילובם להחניק את תקוות ישראל ולהכרית כליל את עם ישראל – הם הם שקבעו את התקופה שבה פרץ המרד'.¹⁰⁷

ההחלטה להתקומם נגד השלטון הבריטי באמצעות מרד הייתה לא רק מעשה סמלי או ניסיון נואש להציל את יהודי אירופה, אלא מהלך מורכב שהתבסס על הרעיון כי הצלתו של העם היהודי היא עניין לעתיד ולא להווה בלבד. לימים רעיון זה יתפתח ללקח העיקרי שהפיק בגין ממאורעות השואה: העם היהודי יחדל להתקיים אם לא תהיה לו מדינה יהודית ריבונית. כלומר כדי להבטיח את קיומו של העם, על מנהיגיו להבין מה הן הסיבות לשואה ולהפנים את הלקחים שיופקו ממנה. מנהיגי העם יהיו מי שיבינו את גודל האסון שפקד את העם היהודי ויוכלו לגבש מסד אידאולוגי חדש. מתוך כך ייוסד זרם ציוני פוליטי ומדיני שלא יתבסס על הפרדיגמות שקדמו למלחמת העולם השנייה אלא יעצב פרדיגמות חדשות.¹⁰⁸

סיכום: המרד בבריטים – שלב חדש בהתפתחות הציונות

במאמר זה ביקשתי לשרטט את תהליך שינוי התפיסה והמחשבה של בגין בשנתיים שחלפו למן הגיעו ארצה באביב 1942 ועד הכרזתו על מרד חמוש בבריטים בראשית 1944. בבסיסו של שינוי מכריע זה עמדה הבנתו העמוקה בדבר עוצמתו והיקפו של האסון שפקד את העם היהודי באירופה. מכאן חלה האצה בהתפתחותו האידאולוגית ונולד זרם ציוני חדש. זרם זה התבסס על עקרונות שהאמין בהם גם טרם השואה, אך כעת הם קיבלו משנה תוקף מוסרי ומעשי.¹⁰⁹ הנסיבות באותה עת אילצו אותו לנטוש ערכים קודמים, ערכים שהוא

106 בגין, המרד, עמ' 53.

107 שם, עמ' 53-54. ההדגשות שלי.

108 להרחבה ראו: פלג-עוזיהו, 'מנחם בגין והשואה'.

109 להרחבה על גיבוש עקרונות אלו ועל השפעתם על תפיסתו הביטחונית של בגין ראו: הנ"ל, 'מלחמת בן-נר מוסרית'.

הקדיש להם את חייו, ובראשם האידאולוגיה של ז'בוטינסקי ונאמנותו האישית לז'בוטינסקי המנהיג ומורה הדרך. פעמים רבות עמדותיו של בגין היו קיצוניות משל ז'בוטינסקי, אך הוא הקפיד לשמור על שלמות התנועה ועל מקומו הנערץ של מנהיגה. כאשר תפס בגין את ממדיה של השואה, הוא החל למתוח ביקורת גם על דרכה ועל עקרונותיה של הציונות המדינית של ז'בוטינסקי.

ההתפתחות האידאולוגית בתפיסתו של בגין נמשכה גם לאחר מלחמת העולם השנייה. במכתב לשמואל מרלין מ-1946 הזכיר בגין את פעילותם המשותפת עת היו חברים בבית"ר בפולין וטען ללא סייג כי 'המדינה העברית איננה עוד עניין ל"מטרה סופית"; והממשלה העברית איננה עניין לדיונים, כי אם למעשה. ואם כך לא נוכל להסתמך אפילו על הציטטות מכתביו של ר"ב [ראש בית"ר, הוא ז'בוטינסקי] שנכתבו לפני שחל אותו שינוי מהפכני'.¹¹⁰ שינוי מהפכני זה הוא המרד בבריטים ב-1944. לדבריו, המרד שינה את כללי המשחק וקידם את הציונות לשלב חדש – שלב הציונות הצבאית. וכעת, משקרתה קפיצת הדרך ההיסטורית, דבריו ועמדותיו של ז'בוטינסקי כבר אינם תורה קדושה אלא נחלת העבר, הם שייכים לזמנים שקדמו לשואה. בעיני בגין, ז'בוטינסקי התווה את הדרך הרעיונית והביא לשינוי היסטורי בתודעת העם, בעיקר בתודעת צעירי העם, אולם אנשי אצ"ל, אשר פתחו במרד בתחומה של ארץ ישראל, הם שלב חדש בהיסטוריה הציונית ובהתגבשות התנועה הציונית. כך עולה במכתב פרטי לחבר באצ"ל:

בהסבירך את נימוקי 'הציונות המעשית' ו'הציונות המדינית' – אל תזדהה לא עם זו ולא עם זו [...] הייתה תקופה של ציונות מעשית; אחריה באה תקופה של ציונות מדינית; שתי הן לא הליכו. באה אפוא הסינתזה: ציונות מעשית ומדינית כאחת. אך גם זו לא הצליחה. על כן בא הזמן להקים סינתזה אחרת: של ציונות צבאית וציונות מדינית. הציונות הצבאית [...] הריהי מלחמת שחרור מלווה פעולה מדינית על כל צורותיה [...] לפיכך יש לראות את האבולוציה [...] אבולוציה זו הביאה לידי מלחמת השחרור הטבעית, שלא היה מנוס ממנה, כפי שמלמדת ההיסטוריה של האנושות כולה.¹¹¹

מן הדברים הללו ניכרת בבירור עמדתו של בגין בדבר השלב החדש של הציונות שלאחר ז'בוטינסקי. הוא הגדיר את המעבר לשלב אידאולוגי חדש זה 'אבולוציה רבולוציונרית'.¹¹² השלב החדש נוצר מתוך שאיפתו של העם לשחרר את ארצו מיד השלטון הזר ולשוב אליה. הוא ראה בהנהגתו ובפעולות האצ"ל שלב חדש בציונות והפריד בבירור בין רעיונותיו של ז'בוטינסקי, שהיו המצע להתפתחות השילוב בין הציונות הצבאית לציונות המדינית, ובין העושים במלאכה, כלומר מי שיצאו למרד וחוללו שינוי מהפכני.

110 אלפסי (עורך), האצ"ל, 1, עמ' 89-90.

111 שם, עמ' 82. ההדגשות שלי.

112 שם.

בחבורת פנימית שיועדה לחברי האצ"ל הוסיף בגין לעסוק בסופה של הציונות המדינית וציין כי אבותיה סמכו על העיקרון של "אני נותן על מנת שתתן אתה" ביחסים בין ישראל לבין עמי העולם [...] זה היה הניסיון של הרצל ונורדוי [...] יורשם בשטח המדיניות הציונית – זאב ז'בוטינסקי המשיך בדרך זו והוסיף על התיאוריה של אינטרסים משותפים [...] את "נותן" המיוחד שכרוך בהקמת המדינה העברית בשאר העמים השולטים והמתחרים על שלטונם באזור זה של העולם.¹¹³ הוא טען כי עקב טבח יהודי אירופה אבד הכלח על הציונות המדינית כמו שעוצבה טרם מלחמת העולם השנייה: 'אבל החיים, או יותר נכון המוות הקיבוצי של חלק גדול של עמנו – לימד כי הגויים יכולים להפטר מן "השאלה המעיקה" לאו דווקא על ידי מתן עזרה לפתרונה החיובי אלא על ידי השמדה פיזית של נושאי "השאלה". כך נחרב הבסיס העיקרי, עליו בנתה את תורתה הציונות המדינית הקלאסית.¹¹⁴ הוא קבע כי אמנם ז'בוטינסקי הנחיל את רעיון הכיבוש והמרד, אך השינוי הממשי בדרכה של התנועה הציונית, המדינית והמעשית, התחולל ב'שנות ההשמדה הכללית של עמנו [...] אשר הוכיחו באופן סופי כי אין "הציונות המעשית", הסומכת על תהליכים אוביקטיביים [...] ואין הציונות המדינית הסומכת על "לחץ מוסרי" ועל הסברה מילולית, מסוגלת להביא את העם להשגת מטרות'.¹¹⁵

אמירותיו של בגין בפרסום זה יוצאות דופן בישירותן ובבהירותן: הוא הבליט את היותו מנהיג של זרם חדש בציונות – הציונות הצבאית, וחידד כי הסיבה להחלטתו לייסד ולהוביל זרם זה היא מאורעות השואה ותוצאותיהם. הוא לא ביטל את האידאולוגיה הרוויזיוניסטית בשלמותה, אלא שאב ממנה עקרונות מסוימים וזנח אחרים. הוא כינה מהלך זה התפתחות רעיונית אבולוציונית. הוא לא היסס לתלות את האשמה שמדינה יהודית ריבונית לא קמה קודם לשואה באידאולוגיה הרוויזיוניסטית הקלאסית, ורמז כי עד אז עיוורון כלפי מצבו של העם היהודי אחז בהנהגת התנועה הציונית כולה. הוא סבר כי מאורעות השואה הוכיחו את תפיסתו המוקדמת: אי אפשר לבטוח באומות העולם ובמצפונן – על העם היהודי להתבסס על כוחו בלבד. נראה כי התממשות זו של תפיסותיו וההבנה עד כמה חסרת תקדים ונוראה השואה הם שהביאו אותו לסגת מעמדות הציונות המדינית, שדבק בהן עד חורף 1942, ולהכריז על מרד חמוש בבריטים ולימים גם על זרם ציוני חדש.

בעניין השאלה אם בגין הוא יורשו של ז'בוטינסקי וממשיך דרכו, נראה על פי הדיון לעיל כי התשובה שלילית. אמנם בגין לא ביטל את גישתו של ז'בוטינסקי, אך הוא הבליט בה קווים אידאולוגיים מסוימים ועליהם ביסס את מנהיגותו העצמאית. לפיכך יש לראות בו מנהיג שפנה לדרך נבדלת. חיזוק לטענה זו הוא החלטותיו למרוד בבריטים ולהקים מפלגה נפרדת מזו הרוויזיוניסטית. הוא לא פסל את האידאולוגיה הרוויזיוניסטית בכללותה אלא השתמש בכמה מיסודותיה הרעיוניים, וכך לימים, כאשר הקים בגין את תנועת החרות, המפלגה הפוליטית שבראשה עמד מהקמת המדינה, הוא היה יכול להצהיר כי ז'בוטינסקי

113 שם, עמ' 337.

114 שם. ההדגשה שלי.

115 שם, עמ' 337-338. ההדגשה שלי.

הוא אביה הרוחני. למרות ההבדל הבולט בדגש האידאולוגי של שני המנהיגים, היחלשותה והיעלמותה המהירה של התנועה הרוויזיוניסטית ככוח פוליטי בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, אפשרו לבגין לשוב ולאמץ את ז'בוטינסקי בבחינת מקור השראה ללא מחאה כלשהי מתומכיו. לסיכום, במאמר זה ביקשתי להראות כי מאורעות השואה חוללו שינוי אידאולוגי יסודי בגישתו של בגין והשפיעו מאוד על החלטותיו לקרוא למרד בבריטים, להנהיג זרם ציוני עצמאי חדש, המושתת על דרך אידאולוגית ששילבה ציונות מדינית וציונות צבאית, ולפתח את עצמו פוליטית ומנהיגותית. בהחלטות אלו אפשר לראות את ראשית עלייתו של בגין לעמדת הנהגה לאומית, שלימים הביאה להיותו אחד המנהיגים החשובים בהיסטוריה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל.

ההסתדרות, הממשלה והמיעוט הערבי בישראל בשנות הממשל הצבאי

עודד מארק

תקציר

לאחר הקמת מדינת ישראל התייצבה ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל (להלן: ההסתדרות) כמוסד הלא צבאי המרכזי, ובמקרים רבים היחיד, שפעל בקרב אזרחי המדינה הערבים-פלסטינים אשר נשארו בתוך גבולותיה. ההסתדרות הייתה במובנים רבים חזקה ומאורגנת מהמדינה הצעירה ופעלה במגוון רחב של תחומים ביישובים ערביים. באותן שנים פעלה מערכת יחסי העבודה בישראל כמערכת קורפורטיסטית, המתאפיינת בהסדרת שוק העבודה על בסיס משא ומתן בין השחקנים המרכזיים במערכת יחסי העבודה. הבסיס ליחסי הכוחות בגישה זו הוא יצירת איזון, כדי שלא תהיה לשום גורם יכולת לכפות את רצונו על האחרים, המביא לדינמיקה של התפשרות אגב הכרה בניגוד העניינים הקיים בין הצדדים.

רוב המחקר הקיים העוסק במערכת היחסים בין ערבים-פלסטינים להסתדרות רואה בהסתדרות בשנים 1948-1966 זרוע של המדינה, שמטרתה פעולתה בקרב הערבים היו דיכויים ונישולם. במאמר זה אציע ראייה מורכבת יותר של ההיסטוריה של היחסים בין ההסתדרות ובין הממשלה בקשר לעיצוב המדיניות כלפי האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ואטען שיחסים אלה עוצבו מכוח מערכת יחסי עבודה שהתאפיינה בשיתוף פעולה ותיאום מצד אחד ובעימות וניגוד עניינים מצד אחר. מטרת פעילי ההסתדרות היהודים שפעלו בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית היו לחזק את המדינה ואת שליטתה של מפא"י, ואולם בפועל בתפקידיהם השונים הם היו קשובים לקולות של ערבים-פלסטינים, פעלו למענה על צורכיהם ולשילובם בהסתדרות.

מילות מפתח: ההסתדרות, יחסי עבודה, המיעוט הערבי-פלסטיני, מפא"י, קורפורטיזם

* מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב יותר, העוסק במערכת היחסים בין ההסתדרות ובין הציבור הערבי-פלסטיני בישראל בתקופת הממשל הצבאי (1948-1966).

הקדמה

שאלת יחסה של ההסתדרות לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית ליוותה את הארגון עוד מראשית ימיו.¹ עוד בוועידת ההקמה של ההסתדרות בשנת 1920 נדחתה הצעה לקבל פועלים ערבים לארגון.² מאז עד הקמת מדינת ישראל בחרה ההסתדרות, אשר חרטה על דגלה מצד אחד לאגד את 'כל העובדים החיים על יגיעם' ומצד אחר לבנות את 'חברת העבודה העברית בארץ ישראל',³ כמעט תמיד להתמקד בחברת העבודה העברית, ובמידה רבה לזנוח את איגוד כל העובדים. לעומת זאת, לאחר הקמת מדינת ישראל התייצבה ההסתדרות כמוסד הלא צבאי המרכזי, ובמקרים רבים היחיד, שפעל בקרב אזרחי המדינה הערבים-פלסטינים אשר נשארו בתוך גבולותיה.⁴ ההסתדרות, שהייתה במובנים רבים חזקה ומאורגנת מהמדינה הצעירה, פעלה במגוון רחב של תחומים ביישובים ערביים, ובהם תעסוקה ושכר, פיתוח תשתיות, הוצאה לאור של ספרים ועיתונים בערבית ופעילויות תרבות ופנאי. לצד פעולתה הנרחבת והמגוונת של ההסתדרות בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית, תהליך כניסתה של אוכלוסייה זו להסתדרות היה הדרגתי ולווה במחלוקות ובמאבקים, הן פנימיים והן עם הממשלה. בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה לא קיבלה ההסתדרות לשורותיה חברים ערבים-פלסטינים. האות הראשון לשינוי היה בשנת 1952, שאז החליטה מועצת ההסתדרות על הצטרפותם של ערבים-פלסטינים למסגרות האיגוד המקצועי שלה. כעבור שבע שנים, בשנת 1959, הוחלט על פתיחת שערי ההסתדרות בפני ערבים-פלסטינים לחברות מלאה.⁵ תהליך הצטרפותם של ערבים-פלסטינים להסתדרות ופעולתה הרחבה של ההסתדרות ביישובים ערביים התחוללו בד בבד עם מדיניות הממשל הצבאי שהוטל על רוב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. הממשל הצבאי כלל הגבלות תנועה, הטלת עוצר, איסור על

- 1 במאמר זה אינני עוסק במדיניות ההסתדרות בנוגע לאוכלוסייה הפלסטינית לפני הקמת מדינת ישראל. לדיון בנושא ראו: אניטה שפירא, **המאבק הנכזב**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ז; דבורה ברנשטיין, "ברית פועלי ארץ ישראל": ארגונים של פועלים ערבים ומדיניות "העבודה העברית", **מגמות**, לז, 3 (1996), עמ' 229-253; שרה אוסצקי-לור, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון, 1948-1966', **עיונים בתקומת ישראל**, 10 (2000), עמ' 383-389; Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley 1996, pp. 179-239, 274-280.
- 2 תמר גוז'נסקי, **בין נישול לניצול**, פרדס, חיפה 2014, עמ' 26.
- 3 ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, **פרוטוקול ועידת היסוד**, הוועדה הכללית של פועלי ארץ ישראל, חיפה 1920.
- 4 ההגדרה 'המיעוט הלאומי הערבי-פלסטיני בישראל' לקוחה מתוך: מצטטפ כבהא, **הפלסטינים - עם בפוזרתי**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2010, עמ' 151. בשל חשיבות ספרו של כבהא ראיתי לנכון לבחור בהגדרה זו מתוך מגוון ההגדרות הקיימות לקבוצת מיעוט זו. במאמר ייתכנו גרסאות מגוונות של ההגדרה; למשל: ערבים-פלסטינים בישראל, האוכלוסייה הערבית-פלסטינית והציבור הערבי-פלסטיני בישראל.
- 5 לסקירה של פעולות ההסתדרות ביישובים ערביים בשנים 1948-1966 ראו: אוסצקי-לור, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית', עמ' 381-419.

התארגנות פוליטית עצמאית וחובת נשיאת רישיונות עבודה. רוב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל נותר מבודד מהאוכלוסייה היהודית, נתון לשליטה פוליטית, כלכלית וחברתית של המדינה.⁶

למרות המפגש רחב ההיקף בין ההסתדרות ובין האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל, המחקר על אודות מערכת היחסים ביניהן נותר מצומצם עד כה. מטבע הדברים, ברוב המקרים מחקר על ערבים-פלסטינים בהסתדרות היה חלק מהשיח המחקרי הכללי על פלסטינים בישראל, אשר חלו בו בעשורים האחרונים שינויים ניכרים.⁷ עד סוף שנות השבעים של המאה ה-20 הייתה הגישה הרווחת במחקר בתחום גישת המודרניזציה, שעל פיה קבוצות שונות במדינת ישראל חווות תהליך חיובי של היטמעות בחברה, המתאפיין בפירוק המבנים המסורתיים ובאימוץ נורמות 'מודרניות', אשר נחשבות מתקדמות יותר.⁸ מחקרים ביקורתיים כלפי מדיניות הממשלה בנוגע למיעוט הערבי-פלסטיני פורסמו עוד בסוף שנות השישים, אך ההשפעה של מחקרים מסוג זה גברה בשנות השמונים והתשעים, עם התפתחות המחקר הפוסט-קולוניאלי של התנועה הציונית ומדינת ישראל, ובכללו של יחסי המדינה לאזרחיה הערבים-פלסטינים.⁹ חוקרים, בעיקר בתחומי הדעת סוציולוגיה והיסטוריה, החלו לנתח את מערכת היחסים בין המיעוט הערבי-פלסטיני ובין המדינה כמערכת יחסים בין קבוצה ילידית ובין תנועה קולוניאליסטית שמטרתה נישולה ודיכוי.

התרומה של התפתחויות אלה להבנת מעמדו של המיעוט הלאומי הערבי-פלסטיני בישראל ויחסה של המדינה אליו אינם מוטלים בספק. לצד תרומה זו אני סבור שהמחקר הקיים לוקה בחסר כאשר הוא עוסק במערכת היחסים בין ההסתדרות ובין הממשלה בהקשר של גיבוש מדיניות המוסדות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. רוב החוקרים מתארים את ההסתדרות כחלק ממסד ציוני מונוליטי בעל מטרות אחידות כלפי המיעוט

6 הנ"ל, 'הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: 1948-1958', המזרח החדש, מג (תשס"ב), עמ' 103-132; יאיר בוימל, 'הממשל הצבאי ותהליך ביטולו, 1958-1968', שם, עמ' 133-137; Shira Robinson, *Citizens Strangers: Palestinians and the Birth of Israel's Liberal Settler State*, Stanford University Press, Stanford 2013.

7 לכמה ניתוחים שונים של התפתחות המחקר בתחום ראו: מוהנד מוסטפא ואסעד גאנם, 'הפלסטינים בישראל - בין המדינה למולדת: סקירה של התפתחות המחקר', *מגמות*, נא (2017), עמ' 143-164; אמל ג'מאל, 'מבוא לחקר החברה הערבית-פלסטינית בישראל', בתוך: הנ"ל (עורך), *שליטה וקוץ בה: תמורות במדיניות המדינה כלפי אזרחיה הערבים והשפעתן על התנהגותה*, מכון וולטר ליבך, תל אביב 2020, עמ' 9-34; אריק רודינצקי, 'מדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל בתקופת הממשל הצבאי: היסטוריוגרפיה ישראלית השוואתית, 1949-2009', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2011.

8 מוסטפא וגאנם, 'הפלסטינים בישראל', עמ' 146-149.

9 יהודה שנהב וחנון חבר, 'מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי', בתוך: יהודה שנהב (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי*, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2004, עמ' 194-195.

הערבי-פלסטיני, הבאות לידי ביטוי במדיניות אחידה של הפרדה ונישול.¹⁰ מטרתי במאמר זה היא להעשיר את המחקר הקיים, בייחוד בהיבט זה. בכוונתי להראות שמערכת היחסים בין ההסתדרות ובין הממשלה לא הייתה אחידה ויציבה כמו שנטען עד כה. שני המוסדות היו בשליטת מפלגת פועלי ארץ ישראל (להלן: מפא"י), שיתפו פעולה, ובמקרים רבים היו מתואמים ביניהם. עם זאת, לדעתי הם גם פעלו ממניעים שונים ולעתים מנוגדים בקשר לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית, ומטרותיהם ותוצאות מעשיהם היו שונות.¹¹

הדגם הקורפורטיסטי כמסגרת תאורטית לדיון

כדי לענות על מטרה זו אני מתעמק ביחסי ההסתדרות והממשלה בעזרת תאוריות ודגמים שפותחו בשדה המחקר של יחסי עבודה (Industrial Relations). תאוריה מרכזית בשדה המחקר היא גישת המערכות; על פיה, שלושת השחקנים הפועלים במערכת יחסי עבודה תעשייתית-קפיטליסטית הם המדינה; עובדים וארגונים; ומעסיקים וארגונים.¹² היחסים בין שלושת השחקנים, המאופיינים במקרים רבים כמאבק על כוח וגישה למשאבים, מעצבים את הנורמות של שוק העבודה. חוקרים בשדה יחסי עבודה מבחינים בין דגמים שונים שמסדירים את יחסי הכוחות בין השחקנים. שני הדגמים המרכזיים, המשמשים במחקר דגמים מנוגדים או הופכיים, הם הדגם הקורפורטיסטי והדגם הפלורליסטי.¹³ הדגם הפלורליסטי של יחסי עבודה מתאפיין בהסדרת היחסים בשוק העבודה באמצעות תחרות בין השחקנים, בעיקר בין מעסיקים ובין עובדים, ללא התערבות המדינה. בדגם הפלורליסטי של יחסי עבודה אין מנגנונים שמעודדים משא ומתן ריכוזי בין השחקנים או מעורבות שלהם בהחלטות של המדינה. מדינות שמערכת יחסי העבודה בהן פלורליסטית,

10 רודינצקי, 'מדיניות הממשלה', עמ' 83-92; דוגמה מובהקת לניתוח כזה אפשר למצוא במאמרו של יאיר בוימל, 'עקרונות מדיניות האפליה כלפי הערבים בישראל, 1948-1968', *עיונים בתקומת ישראל*, 16 (2006), עמ' 391-413.

11 במאמר זה אני מתמקד במערכת היחסים בין המדינה ובין ההסתדרות. השימוש במונחים 'המדינה' או 'הממשלה' מתייחס למדיניות המרכזית של מדינת ישראל בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית, שבאה לידי ביטוי בעיקר דרך הזרועות הביצועיים שלה בקרב אוכלוסייה זו, ובעיקר הממשל הצבאי ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים. לצד זאת, חשוב לציין שגם בין גופים ממשלתיים ומדינתיים שונים התקיימו הבדלים וחילוקי דעות בתחום, אך אלה נותרו מחוץ לטווח המחקר כאן. דוגמה להבדלים אלה אפשר למצוא בתוך: עאדל מנאע, *נכבה והישרדות: סיפורם של הפליטים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956*, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2017, עמ' 242-296.

12 את גישת המערכות ניסח לראשונה John Thomas Dunlop, *Industrial Relations Systems*, Revised Edition, Harvard Business School Press, Cambridge, MA 1993.

13 Philippe C. Schmitter, 'Still the Century of Corporatism?', *The Review of Politics*, 36, 1 (1974), pp. 85-131; Guy Mundlak, *Fading Corporatism: Israel's Labor Law and Industrial Relations in Transition*, ILR Press/Cornell University Press, Ithaca 2007, pp. 13-33.

כמו ארצות הברית ובמידה רבה אנגליה, נוטות להתאפיין בשיעורים נמוכים של חברות באיגודי עובדים או של עובדים שכלולים בהסכמים קיבוציים וברמה גבוהה של אי-שוויון בהכנסות. לצד זאת, מערכות יחסי עבודה כאלה מתאפיינות בדרך כלל בריבוי שבתות וסכסוכי עבודה בשל היעדר תמריצים אשר מעודדים יישוב סכסוכים באמצעות פשרה.

הדגם המרכזי האחר, שמשמש מסגרת אנליטית למחקר זה, הוא הדגם הקורפורטיסטי, אשר מתאפיין בהסדרת מערכת יחסי העבודה על בסיס משא ומתן בין השחקנים המרכזיים.¹⁴ הבסיס ליחסי הכוחות בגישה זו הוא יצירת דינמיקה של התפשרות אגב הכרה בניגוד העניינים הקיים בין הצדדים. המטרות המרכזיות בגישה זו הן שמירה על יציבות חברתית באמצעות יצירת איוון, ולפיכך שום גורם אינו יכול לכפות את רצונו על האחרים.¹⁵ מדיניות שמערכת יחסי העבודה בהן קורפורטיסטי, כמו מדיניות סקנדינביה וכמה ממדינות מערב אירופה, נוטות להתאפיין בשיעור גבוה של חברות באיגודי עובדים, בקיומם של מנגנונים ריכוזיים שמעודדים משא ומתן רוחבי וברמה גבוהה של שוויון בהכנסות. הדגם הקורפורטיסטי נשען בדרך כלל על ריכוז הייצוג של עובדים בידי איגודים גדולים ומרכזיים אחדים, אשר מקיימים קשר רציף עם הממשלה. איגודי עובדים במערכת יחסי עבודה כזו נוטים לזכות בהישגים רבים יותר עבור חבריהם ועבור כלל העובדים דרך כלים ריכוזיים כמו צווי הרחבה והסכמים ענפיים. מנגד, איגודי עובדים נוטים להצטייר כלוחמניים פחות מכיוון שאינם מעוניינים בערעור כללי המשחק הקיימים, המקנים להם כוח רב.¹⁶

בשל מורכבותו של הדגם הקורפורטיסטי, הוא רווי מתחים וסתירות פנימיות. דוגמה אחת לכך היא המתח בין ההנהגה המרכזית של איגוד העובדים ובין קבוצות לחץ פנים-ארגוניות. כוחה של הנהגת האיגוד מבוסס מצד אחד על יכולתה להגיע לפשרה עם המדינה, המעניקה לאיגוד את מעמדו המרכזי, ומצד אחר על מענה לדרישות חברי האיגוד. במקרים רבים קבוצות לחץ פנימיות, כמו ועדי עובדים או איגודים מקומיים, מפתחות אוטונומיה בתוך הארגון ודורשות להגביר את ההישגים עבור חבריהן, גם במחיר של מאבק חריף יותר עם המדינה והמעסיקים.¹⁷ דוגמה אחרת היא הפרדוקס הטמון בשמירה על הסדר החברתי, שהיא אחת המטרות המרכזיות של הדגם הקורפורטיסטי, דרך הענקת כוח לעובדים ולארגוניהם. בבסיס הגישה הקורפורטיסטית עומדת ההנחה שקיומן של במות

14 המונח 'קורפורטיזם' נושא משמעויות שונות ומשמש בהרחבה במגוון תחומי חקר. במאמר זה המונח 'קורפורטיזם' (או 'נאו-קורפורטיזם') מתייחס לדגם של מערכת יחסי עבודה שנוסח לראשונה כאן: Schmitter, *ibid.*

15 אמנון כספי ורותי קסטיאל, **יחסי עבודה – מדריך למידה**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2005, עמ' 29.

16 Colin Crouch, 'Neo-Corporatism and Democracy', in: Idem (ed.), *The Diversity of Democracy: Corporatism, Social Order and Political Conflict*, Edward Elgar, London 2006, pp. 47-49; Wyn Grant, 'Introduction', in: Idem (ed.), *The Political Economy of Corporatism*, St. Mary's Press, New York 1985, pp. 1-32; Mundlak, *Fading Corporatism*, p. 14

17 Mundlak, *ibid.*, pp. 18-20

להשמעת קולו של מעמד העובדים תפחית את מידת הלחמנות שלו, ואילו העובדים עצמם משתמשים לעתים באותן במות להבעת דרישות אשר מערערות על הסדר החברתי הקיים. דוגמה אחת לפרדוקס המתואר היא טורקיה, שבשנות השישים ניסה השלטון בה לחזק את המאפיינים הקורפורטיסטיים של מערכת יחסי העבודה. ניסיון זה התבטא בביסוסה של קונפדרציית על אחת שהחזיקה במונופול על ייצוג העובדים (TÜRK-İŞ), הגנות ויתרונות שניתנו לאיגודי העובדים בחוק, שיתוף של נציגיהם בהחלטות ברמה הלאומית ועלייה מתמדת בשיעור העובדים המאורגנים. מטרת הניסיון הקורפורטיסטי בטורקיה הייתה ליצור איזון בין כוחות פוליטיים שונים שיוכלו ליציבות חברתית.¹⁸ במקום זאת, העובדים זיהו את הכוח שיש בידיהם ולא היו מוכנים להסתפק בהישגים של המערכת הקורפורטיסטית. הדרישות של חברי האיגודים מההנהגה המרכזית שלהם התגברו. הלחמנות של מעמד העובדים הלכה והקצינה, ומולה – התנגדות המעסיקים והמדינה לדרישותיהם הגוברות של העובדים החריפה. חוסר היציבות במערכת יחסי העבודה הייתה בין הגורמים המרכזיים להפיכה הצבאית במדינה בשנת 1971.¹⁹

מאפייניה של מערכת יחסי העבודה במדינת ישראל בשנים הנדונות היו קורפורטיסטיים מובהקים,²⁰ והבולטים מהם היו שיעור יחסית גבוה של חברות באיגודי עובדים, קיומם של מנגנונים ריכוזיים להסדרת הנורמות בשוק העבודה, רמה גבוהה יחסית של שוויון בהכנסות, ריכוז ייצוג העובדים בידי ההסתדרות ומעורבות עמוקה של ההסתדרות בהחלטות ברמה הלאומית, בעיקר בקביעת שכר ובארגון משק העבודה.²¹ קביעה זו חשובה לשני היבטים מרכזיים של הדיון. היבט אחד הוא ניתוח מערכת היחסים בין ההסתדרות ובין המדינה כמערכת יחסים קורפורטיסטית. ההסתדרות הייתה ארגון עובדים חזק, מרכזי וריכוזי, אשר נהנה מחוקי מגן ומהסדרים חברתיים, ואלה הגבירו את כוחו. פעולת הגומלין בין ההסתדרות

Ümit Cizre-Sakallioğlu, 'Labour and State in Turkey: 1960-80', *Middle Eastern Studies*, 28, 4 (October 1992), pp. 717-719

19 Nilgun Onder, 'Turkey's Experience with Corporatism', PhD diss., Wilfrid Laurier University, Waterloo, Canada 1990, pp. 243-256. דוגמה אחרת היא הקמת ארגון סוחרים ובעלי מלאכה במרוקו (Union Coopérative Marocaine) בתקופת משטר וישי (1941). אורית ואקנין יקותיאל מראה כי מטרת השלטון הקולוניאלי הייתה לבסס במרוקו מערכת קורפורטיסטית, וכך למתן את הדרישות הלאומיות והכלכליות-חברתיות של התושבים המקומיים, ואולם בפועל היה הארגון שהוקם בחסות השלטון הצרפתי תשתית לתנועה הלאומית המרוקאית שנאבקה בשלטון הקולוניאלי: Orit Ouaknine-Yekutieli, 'Corporatism as a Contested Sphere: Trade Organization in Morocco under the Vichy Regime', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 58, 4 (2015), pp. 453-489

20 Mundlak, *Fading Corporatism*, pp. 34-57; Assaf S. Bondy, 'The (dis) advantages of Sector-Level Bargaining: Outsourcing of Cleaning Work and the Segmentation of the Israeli Industrial Relations System', *Journal of Industrial Relations*, 60, 5 (2018), pp. 697-698

21 לב גרינברג, *ההסתדרות מעל הכל*, נבו, ירושלים 1993; יאיר בוימל, 'שעבוד הכלכלה הערבית בישראל לטובת המגזר היהודי, 1967-1958', *המזרח החדש*, מוז (2009), עמ' 101-129.

ובין הממשלה התאפיינה מצד אחד בשיתוף פעולה ובתיאום, שמטרתם חיזוק כל אחד מהמוסדות והמפלגה השולטת בשניהם – מפא"י. מצד אחר היא התאפיינה במאבק ביניהן, שכן כל צד ניסה לחזק את האוטונומיה שלו.²² במאמר אראה שדינמיקה קורפורטיסטית זו התקיימה גם בהקשר של מדיניות המוסדות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. ההיבט האחר הוא ניתוח המניעים של ההסתדרות. בתור ארגון עובדים מרכזי במערכת הקורפורטיסטית, ההסתדרות הונעה מן הרצון להגדיל את מספר החברים בה כדי לשפר את יכולות המיקוח, וכדי לשמור על המבנה של שוק העבודה באמצעות מניעת העסקה של עובדים לא מאורגנים.²³ נוסף על כך, ההסתדרות הייתה נתונה להשפעה מצד קבוצות לחץ פנים-ארגוניות, ששאפו להגביר את האוטונומיה הפריפריאלית שלהן.²⁴ מובן ששני ההיבטים אלה לא באו לידי ביטוי בכל צעד או החלטה של כל פעיל ההסתדרות בנוגע לערבים-פלסטינים בישראל, אך זיהוי שלהם חשוב בהבנת מדיניות ההסתדרות שאתאר במאמר.

אין זו הפעם הראשונה שגישות של יחסי עבודה, ובייחוד הדגם הקורפורטיסטי, משרתות לניתוח מדיניות ההסתדרות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. מחקריו של מיכאל שלו, המשמשים עמודי תווך בחקר ההסתדרות ומערכת יחסי העבודה במדינת ישראל, עוסקים גם בנושא זה.²⁵ מסקנתו המרכזית בכל הקשור למדיניות ההסתדרות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית היא שההסתדרות פעלה לשימור נחיתותם של ערבים-פלסטינים בשוק העבודה כדי לשמור על כוחן של קבוצות עובדים חזקות יותר וכדי לשרת את טובת המדינה – באמצעות שליטה במיעוט הלאומי החי בקרבה. ההבדל המרכזי בין מחקריו של שלו ובין מאמר זה, שממנו גם נגזרות מסקנותיו השונות, הוא השימוש בדגם הקורפורטיסטי ככלי מחקר. שלו מבקר את הדגם הקורפורטיסטי הישראלי וטוען

22 גרינברג, שם, עמ' 16-17, 41-45, 73-91; דוגמה לשיתוף פעולה ולתיאום בין ההסתדרות ובין הממשלה אפשר למצוא בתוך: Avi Bareli and Uri Cohen, *The Academic Middle-Class Rebellion: Socio-Political Conflict Over Wage-Gaps in Israel, 1954-1956*, Brill, Leiden and Boston 2018.

23 Guy Mundlak, *Organizing Matters: Two Logics of Trade Union Representation*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK 2020, p. 25.

24 למרות הדימוי הריכוזי של ההסתדרות, קבוצות לחץ פנימיות השפיעו עליה ועיצבו את המדיניות שלה בתחומים שונים. רחל טוקטלי מצביעה על כך שבארגוני עובדים ריכוזיים בכלל, ובהסתדרות בפרט, 'תופעות של פעולה עצמאית של קבוצות לחץ פנימיות – אי קבלת מרות ההנהגה המרכזית והפרת משמעת – הן ביטוי התנהגותי לשינויים בפועל שלא ניתן להם ביטוי מוסדי'. רחל טוקטלי, 'דפוסים פוליטיים ביחסי העבודה בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1979, עמ' 68.

25 מיכאל שלו, 'עובדים מדינה ומשבר: הכלכלה המדינית של ישראל', בתוך: אורי רם (עורך), *החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים*, ברירות, תל אביב 1993, עמ' 148-172; Michael Shalev, 'The Labor Movement in Israel: Ideology and Political Economy', in: Ellis J. Goldberg (ed.), *The Social History of Labor in the Middle East*, Westview Press, Boulder, CO 1996, pp. 131-161; Idem, *Labour and the Political Economy in Israel*, OUP Catalogue, Oxford University Press, Oxford, 1992.

שההסתדרות נהנתה מהכוח הנובע משיתוף פעולה עם הממשלה, ואולם לא תרגמה כוח זה להישגים עבור מעמד העובדים. טענתו היא שמערכת יחסי העבודה בישראל הייתה בעל תכונות קורפורטיסטיות, אך לא קורפורטיסטית במהותה. אני סבור ששלו מפתח יחס מהותני לקורפורטיזם כמו שהוא מתקיים (על פי תפיסתו של שלו) בצפון אירופה. מחקריו מנסים לענות על השאלה מדוע ההסתדרות אינה מה שאינטלקטואלים שמאליים מצפים ממנה,²⁶ כלומר מדוע אין היא מתנהגת כמו שארגון עובדים בדגם קורפורטיסטי אידאלי, לפי אמות המידה של שלו, אמור להתנהג. במאמר זה אני מאמץ גישה שונה בנוגע לדגם הקורפורטיסטי ורואה בו כלי מחקר שעוזר בניתוח התנהגות של ארגונים, ולא דגם בעל מהות או תוצאות מוגדרות מראש בידי מעצביו.

העשור הראשון (1948-1958): גיבוש המערכת הקורפורטיסטית והשפעתה על מדיניות ההסתדרות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית

קבלת תכנית החלוקה באו"ם בנובמבר 1947 סימנה את פתיחת המערכה בקרב ההנהגה הציונית על יחסה של המדינה שבדרך כלפי המיעוט הערבי-פלסטיני אשר יישאר בתוך גבולותיה. אחת השאלות שעמדו על הפרק הייתה מקומם של ערבים-פלסטינים בהסתדרות, שעד אותה עת לא התקבלו לחברות בשורותיה.²⁷ ועדה מיוחדת שנבחרה מטעם מרכז מפא"י לעסוק בנושא היחס לערבים במדינה התכנסה חמישה ימים לאחר קבלת תכנית החלוקה. בישיבה זו הציג פנחס לבון, חבר הוועד הפועל של ההסתדרות אז ולימים מזכיר הארגון, תכנית הדרגתית של חמש שנים לשילוב הערבים בהסתדרות, 'במגמה ברורה שתקופת המעבר צריכה להיגמר בהקמת תנועת פועלים אחת, משותפת לשני העמים'.²⁸ ראובן ברקת, ראש המחלקה הערבית של ההסתדרות, התנגד באותה ישיבה לתכנית השילוב בטענה שהיהודים 'מתקשים בקליטת זרים'. לבון ביטל את דבריו וקבע: 'ברקת ועמיתיו לא מאמינים באפשרות של דו-קיום בין יהודים וערבים, ולכן מאמינים שבסיכומו של דבר טרנספר הוא הפתרון. הם מתחזקים את ההפרדה על מנת להפוך את הפינוי לקל יותר, כשהזמן יגיע'.²⁹

אזהרתו של לבון מפני תכניות לגירוש אזרחים ערבים-פלסטינים התממשה במובהק במחצית השנייה של שנת 1950 באל-מג'דל,³⁰ עיר פלסטינית קרובה לחוף הים התיכון, מצפון לעזה. אל-מג'דל הייתה מרכז כלכלי ומסחרי ליישובי הסביבה. ערב המלחמה של

26 שלו, שם, עמ' 149.

27 ראו הערה 2 למעלה.

28 אליהו בילצקי, **ביצירה ובמאבק**, עם עובד, תל אביב 1981, עמ' 405.

29 שם.

30 אל-מג'דל (المجدل) הוא שמה הערבי של העיר. במסמכים בעברית (וגם במחקר) העיר נקראת בדרך כלל מג'דל, מגדל או מגדל-גד.

1948 גרו בה כ-10,000 תושבים ערבים, והעיר התפרסמה בתעשיית האריגים שלה. רבים מתושבי העיר נמלטו ממנה עוד לפני הגעת כוחות צה"ל בנובמבר 1948. לאחר המלחמה הוקמה העיר אשקלון על חורבותיה של אל-מג'דל. בתחומי העיר נותרו כ-2,500 ערבים, ואלה רוכזו באזור מגודר ושמור. תכניות לפינוי התושבים הערבים מאל-מג'דל נרקמו מינואר 1949, תחילה בידי מפקד חזית הדרום יגאל אלון, ולימים בידי מחליפו, אלוף פיקוד דרום הטרי משה דיין, שהיה במהרה לכוח המניע המרכזי של התכניות. תכניותיו של דיין כללו תחילה את העברת התושבים הערבים ליישובים אחרים בתוך ישראל, אך במהרה נהגתה תכנית להעברתם לעזה. הפור נפל בתחילת 1950; ראש הממשלה דוד בן-גוריון נתן אז אור ירוק לתכניות של דיין לפינוי תושבי אל-מג'דל הערבים. תהליך הפינוי הוצג כמענה לרצון התושבים להתאחד עם משפחותיהם מעבר לגבול בעזה – וייתכן שאכן, לכמה מהם הוא היה כזה – ואולם בפועל הופעלו בו לחצים כלכליים על התושבים והפחדתם כדי לעודד את עזיבתם. לחצים אלה הלכו והחריפו עד הקיץ של אותה שנה, ובחודש יוני החלו משלוחים של עשרות תושבים לעזה במשאיות.³¹ אפשר לראות בפינוי אל-מג'דל מתושביה הערבים חלק מהמדיניות הכללית של הממשלה באותן שנים בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית שנשארה בתחומי המדינה לאחר המלחמה, אשר במרכזו עמד ניסיון להרחיב את שטח המדינה ובו בזמן לצמצם את מספר הערבים שיגורו בה כאזרחים. למרות זאת, פינוי אל-מג'דל היה אירוע יוצא דופן. מדובר במקרה המוכר היחיד של חיסול מאורגן ומתוכנן של עיר ערבית שלמה לאחר סיום המלחמה.

בזמן פינוי תושבי אל-מג'דל נתקלו משה דיין ואנשי הממשל הצבאי בהתנגדות מצד ההסתדרות. ההסתדרות החלה לפעול באל-מג'דל ימים אחדים לאחר כיבושה בנובמבר 1948, עם הקמת סניף מקומי של אתחאד עמאל פלסטיני (ברית פועלי ארץ ישראל, להלן: הברית). הברית הייתה ארגון חסות של ההסתדרות שפעל בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית.³² סניף אל-מג'דל, כמו סניפים אחרים של הברית, פעל בעיקר כלשכת תעסוקה – הסניף היה מקבל הקצאות למקומות עבודה זמניים, מחלק אותן בין חבריו ודואג שאלה יקבלו שכר שתואם את מדיניות ההסתדרות. נוסף על כך פעל הסניף בשיתוף פעולה עם המחלקה הערבית של ההסתדרות ועם המדור הכלכלי כדי להקים בעיר אגודות שיתופיות יצרניות וצרכניות בחסות ההסתדרות. הקמת האגודות באל-מג'דל לא הייתה יוצאת דופן, ובהמשך הדברים אראה כי היא אפיינה את מאמצי ההסתדרות ליצירת קשר עם האוכלוסייה

31 להרחבה על גירוש ערביי אל-מג'דל ראו Eyal Kafafi, 'Segregation or Integration of the Israeli Arabs: Two Concepts in Mapai', *International Journal of Middle East Studies*, 30 (1998), pp. 353-354; בני מוריס, *תיקון טעות*, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 149-168; אורנה כהן, 'ערביי מג'דל (אשקלון): תמורות במצבם ממלחמת 1948 ועד לפינויים ממדינת ישראל', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1999.

32 עד שנת 1951 נקרא הארגון ברית פועלי ארץ ישראל (בפא"י) – אתחאד עמאל פלסטיני. בשנת 1951 שונה שמו לברית פועלי ישראל (בפ"י). להרחבה על הברית ראו: ברנשטיין, 'ברית פועלי ארץ ישראל'.

הערבית-פלסטינית דרך פיתוח תשתיות ומקורות תעסוקה ביישובים ערביים. עם זאת, לפעילות באל-מג'דל יוחסה חשיבות מיוחדת. היה מדובר בניסיון להקים שם 'עיריה עובדת' – דגם של יישוב עירוני ערבי שמבוסס על אגודות שיתופיות. הרעיון בבסיסו היה ליישב כ-125 משפחות מאל-מג'דל באדמות צמודות לעיר, ועליהן להקים עיריה חדשה שתתבסס על קואופרציה.

הסיבה לפעולה הנרחבת של ההסתדרות באל-מג'דל דווקא נעוצה בפוטנציאל שזיהו בה אנשי המחלקה הערבית יעקב כהן ועמנואל נחמיה מול להיות דגם מוצלח של פעילות הסתדרותית בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית. לדעתם, הפוטנציאל נבע מהצביון של העיר ושל תושביה. להבדיל מדימוי של מחנה פליטים מוזנח ועלוב, ש'הדביקו' לה עיתונאים או אנשי צבא, כהן ומול ראו בה עיר מודרנית ותעשייתית, ובתושביה – אנשים משכילים בעלי ניסיון בהתאגדות מקצועית. בד בבד עם פעילותו בקרב תושבי אל-מג'דל עמל כהן על מיזם אחר. ביום שאישר רשם האגודות השיתופיות את רישומה של אגודת האריג של אל-מג'דל³³ הסתיים תהליך ההרשמה של אגודה שיתופית אחרת – קיבוץ אחווה, הקיבוץ הערבי הראשון בישראל, שהוקם בחסות המחלקה הערבית של ההסתדרות.³⁴ גם קיבוץ אחווה, כמו העיריה העובדת באל-מג'דל, עורר מחלוקת בין ההסתדרות ובין כוחות הביטחון. לאחר שהלינו אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות על ששוטרים מטרידים תדיר את חברי קיבוץ אחווה נקבע במסמך פנימי של המשטרה: 'נראה שאין להם [לחברי הקיבוץ] אופי של קבוץ במובן המקובל על ידינו'.³⁵ בהתכתבות פנימית נוספת נכתב: 'כל היצור המכונה קבוץ [...] מתקיים בצורה מלאכותית ביותר. הועד הפועל ובפרט המחלקה הערבית מוכנה לעשות הרבה על מנת "להוכיח" שקיים קבוץ ערבי'.³⁶ סקירה של פעולות המדור הכלכלי של המחלקה הערבית מראה כי בתחילת שנות החמישים היו קיבוץ אחווה והעיריה העובדת שני המיזמים המוצלחים ביותר של המחלקה הערבית של ההסתדרות,³⁷ והם היו אמורים לשמש 'שדה-פעולה ניסיוני לכל פעולותינו המשקית בקרב ערביי ישראל', לדבריה.³⁸ זאת גם הסיבה שהמחלקה הערבית, ובייחוד יעקב כהן, התנגדו כל כך לפינוי אל-מג'דל. הצלחתם במניעת הפינוי הייתה מוכיחה, לתפיסתם, הן לחברי האגודות והן לכלל האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל, שלהסתדרות יש מדיניות עצמאית וגישה חיובית בנוגע אליה.

33 רישום אגודות שיתופיות חדשות, 7.8.1949, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-63815/11.

34 ראובן אהרני ושאוול משעל, 'קיבוץ ערבי: עלייתו ונפילתו של "אחווה"', עיונים בתקומת ישראל, 15 (2005), עמ' 181-208.

35 המטה הארצי של המשטרה למשרד המשטרה, קיבוץ עבודה ערבי אחווה, 5.9.1949, א"מ, ל-2292/18.

36 12.7.1950, שם.

37 פעולות המדור הכלכלי של המחלקה הערבית, 21.7.1949, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-219-163.

38 מורים, תיקון טעות, עמ' 161.

עם היוודע תכניות הפינוי ליעקב כהן בחודש יולי³⁹ הוא החל במאמץ למנוע את גירוש המשפחות הרשומות לעיירה העובדת ובשכנוע משפחות נוספות להירשם. בשל פעילות זו החל הממשל הצבאי להאיץ את קצב פעולות הפינוי. את הקיץ של אותה שנה בני מוריס מתאר כמרדף חתול ועכבר – מצד אחד אנשי ההסתדרות הדורשים מהצבא ומיועץ ראש הממשלה לענייני ערבים הסברים והבהרות בדבר הנעשה באל-מג'דל, ומצד אחר אנשי הממשל הצבאי המרגיעים אותם אך מגבירים את הלחץ על התושבים לעזוב.⁴⁰ שוב ושוב הובטח לאנשי ההסתדרות, ובראשם יעקב כהן, כי הרישום לאגודות של ההסתדרות יכול להימשך כסדרו. בחודש אוגוסט הממשל הצבאי אף אישר החכרת קרקע עבור הקמת אגודה שיתופית חקלאית של הברית באל-מג'דל, אף שראשי הממשל הצבאי והדרג הפוליטי (יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים) כבר ראו בפינוי תושבי אל-מג'דל הערבים עובדה מוגמרת.⁴¹ נוסף על כך, הובטח לכהן כי כל מי שיעזוב את אל-מג'דל עושה זאת מרצונו. כמה מהתושבים המפונים אף חתמו על הצהרה אשר נכתב בה: 'אנו מכריזים בזאת בפרוש למר יעקב כהן נציג הוועד הפועל של ההסתדרות בנוכחות המושל הצבאי ואומרים: "אל תטיל עלינו ועל אשר אתנו גזירה שלא לנסוע לעזה".'⁴² בשל הנסיבות של כתיבת ההצהרה ובשל התוכן שלה, ובכללו פנייה ישירה, אישית, ליעקב כהן איש ההסתדרות, סביר להניח כי אנשי הממשל הצבאי הכתיבו את ההצהרה למי שעתידי לחתום עליה כדי לרצות את אנשי ההסתדרות ולהמשיך בפינוי המתוכנן ללא הפרעה.

בספטמבר גבר הלחץ על תושבי אל-מג'דל, והממשל הצבאי הפסיק את אספקת המזון להם. פקידי ההסתדרות שמעו שוב הבטחות שקריות, שעל פיהן כל מי שעוזב עושה זאת מרצונו החופשי ואין כל התערבות בפעולות ההסתדרות ביישוב, אך חבריהם באל-מג'דל ציירו להם תמונה שונה לחלוטין. חברי האגודות השיתופיות סיפרו ליעקב כהן כיצד אחרי כל ביקור של אנשי ההסתדרות אנשי הממשל הצבאי מפחידים אותם ודוחקים בהם לוותר על קשריהם להסתדרות. ואכן, מספר המשפחות הרשומות לעיירה העובדת הלך ופחת בהדרגה. באוקטובר גבר הלחץ האישי על המשפחות שהיו חברות באגודות השיתופיות. אלה פנו לאנשי ההסתדרות, ואנשי ההסתדרות דרשו הבהרות מהממשל הצבאי ומהממשלה בשם הוועד הפועל של ההסתדרות.⁴³ נמסר להם כי מדיניות הממשלה השתנתה וכי אל-מג'דל תפונה בתוך ימים מספר. העימות בין ההסתדרות ובין הממשל הצבאי באל-מג'דל הגיע לשיאו ב-10 באוקטובר; אנשי המחלקה הערבית הגיעו אז למקום; כניסתם נאסרה, ולאחר שעות של ויכוחים וניסיונות לעקוף את מחסומי הצבא הגיע למקום

39 מכתב מאת יעקב כהן אל ראובן ברקת, 19.7.1950, אה"ע, IV-219-205.

40 מוריס, תיקון טעות, עמ' 161.

41 מכתב מאת יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, למפקד הממשל הצבאי, 20.7.1950, א"מ, גל-17035/19.

42 דוגמאות למכתבי ערביי מג'דל שהם הביעו בהם את רצונם לעזוב את מדינת ישראל, מאת לשכת היועץ לעניינים מיוחדים, 22.10.1950, שם, גל-17117/29.

43 מוריס, תיקון טעות, עמ' 166.

דיין בעצמו וגירש את אנשי ההסתדרות. גירוש ערביי אל-מג'דל כמעט הושלם, ובמקום נותרו רק 17 'משפחות ההסתדרות'. אלה המשפחות שלא הסכימו לוותר על הצטרפותן לעירייה העובדת. בעקבות התערבותו של מזכיר ההסתדרות פנחס לבון הופסק מבצע הגירוש, ולאחר ישיבה משותפת של בן-גוריון, דיין ולבון הוחלט על השארתם בתחומי המדינה, אך לא באל-מג'דל. לבון כעס על ההחלטה, אך בן-גוריון צידד בעמדת דיין. ב-13 באוקטובר הועברו המשפחות ללוד, ושם המשיכה אגודת האריג לפעול שנים מספר.⁴⁴

המחלוקת בין הנהגת ההסתדרות ובין הממשלה והממשל הצבאי בדבר פינוי אל-מג'דל אינה עולה בקנה אחד עם הגישה הרווחת בספרות המחקר על אודות ההסתדרות בשנות הממשל הצבאי, שהצגתי בקצרה במבוא, שלפיה ההסתדרות שותפה למסד ציוני בעל מטרות אחידות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. נכון לטעון שהנהגת ההסתדרות וראשי המחלקה הערבית שלה עמדו בקשר רציף עם יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים ועם אנשי הממשל הצבאי. רבות מפעולות ההסתדרות בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית תואמו עם גורמים אלה, והם וכן הוועדה המרכזית לביטחון אישרו אותם.⁴⁵ נוסף על כך, במקרים רבים השתמשה ההסתדרות בשליטה של הממשל הצבאי על האוכלוסייה הערבית-פלסטינית כדי לקדם את מטרותיה בקרבה, והממשל הצבאי השתמש במשאבי ההסתדרות ככלי לעידוד שיתוף פעולה עמו. דוגמה לכך היא העברת רשימות שמות של פעילי הברית שביקשו לחזור לתחומי המדינה לאחר מלחמת 1948 ליועץ ראש הממשלה לענייני ערבים כדי להעניק להם אזרחות ישראלית, ובכך לזכות בתמיכתם.⁴⁶ דוגמה אחרת היא מינויים של משתפי פעולה עם הממשל הצבאי או עם שירות הביטחון לתפקידים בהסתדרות.⁴⁷

עם זאת, בסיפור של גירוש אל-מג'דל אפשר לראות כי שיתוף הפעולה המתואר למעלה היה רק צד אחד של מערכת היחסים בין ההסתדרות ובין הממשלה בכל הקשור לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. עיון במקורות ראשוניים מהתקופה חושף עוד מקרים, גם אם לא דרמטיים כמו ההתנגשות באל-מג'דל, של חוסר הסכמה בין נציגי הממשלה ובין נציגי ההסתדרות בנושא היחס לערבים-פלסטינים. ביולי 1951 למשל פנה מחמד אברהים שעבאן, תושב עכו, לקצין האזורי למיעוטים בחיפה בבקשה לקבל תעודת זהות ישראלית. העילה לבקשה הייתה טענתו שלאשתו יש תעודת זהות חוקית. שעבאן התבקש להציג את אשתו וחזר כעבור כמה

44 הקשר בין אנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות, ובפרט יעקב כהן, ובין תושבי אל-מג'דל המגורשים נשמר גם לאחר התיישבותם בלוד; שם ניסו חברי אגודת האריג ופעילי המחלקה הערבית להחיות את האגודה. שנים מספר לאחר גירושם של התושבים מאל-מג'דל עוד עסק יעקב כהן בטיפול בהם בלוד. וראו: מכתב מאת יעקב כהן ליועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, 13.3.1955, א"מ, גל-17035/19.

45 יאיר בוימל, צל כחול לבן, פרדס, חיפה 2007, עמ' 30-34; אוסצקי-לור, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית', עמ' 391-392; גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המודרניות, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב 2005, עמ' 94-97.

46 Arnon Degani, 'On the Frontier of Integration: The Histadrut and the Palestinian Arab Citizens of Israel', *Middle Eastern Studies*, 56, 3 (2020), p. 418

47 הלל כהן, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משתפים ומורדים, מטרות ושיטות, עברית, ירושלים 2006, עמ' 226-227.

ימים למשרד הקצין מלווה לא רק באישה אלא גם בשני פעילי הסתדרות בולטים בחיפה ובגליל – אמנון לין וסלים ג'בראן,⁴⁸ ואלה העידו לזכותו. הבעיה לשיטתו של יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, התעוררה כאשר חודשיים ימים בערך לאחר אישור בקשתו של שעבאן והנפקת תעודת הזהות שלו פנה שוב שעבאן לרשויות בבקשה להעניק תעודת זהות לאשתו ולבתו ש'הסתננו' מלבנון לישראל. אז התברר כי האישה שהגיעה עם שעבאן למשרד הקצין בחיפה איננה אשתו, אלא אשת אחיו. פלמון טען שאנשי ההסתדרות לין וג'בראן ידעו מראש את פרטי הפרשה ודרש מראש המחלקה הערבית בהסתדרות לנקוט נגדם צעדים. הוא אף איים כי האירוע ייאלץ אותו לשקול מחדש המלצות של הברית ושל ההסתדרות בכל הקשור לאישורי אזרחות.⁴⁹ שני המקרים המתוארים למעלה – גירוש אל-מג'דל ותעודת הזהות של שעבאן – שונים זה מזה מבחינת היקפם והשלכותיהם, אך דומים זה לזה מבחינת עמדת פעילי ההסתדרות בזמן ההתרחשות. בשני המקרים השתמשו פעילי ההסתדרות בקרבה שלהם לשלטון ובגישה שלהם למוקדי קבלת ההחלטות כדי לשנות את פעולות השלטון כלפי ערבים פלסטינים, בין שבאמצעות התנגשות חזיתית עם נציגי הממשל הצבאי, כמו במקרה של אל-מג'דל, ובין שבאמצעות ניסיון להטעות את פקידי. בשני המקרים רצו אנשי ההסתדרות לשפר את מצבם של הערבים הפלסטינים אשר עמם הם היו בקשר כדי לשפר את תדמיתם בקרבם, גם במחיר פגיעה במערכת היחסים שלהם עם נציגי השלטון.

מקרה שעבאן איננו המקרה היחיד שיועץ ראש הממשלה לענייני ערבים נזף באנשי ההסתדרות ודרש מהם נאמנות ו'חזית אחידה' מול המיעוט הערבי-פלסטיני. בשנת 1950 החליטה ועידת בפא"י (ברית פועלי ארץ ישראל) לגנות את הממשל הצבאי ולדרוש את ביטולו ואת החזרת הפליטים הערבים לכפריהם.⁵⁰ בתגובה להחלטה זו פנה פלמון לאנשי המחלקה הערבית של ההסתדרות ותהה אם הם מסכימים אִתָּה. פלמון אף הציג לאנשי המחלקה הערבית סדרה של שאלות, כגון 'מי ימלא את כל תפקידי הפקוח והבטחון על הערבים בהעדר הממשל הצבאי?' או 'הידוע לאנשי המחלקה הערבית כי מרבית הכפרים הנטושים נוטשו תוך מלחמה וקורבנות של צ.ה.ל?'⁵¹ ברקת, ראש המחלקה הערבית, טען בתגובה כי המחלקה הערבית 'לא ראתה צורך למנוע את קבלת ההחלטה' וכי ההסתדרות איננה קובעת עמדות לחיוב או לשלילה בנושאי ביטחון.⁵²

- 48 עוד על אמנון לין: אמנון לין, **בטרם סערה**, קרני, תל אביב 1999. סלים ג'בראן (1920-1993) היה ערבי נוצרי אורתודוקסי, יליד קיסריה. מורה בהכשרתו, עד מלחמת 1948 היה המזכיר של ארגון המורים הפלסטינים בחיפה, ולימים – המזכיר הארצי של הארגון. לאחר המלחמה השתקע ג'בראן בחיפה והצטרף לפעילות הברית בעיר. הוא נהיה דמות בולטת בפעילות הברית באזור חיפה והגליל ובמועצת פועלי חיפה. ברוך זלץ ואלי נחמיאס, **מפ"ח בחיפה האדומה**, אחווה, חיפה 2003, עמ' 116.
- 49 מכתב מאת יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, לראובן ברקת, המחלקה הערבית של הוועד הפועל, 27.2.1952, א"מ, גל-17021/20.
- 50 החלטות הכינוס הארצי של מוזכרי ברית פועלי ארץ ישראל ופעיליה, 14.3.1950-15.3.1950, שם.
- 51 מכתב מאת יהושע פלמון, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, לראובן בורשטיין (ברקת), מנהל המחלקה הערבית בוועד הפועל, 19.4.1950, שם.
- 52 מכתב מאת ראובן בורשטיין ליהושע פלמון, 25.4.1950, שם.

תגובתו המתחמקת של ברקת לתלונתו של פלמון מבטאת במידה רבה את הקושי של אנשי ההסתדרות להביע עמדה, תומכת או מתנגדת, בנוגע לקיומו של הממשל הצבאי. במשך השנים העלו הצעות בעיקר נציגי מפ"ם ומק"י במוסדות הנבחרים של ההסתדרות, ואף על פי כן לא החליטה ההסתדרות מעולם רשמית לגנות את הממשל הצבאי או לדרוש את סיומו. אך בשטח, בעיקר בקרב מי שפעל עם האוכלוסייה הערבית-פלסטינית, נראתה המציאות אחרת. אותו ראובן ברקת, אשר נמנע מלגבות או לגנות את החלטות מזכירות בפא"י בנושא ואשר היה בשנות החמישים ראש המחלקה הערבית של ההסתדרות ואיש מפא"י מובהק, טען באותה תקופה: 'אין הממשל הצבאי מונע הסתגנות מכוונת ומאורגנת לצרכי חבלה, ריגול או הברחה'⁵³ וכן כי למעשה הוא פוגע בביטחון המדינה בכך שהוא פועל בשרירות לב ומשוא פנים בקרב הערבים. ברקת גם סירב להופיע בפני ועדת רטנר שמינה בסוף שנת 1955 ראש הממשלה בן-גוריון לבדוק את נחיצות הממשל הצבאי בטענה שמסקנות הוועדה ידועות מראש בשל הרכבה.⁵⁴ אליהו אגסי, בכיר אחר במחלקה הערבית באותה תקופה, גם הוא איש מפא"י, הביע התנגדות לממשל הצבאי ואף השתתף בהפגנה בנצרת שקראו בה לביטול.⁵⁵ אגסי נולד בבגדאד בשנת 1909, ובן 19 הגיע לפלסטין. הוא הצטרף לפעילות ההסתדרות בשנת 1932 כפעיל בקרב פועלים פלסטינים באזור חיפה. אגסי סיפר שהרגיש כי הוא חייב למלא שליחות זו 'כאיש שהגיע מארץ ערבית'. בנוגע לממשל הצבאי הוא טען:

הממשל הצבאי שימש מעצור בפני ההשתלבות, וההסתדרות במשך שנים רבות הייתה הנציג החיובי של המדינה היהודית בתוך כל כפר וכפר. הנוכחות היהודית-הישראלית הטובה הייתה מסומנת על ידי נוכחותה של ההסתדרות בכפרים. הממשל היה גורם מגביל. ההסתדרות הייתה גורם שהקנה זכויות והעניק אפשרויות.⁵⁶

בנקודה זו חשוב להדגיש – ביטויי הביקורת של אגסי וברקת בנוגע לממשל הצבאי, וגם פעולותיהם של יעקב כהן ואמנון לין שתארתו למעלה, נבעו לא מעמדה חתרנית כלפי הממסד הציוני או מהתנגדות לשליטה של המדינה במיעוט הערבי-פלסטיני; לשיטתם, מעשיהם נועדו דווקא לקדם השלמה של ערבים-פלסטינים בישראל עם מעמדם, למתן גילויי התנגדות ולחזק את מפא"י.

אכן כמו שאגסי מתאר בדבריו שהבאתי למעלה, מדיניות ההסתדרות באותה תקופה הייתה שונה ממדיניות הממשל הצבאי. הממשל הצבאי הגביל תנועת אזרחים ערבים, הפעיל מעקב אחרי אזרחים ערבים והשתמש בשיטות של לחץ ואיומים כדי לשלוט באוכלוסייה. ההסתדרות לעומת זאת פעלה ברוב המקרים כגוף האזרחי הממסדי היחיד ביישובים ערביים. פעולה זו נעשתה בתיאום מלא עם הממשלה. ביישובה שהתקיימה באוגוסט 1949

53 איל כפכפי, **לבון אנטי משיח**, עם עובד, תל אביב 1998, עמ' 277.

54 שם, עמ' 276.

55 סופר קול העם, 'מק"י תבעה בכנסת לדון בביטול הממשל הצבאי', קול העם, 19.5.1955.

56 ריאיון עם אליהו אגסי, 22.2.1972, אה"ע, NT-18.

בנוכחות ראשי ההסתדרות ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים נקבע כי ההסתדרות תרכיז את ענייני שיווק תוצרי המשק החקלאי הערבי, תתכנן את סדרי התחבורה, תקים אגודות שיתופיות לאשראי ואספקת מים ועוד משום שהיא הגוף המתאים ביותר לביצוע פעולות אלה. ואכן, באותן שנים החלה ההסתדרות להתבסס כגוף המרכזי והפעיל ביותר בחברה הערבית-פלסטינית. אחד מאפיקי הפעולה המרכזיים, שתיארת למעלה גם בהקשר של אל-מג'דל, היה הקמת אגודות שיתופיות ביישובים ערביים. עד חודש אוגוסט 1950 הוקמו עשרות אגודות שיתופיות, ובהם אגודות לשיווק היבול החקלאי, אגודות שיתופיות צרכניות ועוד. כן הייתה ההסתדרות אחראית לאספקת המים ולעתים גם לאספקת החשמל ליישובים ערביים, ועשרות אגודות שיתופיות אחרות לאספקת מי שתייה והשקיה הוקמו בחסותה. תחום אחר שפעלה בו ההסתדרות היה תחום התרבות והפנאי, ובכלל זה הקמה של מועדוני תרבות, קבוצות נשים ונוער וקבוצות ספורט.⁵⁷ את מרבית פעילות ההסתדרות בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ניהלו פעילי הברית. הברית, שעד הקמת המדינה הייתה ארגון קטן המרוכז בכמה סניפים בערים הגדולות, הייתה בתוך כמה חודשים לארגון כלל-ארצי שפועל ב-34 סניפים ביישובים ערביים.⁵⁸

במועצת ההסתדרות ה'ס' שהתכנסה באוקטובר 1952 הוחלט לאפשר קבלת ערבים-פלסטינים לחברות באיגוד המקצועי של ההסתדרות. המשמעות המעשית של ההחלטה הייתה שעובדים ערבים-פלסטינים יוכלו ליהנות מזכויות רבות שנהנו מהן עובדים יהודים, ובהן שיפור בתנאי השכר וביכולת המיקוח, חברות בקרנות הביטוח ובקופות הגמל של ההסתדרות, חברות בקופת חולים כללית וזכות בחירה לוועדי עובדים ולמועצות האיגודים המקצועיים. עם זאת, הזכות לבחור ולהיבחר למוסדות ההסתדרות נשללה מהם מכיוון שלא התקבלו לחברות מלאה בארגון. ההחלטה לקבל פועלים ערבים-פלסטינים לאיגודים המקצועיים הייתה במידה רבה פרי לחצם של פעילי הברית. תחילת שנות החמישים הייתה תקופה של מתח וחוסר נחת בשוק העבודה הישראלי. קבוצות עובדים שונות, ובהן אחיות, אופי לחם, נהגי קטר וימאים, נאבקו למען שיפור תנאי העסקתן, במקרים רבים ללא אישור ההנהגה המרכזית של ההסתדרות.⁵⁹ אמנם פעילי הברית היו כפופים לממשל צבאי, ולא נהנו מאותן יכולות שנהנו מהן קבוצות עובדים אחרות, אך הם הבינו שהנהגת ההסתדרות כן נענית ללחץ המופעל עליה ואינה יכולה להתעלם מדרישותיהם. בחודש פברואר של אותה שנה הם החלו להציב דרישות בפני ראשי המחלקה הערבית, ובכללן הגדלת תקציב הברית, תוספת כוח אדם והעתקת מקום מושב מזכירות הברית מתל אביב לחיפה. אליהו אגסי טען שפעילי הברית היו מגיעים לישיבות המשותפות עם אנשי המחלקה 'מכוונים

57 אוסצקי-לור, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית', עמ' 391.

58 עובדות ומספרים מתוך הרצאת הפתיחה של סלים ג'ובראן באספה הארצית בנצרת, 14.3.1950-15.3.1950, א"מ, גל-17021/20.

59 בועז גרפינקל, 'הפעלת הצבא לשבירת שביתות נהגי הקטרים והימאים בשנת 1951', עיונים, 34 (2020), עמ' 147-171; David De Vries, *Strike Action and Nation Building: Labor Unrest in Palestine/Israel, 1899-1951*, Berghahn Books, New York 2015, pp. 93-115.

ודרוכים ומלאי טענות כרימון.⁶⁰ הדברים הגיעו לידי כך שבחודש מארס איימו פעילי הברית על אנשי המחלקה הערבית כי אם לא תיענינה דרישותיהם בתוך שבועיים ימים, הם יכריזו על הפסקת עבודתם.⁶¹

הסכסוך בין הנהגת הברית ובין המחלקה הערבית מתואר בעיתוני התקופה כסכסוך פנימי של עסקני מפא"י היהודים בין מחנה אבא חושי ובין מחנה בן-גוריון.⁶² שנפתר עם פיתוריהם של שני פעילי המחלקה הערבית – אמנון לין ומשה מטרי – אשר הואשמו שהובילו מרד בקרב פעילי הברית בצפון וניסו להשתלט עליה. עיון במקורות ראשוניים מלמד כי פיתוריהם של לין ומטרי היו רק אחת מנקודות השיא של תהליך התגבשות הברית בחיפה ובגליל כארגון שהפעילים הערבים הפלסטינים בו ראו בו ארגון אוטונומי בעל סדר יום עצמאי, אשר נדרש מפעם לפעם להיאבק בהסתדרות כדי לקדם את העניינים ואת תפיסת העולם שלו. ואכן, ביטויים של חוסר הסכמה בקרב פעילי הברית נשמעו גם לאחר הדחתם של לין ומטרי. בחודש אוגוסט של אותה שנה דרשו חברי מועצת גליל מערבי של בפ"י – גוף זה הוקם בידי פעילי הברית, וההסתדרות לא הכירה בו⁶³ – לבטל את פיתוריו של מזכיר סניף עכו של הברית בטענה שאלה נעשו כחלק ממסע נקמה בפעילים בשל ניסיונותיהם לדרוש את המגיע להם. הפעילים הזהירו כי הם לא יקבלו את הדחת המזכיר ואת סגירתם של כמה סניפים באזור הצפון וטענו כי יקיימו מגבית בין החברים כדי להשאיר את הפעילות על כנה גם ללא תקציב המחלקה הערבית. פעילי מועצת גליל מערבי סיימו את אחד המכתבים שלהם במשפט: 'אנו תקווה שתחזרו בכם בעוד מועד בפעולות החיסול שלכם ותתנו לפועל הערבי את זכותו המינימלית – נציגות נבחרת'.⁶⁴

בד בבד עם האירועים המתוארים קיימה הוועדה לענייני ערבים של מפא"י (גוף זה היה אמון על עיצוב מדיניות המפלגה בנוגע למיעוט הערבי-פלסטיני) דיון, ובו סוכם לדחות שוב החלטה בנוגע לחברות של ערבים פלסטינים בהסתדרות. בשל החלטה זו ובשל התסיסה בברית ראה לנכון אליהו אגסי להזהיר את מנהיגי המפלגה. אגסי דיווח על 'משבר היחסים בין קבוצת הפעילים המרכזיים של הברית לבין ההסתדרות' וטען כי הפעילים כבר הבינו שלהסתדרות אין סמכות חוקית על הברית ועתה הם 'מערערים עליה בקולי קולות'.⁶⁵ אגסי הזהיר את הנהגת מפלגתו מפני תהליך רדיקליזציה בקרב הפעילים וטען כי הדרך היחידה למנוע תהליך זה היא באמצעות פתיחת שיערי ההסתדרות לפני ערבים לחברות מלאה. בהחלטת מועצת ההסתדרות לצרף ערבים פלסטינים למסגרות האיגוד המקצועי

60 ישיבת מזכירות מפא"י, 15.5.1952, אה"ע, IV 219-126.

61 שם.

62 כתב על המשמר, 'המשבר בברית פועלי ישראל מעמידה בספק את קיומה', על המשמר, 15.5.1952; מערכת הארץ, 'מבוכה בברית פועלי ארץ-ישראל', הארץ, 13.5.1952; מערכת קול העם, 'בשולי אספה אחת של ברית פועלי ישראל', קול העם, 20.5.1952.

63 מכתב מאת ראובן ברקת לסניף עכו של בפ"י, 26.8.1952, אה"ע, IV-208-1-6938.

64 מכתב מאת מועצת גליל מערבי של בפ"י להנהלת המחלקה הערבית, 24.8.1952, שם.

65 מכתב מאת אליהו אגסי לחברי הוועדה לענייני ערבים במרכז מפא"י, 21.8.1952, א"מ, חצ-2402/23.

יש לראות ניסיון למתן את התביעות הקיבוציות שלהם באמצעות הכנסתם למערכת הקורפורטיסטית. בכך טמון ההבדל בין ההסתדרות ובין הממשלה: הממשלה והממשל הצבאי שאפו לבודד את האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ולפקח עליה, ואילו ההסתדרות פעלה לשילובה ולמתן מענה לצרכיה.

החלטת מועצת ההסתדרות הביאה להתרחבות של ממש בפעולת הארגון בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בתחומים רבים, ובהם בריאות, תשתיות, תעסוקה ושכר, תרבות ופנאי. עשרות מועדוני תרבות ומרפאות קופות חולים כללית הוקמו ביישובים ערביים בהמשך העשור.⁶⁶ אחד מתחומי הדגל של פעילות ההסתדרות בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית באותה תקופה היה פעילות בקרב נשים. בשנת 1954 מונתה לעמוד בראש המדור לנשים ערביות במועצת הפועלות נזהת דרויש (קצב), צעירה יהודייה שנולדה בבגדאד בשנת 1932 ועלתה לישראל ב־1951. דרויש יצרה קשר עם פעילות חברתיות ערביות-פלסטיניות, ויחד הן הקימו רשת של מועדונים לנשים ולנערות ביישובים ערביים והפעילו הכשרות, הרצאות ופעילויות תרבות.⁶⁷ מיד לאחר שהתקבלה דרויש לתפקיד ראש המדור היא הצהירה בפני המנהלת שלה במועצת הפועלות, חברת הכנסת בבא אידלסון: 'אין לי ולא יהיה לי שום קשר עם הממשל הצבאי!'⁶⁸

העשור השני (1958-1966): המחלוקת מחריפה

בסוף שנת 1958 חל עוד שינוי במדיניות ההסתדרות בנוגע לערבים-פלסטינים: שערי הארגון נפתחו בפניהם לחברות מלאה. השינוי במדיניות ההסתדרות בא בד בבד עם שורה של הקלות בממשל הצבאי בשנים 1958-1959, ובהן ביטול הצורך ברשימות מעבר לאזורים (יהודיים) שלא היו בסמכות הממשל הצבאי והארכת תוקף רישיונות עבודה לתקופה של שנה.⁶⁹

הסמיכות בין ההקלות בהגבלות הממשל הצבאי ובין כניסת ערבים-פלסטינים להסתדרות לא בישרה על סוף המחלוקת בין הממשלה ובין ההסתדרות בכל הקשור

66 אוסצקי-לזר, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית', עמ' 392-397.

67 נזהת קצב, סנוניות השלום: עם הנשים הערביות והדרוזיות בישראל, מעריב, אור יהודה 1998; תגרד קעדאן, 'ארגון נשים דמוקרטיות בישראל: פמיניזם, ליברליזם וקומוניזם תחת קורת גג אחת', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2018, עמ' 205-215.

68 קצב, שם, עמ' 71.

69 לסקירה ולניתוח של השינויים בממשל הצבאי ראו: בוימל, 'הממשל הצבאי ותהליך ביטולו'; שרה אוסצקי-לזר, 'הוויכוח על הממשל הצבאי: 1955-1959', בתוך: דבורה הכהן ומשה ליסק (עורכים), צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה בוקר 2010, עמ' 334-365; Arnon Yehuda Degani, 'The Decline and Fall of the Israeli Military Government, 1948-1966: A Case of Settler-Colonial Consolidation?', *Settler Colonial Studies*, 5, 1 (2015), pp. 84-99.

למדיניות כלפי המיעוט הערבי-פלסטיני. למעשה באותה תקופה הלכו וגדלו ההבדלים בין מדיניות הממשלה ובין מדיניות ההסתדרות, והמחלוקות בין הגופים החריפו. מגמה זו אפיינה את היחסים בין המוסדות גם בתחומים אחרים באותה תקופה. בשנים 1957-1965 התאפיין שוק העבודה בישראל בתעסוקה מלאה. התעסוקה המלאה הובילה להתחזקות של ההסתדרות ולהגברת יכולת המיקוח שלה עם הממשלה. ביטוי אחד לכך היה שורה של הישגים עבור ההסתדרות בתחום חוקי העבודה בישראל, הבולט מהם היה חוק הסכמים קיבוציים שנחקק בשנת 1957.⁷⁰ מטרתו של החוק ושל שורת חוקים אחרים שנחקקו באותה תקופה הייתה להבטיח את עצמאות ההסתדרות בתחום יחסי העבודה. ביטוי אחר היה מאבקי שכר. לב גרינברג מסמן את שנת 1960 כנקודה מרכזית בעימותים בין הממשלה וההסתדרות בשאלות של שכר ותנאי העסקה, ובמקרים רבים יצאה ההסתדרות וידה על העליונה.⁷¹ בד בבד עם התחזקותה של ההסתדרות מול הממשלה, לתעסוקה המלאה היו גם השפעות פנים-הסתדרותיות. תעסוקה מלאה מסירה מעל עובדים את האיום של החלפתם בעובדים מובטלים, והדבר מביא להתחזקותם ולדרישות גוברות לשיפור בתנאי העסקתם. קבוצות לחץ בתוך ההסתדרות החלו להגביר את דרישותיהן כלפי הנהגת הארגון, הן מבחינת הישגים במשא ומתן קיבוצי והן מבחינת מידת העצמאות הפנים-ארגונית שלהן. המחקר הקיים העוסק בתקופת התעסוקה המלאה מתמקד בעיקר בדרישות שהגיעו מכיוונו של קבוצות לחץ חזקות ומבוססות כמו הסתדרות המהנדסים,⁷² אך קיימות גם דוגמאות במחקר של אוטונומיה הולכת וגוברת בקרב קבוצות בפריפריה של הארגון.⁷³ השאיפה של ההסתדרות להגביר את עצמאותה מול הממשלה והצורך שלה להיענות לדרישות של קבוצות לחץ פנימיות השפיעו גם על המדיניות שלה כלפי המיעוט הערבי-פלסטיני. חודשים מספר לאחר פתיחת ההסתדרות בפני ערבים-פלסטינים מינה מזכיר הארגון פנחס לבון את נחום יהלום, איש שירות הביטחון ש'הנחית' לבון לתוך ההסתדרות, לתפקיד ראש המחלקה הערבית במקומו של ראובן ברקת, ששימש בתפקיד עוד מלפני הקמת המדינה. לבון הכריז כי יהלום יפעל עצמאית לחלוטין מהממשל הצבאי ולפי השקפות ההסתדרות; ואכן, באותה תקופה נוצר לראשונה מאז הקמת המדינה נתק גלוי בין הנהגת ההסתדרות ובין הממשל הצבאי. המדיניות שהנהיג יהלום בתפקידו כראש המחלקה הערבית הייתה נטישת 'שיטת הנכבדים', ובה ביססו אנשי מפא"י בהסתדרות ובממשלה את כוחם ביישובים ערביים על מתן טובות הנאה לראשי משפחות גדולות או לקבוצות שררה מסורתיות.⁷⁴ במקומה הוא פעל ליצירת קשר עם צעירים משכילים, שעל פי תפיסתו 'הם המנהיגים-בכוח של הציבור הערבי במדינה, אשר יקבעו את דמותה של

Mundlak, *Fading Corporatism*, pp. 75-83 70

גרינברג, *ההסתדרות מעל הכל*, עמ' 82-91. 71

שם, עמ' 113-122. 72

דוגמה אחת לכך היא מועצת פועלי אופקים, שבשנים הנדונות החלה ליהנות ממידה גוברת של אוטונומיה. וראו: שני בר און, *אורגנים קהילה*, מאגנס, ירושלים 2013, עמ' 70-95. 73

Kafkafi, 'Segregation or Integration of the Israeli Arabs', pp. 359-360 74

החברה הערבית בארץ.⁷⁵ המחלקה הערבית בניהולו הקימה חוגי משכילים באזורים שונים. יהלום גם החליף חלק מהסגל של עובדי המחלקה הערבית והרחיב את מערך הפרסומים בערבית של ההסתדרות. בשל הפעולות האלה מתחו עליו ביקורת הנהגת מפא"י בממשלה והממשל הצבאי. במקרים מסוימים אף נטען כי הממשל הצבאי גייס צעירים ערבים כדי לעורר התנגדות ביישובים ערביים לפעילות ההסתדרות.⁷⁶

דוגמה שממחישה היטב את מערכת היחסים בין ההסתדרות ובין הממשלה בשאלת היחס לציבור הערבי-פלסטיני בישראל בתחילת שנות השישים היא כתב העת **אליהדף** (המטרה), ירחון לענייני תרבות וחברה בשפה הערבית בהוצאת ההסתדרות. **אליהדף** יצא לאור בשנים 1960-1962, והודפסו ממנו 25 גיליונות בתפוצה של כ-2,000-3,000 עותקים. הוא היה חלק ממערך רחב של ההסתדרות להפקת חומרי קריאה בערבית. את כתב העת ערך תופיק שמוש, יהודי ממוצא סורי ששימש בתפקידים שונים בכמה כלי תקשורת בשפה הערבית.⁷⁷ לצדו פעלו שני סגני עורכים: מצטפא מראר, סופר ומורה מג'לג'וליה; וג'מאל קעואר, משורר, סופר ופובליציסט מנצרת. **אליהדף** נוסד כחלק משינוי המדיניות שקידמו לבון ויהלום, שתיארת למעלה, אשר במרכזו פנייה לשכבת משכילים צעירים מקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית.⁷⁸ בתחום הפרסומים בערבית, שינוי המדיניות כלל קבלת אחריות של ההסתדרות להפקת העיתון היומי הממשלתי **אלייום** והפצתו, הוצאה לאור של שבועון לילדים, וכאמור הפקת כתב העת **אליהדף**. בפנייה של ההסתדרות ל'כלל התושבים הערבים בישראל' נכתב: 'עם פתיחת שערי ההסתדרות לפני העמלים הערבים' ההסתדרות 'רואה הכרח' בהפקת עיתון יומי וירחון תרבותי-חברתי אשר 'ישמשו ביטוי נאמן, גלוי וכנה [כך במקור] לבעיותיו ותביעותיו של הישוב הערבי העובד'. כדי להבטיח זאת הצהירה ההסתדרות: 'רוב המשתתפים בעריכתם וניהולם של העיתון והירחון יהיו [...] משכילים ואנשי עם ערבים', והירחון 'ישמש במה חופשית להתבטאות הציבור הערבי בישראל'.⁷⁹

ההנחה המאפיינת את המחקר על אודות פרסומי ההסתדרות בערבית בכלל ו**אליהדף** בפרט היא שאלה היו שופרות של השלטון, שמטרתם שימור שלטון מפא"י באמצעות ביסוס ההכשר שלו בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל.⁸⁰ עיון בגיליונות

75 נחום יהלום, 'הפועל הערבי וההסתדרות', מקור לא ידוע.

76 בוימל, **צל כחול לבן**, עמ' 123.

77 Mustafa Kabha, 'The Life of Jewish Immigrants from Muslim Countries in the Transit Camps as Reflected in the Arabic Journalistic Discourse in Israel, 1950-1967', *Israel Studies*, 23, 3 (2018), p. 124

78 ישראל הרץ, 'על ספל קפה מר', **על המשמר**, 1.6.1961.

79 המחלקה לעובדים ערבים, א"מ, ג-3553.

80 דן כספי ומוצטפא כבהא, 'מירושלים הקדושה ועד המעיין: על מגמות מתחרות בעיתונות הערבית בישראל', **פנים**, 16 (2001), עמ' 47; Mustafa Kabaha and Dan Caspi, *The Palestinian Arab*; In/outsiders: Media and Conflict in Israel, Vallentine Mitchell, London 2011, p. 81; Maha Nassar, *Brothers Apart: Palestinian Citizens of Israel and the Arab World*, Stanford University Press, Stanford 2017, p. 107

אל־הדף חושף תמונה מורכבת יותר של היחסים של עורכי כתב העת ושל ההסתדרות עם השלטון. בפועל היה אל־הדף נתון כל זמן הוצאתו לאור במתח בין השאיפה של צוות העורכים להפיק כתב עת מושך עבור אינטלקטואלים ערבים־פלסטינים, אשר באותה תקופה כבר מתחו ביקורת בגלוי על השלטון הישראלי,⁸¹ ובין הצורך להישאר נאמנים לגופים שהיו במידה רבה המושא לביקורת זו – ההסתדרות, הממשלה ומפא"י. המתח המתואר עיצב במידה רבה את תוכן כתב העת ואת רשימת הכותבים בו. מצד אחד היה אל־הדף ללא ספק כתב עת אוהד שלטון. אחד הביטויים לאהדה זו הוא סיקור חיובי, רוב המקרים, של מדיניות השלטון או של אירועים שהיו חשובים לשלטון, ותיוכם לקוראי כתב העת,⁸² לצד התעלמות מתחומים רגישים שעוררו מחלוקת.⁸³

מצד אחר עיון מעמיק יותר בדפי אל־הדף חושף דוגמאות של התנגדות למדיניות הממשלה. בדיון בנושא 'חובתו של האינטלקטואל הערבי כלפי החברה', שהתקיים בגיליון הראשון של אל־הדף, מתחה נג'וא קעואר־פרח, סופרת ילידת נצרת, ביקורת על הממשלה וטענה כי החברה הערבית בישראל נאלצת להתמודד עם תנאים פוליטיים, ובכללם ממשל צבאי, אפליה, מחסור באדמות והגבלות תנועה.⁸⁴ כבהא וכספי טוענים כי טורי דעה כגון זה שימשו במקרים רבים מנגנון של שחרור קיטור וכלי להכשרת פרסומים בערבית שהיו מזוהים עם השלטון.⁸⁵ אך אם את עמדתה של קעואר־פרח אפשר לסווג כשחרור קיטור בלבד, דוגמה מובהקת יותר לביקורת על מדיניות הממשלה בנוגע לציבור הערבי־פלסטיני בישראל הייתה מאמר מערכת מפי עורך כתב העת תופיק שמוש, שהובא בפתח הגיליון השביעי. המאמר עוסק ביום העצמאות ה־13 של מדינת ישראל. שמוש מתאר במאמר את הישגי המדינה בתחומים שונים, אך בשלב מסוים נוטש את דברי השבח ועובר לביקורת. שמוש טוען כי למרות ההישגים הרבים,

עדיין נותרו בעיות קשות, ובראשן בעיית השלטון הצבאי, אשר למרות שחלק מהגבלותיו הוסרו, ביטולו נדרש, בעיית מתן עבודה לנוער הערבי המשכיל שעדיין רחוקה מלהיפתר, ולבסוף חוק הפקעת הקרקעות, שעורר התנגדות עזה נגדו וששר החקלאות הבטיח להכניס אליו תיקונים חשובים. ובעיית אדמות אל־בטוף הדורשת ביורר וטיפול. אנו חוזרים על תקוותנו כי האחראים יפעלו לפתור בעיות אלו ואחרות.⁸⁶

81 Nassar, *ibid.*, pp. 78-81

82 לדוגמה: אל־הדף, 18 (מארס 1962), עמ' 3; שם, 6 (מארס 1961), עמ' 5.

83 אחד הנושאים החברתיים־פוליטיים שנעדרו במובהק מרוב גיליונות אל־הדף היה מדיניות השלטון בישראל כלפי המיעוט הלאומי הערבי־פלסטיני. כל תקופת פרסומו של אל־הדף אפשר למצוא בו שלושה מאמרים בלבד שעוסקים ישירות במצב האוכלוסייה הערבית־פלסטינית בישראל או במדיניות השלטון כלפיה.

84 אל־הדף, 1 (אוקטובר 1960), עמ' 59.

85 Kabaha and Caspi, *The Palestinian Arab In/outside*, p. 80

86 אל־הדף, 7 (אפריל 1961), עמ' 5.

עוד ביטוי לניסיון של אליהדף לפנות לציבור האינטלקטואלי הערבי-פלסטיני, גם במחיר של סטייה מהקו הרשמי של השלטון, אפשר למצוא ברשימת הכותבים שפרסמו בו. לצד שמות של יוצרים אשר הרבו לפרסם בבמות שמוזהות עם השלטון, כמו ג'מאל קעאוור ומצטפא מראר, אפשר למצוא שמות מפתיעים יותר, ובראשם מחמוד דרויש וסמיה אל-קאסם, אשר פרסמו כל אחד שני שירים באלהדף. שני המשוררים הצעירים עוד לא כונו 'משוררי ההתנגדות'⁸⁷ (כינוי זה יוצמד להם בהמשך העשור), אך הם כבר היו ידועים בשל דעותיהם הפוליטיות האנטי-ממסדיות והיו נתונים למעקב ולהגבלות של כוחות הביטחון. אזכור מפתיע אחר של דרויש באלהדף מובא בגיליון הראשון של כתב העת, ששם פורסם ספר השירים הראשון שלו 'עצאפיר בלא אג'נחה' (ציפורים ללא כנפיים). במודעה תואר הספר במילים 'ארבעים שירים על אהבה, אנושיות ופטריוטיות (וטניה), מהיפים ביותר שנכתבו על ידי המשורר'.⁸⁸ פרסום ספרו של דרויש, בצירוף המילה הטעונה פוליטית 'וטניה' (פטריוטיות), יוצר רושם של ניסיון למשוך אינטלקטואלים ערבים-פלסטינים וליצור מצג של עיתון שמשקף דעות רבות. כמו שכבר נטען, ברוב המקרים אליהדף לא היה כזה. עם זאת, נראה שאכן, הרצון להגיע לאינטלקטואלים ערבים-פלסטינים בישראל השפיע על מידת פתיחותו ליוצרים שונים ועיצב את המגוון בתחום זה.

בחודש פברואר 1960 החליטה ועידת מפא"י להדיח את פנחס לבון מחברות במפלגה בעקבות אירועים פוליטיים אשר כונו 'הפרשה' או 'העסק הביש'. בשל כך הודח לבון מתפקידו כמזכיר ההסתדרות. הדחתו הייתה שיא של יריבות פוליטית מרה בינו ובין העומד בראש המפלגה ובראשות הממשלה – בן-גוריון.⁸⁹ אחרי כן פוטר יהלום מתפקיד ראש המחלקה הערבית. פיטוריו של יהלום עוררו סערה במסדרונות ההסתדרות, בקרב פעילי מפא"י ובעיתונים העבריים של התקופה. אהרן בקר, מחליפו של לבון בתפקיד מזכיר ההסתדרות, טען כי יהלום פוטר בשל חוסר התאמה לתפקיד, אך במכתב הפיטורים של יהלום נכתב כי הסיבה לפיטורים היא חוסר התיאום עם הממשל הצבאי.⁹⁰ מתנגדיו של בקר ומבקרי סברו שהסיבה לפיטורים היא ניסיונו לשנות את מדיניות ההסתדרות בקרב הערבים. עטאללה מנצור כתב בעיתון הארץ: 'במר יהלום תמכו חוגים רחבים של צעירים בלתי מפלגתיים, בעוד שבגנותו דברו עסקני מפלגתו, האפנדים והנכבדים [...] הצעירים היו מאוכזבים. בניסיון להדיח את יהלום הם רואים נצחון לקו התקיף נגד הערבים'.⁹¹ בשבועון העולם הזה צוטט שמעון פרס, סגן שר הביטחון אז ונאמנו של בן-גוריון, מתוך ישיבה סודית של מפא"י, שהוא אמר בה: 'אם לא יסולק היום יהלום מתפקיד מנהל המחלקה הערבית של ההסתדרות – איני אחראי שהמימשל הצבאי ישיג את הקולות הדרושים לנו בסקטור הערבי!'⁹²

Nassar, *Brothers Apart*, pp. 88-89 87

אליהדף, 1 (אוקטובר 1960), עמ' 29. 88

להרחבה: כפכפי, לבון אנטי משיח. 89

בוימל, צל כחול לבן, עמ' 123. 90

עטאללה מנצור, 'תגובת ערבים על הדחת יהלום', הארץ, 18.5.1961. 91

דן מרגלית, 'החיסול הגדול', העולם הזה, 24.5.1961. 92

למרות הדחתם של לבון ויהלום, נראה שבהמשך שנות השישים הלך והתרופף הקשר בין ההסתדרות ובין הממשל הצבאי. בישיבת רכזים של שירות הביטחון שכינס יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים אורי לובראני בחודש פברואר 1963, התלוננו רכזים על חוסר שיתוף הפעולה של אנשי ההסתדרות ב'שטח הערבי'. אליהו לוי, אחד הרכזים, סיפר על מורה שהורחק מעבודתו בכפר דבוריה בהמלצת שירות הביטחון. לאחר הרחקתו הוא מונה לתפקיד מזכיר מועדון ההסתדרות ביישוב. לדברי לוי, הדבר 'הוריד את ערך השלטונות בעיני התושבים'. משפנה לוי לנציג המושל הצבאי השיב לו זה: 'ההסתדרות לא שואלת אותי'. אברהים שבש, נציג ההסתדרות ביישוב, 'הציג תנאי, שהוא יפעל על דעת עצמו, שלא תהיה התערבות'. גם מנחם הרמן, רכז שירות הביטחון באזור עכו, התלונן כי ההסתדרות הזהירה את מזכיר ההסתדרות בכפר יאסיף שיפסיק להיפגש עם רכזי שירות הביטחון ולשתף עמם פעולה. מלבד האכזבה של הרכזים מחוסר שיתוף הפעולה של אנשי ההסתדרות, ניכר בדבריהם כי מנקודת מבטם חל שינוי במדיניות ההסתדרות בתחום וכי בעבר היה שיתוף הפעולה הדוק הרבה יותר. יצחק צור, רכז אחר, לדוגמה נזכר כיצד באמצע שנות החמישים היה אפשר לפטר מורים ערבים שהעזו לתמוך ברשימה הדמוקרטית, מפלגת אפוזיציה למפא"י, ואילו כיום המורים אינם פוחדים עוד להביע את דעתם, שכן ההסתדרות המורים מגנה עליהם מפני פיטורים.⁹³

דוגמה אחרת לנתק הגובר בין ההסתדרות ובין גופי הממשלה אפשר למצוא בתהליך הקמת מועצת פועלי נצרת. נצרת הייתה העיר הפלסטינית היחידה ששרדה את הנכבה כמעט ללא פגע, בעיקר בזכות מעמדה הדתי והבין לאומי, ולאחר המלחמה היא הייתה למרכז הפוליטי והתרבותי הפלסטיני החשוב בישראל.⁹⁴ בשל חשיבותה שאפה ההסתדרות לזכות בדריסת רגל בעיר. נצרת הייתה מוקד של תחרות בין ארגוני עובדים פלסטינים גם לפני הקמת המדינה, אך לאחר 1948 החריפו העימותים בין ארגוני עובדים על שליטה בעיר. ההסתדרות והברית נאבקו במפלגה הקומוניסטית ובארגון העובדים שלה, קונגרס הפועלים הערבים, על לבם של פועלי העיר. בתחילת שנות החמישים עמדה במוקד המאבק שליטה בלשכת התעסוקה של נצרת, ובהמשך העשור – שליטה פוליטית בעיר.⁹⁵ בחודש מאי 1962 הונחה אבן הפינה של בית ההסתדרות בנצרת – 'בית פרנק סינטרה', וזמן קצר אחרי כן החלו דיונים בין ההסתדרות ובין לשכת היועץ לענייני ערבים על הקמת מועצת פועלים נבחרת בעיר.⁹⁶ במאוס 1965 הוחלט בהסתדרות לקיים בחירות לראשות מועצת הפועלים בעיר.⁹⁷ אין מדובר בעניין של מה בכך – זו הפעם הראשונה שמועצת פועלים ביישוב

93 ישיבת רכזים מורחבת בחיפה, 28.2.1963, א"מ, גל-13970/13.

94 מנאע, 'נכבה והישרדות', עמ' 64-70; Leena Dallasheh, 'Nazarenes in the Turbulent Tide of Citizenships: Nazareth from 1940 to 1966', PhD diss., New York University, New York 2012, pp. 1-39.

95 Dallasheh, ibid., pp. 40-163.

96 לשכת היועץ לענייני ערבים אל יעקב כהן מנהל המחלקה הערבית, 15.12.1963, א"מ, גל-17008/1.

97 מועצת פועלים בנצרת, 8.3.1965, שם.

ערבי תקיים בחירות דמוקרטיות. ההחלטה של ההסתדרות עוררה חששות וביקורת מצד הממשל הצבאי באזור הצפון ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים. אלה התנגדו להקמת מועצות פועלים נבחרות ביישובים ערביים⁹⁸ וחששו מהפסד של מפא"י בבחירות ומאבדן השליטה הפוליטית בעיר.⁹⁹ ברקע הדברים היו הבחירות להסתדרות פועלי הבניין שהתקיימו כמה שבועות מוקדם יותר. בבחירות אלה קיבלה מפא"י בנצרת קצת פחות מחמישים אחוז מהקולות והצליחה לבסוף לשמור על הרוב שלה רק בזכות הסכם עודפים עם מפלגת אחדות העבודה.¹⁰⁰

ההסתדרות לא הייתה מוכנה לוותר על קיום בחירות למועצת הפועלים. בשנת 1965, שלהי תקופת התעסוקה המלאה ורגע לפני המיתון הגדול, הייתה ההסתדרות בשיא כוחה מול הממשלה. כאמור, בו בזמן הייתה ההנהגה המרכזית של ההסתדרות רגישה באותה תקופה ללחץ מצד קבוצות פנים ארגוניות שתבעו להגביר את עצמאותן. השטח בנצרת, בייחוד אנשי המפלגה הקומוניסטית ומפ"ם, לחץ לקיים בחירות, ודעת הקהל בנצרת, בשל חשיבותה של העיר, הייתה מהותית בעיני ההסתדרות. בעקבות ההתעקשות של ההסתדרות לקיים בחירות, הציע אליעזר צפירי, נציג היועץ לענייני ערבים בצפון, לקיים בחירות משותפות למועצת הפועלים בנצרת ובנצרת עילית, העיר היהודית השכנה. מטרת ההצעה הייתה להבטיח את הרוב של מפא"י בבחירות, שכן בנצרת עילית היו חברי הסתדרות בעלי זכות הצבעה רבים משהיו בנצרת, ובה זכתה מפא"י לרוב קולות הבוחרים.¹⁰¹

חברי הנהגת ההסתדרות התלבטו: מצד אחד הם רצו לקיים בחירות, וכך לרצות את דעת הקהל בנצרת; ומצד אחר בחירות איימו על הנהגת ההסתדרות בנצרת, ובראשה ג'ורג' סעד, פעיל ותיק בברית ומזכיר האיגוד המקצועי בעיר, ששאף להיבחר לראשות מועצת הפועלים. לצד זאת, גם ההצעה לאחד את הבחירות עם נצרת עילית הייתה בעייתית עבור ההסתדרות. נכון שבחירות כאלה יכלו להבטיח את ניצחון מפא"י ולמנוע חיכוך בין ההסתדרות ובין יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, אך אנשי ההסתדרות בנצרת לא הסכימו להיות נתונים למרותה של מועצת פועלי נצרת עילית. לכן הציעה ההסתדרות הצעה משלה – היא תסכים לקיום בחירות משותפות עם נצרת עילית, בשלושה תנאים: (1) מזכיר מועצת הפועלים יהיה ג'ורג' סעד; (2) שני שלישים מחברי המזכירות יהיו מנצרת, ושליש בלבד מנצרת עילית; (3) כל מפעל קיים או חדש בנצרת עילית יחויב להעסיק פועלים מנצרת.¹⁰²

נראה שהצעת ההסתדרות נועדה לסכל את רעיון הבחירות המשותפות. מדובר בתנאים שהיה לכולם ברור כי אנשי מועצת פועלי נצרת עילית לא יסכימו להם. נוסף על כך, לדברי צפירי, הנהגת ההסתדרות דאגה להסית את פעיליה בנצרת נגד אנשי נצרת עילית, '[ואלה] יבואו ויתנגדו בחריפות לשיתוף עם נצרת עלית במועצת פועלים אחת'. ההסתדרות אף הזהירה את אנשיה בנצרת ואת ראש העירייה שההשתלטות של נצרת עילית על מועצת

98 מתוך סיכום ישיבת הוועדה המרכזית, 13.2.1969, שם, גל-17022/3.

99 מועצת פועלים בנצרת, 8.3.1965, שם, גל-17008/1.

100 עטאללה מנצור, 'מועצת פועלים אחת או שתיים לנצרת', הארץ, 14.3.1965.

101 מועצת פועלים בנצרת, 8.3.1965, א"מ, גל-17008/1.

102 שם.

הפועלים היא צעד ראשון בדרך להשתלטות יהודים על העיר כולה. צפריר כתב לממונים עליו בלשכת יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים כי הוא 'סבור שיש צורך דחוף לחזור ולהבהיר למוסדות העליונים של ההסתדרות את הסכנות שבעריכת בחירות בנצרת'.¹⁰³ בסופו של דבר לא הועילו הפצרותיו של צפריר. הצעת האיחוד לא התקבלה, בחירות ראשונות למועצת פועלי נצרת התקיימו בחודש אוקטובר של אותה שנה, ובהן זכתה מפא"י לשישים אחוז מהקולות. כדי להבטיח את ניצחון מפא"י בבחירות השקיעה ההסתדרות רבות בנצרת בשנה שקדמה להן. בעיר הוקמו בית ההסתדרות המפואר, מרפאה אזורית ואצטדיון.¹⁰⁴ אני סבור שהמחלוקת בין ההסתדרות ובין הממשל הצבאי והיועץ לענייני ערבים בנושא קיום בחירות למועצת פועלי נצרת מעידה שבאמצע שנות השישים עוד לא היה שילוב ערבים-פלסטינים בהסתדרות עובדה מוגמרת ומוסכמת. למרות ההקלות בממשל הצבאי שציינתי למעלה, גופי הממשלה חתרו להגברת השליטה על האוכלוסייה הערבית-פלסטינית והתנגדו למדיניות של ההסתדרות, ששאפה לשלבם בארגון. ההסתדרות פעלה לפי המניעים הקורפורטיסטיים שתיארתי מוקדם יותר. היא שאפה להרחיב את בסיס החברות שלה ולהיענות לדרישות של קבוצות לחץ פנימיות כדי לכלול אותן במסגרת הקורפורטיסטית.

בהמשך לתהליך זה, בוועידה העשירית של ההסתדרות שהתכנסה בשנת 1966, ובה השתתפו לראשונה חברים ערבים-פלסטינים כבעלי זכות הצבעה, הוחלט להסיר את 'העבריים' משמה של ההסתדרות, ומאז היא נקראה 'ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל'. גם במקרה זה בלטה התנגדותו של בן-גוריון.¹⁰⁵

סיכום

בתקופה הנדונה במאמר זה היו להסתדרות ולממשלה מטרות משותפות, ובראשן חיזוק המדינה ופיתוחה וכן העצמת כוחה של מפלגת השלטון מפא"י. מטרות משותפות אלה באו לידי ביטוי גם במדיניות של ההסתדרות כלפי האוכלוסייה הערבית-פלסטינית, שנועדה לחזק את הקבלה של שלטון מפא"י בקרבה ולמתן ביטויי התנגדות למציאות שנכפתה על אוכלוסייה זו – לחיות כמיעוט במדינה יהודית בממשל צבאי. ההסתדרות בהחלט הייתה חלק מהממסד הציוני ושימשה גורם מרכזי במדיניות השליטה של ישראל על המיעוט הערבי-פלסטיני. עם זאת, האירועים שתיארתי וניתחתי למעלה מלמדים שלהסתדרות ולממשלה היו גם מטרות שונות ומניעים סותרים. בדגם הקורפורטיסטי, כל מוסד שאף להגביר את כוחו ואת מידת עצמאותו. מאבק זה בא לידי ביטוי גם במדיניות של ההסתדרות בנוגע לאוכלוסייה הערבית-פלסטינית. ההסתדרות הייתה מעוניינת להרחיב את פעולתה

103 שם.

104 אוסצקי-לזר, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית', עמ' 412-413.

105 שם, עמ' 413.

ביישובים ערביים ולצרף ערבים-פלסטינים לשורותיה, הן כדי להגדיל את מספר החברים בארגון והן כדי להפחית את היקף העבודה הלא מאורגנת. אנשי ההסתדרות הבינו כי לשם כך על הארגון, שהחברות בו רצונית, למשוך ערבים-פלסטינים, והדבר הוביל מפעם לפעם למאבקים בין אנשי ההסתדרות ובין נציגי הממשלה והממשל הצבאי ולהגברת הפעילות של מוסדות ההסתדרותיים ביישובים ערביים.

אנשי ההסתדרות היהודים ראו בעצמם משרתים את טובת מפא"י ושותפים במאמץ של מדינת ישראל לשלוט במיעוט הערבי-פלסטיני, ואולם בפועל הם היו קשובים יותר ממקביליהם בממשלה ובזרועותיה לקולות של ערבים-פלסטינים, מעשיהם כוונו לענות על צורכי האוכלוסייה הערבית-פלסטינית, ותוצאותיהם היו במקרים רבים שיפור תנאי חייהם ושילובם במוסדות ההסתדרות. הצורך של ההסתדרות להקיף עובדים רבים ככל האפשר גרם לה להגיב לאתגר שהציבו פעילים ערבים-פלסטינים דרך הכנסתם להסתדרות. התגובה של ההסתדרות מבטאת פרדוקס שטמון בדגם הקורפורטיסטי - ההסתדרות רצתה למתן את האוכלוסייה הערבית-פלסטינית באמצעות מתן במה להשמעת קולה, וכך למעשה קידמה את יכולתה להשפיע על מציאות חייה, כלומר הקורפורטיזם - שהיה אמור בעיני מעצביו להיות גורם מרסן שממתן דרישות של קבוצות לחץ, ובמקרה הנדון למתן התנגדות של מיעוט לאומי - סיפק במות ליצירת אוטונומיה ודרישות קולקטיביות.

כלכלה וחברה

ייבוא דגם הסופרמרקט האמריקני לישראל, 1957-1967

חמי שיינבלט

תקציר

במאמר זה אני מתחקה אחר סיפור יבואו של דגם הסופרמרקט מארצות הברית לישראל מסוף שנות החמישים עד סוף שנות השישים של המאה ה־20. המאבקים והדיונים הציבוריים בנושא אימוץ הדגם הקמעונאי חרגו מהיבטים כלכליים ומסחריים ונגעו למאבקים פוליטיים, חברתיים ומעמדיים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית והמחישו את המורכבות ההטרוגנית של החברה הישראלית. חשיבותם הייתה במשמעות הסמלית וגם במשמעות הממשית של הקמת הסופרמרקט בארץ. הסופרמרקט סימל בעיני רבים קדמה ומודרניזציה. קדמה זו נטענה באותן שנים משמעויות, שמקורן בתרבות הצריכה בארצות הברית אז, אשר ייצאה דגמי צרכנות כהוכחה ליתרונות של אורח החיים האמריקני, כחלק מן המערך של המלחמה הקרה. דגם הסופרמרקט התבסס באמצעות שני גופים עיקריים: בתחילה באמצעות החברה הפרטית בבעלות זרה – רשת שופרסל; ובעיקר דרך מפעל ההסתדרות ברית הקואופרציה הצרכנית ומאות הצרכניות השונות שהיא חלשה עליהן ובתמיכה נמרצת של משרדי הממשלה.

בסוף שנות השישים נעשה המונח 'סופרמרקט' מוכר, שימושי ויום־יומי, והדגם נהיה תקן גם בעבור בעלי חנויות מכולת; אלה אימצו אופני מכירה ושיווק שהיו נהוגים בסופרמרקט הפרטי ובסופרמרקט ההסתדרותי. התבססות הסופרמרקט סימנה שינוי מהותי בסחר המזון הקמעונאי ובאופני הצריכה. כחלק מן השינוי החלו לשמש מונחים ונהלים מעשיים חדשים, כגון שירות עצמי, מזון קפוא, מוצר השבוע, מוזיקת רקע וטובת הצרכן. נוהגי מכירה וצריכה, אריזה ופרסום, ניהול ועיצוב בסופרמרקט יצרו 'חוויית קנייה' חדשה וניהול מסוג חדש בישראל של אותה התקופה.

מילות מפתח: אמריקניזציה, קמעונאות מזון, שנות השישים בישראל, תרבות צריכה

'בצהרי היום': פתיחת הסופרמרקט הראשון בישראל

האירוע שהתרחש בצהרי 26 באוגוסט בשנת 1958 ברחוב בן יהודה 79 בתל אביב היה יוצא דופן. מצדו האחד של הרחוב הפגינו מאות חנוונים, בעלי חנויות מכולת וירקנים, הם נשאו שלטים וצעקו ססמאות, כגון 'לחם!...! פרנסה', 'דם יישפך פה! [...]' הלאה ההון האמריקאני!'

1 יוחנן להב, 'מרד הסוחרים', ידיעות אחרונות, 26.8.1958, עמ' 2.

בעיתונים תוארו המפגינים – ניצולי שואה חנוונים, ירקנים משכונת התקווה: 'ציבור של אנשים טרוטי עצבים, שפרצופיהם שיקפו חרדה ופחדים [...] מראה אנושי עגום'.² מצדו האחר של הרחוב, בקומת הקרקע של מגדל מגורים חדש, הייתה חנות חדשה בשטח חסר תקדים של 1,300 מ"ר. דלתותיה היו סגורות, אבל מבעד לחלונות היה אפשר להבחין במדפים שעליהם סודרו מוצרי מזון מגוונים, בקופות רושמות חדישות, בעגלות קניות ובמקרים פתוחים גדושים במוצרים. על גג החנות עמד דוב לוב (Lobe), איש עסקים קנדי יהודי, נשיא חברת שופרסל, וצילם את האירוע במסרטתו האישית. לאחר כמה דקות יצאה ההפגנה מכלל שליטה, והחנוונים החלו לצעוד לעבר החנות, אגב צעקות והשלכת אבנים לעבר שמשות החנות. כוחות משטרה החלו לפזר את ההפגנה תוך כדי הפעלת כוח רב ושימוש באלות ובסוסים.³ הסופרמרקט הראשון בישראל עמד להיפתח. לאחר יומיים חזר האירוע: החנוונים המוחים התגודדו בפינת הרחוב. בו בזמן התגודדו מאות בני אדם שבאו לצפות בחנות. בני המזל שהצליחו להיכנס יכלו לצפות בסילבה סאליבן (Sullivan), אשת מנחה הטלוויזיה האמריקני אד סאליבן, גוזרת את סרט הפתיחה לחנות ומוקפת צבא של עיתונאים וצלמים. מיד לאחר הטקס הוכנסו לחנות קבוצות של קונים.⁴ החנוונים ניסו ליצור גדר חיה כדי לחסום את הכניסה. פרשי המשטרה ניסו להדוף אותם בכוח.⁵

בתוך החנות הסתערו הקונים על מדפי המוצרים ושם מצאו: מנות בשר ודגי ים ארוזות, קופסאות שימורים, קפה, כלי בית, תקליטים, ספרים, מוצרי חלב, ממתיקים ועוד. חידושים אחרים היו לחם פרום וארוז, מזון קפוא ופתיית תירס מתוצרת חברת קלוגס.⁶ המגוון שהוצג בחנות היה יוצא דופן – כ-3,500 סוגי סחורות. בחנות לא היו זבנים, והקונים הסתובבו עם עגלות קנייה, והעמיסו בהן סחורות ולבסוף שילמו לקופאית, בטרם יצאו ופגשו שוב את החנוונים ואת ההמונים שחיכו כדי להיכנס לחנות.⁷

אירוע פתיחת הסופרמרקט הראשון הותיר את רישומו בעיתונים היומיים אז, אך נשכח מן הזיכרון הלאומי ומן ההיסטוריוגרפיה הישראלית, שראתה בו אנקדוטה או התעלמה ממנו. ואולם האירועים היו נקודות שיא במה שאכנה פולמוס הסופרמרקט: דיונים ועימותים על אודות יבוא דגם מסחרי וצרכני שנחשב אמריקני. סוגיות מאפייני הסופרמרקט, התועלת

- 2 אהרן דולב, 'לחם!' – זעקו החנוונים מול הסופרמרקט', **מעריב**, 26.8.1958, עמ' 7.
- 3 הרחוב תואר בעיתונים כזירת קרב בין חנוונים לשוטרים, שם. תיאורים אחרים הדגישו את אלימות המשטרה: [מחבר לא ידוע], 'הפגנת חנוונים סוערת נגד ה"סופרמרקט"', **חרות**, 26.8.1958, עמ' 4.
- 4 באותו היום משך הסופרמרקט כ-2,500 קונים, ראו: משולח, 'תורים ארוכים ומשמרות שוטרים בפתיחת ה"סופרמרקט" בתל אביב', **דבר**, 29.8.1958, עמ' 12.
- 5 אורי פורת, 'תגרות ידיים עם פתיחת ה"סופרמרקט" – עשרות נעצרו', **ידיעות אחרונות**, 28.8.1958, עמ' 1.
- 6 הקורנפלקס תואר 'ארוחת בוקר אמריקנית בסיסית', ראו: Paul Kohn, 'U.S. Style Supermarket for Tel Aviv', *Jerusalem Post*, 22.8.1958, p. 2.
- 7 שופרסל פנתה במודעות לקהל הלקוחות, ובהן התנצלה על העומס ועל שלא כל הבאים בשעריה יכלו להיכנס לחנות: מודעה **במעריב**, 1.9.1958, עמ' 3.

בו, התאמתו לישראל, השפעותיו השליליות והחיוביות, כל אלה נכחו תדיר בשיח הציבורי מ-1957 עד סוף שנות השישים. הוויכוחים והמאבקים על יבוא הסופרמרקט והטמעתו התרחשו בזירות ציבוריות שונות: ברחובות, בעיתונים ובכתבי עת, באספות ציבוריות, במסדרונות הכנסת ובחברות לממכר מזון.

הדיונים הפומביים בנושא הסופרמרקט חרגו מהיבטים כלכליים צרים. אמנם הם נסבו גם על ההיבטים הכלכליים של המוסד האמריקני והתאמתו למציאות הישראלית (מבנה קמעונאות המזון, יחסי משווקים-סיטונאים, בעלי הון מול עסקים קטנים), ואולם היבטים אחרים נגעו למאבקים פוליטיים, חברתיים ומעמדיים. הסופרמרקט שימש עילה לביקורת ולמאבקים בין קומוניסטים לממסד, בין בורגנים למגזר הפועלי, בין מעמד ביניים זעיר לממסד ובינו ובין מעמד בינוני חדש, ואף בין גופים הסתדרותיים לגופים פרטיים. חשיבותם של דיונים אלו הייתה במשמעות הסמלית וגם במשמעות הממשית של הסופרמרקט בישראל. הסופרמרקט סימל בעיני רבים קדמה ומודרניזציה. קדמה זו נטענה באותן שנים משמעויות חדשות, שמקורן בתרבות הצריכה בארצות הברית אז, אשר ייצאה דגמים של צרכנות כהוכחה ליתרונות של אורח החיים האמריקני, כחלק ממערך המלחמה הקרה של אותן השנים.

בסיפור יבואו של דגם הסופרמרקט בישראל היה משקל לסוכנים וליזמים האמריקנים שהביאו אותו לארץ והציגו אותו לציבור הישראלי; הם היו יהודים אמריקנים משפיעים, לא דווקא מתוקף יהדותם אלא בעיקר כסוכנים של תרבות אמריקנית בת הזמן. בייסודה של הפרדה מחקרית שיטתית זו עומדת ההנחה כי האמריקניזציה בישראל הייתה חלק מתהליך עולמי ומקומי סוחף, שלזהות יהודית היה בו תפקיד משני.

הפולמוס ודעיכתו לאחר כשנתיים סימלו אימוץ מודע, גם אם לא מלא, בקרב רבים בחברה הישראלית, של הסופרמרקט האמריקני ושל קנייה יום-יומית חדשה, ובצדה תפיסות צרכנות וניהול שונות. האמריקניזציה שייצג הסופרמרקט והאופן שהתקבלה ואומצה בידי קבוצות ויחידים המחישו את המורכבות של החברה בישראל כחברה הטרוגנית, ובה קולות מנוגדים, שנשמעו היטב בשיח הציבורי. תהליכי אמריקניזציה בעולם ובישראל הם כמובן נושא מחקר סבוך ומורכב למדי. כל דיון על ההשפעה התרבותית, הכלכלית או החברתית של ארצות הברית באזורים שונים בעולם ובתקופת שנות בהיסטוריה מחייב להגדיר את המונח 'אמריקניזציה'. זהו מונח כללי שנושא מטען פוליטי ותרבותי נפיץ.⁸ רבים מהחוקרים מזהים אמריקניזציה עם תהליכי גלובליזציה תרבותית⁹

8 Mel van Elteren, 'Rethinking Americanization Abroad: Toward a Critical Alternative to Prevailing Paradigms', *Journal of American Culture*, 29 (2006), pp. 345-367

9 תהליכי אמריקניזציה מזוהים במקרים רבים עם ההפצה הנרחבת של מוצרים ומותגים מתוצרת ארצות הברית, כמו קוקה קולה, מכנסי הג'ינס, קולנוע הוליוודי ומוזיקת רוק. ראו: Reinhold Wagnleitner, *Coca-colonization and the Cold War: The Cultural Mission of the United States in Austria after the Second World War*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1994; Rob Kroes and David Ellwood (eds.), *Hollywood in Europe*:

וכלכלית,¹⁰ אף שאינם בהכרח זהים או חופפים היסטורית. הגדרתה של האמריקניזציה במאמר זה כמעבר ואימוץ של חפצים, דגם קמעונאי ונוהלי שיווק, פרסום וצריכה היא ביטוי לניסיון לראות בה לא רק דגם תאורטי, הסבר פוליטי או מונח תרבותי טעון, אלא להבינה באמצעות הסבר היסטורי שמתמקד במקום, בזמן ובזירה מסוימים.

גופים רבים היו קשורים לסיפור בואו והתבססותו של הסופרמרקט. מלבד הרשת החדשה – השופרסל – אפשר למנות גם סוחרים וחנוונים רבים והגוף המייצג אותם – התאחדות הסוחרים הכללית – משרדי ממשלה, ברית הקואופרציה הצרכנית שפעלה בחסות ההסתדרות ואגודות הצרכנים שהרכיבו אותה, איגודי צרכנים, העיתונות היומית לגווניה השונים וכמובן הקהל הלא מאוגד, ובו המוני צרכנים.

בסוף שנות השישים כבר פעלו בארץ כ-270 סופרמרקטים, רובם בבעלות ברית הקואופרציה הצרכנית, מקצתם בבעלות רשת שופרסל. אלה החזיקו בנתח של כ-25 אחוזים ממכירות המזון באותה עת. המונח 'סופרמרקט' נהיה מוכר, שימוש, יום-יומי,¹¹ והדגם נעשה כאבן בוחן ואמת מידה גם עבור חנויות מכולת רבות, שאימצו אופני מכירה ושיווק

Experiences of a Cultural Hegemony, VU University Press, Amsterdam 1994; Lewis Carlson and Kevin Vichales (eds.), *American Popular Culture at Home and Abroad*, New Issues Press, Kalamazoo, MI 1996; Rob Kroes, *If You've Seen One, You've Seen the Mall: Europeans and American Mass Culture*, University of Illinois Press, Urbana 1996. גם בישראל נערכו מחקרים מסוג זה. ראוי לציין את מחקרה המקיף של הלמן בנושא: ענת הלמן, *דגניה פינת הוליבוד: תרבות צריכה ופנאי בראשית המדינה*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2020. מחקרים אחרים שמים דגש גם על האימוץ הנרחב, תחילה באירופה ואחרי כן בחלקי עולם אחרים, של סגנון חיים אשר מזוהה עם תרבות הצריכה שצמחה בארצות הברית. ראו: Greg Castillo, 'Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany', *Journal of Contemporary History*, 40 (2005), pp. 261-288; Paolo Scrivano, 'Signs of Americanization in Italian Domestic Life: Italy's Postwar Conversion to Consumerism', *Journal of Contemporary History*, *ibid.*, pp. 317-340.

10 לדעת חוקרים, האמריקניזציה היא הגורם ששינה את התעשייה ואת תרבות הניהול בארצות הברית. ראו רשימה חלקית של מחקריהם: Volker Berghahn, *The Americanization of West German Industry – 1945-1973*, Cambridge University Press, Cambridge 1986; Marry Nolan, *Visions of Modernity: American Business and the Modernization and Germany*, Oxford University Press, New York 1994; Marie-Laure Djelic, *Exploring the American Model: The Post-War Transformation of European Business*, Oxford University Press, New York 1998; Jonathan Zeitlin and Gary Herrigel (eds.), *Americanization and Its Limits: Reworking U.S. Technology and Management in Post War Europe and Japan*, Oxford University Press, New York 2000.

11 בתקופה שלפני פתיחתו של הסופרמרקט וגם בשנות פעילותו הראשונה השימוש במונח 'סופרמרקט' לווה תמיד במירכאות, ואולם משנות השישים הן נעלמו, והסופרמרקט היה למטבע לשון שגור. כך נכתב גם במסמך של הקואופרציה הצרכנית: 'היות והשם סופרמרקט מקובל כבר בציבור הרחב, נמשיך לקיים את השם לגבי הרשת שלנו', ראו: המשך התארגנות המחודש בקואופרציה הצרכנית לתקופת 1967-1968, עמ' 4, ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-104/1125/2/141.

אשר היו נהוגים בסופרמרקט הפרטי וההסתדרותי. ייבוא של דגם הסופרמרקט ואימוצו שינו באופן מהותי את סחר המזון בישראל, כמו גם את אופני השיווק והצריכה בארץ. התגובות שעוררה פתיחת הסופרמרקט לא היו ייחודיות לישראל ודמו לאירועים דומים במדינות אחרות, בעת שאיימו צורות מסחר חדשות על צורות מסחר מסורתיות יותר, בזמנים היסטוריים שונים.¹² קל לתייג את האירוע כביטוי לחדירתו של האימפריאליזם האמריקני, הכלכלי והתרבותי, לחברה מקומית, אך התחקות אחר סיפור יבוא של הסופרמרקט והתאמת הדגם לשוק המקומי מגלה תמונה מורכבת של העברה וניכוס של נהלים ודימויים.

את הסופרמרקט האמריקני, על נוהלי המכירה והצריכה בו, אימץ בתחילה מעמד בינוני עירוני מתהווה, שראה בתרבות הצריכה האמריקנית בסיס להזדהות ולבידול חברתי. המוסד הקמעוני החדש הצליח להתבסס בהרחבה בישראל גם בזכות תמיכה של הממשלה, שהורכבה ממפלגת פועלים והשתמשה ברטוריקה סוציאלית, ובעיקר בשל האימוץ שלו בידי גוף הסתדרותי בעל אוריינטציה סוציאליסטית מובהקת – ברית הקואופרציה הצרכנית. 'אמריקניזציה' כזו שימשה בישראל באותה תקופה סמן מפריד ומבדל, ובמהרה הייתה לגורם מאחד. כדי לברר טענה זו אסקור במאמר את הדיון הציבורי בנושא הדגם הקמעונאי החדש, אמפה את הסוכנים השונים שהיו מעורבים באימוצו, לצד המתנגדים לו, ואבדוק את הקואליציות השונות, ולעתים המפתיעות, שנוצרו בגללו בין קבוצות שונות בחברה. אנסה לעמוד על התפיסות והדימויים השונים שעלו בדיון הציבורי בנוגע לצרכנות ולכלכלת השוק ולאופן שהם השתנו ככל שהלך והתבסס דגם הסופרמרקט בישראל.

מ'קינג קונג' ל'ענק הלוחש': דגם הסופרמרקט מגיע לישראל

בסוף שנת 1958 פנה יהודה זילביגר, נער בן 14, במכתב נרגש לראש הממשלה דוד בן-גוריון בבקשת עזרה כלכלית לאביו.¹³ במכתב הוא התלונן על שהסופרמרקט ברחוב בן יהודה פגע אנושות בעסקי חנות המשקאות של האב, שניצבה סמוך לו. הוא תיאר את החנוונים העומדים בפתח חנויותיהם הריקות מלקוחות ומביטים ב'ענק הלוחש' השוקק קהל.¹⁴

12 Erika D. Rappaport, "The Halls of Temptation": Gender, Politics, and the Construction of the Department Store in Late Victorian London', *Journal of British Studies*, 35 (1996), pp. 58-83; Emanuela Scarpellini, 'Shopping American-Style: The Arrival of the Supermarket in Postwar Italy', *Enterprise & Society*, 5 (2004), pp. 625-668

13 מכתב לראש הממשלה דוד בן-גוריון מאת יהודה זילביגר, 1958 (לא צוין תאריך מדויק), ארכיון המדינה (להלן: א"מ), גל-5939/7.

14 שם. בעקבות המכתב נערכה בדיקה מטעם משרד ראש הממשלה, ובמסמך מ-4.1.1959 נכתב: 'נוכחתי לדעת שכל מה שהנער כתב במכתבו נכון [...] מצאתי שהחנויות ריקות מקונים [...] נכנסתי לשופרסל וראיתי שהחנוות מלאה בקונים. הייתי מציע לבעלי החנויות להתאגד ולפתוח חנויות דומות לשופרסל, שם.

כינוי זה חזר ונשמע גם בדברי נציגי התאחדות הסוחרים, בכתבות העיתונים שתיארו את פתיחתם של סופרמרקטים, ואף בדבריהם של פקידי משרד המסחר. לרוב שימש הכינוי 'ענק' כדי להדגיש את עוצמתו הדורסנית של הסופרמרקט ולהזהיר כי ידרוש ציבור גדול של חנוונים קשי יום.¹⁵ נוסף על הדימוי השלילי, ההתייחסות של זילביגר הייתה בעיקר לשטחו הגדול של הסופרמרקט; זו הייתה תופעה לא מוכרת בישראל, והיא הועתקה מהדגם הקמעונאי האמריקני. עשרות הסופרמרקטים שנפתחו בארץ בעקבותיו השתרעו על שטחי מכירה ואחסון גדולים, ואלה הלכו והתרחבו בשנות השישים. שטח החנות לא היה המאפיין היחיד של דגם המסחר החדש, ועל כן יש להבהיר בקצרה מה היו מאפייניו של דגם הסופרמרקט. הסופרמרקט, כמוסד מסחרי-קמעונאי, נולד בארצות הברית. החנות הראשונה – King Kullen – נפתחה בלונג איילנד ב-1930, ושמה היה פרפרזה על שם הסרט 'קינג קונג', האיכון הקולנועי של התקופה.¹⁶ זו הייתה חנות ענקית, והקנייה בה הייתה על טהרת השירות העצמי. אלפי המרכולים שהוקמו בעקבותיה מוקמו לרוב מחוץ למרכזי ערים והציגו מגוון גדול של סחורות, בדרך כלל במחירים נמוכים מאלה שבחנויות העירוניות. ספרות המחקר נוטה לשרטט את התפתחות הסופרמרקט כשילוב של שתי תפיסות קמעונאות חדשות, שהתפתחו בשנים 1900-1930. התפיסה הראשונה קושרה לטכניקת המכירה באמצעות השירות העצמי. להבדיל מחנויות המכולת המסורתיות, שהלקוח חיכה בהן למוכר שיביא לו את מבוקשו, בחנויות החדשות נעו קונים לאורך מדפים של מוצרים בנתיב חד-סטרי ובסופו שילמו. שיטה זו פותחה ושוכללה בהרחבה.¹⁷ השיטה התבססה בין היתר על רקע העלייה בשכר העבודה, שהביאה לעליית מחירים ולחיפוש חלופות זולות. במהרה נעשתה שיטת השירות העצמי לשיטה הרווחת בארצות הברית.¹⁸ החידוש השני בקמעונאות המזון היה המעבר מחנות מכולת אחת לרשת חנויות (Chain Stores) בשם אחד. חנויות אלה הציגו שינויים בעיצוב החנות ובטכניקות המכירה

15 ז"א, 'השרשרת – תגובה לסופרמרקט', ביטליון מרכז המכולת, 7 (ספטמבר 1958), עמ' 9; יצחק שלסקי, 'מושג שהתרוקן מתוכנו', שם, עמ' 17-18.

16 Max Zimmerman, *The Super Market: A Revolution in Distribution*, McGraw Hill Book Company, New York 1955; Frank Charvat, *Supermarketing*, McMillan, New York 1971; Rom Markin, *The Supermarkets: An Analysis of Growth, Development and Change*, Washington State University Press, Pullman, WA 1968; David Appel, 'The Supermarket: Early Development of an Institutional Innovation', *Journal of Retailing*, 48 (1972), pp. 39-53; James Mayo, *The American Grocery Store*, Greenwood Press, Westport CT 1993.

17 העקרונות הבסיסיים היו עיצוב החנות באופן שעודד תנועה של הצרכנים בחלל, סידור המוצרים באופן שאפשר לצרכנים להשוות את כל הסחורה ומערכת של בדיקה ותיעוד של קניות הצרכנים, שמוקמה ביציאה.

18 Gareth Shaw, Louise Curth, and Andrew Alexander, 'Selling Self Service and the Supermarket: The Americanization of Food Retailing in Britain, 1945-1960', *Business History*, 46 (2004), p. 571.

שלהן, מערכת מסחר והפצה אחת שאפשרה קניות מרוכזות, קיצור שרשרת הגופים המתווכים והוזלת עלויות. רשתות ידועות בארצות הברית הביאו לתקינה של חנות המזון ושל שיטות הניהול שלה. הרשתות השתמשו בעקרונות טיילוריסטיים להגדלת המכירות.¹⁹ הסופרמרקט עלה כשיטת מסחר מועדפת גם בשל ירידת כוח הקנייה בשפל הכלכלי של תחילת שנות השלושים. בשנים אלה גבר הצורך למכור בזול ולשמור על מחזור מכירות גבוה לנוכח מצבם הכספי הקשה של הצרכנים והיצרנים כאחד.²⁰ ההיגיון הכלכלי היה כי הסופרמרקט קונה מהיצרנים כמות גדולה של סחורות וכך מוזיל את העלויות לפרט, מוכר לצרכן ברווח נמוך יחסית ומבטיח מחזור מכירות גדול. שיטה זו קבעה את גודל שטח החנות, הרכיב העיקרי שבידל את הסופרמרקט מחנויות השירות העצמי. הקשרים היסטוריים אחרים לביסוסו של הסופרמרקט היו הגירה פנימית מאזורים חקלאיים לערים ואפשרויות הניוד המתרבות של הצרכנים בשל העלייה הניכרת במספר בעלי המכוניות הפרטיות.²¹ מוסד הסופרמרקט התבסס בארצות הברית בשנות הגאות הכלכלית שלאחר מלחמת העולם השנייה; ב-1957 הוגדרו 68 אחוזים מהחנויות לממכר מזון סופרמרקטים.²² תהליך זה לווה בירידת קרנן של המכולות ובירידה דרמטית במספרן. מגמה זו שיקפה תהליכים מואצים של פרוור, שפע כלכלי ועלייה ברמת ההכנסה, שאפשרה צריכה מוגברת.²³ רשת הסופרמרקטים האמריקנית הידועה A&P והתפוצה הנרחבת של סניפיה ברחבי ארצות הברית באותן שנים סימלו את המגמה הזאת.

לאחר המלחמה הגיע הסופרמרקט גם למדינות מערב אירופה.²⁴ תהליך זה היה פרי יוזמה פרטית, אמריקנית או מקומית, לעתים בעידוד נמרץ של השלטונות האמריקניים, שראו בסופרמרקט דוגמה וביטוי לשפע, לעיילות ולדרך החיים האמריקנית, על רקע המלחמה

19 הטיילורזים (Taylorism) הוא דוקטרינת ניהול עבודה אשר מקורה בארצות הברית ואשר קנתה אחיזה ברחבי העולם. בין עיקריה דגש על ויסות תנועה ועל שימוש מדויק בזמן, כדי לייצל ייצור וצריכה: Stephen P. Waring, *Taylorism Transformed: Scientific Management Theory since 1945*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1991.

20 המחירים של התוצרת החקלאית היו בשפל וכוח האדם היה זול, ולכן ההשקעה בפתיחת סופרמרקט הייתה נמוכה יחסית.

21 אחד ממאפייני הסופרמרקט היה מגרשי חניה שהקיפו אותו, ראו: Appel, 'The Supermarket: Early Development', pp. 40-43.

22 בתקופה זו עלה מספר הסופרמרקטים בארצות הברית בכ-300 אחוזים, מ-10,750 לפני המלחמה ליותר מ-33,000 באמצע שנות השישים. מחזור המכירות השנתי הממוצע של כל סופרמרקט עלה מ-500,000 דולר לשני מיליון. מספר הפרטים הממוצע עלה מ-3,000 ל-9,000. ראו: Ibid., p. 49.

23 Rachel Bowlby, *Carried Away – The Invention of Modern Shopping*, Columbia University Press, New York 2001, pp. 135-166.

24 סופרמרקטים החלו להיפתח במערב אירופה בשנות החמישים, קודם כול באנגליה, באיטליה ובצרפת. תהליך זה הואץ בעיקר בשנות השישים: טוני ג'דט, *אחרי המלחמה – תולדות אירופה מאז 1945*, מאנגס, ירושלים 2009, עמ' 409. ראו גם: Alessandra Tessari and Andrew Godley, 'Made in Italy. Made in Britain. Quality, Brands and Innovation in the European Poultry Market, 1950-1980', *Business History*, 56, 7 (2014), pp. 1057-1083.

הקרה.²⁵ הסופרמרקט, כחידוש, טכנולוגיה ומוסד חדש שניטע בתרבות האמריקנית-צרכנית, סימל את חדירתה של תרבות זו לתרבויות מקומיות, והתגובות אליה, לחיוב ולשלילה, חרגו לעתים מהתחום המסחרי המצומצם וגלשו לתחומים פוליטיים ותרבותיים.²⁶ גם בישראל, הקמת הסופרמרקט האמריקני והתבססותו לא הצטמצמו להיבטים כלכליים אלא הציפו סוגיות תרבותיות ולאומיות.

להקמת הסופרמרקט בישראל קדם תהליך של תכנון, גיוס כספים ובנייה. יזם הסופרמרקטים הראשון היה בן ציון בן-חיים; ב-1956 הוא החל לנסות לממש את חזונו באמצעות יצירת קשר עם ארגון משווקי המזון – ה-FMI (Food Marketing Institute), שאיגד סופרמרקטים יהודיים בצפון אמריקה. בן-חיים גם פנה לשר המסחר והתעשייה פנחס ספיר, וזה קישר אותו לאברהם פיינברג, מנהל במשרדו, אמריקני במוצאו. פיינברג, בן-חיים ושותף שלישי – יחיאל הורדס, מהנדס תעשייה ממשרד הבריאות, הקימו בדצמבר 1956 את חברת שופרסל;²⁷ מטרתם הייתה להקים בישראל רשת מזון בשירות עצמי. שלושת היזמים יצאו לארצות הברית, נפגשו עם עשרות משקיעים פוטנציאליים, בעיקר יהודים בעלי סופרמרקטים. בסופו של הסיור הצליחו לגייס כעשרה משקיעים, וכל אחד מהם הסכים להשקיע במיזם 25 אלף דולר. כששבו לישראל, קישר דוד בן-גוריון ביניהם ליושב ראש הבונדס בקנדה ברטרם לוב, איש עסקים יהודי ופעיל במגזר הציוני, בעליה של רשת סופרמרקטים גדולה בארצו, שהתעניין גם בהקמת סופרמרקטים בישראל. המפגש הוליד את הקבוצה הקנדית שמימנה את רשת שופרסל.²⁸

Shane Hamilton, 'Supermarket USA Confronts State Socialism: Airlifting the Technopolitics of Industrial Food Distribution into Cold War Yugoslavia', in: Oldenziel and Zachmann (eds.), *Cold War Kitchen*, pp. 137-159

26 ראו לדוגמה: Scarpellini, 'Shopping American-Style'; Shaw, Curth, and Alexander, 'Selling Self Service and the Supermarket', pp. 568-582; Gareth Shaw, 'Transferring a Retail Innovation: The Early Stages of Supermarket Development in Post-War Britain', *Economic History Yearbook*, 46 (2005), pp. 57-70; Hamilton, 'Supermarket USA Confronts State Socialism', pp. 137-159; Peter Atkins, 'Born-in-the-city: The Supermarket in Germany', in: Peter Lummel Atkins and Derek Oddy (eds.), *Food and the City in Europe since 1800*, Aldershot, Ashgate 2007, pp. 165-176; Victoria de Grazia, 'Changing Consumption Regimes in Europe 1930-1970: Comparative Perspectives on the Distribution Problem', in: Susan Strasser, Charles McGovern, and Matthias Judt (eds.), *Getting and Spending – European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge and New York 1998, pp. 59-83

27 השם נגזר מהביטוי הארמי 'שופרא דשופרא', שפירושו: האיכותי ביותר. סמליל החברה היה איור של סלסילת מזון.

28 קיימת גרסה אחרת לפתיחת הסופרמרקט, ולפיה פיינברג והורדס היו היזמים הראשוניים, אבל גם קיבוץ נאות מרדכי היה מעורב בקבוצת המשקיעים, עד שאולץ לפרוש מהמיזם בשל טענת חברת העובדים וקיבוצים אחרים כי העסק מנוגד לעקרונות הקיבוץ, ראו: [מחבר לא ידוע], 'בלי

לוב התייצב בראש הקבוצה והשקיע במיזם חצי מיליון דולר. הוא האמין כי הסופרמרקט יחולל שינוי מבורך בדרכי השיווק של המערכת הקמעונאית המיושנת בישראל ויביא להורדת מחירים ולשיפור טיב התוצרת. הוא הכריז על מעלותיו של הסופרמרקט: 'מרפא לרגליה ולעצביה של עקרת הבית [...]. את כל הדרוש למשק ביתה תשיג בסופרמרקט, באווירה של מיזוג אוויר וללא עמידה בתור, כשהיא בוחרת את המוצרים, עטופים וארוזים ושקולים מראש'.²⁹ לוב גילם דמות של איש עסקים תכליתי ותועלתן: הוא הכריז כי בא להרוויח מהמיזם וכן כי לשם כך הוא מתעתד לרכוש כמויות גדולות של סחורה, וכך למכור בזול ובכל זאת לצבור רווחים; בכך ביטא את אחד מעקרונות המסחר שבבסיס הדגם העסקי של הסופרמרקט.

תכניתו של לוב ב-1957 הייתה לפתוח בשלב ראשון שלושה סניפים של הרשת. הוא דחה הצעה של חוגי ההסתדרות להקמת סופרמרקט משותף שיתבסס על שוויון בניהול, בטענה כי תחרות חופשית ביניהם תביא 'ברכה לציבור ולכלכלת המדינה'. משנתו הכלכלית זכתה לדבריו לאוזן קשבת גם אצל ספיר. ואכן, במשרד ראו בהבאתו של הסופרמרקט צעד חיובי ורצוי למשק ועודדו אותו בשל הרצון לייעל את שוק המזון ולבצע בו תהליכי מודרניזציה. האמצעים להשגת יעדים אלה היו כרוכים לדעת אנשי המשרד בשיפור שיטות הניהול ורמת הגהות בחנויות, וכן הקטנת הוצאות התיווך בין היצרן והיבואן ובין הצרכן שתוזיל מחירים. ספיר ופקידיו הבכירים המנכ"לים צבי צור, מנחם גלבוץ ומנהל המחלקה לסחר פנים נתן ביין הביעו את תמיכתם ברעיון דרך מתן הלוואה ורישיונות.³⁰ ספיר עצמו השתתף ערב פתיחת הסופרמרקט במסיבת עיתונאים עם המשקיעים. באירוע הוא בירך על התכניות לפתוח סניפים נוספים וציין כי יש לראות בפתיחה התקדמות והתפתחות טבעית שאין לעצור בעדה.³¹ תמיכתו במיזם עוררה עליו את זעמם של הסוחרים, ומקצתם כינו את הסופרמרקט 'ספיר-מרקט'. ביין תמך ביבוא הסופרמרקט³² והביע את עמדתו בשורת מאמרים.³³ במאמרים הוא ציין את יתרונות הסופרמרקט וההשפעות החיוביות הצפויות על מבנה השיווק והמכירה בישראל.

את תמיכת הממסד במיזם יש להסביר בהקשר ההיסטורי של כלכלת ישראל באותן שנים. במשק ניכרו סימני צמיחה לאחר שנים של הגבלות חמורות על הצריכה הפרטית,

מתווכים', דבר, 18.10.1957; 'התפתחות התוכניות להקמת שוק ענק (סופרמרקט)', עמ' 2, אה"ע, IV-104/1125/2/141.

29 [מחבר לא ידוע], 'דוב לוב - איש "הסופרמרקט"', דבר, 28.11.1957, עמ' 2.

30 ספיר מסר כי משרדו נתן הלוואה בסך 135,700 ל"י לחברה הקבלנית לבניית הבניין שנמצא בו הסופרמרקט. נוסף על כך, מרכז ההשקעות אישר לשופרסל מעמד של מפעל מאושר, והדבר הקנה לה הטבות מס, ראו: אליצור, 'השר ספיר: לא ניתן הלוואה להקמת סופרמרקט שני', מעריב, 1.9.1958, עמ' 7.

31 [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט יפתח בעוד 10 ימים', הפקר, 17.8.1958, עמ' 5.

32 ביין במכתב לבעלי שופרסל מ-29.8.1958, א"מ, גל-5939/7.

33 עוד ב-1957 פרסם ביין שלושה מאמרים בשם 'התמורה במבנה השיווק בארצות הברית', המשק העולמי, 2, 3, 5, בארכיונים 15.11.1957, 27.10.1957, 15.12.1957.

שנות הצנע, שאופיינו בקיצוב מוצרי מזון וסחורות אחרות. משהסתיימה מדיניות הקיצוב, מ־1957 וביתר שאת מ־1958, צמחה כלכלת ישראל צמיחה מרשימה.³⁴ שנת 1958 הוכרזה 'שנת השיא' של הצריכה הפרטית, בייחוד בכל הנוגע לצריכת המזון.³⁵ הסרת הפיקוח על כמה סחורות הביאה לשפע של סחורות. צעד זה לוה בגידול של מספר חנויות המכולת ובפתיחת חנויות מיוחדות כמו מעדניות וקונדיטוריות.³⁶ פתיחתו של הסופרמרקט ובניית מגדל המגורים התל-אביבי הראשון, שהתנוסס מעליו ואכלסו אותו דיירים אמידים,³⁷ העידו על הגברת ההשפעה הבין-לאומית, ובעיקר האמריקנית, על ישראל. הסופרמרקט, כמו מגדל המגורים,³⁸ היו תוצרים מודרניים שסימלו בעיני הישראלים איכות חיים, שפע ומותרות. בו בזמן הם עוררו בשיח הציבורי תהיות אשר לכיוון ההתפתחות של ישראל בכלכלה ובתרבות, שנתפס כמתרחק מהערכים המסורתיים אשר עליהם הושתתה החברה. תהיות אלו באו לידי ביטוי גם בדיונים הציבוריים הערים אשר התחוללו בנושא פתיחתו של הסופרמרקט.

הפולמוס על הסופרמרקט, 1957-1959

כחודשיים לאחר שנפתח הסופרמרקט בבן יהודה הגיעה לוועדת הכלכלה של הכנסת משלחת של נציגי הסוחרים כדי להתלונן, להפציר ולתבוע הקפאת פתיחת סופרמרקטים למשך שנתיים. הדיון היה סוער, הנציגים שבו והתריעו על נישולם של אלפי חנוונים, על אי-התאמתו של הדגם לתנאי הארץ, על מדיניות המחירים שלו. הם שטחו שורת טיעונים בשם ציבור, שעל פי דבריהם הרגיש זנוח, כועס ונבגד. אחד הנציגים טען כי לוב מייצג תרבות זרה שמציפה את תוצריה המיותרים בחברה.³⁹

34 את השיפור במצב הכלכלי אפשר לתלות בכמה גורמים: השקעות של הממשלה בפיתוח תעשייה, האטה בקצב ההגירה, זרם הסחורות והסכם השילומים עם גרמניה. על רקע כל אלה החלה הממשלה בנסיונות לבצע שינויים במשק, ובהם ליברליזציה בענפים רבים כמו ענף המזון ושוק הרכב.

35 ישראל שפן, 'מגמות בצריכה', **צרכנות שיתופית**, 21.5.1959, עמ' 26-27. על פי המאמר, ההסבר לצריכת המזון המוגברת נעוץ בשכבות צרכנים חדשות. ראו גם: צידרוביץ, 'הצריכה הפרטית - גידולה והרכבה', **המשק השיתופי**, 12, 16.6.1960, עמ' 7.

36 מזכיר התאחדות הסוחרים העיד על צריכת מוצרי מזון חדשים מ־13.9.1959, א"מ, גל-6047/4.

37 על תכנון חנות השופרסל והבניין בכללותו הופקד האדריכל נחום זולוטוב, והוא נשלח לשווייץ להתרשם מצורת הבנייה והעיצוב של הסופרמרקט, ראו: דביר, 'בבן יהודה ייסדתי את תרבות הצריכה הישראלית', **הארץ**, 22.4.2010; טולה עמיר, **נחום זולוטוב - אדריכל ומתכנן ערים**, אמה, תל אביב 2011.

38 באותה העת החלו לבנות את בניין אל על בתל אביב, גם הוא רב-קומות, לעומת הרוב של הבניינים בני שלוש או ארבע הקומות בעיר, וכן תוכננו התכניות הראשונות לבניית מגדל שלום מאיר, שהוקם ב־1965, ראו: יוסי קליין, **האמריקניזציה של תל אביב: פרשת הריסתה של הגימנסיה העברית "הרצליה" לטובת הקמת גורד-השחקים הישראלי הראשון "מגדל שלום מאיר" (1959-1966)**, כרמל, ירושלים 2011.

39 פרוטוקול ד/2 מישיבת ועדת הכלכלה, 28.10.1958, מס' 3145, א"מ, כ-116/8, עמ' 5.

ככל שמיזם הסופרמרקט קרם עור וגידים, כן התעצם הפולמוס הציבורי בעניינו. הפולמוס הגיע לנקודת רתיחה במחצית השנייה של 1958 ונגע לשאלות מהותיות על אודות צבינו 'הנכון' של המסחר בארץ, תפיסות צרכנות ופתיחותה של החברה הישראלית לדגמים חיצוניים, והדיו נשמעו לפחות עד לתחילת שנות השישים.

בדיון הפומבי השתתפו כל הגורמים, הגופים והקבוצות שהיו מעורבים בקמעונאות המזון: (1) התאחדות הסוחרים הכללית – זו איגדה את רוב בעלי חנויות המכולת, הירקות והסדקית, ייצגה כ־75 אחוזים מחנויות המזון בארץ וכ־10,000 בעלי עסקים קטנים וזכתה לתמיכה פוליטית ממפלגת הציונים הכלליים. בראשה עמדו חברי הכנסת שלמה פרלשטיין ודוד שיפמן. הצטרף אליה גוף קטן יותר – מרכז בעלי המכולת; (2) ברית הקואופרציה הצרכנית (בראשות ישראל שפן) – זרוע של הסתדרות העובדים בישראל. זו הורכבה מחברי הקואופרציה ומאגודות צרכנים רבות שקיימו ותפעלו עשרות רבות של צרכניות למזכר מזון, אשר היו כ־22 אחוזים מכלל חנויות המזון בישראל (בבעלות הברית היו גם חנויות ובתי הכול-בו של המשביר); (3) הממסד הממשלתי, ובעיקר משרד המסחר והתעשייה, שתפקידו היה לווסת את המסחר;⁴⁰ (4) בעלי רשת שופרסל וכן איגודי הצרכנים. כאמור, כולם השמיעו את קולם בוויכוח.⁴¹

לכל אחד מהסוכנים היו דעות, השגות או דברי שבח, על יבוא הסופרמרקט. בראש מחנה השוללים עמדו כמובן נציגי התאחדות הסוחרים הכללית והסוחרים, שהביעו, עד 1961, עמדה נחרצת ולוחמנית נגד הסופרמרקט. הם ניסו לפעול בכמה זירות: בהפגנות רחוב, בעיתונים ובשתדלנות נמרצת במסדרונות הכנסת והממשלה. הם דרשו להקפיא את פתיחתם של סופרמרקטים חדשים, להסדיר בחוק פתיחת חנויות בענפי המזון וכן להסדיר תמיכה ממשלתית בהקמת רשת חנויות מכולת.⁴² טיעוני הסוחרים היו מגוונים, ובכללם טיעונים חברתיים, כלכליים ותרבותיים. הסוחרים טענו כי הקמת הסופרמרקט היא בעיה חמורה וכי היא עלולה לאיים על קיום המסחר הפרטי ולהביא ל'חיסולו ההדרגתי וההחלטי של מעמד שלם במדינה'.⁴³ הסוחרים התייחסו ל־10,000 משפחות (כ־30,000 איש), ובהן ותיקים, עולים ומשוקמי מלחמות, שגילים הממוצע נע בין ארבעים לשישים שנה. טענתם הייתה: 'סופרמרקט אחד בולע פדיון ל־100 חנויות מכולת'.⁴⁴ ההתאחדות הדגישה את התוצאות החברתיות של פתיחת הסופרמרקטים. הטענה הייתה כי הסוחרים – רבים מהם

40 משרד המסחר והתעשייה היה הגוף המפקח בעל הסמכות לאשר ייבוא חומרי מזון, לתת היתרים לעסקים חדשים, רישיונות עסק וכדומה.

41 כמה ארגונים התיימרו לייצג את הצרכנים: מקצתם מטעם ההסתדרות (המדור להגנת הצרכן) ואחרים לא מפלגתיים (המכון לדרכי הגינות או איגוד הצרכנים בישראל). השפעתם של רוב הגופים האלה על ציבור הצרכנים הייתה מוגבלת.

42 ידיעון לחברי התאחדות הסוחרים בתל אביב-יפו, נובמבר 1958. כך גם במכתב משיפמן לוועדת הכלכלה מ־27.8.1958, א"מ, גל-6047/4.

43 שם; רוזנבוים, 'מלחמתנו נגד הסופרמרקט', ביטלון מרכז המכולת, 7 (ספטמבר 1958), עמ' 3.

44 פרוטוקול ד' 2/ משיבת ועדת הכלכלה, 28.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 7.

אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, אחדים נכים בתמיכת משרד הביטחון לאחר פציעות בשירותם והצבאי – יידרדרו חברתית ויהיו לנתמכי סעד.⁴⁵ טיעונים חברתיים מסוג זה נועדו לגייס את דעת הקהל וללחוץ על הממשלה. הסוחרים שילבו בטיעוניהם נימוקים של שותפות חברתית ולאומית בסיפר של מתח חברתי. החנוונים הוצגו כמעוטי יכולת, אזרחים מקומיים 'חלשים' מול אמריקני 'חזק', שמאבקם ב'ענק' דורסני ומנשל אבוד מראש.⁴⁶ על פי סיפר זה, לא רק הסוחרים היו עתידים להיפגע, אלא גם הצרכן, שלא יוכל לקנות בהקפה – שיטת התשלום הרווחת בחנות המכולת – אלא רק בתשלום במזומנים, כנהוג בסופרמרקט.⁴⁷ נציגי הסוחרים לא הבלטו בפולמוס את זהות מעמדם הזעיר בורגני,⁴⁸ מן הסתם בשל החשש שמא לא יתקבל הדבר בעין יפה בזירה הציבורית, שלא מרבים להשתמש בה במונחי מעמדות אלא אם כן מדובר במעמד הפועלים, שזכה ליוקרה תרבותית בשיח הציבורי. טשטוש השייכות למעמד נבע אולי גם מהרצון לצייר את הפולמוס בתור סוגיה חברתית לאומית, ולא בתור עניין מפלגתי או מגזרי: כאמור, התאחדות הסוחרים הייתה מקושרת למפלגת הציונים הכלליים ומזוהה עמה.

הסוחרים נקטו גם רטוריקה של שותפות לאומית וטענו כי רבים מהחנוונים שייפגעו הם עולים חדשים וחיילים משוחררים, וכך תימנע גם קליטת עלייה. להדגשת ההתנגדות נטען כי הסופרמרקט הוא יציר של איל הון אמריקני, קפיטליסט גלוי שכל מטרתו רווח, ולא צמיחת המפעל הלאומי.⁴⁹ הסוחרים העלו גם טיעונים כלכליים וטענו כי ההבטחות של הסופרמרקט להוזלת המחירים אינן אלא אחיזת עיניים, אסטרטגיית מכירות שקרית: רובם של המצרכים נמכרים ביוקר.⁵⁰ עוד גרסו כי לא תיתכן הוזלה ניכרת משום שבשיראל אי אפשר לקנות ישירות מהיצרן החקלאי בשל כוחם של הגופים המתווכחים, כגון תנובה; וכי הרווח של הסופרמרקט לא יכול להיות קטן מזה של חנות המכולת, שמשפחת הבעלים עובדת בה זמן כפול מהעובד השכיר ובלא תנאים סוציאליים.⁵¹

כחלק מהטיעונים הכלכליים פנו הסוחרים ליצרנים בבקשה שלא יספקו לסופרמרקטים תוצרת מתחת למחיר הקרן.⁵² ואכן, כמה מהיצרנים, ובראשם חברת אסם, נאבקו במדיניות המחירים של שופרסל ואיימו להפסיק את המכירה לרשת, אולם בלחץ משרד המסחר

45 שם, עמ' 8.

46 שם, עמ' 4.

47 נהרי, 'הסופרמרקט מול המסחר הקמעוני', הַבָּקָר, 2.9.1958, עמ' 3.

48 את הטיעון המעמדי אפשר למצוא לעתים בדברי הסוחרים, ראו: פרוטוקול ד/2 משיבת ועדת הכלכלה, 28.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 5.

49 כך לדברי פרנקל, נציג הסוחרים, שם, עמ' 5.

50 רוזנבוים, 'מלחמתנו נגד הסופרמרקט', עמ' 3; נהרי, 'הסופרמרקט מול המסחר הקמעוני', עמ' 3; בן גרשון, 'מדוע מתנגד ציבור הסוחרים לסופרמרקט', הַבָּקָר, עמ' 3; חבר הכנסת פרלשטיין בוועדת הכלכלה, 21.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 7-8.

51 שיפמן, 'נגד הסופרמרקט', עמ' 3.

52 'פנייה ליצרנים', ביטליון מרכז המכולת, 7 (ספטמבר 1958), עמ' 13.

הוסר האיום, ומדיניות המחירים לא שונתה. לפי טענה אחרת, שאפשר לתייגה ככלכלית, הסופרמרקט יעודד צריכה מופרזת ולא מותאמת לתנאי הארץ.

הטענה הייתה כי הסופרמרקט אינו מתאים לתנאי הארץ. כך נטען כי לעקרת הבית הישראלית (שלא כמו זו שבארצות הברית) אין מכונית פרטית לנסוע בה לסופרמרקט; כי אין לה מקרר גדול כדי לאחסן את המוצרים הרבים שהסופרמרקט מציע; וכי 'תנאי הארץ שלנו אינם תנאי אמריקה!' ⁵³ לצד טיעונים אלו, הסוחרים הקפידו להזכיר את ארצות הברית דווקא כמקום בר השוואה בכל הקשור לגורל העגום הצפוי לבעלי חנויות המכולת. הם תיארו את מצבם הקשה של החנוונים בארצות הברית, ⁵⁴ כאות מבשר רעות לעתיד.

בתגובה לדברים פיינברג הבטיח כי אין בכוונתם להתחרות בחנויות המכולת או בצרכניות, ואילו שותפו לוב הצהיר כי התחרות רק תיטיב עם כל הגורמים. פיינברג הודיע כי הסופרמרקט יוכל להוריד את מחירי המצרכים ולשפר את דרכי שיווק המזון, את הפצתו ואת נוחות הקניה. ⁵⁵ את מדיניות המחירים הם הסבירו במחזור הקניות הגדול של החנות, המאפשר הוזלת מחירים. שניהם התייחסו בשוויון נפש ואף בזלזול למחאות והפגנות החנוונים. פיינברג אף קרא תיגר על מבנה המשק ('נביא להרס של תנובה ושל המשביר המרכזי'), ובהופעתו לפני מפלגת הציונים הכלליים מתח ביקורת נוקבת על הסוחרים ועל נציגי המפלגה אשר אמורה לייצג עקרונות של חופש מסחר. ⁵⁶ הוא גם דחה את הטענה כי הסופרמרקט האמריקני אינו מתאים לתנאי ישראל. אמנם הוא הכיר בהבדלים בין הארצות, אך פטר אותם בכך שהמכנה המשותף זהה: צריכת מזון איכותי ובמחיר טוב. ⁵⁷

פיינברג ולוב השתמשו בטיעונים מעולם הצרכנות שהיו גם מגדריים. הם העלו על נס את 'טובת הצרכן', ולרוב הייתה הכוונה לעקרת הבית. זו, כך טענו, תזכה לנוחות ושפע, למחירים נמוכים ולריכוז של כל סוגי המזון תחת קורת גג אחת ללא צורך לכתת את רגליה בין חנויות. הם הדגישו את נוחות הקנייה בזכות עגלת קניות, מערכת מיזוג, מוזיקת רקע ערבה וקופות רושמות המקצרות את התורים. בזכות כל אלה היה מעשה הקנייה לדבריהם 'חוויית צריכה חדשה'.

נציגי הסוחרים לא הסתפקו בביקורת על יזמי הסופרמרקט ותקפו את הממשלה, ובעיקר את ספיר, בעיתונים ובוועדת הכלכלה, על הסיוע שנתנה הממשלה ליזמים. ⁵⁸ הסוחרים

53 בן גרשון, 'מדוע מתנגד ציבור הסוחרים לסופרמרקט', עמ' 4.

54 שיפמן, 'אנחנו לא נתחסל - ה"סופרמרקט" לא יקום!', יוזמה - הד המסחר בישראל (אוקטובר 1957), עמ' 3.

55 [מחבר לא ידוע], 'חנווני בעל אלף הזרועות', דבר, 5.9.1958, עמ' 11.

56 [מחבר לא ידוע], 'מנהל "סופרמרקט" מבטיח להרוס את "תנובה" ו"המשביר"', על המשמר, 10.1.1958, עמ' 10. לאחר האירוע שלח פיינברג מכתב הבהרה והתנער מהדברים. מכתבו של פיינברג מ-20.1.1958, אה"ע, IV-104-1125-2-141.

57 צינורות שיווק למוצרי צריכה, המרכז הישראלי לניהול ליד המכון לפיריון העבודה והייצור, יוני 1959, עמ' 42.

58 [מחבר לא ידוע], 'מחריף סכסוך ה"סופרמרקט"', הַבֶּקֶר, 14.10.1958, עמ' 6. ביטוי לזעם של הסוחרים נגד הממשלה השתקף בהפגנות שקראו בהן קריאות נגד ספיר, הממשלה וכן נגד השוטרים.

טענו כי הממסד פוגע במטרות הלאומיות של מסחר תקין באמצעות העדפתם של הגופים הגדולים כמו ההסתדרות ואילי הון דוגמת לוב. עוד האשימו כי פעילות הממסד נגדם היא מדיניות מכוונת ומתוכננת. בעיתון **הבקר**, ששימש במה מרכזית של הסוחרים, נכתב כי יש להאשים לא את 'אותו יהודי מחו"ל, שבא להשקיע את הדולרים שלו' אלא את מדיניות הממשלה, העוינת את הסוחרים.⁵⁹ הסוחרים טענו גם כי תמיכתו של הממסד בתכניתה של ברית הקואופרציה להחליף את הצרכניות שבבעלותה בסופרמרקטים תביא לחיסולן של החנויות הקטנות וליצירת מעמד מונופוליסטי לברית, זאת בזכות קרבתה לכמה מגופי הייצור הנהנים מתמיכה ממסדית וממונופול.⁶⁰

ספיר ופקידיו ניסו להפריך את טענות הסוחרים. הם הכחישו את התחזית הקודרת של נישול החנונים ותיארוה כניסיון הפחדה. ספיר הקפיד להדגיש כי הסופרמרקט איננו אלא ניסיון וכי לא היה בכוחו למנוע מיזמים פרטיים לפתוח עסקים.⁶¹ הוא ניסה להפיג את החששות וחזר על רצונו ועל נכונותו לעזור כספית להתאגדויות סוחרים להקמת רשת חנויות.⁶² המסר שלו היה כי לא העדיף את הסופרמרקט אלא שכל רצונו היה שיפור קמעונאות המזון. כדי להדגיש מסר זה הכריז כי לא יעניק סיוע כספי להקמת סניפים נוספים של שופרסל.⁶³ בעמדתו ובפעולותיו של משרד המסחר אפשר לראות גם ניסיון להשיג שליטה על מסחר המזון. מסחר זה היה לא מאורגן, והשתתפו בו אלפי חנויות מכולת וחנויות ירקות, מקצתן היו רשומות ואחרות פעלו בלא רישיון, בעיקר רוכלים ובעלי דוכנים בשווקים. המשרד לא הצליח לאכוף את מרותו בתחום. דווקא יבוא הסופרמרקט והסערה שחולל אפשרו למשרד לנסות לארגן את משק מסחר המזון ולהשיג אחיזה בוויסות משק זה, למשל באמצעות הענקת הלוואות למכולות על פי תנאים שהכתיב.⁶⁴ כך, מצד אחד עידוד הסופרמרקט היה חלק מתהליכי ליברליזציה ועידוד יוזמה קפיטליסטית, ומצד אחר – יוזמה פרטית זו העניקה לממסד אפשרויות רחבות יותר לאכיפת סמכותו.

תהליך דומה התרחש גם בקרב הסוחרים, שבתגובה לפתיחת הסופרמרקט פתחו בצעדים לפתיחת רשת חנויות שרשרת שיהיו גוף מתחרה לו, כלומר הם בחרו לקדם שיטת

59 ר' הצבי, 'צרכניות, סופרמרקט ומשרד המסחר', **הבקר**, 9.9.1958, עמ' 3.

60 ל' שמעוני, 'לבדק הבית – לקראת ועידת הקואופרציה הצרכנית', **המשק השיתופי**, 25.12.1958, עמ' 483.

61 בממסד היו מי שציידו בהקמת רשתות חנויות מכולת ופיתוח צרכניות בשירות עצמי, ראו: י' בך, 'דו"ח שירות עצמי וסופרמרקט במסחר המזון הקמעונאי: סיכום סיור במערב אירופה, 1957', א"מ, גל-5939/7.

62 משרד המסחר עזר להתאגדויות אלה והקציב להן סכום של שני מיליון ל"י כדי לשפץ את המכולות שהתארגנו ברשת.

63 אליצור, 'השר ספיר: לא ניתן הלוואה להקמת סופרמרקט שני', **מעריב**, 1.9.1958, עמ' 3.

64 המשרד ניסה בתחילת שנות השישים לארגן את ענף המסחר במזון באמצעות בחינת קטגוריות חדשות ובדיקת תהליך הרישיון לחנויות המכולת או ניסיונו להסדיר את סוגיית הרוכלים: ועדה לבדיקת משך הרישיון לחנות מכולת ביוני 1961, א"מ, גל-6190/6, או הטיפול ברוכלים, שם, גל-72584/4.

מסחר מיובאת מארצות הברית, שקדמה להמצאת הסופרמרקט: חנויות השרשרת. במילים אחרות, גם הסוחרים אימצו מודרניזציה לצורך רגולציה.⁶⁵ מהלך זה ביטא גם הפנמה של הביקורת שנמתחה עליהם על רמה נמוכה של גהות ושירות ברבות מחנויות המכולת.⁶⁶ רשת החנויות הייתה אמורה להזיל מחירים ולממש סוג של למעלה, ובכך לשפר את רמת התברואה ואת טיב השירות. שתי רשתות חנויות נפתחו ב-1958 בעקבות היוזמה: חן-פלדג ומאה. ביוני 1959 הוכרז חגיגת על פתיחת עשר חנויות השרשרת הראשונות של הרשת.⁶⁷ משרד המסחר תמך בצעד והעניק תמריץ כספי.⁶⁸ העיצוב האחיד של החנות היה אחת מאמות המידה לקבלת הכסף ולהצטרפות לרשת. אמות המידה האחרות כללו שמירה על הגהות, תצוגה מסודרת, לבוש המוכרים, מלאי סחורות גדול, תליית הסמליל של רשת השרשרת ועוד.⁶⁹

שתי הרשתות לא האריכו ימים עקב ניהול לקוי וחוסר יכולת אכיפה של ההחלטות על החנויות. הרשתות אוחדו לרשת אחת – השרשרת, ושנרכשה, פרדוקסלית, על ידי החברה הקנדית בעלת רשת השופרסל. החברה פורקה סופית ב-1961 למרות תמיכת משרד המסחר במיזם.⁷⁰

אחת הטענות נגד הסוחרים הייתה כי ביקורתם אינה הוגנת, בהיותם נציגי מעמד הביניים שהיוזמה החופשית אמורה להיות נר לרגליהם. נטען כי רצונם להגבלת המסחר באמצעות הצרת פעילותה של שופרסל הוא הונאה ובגידה בערכים של אותו מעמד. כך למשל טען חבר הכנסת גרשום שוקן, נציג המפלגה הפרוגרסיבית.⁷¹ הסוחרים טענו בתגובה כי לא קיימת אפשרות אמיתית של דו-קיום בין הסופרמרקט לחנויות המכולת. הם תיארו את הסופרמרקט 'דחפור לחיסול החנווני הקטן'.⁷² דימוי מכני זה שימש גם בטורי דעות בעיתונים. אפילו ספיר השתמש באותו עולם דימויים כאשר השווה⁷³ את מאבק הסוחרים לניסיונות האמנים לחבל במכוונות בתחילת המהפכה התעשייתית באנגליה (התנועה

65 שמעון בן גרשון, 'ומה כעת...?', ביטליון מרכז המכולת, 7 (ספטמבר 1958), עמ' 4; ז"א, 'השרשרת – תגובה לסופרמרקט', עמ' 9.

66 שיפמן בוועדת הכלכלה, פרוטוקול ד/2 משיבת ועדת הכלכלה, 28.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 2.
67 שם, גל-6041/20.

68 25 חנויות מכולת באזור תל אביב הוסבו אז לחנויות שירות עצמי. חנויות אלו היו אמורות לשמש דגם, ראו: שדמי, 'שרשרת שיפורים בחנויות שרשרת', מעריב, 2.12.1958, עמ' 3.

69 'הוראות קבע לבדיקת החנויות המבקשות להצטרף לשרשרת החנויות', א"מ, גל-6041/20.
70 שדמי, 'כיצד נותקה ה"שרשרת"', מעריב, 18.7.1961, עמ' 11. תמיכת משרד המסחר התבטאה בהלוואות לכמאתיים מכולות אשר היו צריכות להיבדק מטעם המשרד. ב-1959 הוגשו 194 בקשות להצטרף לשרשרת.

71 שוקן בוועדת הכלכלה, פרוטוקול ד/2 משיבת ועדת הכלכלה, 28.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 7.

72 שיפמן, 'הסופרמרקט – דחפור לחיסול החנווני הקטן', ידיעות אחרות, ידיעות המשק, 7972, 26.9.1958, עמ' 4.

73 פרוטוקול ד/3 משיבת ועדת הכלכלה, 21.10.1958, א"מ, כ-116/8, עמ' 7.

הלודיסטית) או למלחמתם של העגלונים במכוניות:⁷⁴ כשם שלא הצליחו הפועלים לחבל במכוניות ובקדמה, כך לא יוכלו הסוחרים למנוע את הקדמה שהסופרמרקט מייצגת.⁷⁵ זו הייתה מלחמה אבודה ומיותרת לדעת רבים מכותבי הטורים. הסוחרים, כך נטען, חייבים להסתגל למציאות החדשה, להתיעל באמצעות הקמת רשת חנויות, שיפור רמת הגהות, אדיבות לצרכנים, הוזלת מחירים ועוד. דעה זו הובעה לעתים קרובות בעיתונים, שהייתה הבמה המרכזית לפולמוס, אולם העיתונות שיקפה גם את הדו־ערכיות שעוררה פתיחת הסופרמרקט. רוב הכותבים הבינו את מצוקת בעלי חנויות המכולת. ופרסמו בעיתונים סיפורים מרגשים על חנוונים שאיבדו את מקור פרנסתם. כתבות אלה כאלה פורסמו לרוב בעיתונים שזוהו עם 'המגזר האזרחי' (הבקר, חרות), אך גם בעיתונים שזוהו עם המגזר הפועלי (על המשמר) פורסמו סיפורים דומים בהם הובעה אהדה לסוחרים, עד כדי השוואתם למעמד הפועלים.⁷⁶

במקצת הכתבות נחשב הסופרמרקט מבשר המודרניזציה של הכלכלה הישראלית, גם אם זו כרוכה בקשיים הכרחיים⁷⁷ טיעונים מסוג זה היו נפוצים בעיקר במדורי הכלכלה. ברוב טורי הדעות נותח הפולמוס ניתוח שקול, לרוב בלא התייחסות נרחבת לפן החברתי אלא בדיון בהיבטים כלכליים:⁷⁸ אם יביא הסופרמרקט להוזלת מחירים ולשיפור במצב קמעונאות המזון. כותבי הניתוחים האלה הסיקו מסקנות שונות. הם הפגינו בהם ידע נרחב בדגם הסופרמרקט: מאפייניו ודרכי פעולתו. כמה מהם הביעו התנגדות לסופרמרקט במתכונתו האמריקנית, בנימוק כי ישראל לא הגיעה לרמת ההתפתחות של ארצות מפותחות. אחרים צידדו בו בשל הרצון להצמיד את המשק לרמתן של הארצות המפותחות; לדבריהם, 'מי שמונע את הופעתו, כובל את הקידמה אל הניווט'.⁷⁹

ברוב העיתונים ביקרו את התנהגותם 'המוגזמת' של הסוחרים וחלקו על דרכי פעולתם והתבטאויותיהם. הכותבים הסבירו כי מכירת מצרכי מזון היא מקצוע רציני, שמחייב השכלה והכשרה, וכי אימוץ המודרניזציה בשיווק עתיד להביא תועלת לצרכן והקלה לחנוונים. הם המליצו לסוחרים למנף את פעילות הסופרמרקט, ובמקום לנהל קרבות

74 [מחבר לא ידוע], 'מלחמת הפועלים במכונית', מעריב, 25.8.1958, עמ' 4; להב, 'מרד הסוחרים', עמ' 2.

75 כמה בעלי מכולת וירקנים נכנסו לסופרמרקט ביום פתיחתו וניסו לשבש ולהזיק לפעילותו באמצעות מילוי עגלות במוצרים מן המקררים והשאריתם בפניות החנות כדי שיתקלקלו, ראו: [מחבר לא ידוע], 'החנווני בעל אלף הזרועות', עמ' 21.

76 יהושע גלבוש, 'סופרמרקט – עצבנות שאינה מועילה', מעריב, 29.8.1958, עמ' 5.
77 לצד דעה זו, נטען כי הבאתו של הסופרמרקט לארץ היא דילוג על שלבי ההתפתחות 'הטבעיים' של המשק, ולכן יש ללוות את התהליך בזהירות, כדי למנוע קריסת עסקים קטנים, ראו: שם.

78 היו מאמרים שהשתמשו בטיעון החברתי כנימוק לשלילת הסופרמרקט: [מחבר לא ידוע], 'ה"סופרמרקט": ראשית הסערה', ידיעות אחרונות, 26.8.1958, עמ' 6; [מחבר לא ידוע], 'יומן כלכלי: נפגעי הקידמה', הארץ, 27.8.1958, עמ' 4.

79 שבתי טבת, 'קל וחומר – הסופרמרקט והחנוונים', הארץ, 29.8.1958; [מחבר לא ידוע], 'סופרמארקט' והתאחדות הסוחרים, שם, 29.8.1958, עמ' 4; Melamede, 'Supermarket will', Change Food Trade, Jerusalem Post, 22.8.1958, p. 4.

אבודים לרכז מאמצים בהתמודדות בונה, כמו הקמת התאגדות ושיפור השירותים.⁸⁰ רוב הכתבות צידדו בדו־קיום מסחרי של חנות המכולת לצד הסופרמרקט.

המלצות ברוח זו כמעט לא פורסמו בהפְּקָר ובחרות. שני העיתונים האלה הרבו להבליט את טיעוני הסוחרים ונתנו להם מקום רב לשטוח את טענותיהם.⁸¹ הזדהות זו ניכרה אף בתיאורים באירועי פתיחת הסופרמרקט בבן יהודה.⁸² גם מקצת מדורי הכלכלה בעיתונים אלו נקטו עמדה שלילית בנוגע להתאמתו של הסופרמרקט לארץ.⁸³ לעומתם, בעיתון **על המשמר**, ביטאון מפלגת מפ"ם, תקפו את התאחדות הסוחרים, שהתכחשה לרעיון היוזמה החופשית.⁸⁴ הניתוח הכלכלי בעיתון אחד בכללותו את רעיון פתיחת הסופרמרקט.⁸⁵

כך נוצרה חזית אשר מצדדת בסופרמרקט, ובה מלבד בעלי השופרסל, היו הממסד הממשלתי, כמה מנציגי מפלגות הפועלים ואף אחדים מהעיתונים. לאלה יש להוסיף את נציגי איגוד הצרכנים, שהביעו תמיכה בסופרמרקט.⁸⁶ מולם ניצבו הסוחרים, מפלגות הציונים הכלליים, חרות וחלקים מהשמאל הפוליטי כמו מק"י הקומוניסטית.

טענות הצדדים בפולמוס וההדים הציבוריים שליוו אותו הבלטו דימויים רווחים של הדמויות הראשיות במאבק זה: המוכר בחנות מכולת ואיש העסקים האמריקני. כותבים רבים הדגישו את דמות החנווני הקטן, 'המכולת'ניק', האיש הנמצא במרכז של החנות השכונתית. דימויו היה לרוב חיובי וכמעט רומנטי. הסוחר יוצג כפועל חרוץ, ובכך התחולל מהפך במעמדו: מסוחר זעיר בורגני היה לאיש עמל. זאת ועוד, הדימוי החדש חתר תחת הדימוי הארץ־ישראלי המקובל של סוחרים, כהיפוכם של 'היהודים החדשים', עובדי האדמה, שהציונות פיארה ורוממה. עד כה, החנוונים הוצגו לרוב כממשיכיהם של 'היהודים הגלותיים', סוחרים קטנים מהעיריות היהודיות במזרח אירופה. הצגתם כאנשי עבודה הייתה חידוש.

בפולמוס נוצרו אפוא קואליציות, ואלה חצו גבולות פוליטיים – של קומוניסטים עם זעיר בורגנים; כן עובדו בו דימויי מעמדות שכרוכים באידאולוגיות: החנווני כבן מעמד הפועלים או היהודי החדש. החנווני תואר גם כמוקד של קהילת פנים אל פנים, כמי שמכיר את לקוחותיו, את נטיות לבם ואת העדפותיהם האישיות. נוסף על היותו מוכר מזון היה גם מוסד חברתי,

80 [מחבר לא ידוע], 'חינו הכלכלים – יומן כלכלי: הדרך הפתוחה בפני החנוונים', **הארץ**, 19.10.1958, עמ' 6.

81 לביא, 'האם הסופרמרקט זול יותר?', **הפְּקָר**, 9.9.1958, עמ' 3; 'הנ"ל', 'עם פתיחת הסופרמרקט', שם, 19.8.1958, עמ' 3; עדינה פרלמן, 'הסופרמרקט אינו תחליף לחנות מכולת', **חרות**, 1.9.1958, עמ' 3.

82 [מחבר לא ידוע], 'סוחר ענף המזון הפגינו נגד מזימת הנישול וההרס – השוטרים הכו ללא אבחנה את המפגינים', **הפְּקָר**, 26.8.1958, עמ' 1. בכתבה מתוארת בהרחבה אלימות השוטרים נגד הסוחרים. ראו גם: [מחבר לא ידוע], 'הפגנת חנוונים סוערת נגד ה"סופרמרקט"', **חרות**, 26.8.1958, עמ' 4.

83 אקסלרוד, 'מדוע סולף בארץ רעיון ה"סופרמרקט"', שם, 30.9.1958, עמ' 2.

84 [מחבר לא ידוע] 'איומי בעלי הסופרמרקט', **על המשמר**, 15.10.1958, עמ' 2.

85 כך תורגם מאמר מ'האקונומיסט' הלונדוני: [מחבר לא ידוע], "הסופרמרקט" – מדוע הוא כדאי?!, שם, 5.9.1958, עמ' 4; בן ארי, 'ה"סופרמרקט" מתכוון להסתערות', שם, 27.8.1958, עמ' 2.

86 [מחבר לא ידוע], 'הסופרמרקט סופו – סופה, בעד ונגד', **יוזמה**, 5 (אוקטובר 1957), עמ' 6.

כותל לטענות, לשיחות אקראיות, לרכילות וכדומה. הוא תואר לעתים כמי שמלווה ללקוחותיו. היו שראו בחנווני חלק מהמרקם העירוני השכונתי.⁸⁷ החנווני נחשב מי שנמצא שם תמיד למען לקוחותיו, מי שמאפשר את התשלום באשראי ואף מוחל לחייבים על חובות.⁸⁸ מול דימוי זה של המכולת'ניק עמד דימוי שלילי של אותו חנווני: סוחר שאינו דואג לקונוי, מועל בכספם ומרמה לעתים ברישום החוב, מעלה מחירים ללא הצדקה ואף מוכר לא אחת סחורה פגומה.⁸⁹ דימוי זה התחזק מאוד בשנות הצנע, שאז היה החנווני יעד לביקורת מצד צרכנים אשר חוו מחסור בסחורה וחוסר באדיבות,⁹⁰ והיה קרדום פוליטי של מפלגות הפועלים נגד 'המגזר האזרחי'. אך ניכר כי דימוי זה רווח גם במחנות פוליטיים שונים. עדות לכך אפשר למצוא בקריקטורות שהתפרסמו ב'*Jerusalem Post*'.⁹¹ באחת מהן נראה חנווני מוכר דג לקונה. החנות מצוירת כמקום לא היגייני: על אחד המדפים עכבר עומד על גוש גבינה גדול, הדגים נמצאים בחבית, וחתולים מציצים מתוך שקים פתוחים שניצבים על הרצפה. החנווני, לא מגולח ולובש חולצה מוכתמת, עוטף את הדג בנייר. הכיתוב מתחת לאיור 'אלי' (המאייר) אינו יודע למה רוצים האנשים את הסופרמרקט'. המסר האירוני היה ברור לכל קורא.

מול דימוי החנווני הוצב דימוי איל ההון האמריקני. זה הוצג לא אחת כדמות יהירה, חסרת רגש ורודפת בצע, שבכוונתה לנשל את המקומיים בסערה קפיטליסטית אשר אינה יודעת רחם. הסוחרים השתמשו לא אחת בדימוי זה, וסמאות כמו 'הלאה ההון האמריקני' הופרחו בפי הסוחרים. סמאות אלו היו כמובן גם נחלתם המסורתית של חוגי השמאל הפוליטי, ובראשם הקומוניסטים. אלה ציינו: 'מטרתם של בעלי ההון האמריקאיים היא להפיק רווחים מכסימאליים מחנויותיהם המבריקות!'⁹²

הדימוי השלילי של איל ההון האמריקני בוטא גם בכתבות שהציגו את מנהלי השופרסל כיהירים ומזלזלים בתוצאות החברתיות של מפעלם. כך, בתיאור לוב, שבחר לצלם במסרתו מגג החנות את ההפגנות, והפגין בכך התנשאות, או בהצגת פיינברג כאיש עסקים מנוכר, שמלגלג על הסוחרים.⁹³ בעלי ההון, כך נטען, אינם מתייחסים ל'פרנסה' אלא רק ל'הכנסות, רווחים, נקי ונטו'. דמותם הוצגה כחסרת סנטימנטים, אשר אינה מסוגלת להבין ולהזהות עם 'הפחד הקדמון – אובדן הפרנסה'.⁹⁴

ואולם, על פי רוב, לוב ופיינברג הוצגו בנימה אובייקטיבית ואפילו אוהדת. לוב הוצג כאיש עסקים מצליח וציוני.⁹⁵ אולי היה זה משום שהון אמריקני רב היה מושקע בצורות

87 [מחבר לא ידוע], 'בעיני הצבר – בעיות ביטחון', *הארץ*, 12.9.1958, עמ' 8.

88 גלבוע, 'סופרמרקט = עצבנות', עמ' 5; [מחבר לא ידוע], 'המכולתניק שלנו', *למרחב*, 19.12.1961.

89 בן ארי, 'ה"סופרמרקט" מתכוון להסתערות', עמ' 2.

90 שמעוני, 'לבדק הבית', עמ' 483.

91 *Jerusalem Post – Israel's Week*, 29.8.1958, p. 10; *Jerusalem Post*, 19.9.1958, p. 10.

92 [מחבר לא ידוע], 'ניצול במסווה של ייעול', *קול העם*, 25.8.1958, עמ' 4.

93 [מחבר לא ידוע], 'חנווני בעל אלף הזרועות', עמ' 11.

94 ברנשטיין, 'סופרמרקט', *דבר*, 5.9.1958, עמ' 7; 2, p. 'U.S. Style Supermarket', Kohn.

95 שם אור, 'המלחמה נגד הורדת המחירים', *ידיעות אחרונות*, 28.8.1958.

שונות ומגוונות במשק ומשום התרומה הכלכלית העצומה של יהודי ארצות הברית לישראל. ייתכן אף כי הדימוי השלילי של איל ההון היה מתון יחסית משום שהשיח הישראלי דווקא העריך את דמות הזיום האמריקני. כך או כך, האיבה להון האמריקני נתקלה בביקורת גלויה: 'מדוע חייב הסופרמרקט להיהפך לאמתלה נוספת לשנאת האמריקנים?'⁹⁶

פולמוס הסופרמרקט שיקף קולות שונים בשיח שביטאו דו-ערכיות בנוגע לתרבות הצריכה. דעיכתו לאחר כשנתיים העידה במידה רבה על קבלה הדרגתית של הסופרמרקט כדגם הולם, ובכלל זה אימוץ, גם אם לא מלא, של רכיבי, ובהם חוויית הקנייה ותפיסות הצרכנות והניהול שביטא. עדות מרתקת לתהליך היא פועלה של ברית הקואופרציה הצרכנית. ארגון זה פעל בחסות ההסתדרות. עמדתו בפולמוס הייתה דו-משמעית. כתב העת שלו **צרכנות שיתופית** התבטא בחריפות נגד פתיחת הסופרמרקט, כיאות למוסד בעל מטרות חברתיות, שיתופי וסוציאליסטי, הדואג לאדם העמל ומתנגד ל'רוח אמריקאית' קפיטליסטית; בד בבד פרסמו מנהלי הברית ניתוחים כלכליים מקצועיים בכתב העת **המשק השיתופי**, ביטאון מרכז הקואופרציה. כאן פינו הסממאות החברתיות את מקומן למונחים מתחום הניהול והשיווק, עם דגש על יתרונותיו של סופרמרקט. חשוב היה למנהלים להזכיר כי הברית הייתה הראשונה שהחלה במגמת המודרניזציה של קמעונאות המזון כאשר הנהיגה, עוד ב-1956, בכמה סניפים, את שיטת המכירה בשירות עצמי, מאפיין בולט של הסופרמרקט האמריקני. **במעריב**, כחלק מסיקור פתיחת הסופרמרקט הראשון, הובעה תמיהה: 'על מה קמה הצעקה? ידוע לי כי ישראל מתפארת זמן רב בקיומם של סופרמרקטים. בכפר ויתקין יש סופרמרקט ובבית חירות יש גם כן. הם פועלים כקואופרטיבים אך איש אינו מוחה נגד הסופרמרקט כצורה של שירות מכירה'.⁹⁷ מפעל שיפור הצרכניות הישנות והסבתן לסופרמרקטים קטנים היה אימוץ חלקי ומדורג של עקרונות הסופרמרקט. אימוץ זה היה רכיב חשוב בביסוסו של הדגם האמריקני בישראל.

הצרכניות בחוד החנית של המודרניזציה, 1957-1960

בקיץ 1959 שלחו שמונה בעלי חנויות מכולת וירקנים בירושלים מכתב דחוף לשר ספיר, ובו התלוננו על הכוונה להקים סופרמרקט ליד חנויותיהם, וביקשו ממנו למנוע את 'השערווייה'.⁹⁸ לכאורה הייתה זו חזרה על מחאת החנוונים מן השנה שלפני כן. בהמשך למכתב זה כתב מזכיר אגודת הסוחרים המקומית לספיר מכתב זועם שכותרתו: 'הקמת צרכניה-סופרמרקט בבית הכרם'. הסופרמרקט המנשל, כהגדרתו, לא היה אלא צרכניה של ברית הקואופרציה. המונח שהוא השתמש בו – 'צרכניה-סופרמרקט' – היה שילוב מפתיע: הסופרמרקט, מוסד וסמל של 'רוח אמריקנית' קפיטליסטית, והצרכנייה – מפעלה הגדול של ההסתדרות, הסמל

96 מאיר לזין, 'חזון הסופרמרקט – אמריקאי בישראל', **מעריב**, 29.8.1958, עמ' 7.

97 שם, עמ' 7.

98 מכתב ללא תאריך, א"מ, גל-5939/7.

לשיתופיות ולסוציאליזם לאומי. לכאורה היה מדובר בשני קטבים מנוגדים, אולם שילוב זה התממש בעשרות נקודות מכירה ברחבי הארץ וגילם את השתרשותו של הסופרמרקט בישראל. אמנם רשת שופרסל תכננה לפתוח סניפים נוספים בערים, אך ב־1959 עוד הייתה הבעלים של הסניף היחיד, גם אם המצליח, בתל אביב.⁹⁹ הסוחרים התלוננו בעיקר נגד הצרכניות החדשות, הסופרמרקטים של אגודות הצרכנים שנפתחו ברחבי הארץ.

ברית הקואופרציה הייתה הגוף המרכזי שהביא ממש את בשורת הסופרמרקט בישראל. אגודות הצרכנים הן הראשונות שפיתחו בארץ בקנה מידה נרחב את החנויות בשירות עצמי; שיטה זו אפיינה את דגם הסופרמרקט. הברית החלה לבצע את המעבר לשיתות השירות העצמי בתל אביב עוד ב־1956. ראשי הברית התגאו בצרכניות שירות העצמי והציגו אותן כסמל חיובי להתפתחותה.¹⁰⁰ מנהלי אגודת הצרכנים תכננו להרחיב את הפרקטיקה החדשה וליישמה בעוד סניפים.¹⁰¹ התכנית הייתה כרוכה בהשקעה כספית ניכרת ונומקה בטעמים כלכליים: ירידת המחירים לצרכן בצד עליית הפדיון החודשי לעובד.

כחודשיים לפני פתיחת הסופרמרקט בכנ יהודה דווח על פתיחת הסניף הארבעים לשירות עצמי באזור תל אביב ועל כוונת הברית להמשיך במגמה זו.¹⁰² הברית ציינה שלושה נימוקים לחיוב המגמה: ירידה בהוצאות לשכר העובדים, הגברת הצריכה בסניפים לשירות עצמי וגידול במבחר הסחורות. שני הרכיבים האחרונים היו קשורות זו בזו, שכן 'הצרכנייה הישנה לא השכילה להציג לראווה את כל המצרכים הנמכרים בה [...] אם הסחורה מוצגת לראווה ולצרכן פנאי לבחור, הוא מרבה בקניות'.¹⁰³

בימים שלקראת פתיחת הסופרמרקט פרסמה הברית מודעות בעיתונים, ובהן התפארה שהיא כבר אימצה את שיטת השירות העצמי, והקפידה להדגיש את היתרונות בצרכניות: קנייה ללא תור ומבחר של סחורות.¹⁰⁴ גם בחוברת שהוציאה לאור הברית בנובמבר 1958 הובלטו יתרונות השירות העצמי.¹⁰⁵ לברית היה גם חשוב להדגיש כי קהל החברים-צרכנים נהנה מהחידוש ואף דורש אותו – עדות להצלחתו.¹⁰⁶

99 בדוח של לוב ביולי 1959 נמסר כי ממוצע הקונים השבועי הסתכם ב־16,000, ואלה הניבו מחזור שבועי של 80,000 ל"י. הדבר אפשר חלוקת רווחים למשקיעים, ראו: [מחבר לא ידוע], 'לפני הרחבה קרובה של רשת "שופרסל"', **הארץ**, 15.7.1959, עמ' 10.

100 [מחבר לא ידוע], 'השירות העצמי בצרכניות מלא התקוות שתלו בו', **דבר**, 18.9.1957, עמ' 5.

101 [מחבר לא ידוע], 'רשימת סניפי "שירות עצמי" באגודות הצרכנים ליום 15.12.1957, אה"ע, IV-208-9066.

102 [מחבר לא ידוע], 'טרום סופרמרקט', **המשק השיתופי**, 17.6.1958, עמ' 224-225.

103 שם.

104 פרסומת לשירות העצמי מ־12.8.1958 בעיתון **למרחב**, עמ' 3 וכן מ־13.8.1958 בעיתון *Jerusalem Post*, עמ' 4.

105 **בין היצרן לצרכן – התנועה הצרכנית בעשור למדינה**, הסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, נובמבר 1958, עמ' 47.

106 הברית דיווחה בכתב העת שלה על מאות מכתבים מחברים המברכים ומעודדים את המעבר לשירות העצמי.

הצרכניות החדשות הוצגו לא כסופרמרקטים אלא כ'צרכניות בעלות שירות עצמי'. בידול זה היה חשוב למנהלי הברית, שראו בעצמם מתחרים עיקריים בסופרמרקט האמריקני והבליטו את ההבדלים בין הדגמים.¹⁰⁷ הם טענו כי הצרכניות מבוססות על רעיון של שיתופיות, בעלות קיבוצית של חברים, להבדיל מהבעלות הפרטית של הסופרמרקט. הצרכניות נועדו לספק מחירים זולים לחבריהן, גם אם היו פתוחות לכלל ציבור הצרכנים. שלא כמו בסופרמרקט הקפיטליסטי, בבעלותו של בעל ההון,¹⁰⁸ הרווחים בצרכניות, כך טענו, יועדו לחברים עצמם, לפועלים.

ראשי הברית הדגישו עוד הבדלים בין הצרכנייה לסופרמרקט, ובהם גודל, סגנון והתאמה לתנאי הארץ.¹⁰⁹ הצרכנייה מהסוג החדש הוצגה כדרך הביניים המוצלחת בין הדגם האמריקני ובין הצרכניות המיושנות.¹¹⁰ הנחת היסוד הייתה כי הואיל ולצרכן הישראלי עוד לא הזדמן לבוא אל הסופרמרקט, הסופרמרקט חייב 'לבוא' אליו. מאחר שהשכונות קטנות וכך גם מספר הלקוחות, החנות מהסוג החדש חייבת להיות קטנה, 'צרכניה נוסח חנויות השרשרת' שהיו נהוגות באירופה.¹¹¹

מנהלי הברית הדגישו כי הצרכניות החדשות משרתות שתי מטרות עיקריות: מטרה לאומית ומטרה כלכלית. הברית, כך נטען, פותחת צרכניות 'שירות עצמי' בכל הארץ: בערים הגדולות וגם בעיירות עולים. היא עושה זאת למרות ההשקעות הגדולות הכרוכות בכך, שספק אם יוחזרו במלואן. כן הודגש כי הברית פעלה בעבר ופועלת בהווה למען העולים החדשים והמתיישבים, בשעות מלחמה ורגיעה ובשנות הצנע.¹¹² המטרה השנייה של ברית הקואופרציה הייתה קידום, ייעול ומודרניזציה במשק, באמצעות מיזוג אגודות

107 אף שנציגים מהברית היו מעורבים בניסיון להקמתו של 'סופרמרקט הסתדרות' בשיתוף תנובה, המרכזים החקלאיים, חברת העובדים, והברית עצמה, לא יצא ניסיון זה מן הכוח לפועל עקב מחלוקות בין השותפים. ראו: [מחבר לא ידוע], "סופרמרקט" הסתדרותי ראשון יוקם בתל אביב, דבר, 8.5.1958, עמ' 4; [מחבר לא ידוע], 'בוטלה התוכנית להקמת סופרמרקט הסתדרותי', שם, 3.9.1959, עמ' 4; 'ועדת הסופרמרקט', אה"ע, IV-104/1125/2/141.

108 טענה זו לא הייתה מדויקת. רשת שופרסל הוחזקה בידי בעלי מניות רבים, רובם מקנדה ומארצות הברית. ב-1963 היו מניות החברה בידי יותר מ-1,500 משקיעים, ראו: [מחבר לא ידוע], 'דאגה חמורה בין ספקי ונושי "שופרסל"', דבר, 4.8.1964, עמ' 4.

109 [מחבר לא ידוע], "בהלת ה"סופרמארקט" או בלבול מושגים", המשק השיתופי, 14.1.1958, עמ' 4-5; [מחבר לא ידוע], 'חיסורים תמוהים', שם, 22.4.1958, עמ' 144.

110 ישראל שפן, 'חבלי פיתוח ומחנק כספי', שם, 15.7.1958, עמ' 268.

111 [מחבר לא ידוע], 'ערפל סביב ה"סופרמרקט"', שם, עמ' 305. הדגם שממנו הושפעה ברית הקואופרציה ואימצה היה על פי רוב חנויות התנועה הקואופרטיבית הבריתית, ושעברה לאחר מלחמת העולם השנייה תהליכי ייעול, ובהם מעבר לשירות העצמי, ראו: Godfrey Lebar and W. C. Shaw, *Chain Stores in America, 1859-1962*, Chain Store Publishing Corporation, New York 1963; Curth, Shaw, and Alexander, 'Selling Self-Service and the Supermarket', pp. 568-582.

112 שמעוני, 'לבדק הבית', עמ' 483; יהודה גוטלה, החברה הישראלית במבחן התקופה, תרבות וחינוך, תל אביב 1964, עמ' 241.

וסגירת צרכניות לא יעילות.¹¹³ המונח 'רווח' שימש אז מונח מפתח, יעד הכרחי.¹¹⁴ בצמרת הניהול של הברית החלה להישמע העמדה כי יש למעט בהדגשת ההיבט הלאומי ולהסיט את המוקד לעבר היתרונות ההכלכליים לצרכן וכי 'זכות ראשונים אינה תריס אוטומטי בפני התחרות'.¹¹⁵ קביעות ברוח זו נדפסו גם בביטאון הקואופרציה: 'שום קריאה אל המצפון החברי-ההסתדרותי לא תגביר את כושר התחרות'.¹¹⁶

על פי דעת קובעי המדיניות בברית, המציאות החדשה חייבה את הארגון להסתגל לאקלים חדש של תחרות ולכללים עסקיים חדשים.¹¹⁷ כך נשמעה קריאה להשקיע בפרסום השקעה סדירה ועקבית, לרכוש נדל"ן כדי לחדור לאזורי מכירה חדשים, לנקוט מדיניות של הוזלת מחירים, ואף לגייס משקיעים מארצות הברית.¹¹⁸ המיזם לייעול הצרכניות והמעבר לשירות העצמי הואץ מאוד בשנים 1958-1960.¹¹⁹ בו בזמן ירד דרמטית מספרן של הצרכניות 'הרגילות'.¹²⁰ כדי להמחיש את הצלחתו הכלכלית של דגם השירות העצמי פרסם **ביטאון מרכז הקואופרציה** ב-1960 נתונים על ההתייעלות והיתרונות הכלכליים של המעבר לשירות עצמי.¹²¹ בברית ראו ברווחי השופרסל דוגמה לחיקוי.¹²²

מפעלם של מנהלי ארגון הצרכניות לא נעלם מעיני נציגי הסוחרים, שתקפו את הברית בחמת זעם וכינו אותה בלעג 'החברה המסחרית'.¹²³ זה היה המשכו של הפולמוס שהתחולל סביב פתיחת הסופרמרקט שנתיים קודם לכן, אולם במפנה העשור את תפקיד 'המנשל' עברו לגלם מנהלי הברית. עוד טענו נגד הברית כי חנויות שלה לא ענו על צורכי הפועלים

113 'ערפל סביב ה"סופרמרקט"', עמ' 305.

114 [מחבר לא ידוע], 'רווח הוגן ורווח "הגון"', **המשק השיתופי**, 23.9.1958, עמ' 363. כשנתיים לאחר מכן נכתב: 'עתה הגיע הזמן להעמיד את שאלת הרווחיות מעל לכל: רווחים אינם פסולים, צרכנות שיתופית, 28.6.1960, עמ' 1.

115 'רווח הוגן ורווח "הגון"', עמ' 364.

116 שם, עמ' 363.

117 היו קולות בברית שיצאו נגד מפעל הייעול והשירות העצמי וראו בו סטייה מהייעוד הקואופרטיבי הסוציאליסטי, ראו: [מחבר לא ידוע], 'נסתיימה ועידת ברית הקואופרציה', **למרחב**, 30.12.1958, עמ' 3.

118 [מחבר לא ידוע], 'בעלי הון מחו"ל יקימו מבנים להשכרה לסניפי "שירות עצמי"', **דבר**, 21.12.1959, עמ' 4; [מחבר לא ידוע], 'מלחמת המחירים', **המשק השיתופי**, 4.11.1958, עמ' 419.

119 'הפעילות בסניפי השירות העצמי ינואר-מרץ 1960', אה"ע, IV-104/1125/2/141.

120 [מחבר לא ידוע], 'הצרכניה', **המשק השיתופי**, 20.7.1961, עמ' 4.

121 ב-1958 הגיעה תרומתם של סניפי השירות העצמי המעטים לפדיון הכללי של 42.7 אחוזים, לעומת 57.3 אחוזים של סניפי השירות הרגיל: אוריאל, 'רווח ורווחיות באגודות הצרכנים', **צרכנות שיתופית**, 28.6.1960, עמ' 286-287.

122 הדוח על עסקי שופרסל ל-1959 גילה כי הרווח ברוטו בסופרמרקט היה 18 אחוזים בממוצע. המחזור הכללי היה 4.43 מיליון ל"י, והרווח הכולל נטו ב-1959 לסכום היה 270 אלף ל"י (שישה אחוזים מהמחזור), שם, עמ' 286.

123 יריבות זו הייתה קיימת גם בעבר, ראו: שלסקי, 'מושג שהתרוקן מתוכנו', עמ' 17.

אלא באו להגשים שאיפות במסחר¹²⁴ וכי כדי להצדיק את פעולותיה היא 'המציאה' לעצמה תפקיד חדש – 'מודרניזציה' של המסחר. הסוחרים קראו לחשוף את האמת שבבסיס הסמאות ה'שיקריות'. לדבריהם, מפעל השירות העצמי החל בשעה שהיה הארגון על סף פשיטת רגל.¹²⁵ הביקורת כוונה לא רק למקורות המימון של המפעל אלא גם לשינוי מהותה של הצרכנייה, שמשמעותו התכחשות ליעודה האידאולוגי.

עד 1959 האמינו הן הסוחרים הפרטיים והן מנהלי הברית כי הסופרמרקט 'האמריקני' אינו מתאים לתנאי הארץ, ואולם בחודש יוני הציג שפן, שעמד בראש הברית, נתונים אשר מוכיחים את הצלחת מפעל צרכניות השירות העצמי וקבע כי אלו הם סופרמרקטים, גם אם לא במשמעות האמריקנית.¹²⁶ בדבריו הוא ניסח מחדש לא רק את הרטוריקה בנוגע לסופרמרקטים, שהסתירה מלאכותית את הדמיון בין צורות המסחר, אלא גם את אופן אימוץ הסופרמרקט. מסוף 1959 כמעט לא נזכר המונח 'צרכניות בשירות עצמי', ואת מקומו ירש המונח 'סופרמרקטים': קטנים, גדולים, שיתופיים או פרטיים. אלה היו סופרמרקטים במשמעות החדשה, האמריקנית-ישראלית שלהם: קטנים פיזית מהאב טיפוס בארצות הברית, אך מתאפיינים על פי הדגם שלו: בצורת השיווק והפרסום, בצורות הקנייה והמכירה, בצורת הניהול ועוד.

'תעשיית הסופרמרקטים' בישראל, 1960-1968

ב־1960, שנתיים לאחר התלקחות הפולמוס, החלו גם חנויות מכולת לאמץ ולהפנים את השינוי הדרמטי שחל בקמעונאות המזון הישראלית. באותה תקופה גדל מספר חנויות המכולת שהצטרפו לשרשרת חנויות אלה ששופצו לרוב במימון חלקי של משרד המסחר, ורובן הנהיגו שירות עצמי.¹²⁷ הציבור, כך נטען במעריב, מאס בחנויות המכולת השכונתיות הצפופות.¹²⁸ החנויות שהצטרפו אף נעשו דגם לחיקוי למי שפתחו חנויות חדשות או לבעלי חנויות מכולת אחרים.¹²⁹

המסחר בישראל השתנה בראשית שנות השישים והשינוי לא התמצה בכך שמספרם של סופרמרקטים עלה. זה היה תהליך של שינוי קמעונאות המזון לתעשייה של ממש, שהסופרמרקטים היו נושאי הדגל שלה. משרד המסחר קידם את התהליך ותמך בו, וב־1967, כעשור לאחר שנחת 'הענק' האמריקני ברחוב בן יהודה, היו בישראל 267 סופרמרקטים בשטח

124 בן גרשון, 'החברה המסחרית – "הקואופרציה הצרכנית"', ביטליון מרכז המכולת, 12 (אוגוסט 1960), עמ' 14.

125 שבתאי טבת, 'מעשה ואידאל בצרכניה', הארץ, 2.3.1960, עמ' 5.

126 ישראל שפן יצא לסיור מקצועי בארצות הברית, וכשחזר פרסם את רשמיו ביקורו, ראו: צינורות שיווק למוצרי צריכה, עמ' 35.

127 לקוח מדוחות חודשיים של משרד המסחר והתעשייה, דצמבר 1960, א"מ, גל-5/5956 וגל-6196/9.

128 ב' יהושע, 'אימת הסופרמרקט על החנוונים', מעריב, 6.9.1960, עמ' 5.

129 שם, עמ' 5. ביטוי לכך ניתן גם במכתבו של מזכיר סוחרי המכולת מ־13.9.1959, א"מ, גל-6047/4.

ממוצע של 1,200 מ"ר. 212 מהם היו בשליטת ברית הקואופרציה, רשת שופרסל חלשה על תשעה סניפים שפעלו במרכזי הערים, ו-46 היו סופרמרקטים יחידים בבעלות פרטית.¹³⁰ ב-1960 התקיימו שני אירועי פתיחה מתוקשרים של סופרמרקטים: האחד של שופרסל בירושלים והאחר של סופרמרקט של ברית הקואופרציה במרכז תל אביב. אירועים אלה לא רק סימלו את תחילת התבססות הסופרמרקט אלא גם קיבעו אותו כתופעה עירונית. פתיחת הסופרמרקט בירושלים הייתה הראשונה בסדרת פתיחתם של שישה סניפי שופרסל בערים.¹³¹ אמנם הלווייתן הירושלמי, כלשון העיתונים, הדאיג את החנוונים, אך פתיחתו לא לוותה בהפגנות סוערות. גם ברית הקואופרציה לא שקטה על השמרים. ב-1960 נפתחו שלושים צרכניות שירות עצמי גדולות שהוגדרו סופרמרקטים קטנים.¹³² כאמור, במאוס 1960 נפתח ברחוב דיזנגוף הסופרמרקט הגדול בשליטתה (600 מ"ר), וזה נשא את השם שפע חן. השם התייחס למהפכת קמעונאות המזון: המילה 'שפע' ייצגה את המעבר משנים של מחסור בתקופת הצנע ומערך ההסתפקות במועט, לשנים של שפע סחורות וצריכה בלא הצורך להתנצל עליה; והמילה 'חן' הדגישה את החשיבות שבהצגת השפע, ההקפדה על עיצוב החנות ואופן הצריכה. פתיחת הסניף נחוגה בשורות קבלות פנים, והוא היה הראשון משורת סופרמרקטים גדולים שהקימה הברית באותה שנה בתל אביב, בחולון ובבת ים.¹³³ שפע חן, כמו קודמו ברחוב בן יהודה, תואר בהרחבה ובפירוט בעיתונים כגדול, משוכלל ומודרני.¹³⁴ שפע יוצג גם באמצעות פירוט וסיווג של סוגי מזון שלא היו בבחינת מוצרים בסיסיים אלא נחשבו עד אז מותרות.¹³⁵ מדיניות המחירים התבססה על מחזור גבוה ורווח נמוך. לסופרמרקט נהרו יותר מאלפיים קונים בכל יום, וההנהלה הבטיחה שירותים, כגון הזמנת המצרכים בטלפון ומשלוח לבית הקונה. הכתבות העיתונאיות שליוו את פתיחתו היו לא רק דיווחים תיעודיים או קידום פרסומי אלא גם מקור מידע וסיווג של צורות חדשות של תצוגה, מכירה וקנייה שהועתקו מארצות הברית וישמו בסניף החדש.¹³⁶ עם זאת, יישום הדגם האמריקני הותאם לצרכים מקומיים. העיון של הסופרמרקט בישראל לא תאם את המגמה בארצות הברית. ההחלטה להקים חנות גדולה במרכז העירוני הייתה למעשה אימוץ של מדיניות השופרסל להתרכז במרכזים עירוניים, והיא נומקה בשיקולי רווח וכחלק מתהליך ההתייעלות.¹³⁷

130 יוסף בן כנען, 'המהפכה של החנווני הגדול', דבר, 11.1.1967, עמ' 40.

131 גודלן של החנויות נע בין 1,500 ל-2,000 מ"ר, וכל אחת העסיקה כשבעים עובדים, ראו: דוחות של משרד המסחר, דצמבר 1960.

132 אותם סופרמרקטים התהדרו בציוד קירור חדיש, במגוון נרחב של סחורות שאינן בהכרח מזון (כלי בית למשל) ובאפשרות למשלוח לבית הלקוח (שיטה זו הועתקה משופרסל), ראו: [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט ברמלה', דבר, 3.4.1960, עמ' 8.

133 [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט "שפע חן" בכיכר דיזנגוף', שם, 8.4.1960, עמ' 35.

134 [מחבר לא ידוע], 'שפע חן נחנך בטקס חגיגי', צרכנות שיתופית, 29.3.1960, עמ' 239.

135 שם; [מחבר לא ידוע], 'שפע חן כשמו כן הוא', שם, 29.3.1960, עמ' 235.

136 הניסיון מארצות הברית הוזכר בהקשר של כוח האדם בחנות: עובדים אשר השתלמו בסמינר הדרכה בנושא שיטות וסדרי עבודה שנהוגים בסופרמרקטים דומים בארצות הברית. שם, עמ' 236.

137 [מחבר לא ידוע], "'שפע חן' – תוספת כוח', שם, 29.3.1960, עמ' 223.

הקמתם התכופה של הסופרמרקטים נהייתה עניין שבשגרה בשנות השישים. כמה מהדיווחים על אודות הקמתם עדיין הזכירו את הכתבות מ־1958 שדיווחו באהדה על הנפגעים ממנה: החנוונים. בעיתון **הארץ** מ־1961 נכתב כי עקרות הבית מחלקות בדרך כלל את קניותיהן בין הסופרמרקט למכולת. את הקניות הגדולות הן עורכות בסופרמרקט ואת הקניות היומיות הן מוסיפות לערוך במכולת הקרובה לביתן. זוהי עדות ל'דו־קיום' שמאפשר לצרכן, על פי הכתבה, להיות מהירות של שני המוסדות.¹³⁸

לוב ציין בסיפוק את ריבוי הסופרמרקטים וב־1962 הוא טען כי בזכות שופרסל כבר קשה להבדיל בין עקרת הבית הישראלית לחברתה באמריקה.¹³⁹ לדבריו, רמת החיים בישראל עולה, האזרחים קונים מצרכי מזון שונים ומגוונים, והעסקים במיזם שלו 'פורחים'.¹⁴⁰ מול מגמת ריבוי הסופרמרקטים, פנו הסוחרים בדרישה ל'ריסונם'. הם הכחישו את קיומו כביכול של דו־קיום¹⁴¹ וטענו ל'תחרות לא הוגנת'. תלונותיהם הביאו להקמת הוועדה לענייני התחרות במסחר. בוועדה האשימו הסוחרים את שופרסל בהטעיית דעת הקהל, ואת מקצת היצרנים באפליה לטובה של שופרסל. עוד טענו כי הרשת מוכרת מוצרים מתחת למחיר הקרן (שמן, קרפיונים, ביצים) או מוזילה מוצרים (לחם) לתקופות קצרות. 'הטעיית דעת הקהל' כזו כללה לדבריהם גם מכירת מוצרי מזון ממותגים במחיר נמוך, הצמדת מצרכים לא מבוקשים (במחיר רגיל) למצרכים מבוקשים (במחיר מוזל) בחלל המכירה וכן מכירת מצרכים באריזות לא מקובלות.¹⁴² הסוחרים דרשו 'תחיקה להגנת המסחר ההוגן'.

שופרסל ונציגה הדפו את הטענות. פיינברג טען כי מכירת מצרכים בהצמדה הייתה שיטה מקובלת ונהוגה בארצות המפותחות. הוא הוסיף כי היצרנים נתנו הנחות מיוחדות לכל מי שקונה כמויות גדולות. הרשת, לדבריו, השיגה הנחות נוספות במחירי המצרכים בזכות הפרסומת שהעניקה להם.

חברי הוועדה הבודקת היו נציגי גופים כלכליים ומסחריים בולטים, ואלה העניקו לה מעמד מקובל: משרד החקלאות ומשרד האוצר, התאחדות הסוחרים, ברית הקואופרציה, התאחדות התעשיינים וחברת העובדים. הוועדה לא חקרה לעומק את התלונות אלא

138 יתרונות הסופרמרקט: ניקיון, משלוחים הביתה, ביטחון במשקל מצרכים מיוחדים; ויתרונות המכולת: אשראי, שירות אישי, קרבה לבית. ראו: חביב כנען, אריה נשר, שמעון סאמט ונתן ריבין, 'דו־קיום מוצלח בין הסופרמרקט למכולת', **הארץ**, 5.11.1961, עמ' 5.

139 לוב העיד כי הרווחים של שופרסל גדולים מהמצופה, ראו: מ' אילן, 'ההון הקנאדי כבר מורגש בארץ', **מעריב**, 30.10.1962, עמ' 11.

140 הגידול המהיר של הרשת התבטא במספרי הלקוחות ובמחזוריים: ב־1959 שירת השופרסל כ־10,000 לקוחות בשבוע, וב־1961 – כ־50,000 לקוחות. מחזור המכירות ב־1959 היה 4.43 מיליון ל"י, וב־1961 – 9.56 מיליון ל"י. ב־1962 נסתכמו המכירות ב־16.9 מיליון ל"י. פרסומי המכון לפריזן עבודה לרגל הענקת פרס קפלן לרשת שופרסל, א"מ, גל-3801/10.

141 הסוחרים טענו כי המכולות מוכרות בעיקר מוצרים בסיסיים, שנצרכים על בסיס יום־יומי כמו חלב או לחם ברווח קטן, ואילו בסופרמרקט צורכים מוצרים יקרים יותר (ריבות, מיצים, לפתנים), ראו: בן גרשון, 'מכתבים למערכת: הסופרמרקט', **הארץ**, 27.11.1962, עמ' 5.

142 מסקנות הוועדה לענייני התחרות במסחר, 28.6.1963, א"מ, גל-6191/3, עמ' 1.

הסתפקה בהצהרות הצדדים, בטענה כי הן אינן ייחודיות לישראל או לתקופה מסוימת אלא מאפיינות מאבק שבין שיטות שיווק שונות. היא הכירה בעקרון 'המאבק הטבעי' – מונח מעולם הדימויים של הדרוויניזם החברתי, שלוב ופיינברג השתמשו בו עוד ב־1958 – אשר לפיו שינויים בשיטות שיווק, כמו תהליכי מודרניזציה בכלל, גובים מחירים כלכליים וסוציאליים בלתי נמנעים, ויש להשלים עמם. בהמלצותיה הסתפקה הוועדה בקריאה כללית לגופים לגלות איפוק וזהירות בתחרות ובקריאה לחוקק חוקי מסחר¹⁴³ הוועדה אף קראה לסוחרים לשפר את ארגונם, לשפץ את חנויותיהם, ללמוד את המקצוע ולא לאיים בחרם ספקים. כך למעשה היא סימנה את ההסכמה הכללית שזכה לה הדגם האמריקני.

הסופרמרקטים היו לתעשייה ענפה במשק. הם העסיקו יותר ויותר עובדים וגלגלו מחזור מכירות והוצאות הולך וגדל. לפיכך הושם בהם דגש הולך וגובר על מבנה הארגון ושיפורו. בייחוד הדברים היו אמורים בנוגע לסופרמרקטים של ברית הקואופרציה מפני שתכניות הפיתוח של שופרסל התעכבו בגלל פרשת מעילה של פיינברג, אשר הסתבך במשפט מתקשר ובסיומו נשלח למאסר.¹⁴⁴ הברית הקציבה שלושים מיליון לירות ישראליות (להלן: ל"י) לתכנית ההתרחבות התלת-שנתית שלה, מאמצע שנות השישים.¹⁴⁵ שטחם של הסניפים החדשים היה גדול מזה של הקודמים, והם שיווקו פריטים רבים יותר. סניפים אלה נפתחו לרוב במרכזים עירוניים, רובם במרכז הארץ.¹⁴⁶ התרחבות זו לוותה בתכניות מפורטות לשיפור הארגון ולייעולו: סגירת צרכניות ישנות ומיזוגן לסופרמרקטים גדולים ואזוריים,¹⁴⁷ פתיחת סופרמרקטים באזורי הפיתוח והקמת רשות מרכזית שתנהל את הרשת ותפקח על סניפיה. התבוננות בפעולות אלו ואחרות, כמו תכנית להגדלת האשראי והיערכות להפצת

143 הטעיות הציבור, כך נכתב במסקנות, 'פוגעת הן בצרכן והן בסוחר ההוגן', שם, עמ' 4.

144 במשך שנים זייף פיינברג ספרי חשבוניות כדי להראות מלאי סחורה גדול ולנפח את המאזן. הוא דיווח למועצת המנהלים על רווחים, אף שבפועל הצטברו הפסדים. לאחר שהתעורר חשדם של רואי החשבון הקנדים של החברה ונפתחה חקירת משטרה, הצית פיינברג את ספרי החברה במחסניה, ראו: [מחבר לא ידוע], '4 שנות מאסר לפיינברג מנהל חברת שופרסל לשעבר', דבר, 10.1.1966, עמ' 8; [מחבר לא ידוע], 'דאגה חמורה בין ספקי ונושי שופרסל', שם, 4.8.1964, עמ' 4; [מחבר לא ידוע], 'פיינברג הודה והורשע בהצתה, בזיוף ובהגדלת ספירת המלאים בשופרסל', שם, 14.11.1965, עמ' 8.

145 בסיום התהליך ב־1966 אוגדו ברשת הברית 250 סניפים, מהם 150 שפעלו בשיטת שירות עצמי או כסופרמרקטים, ראו: [מחבר לא ידוע], 'תוקם רשות מרכזית לרשת סופרמרקטים של הקואופרציה', שם, 14.2.1966, עמ' 5.

146 [מחבר לא ידוע], 'מחר ייפתח סופרמרקט ברחובות', שם, 20.9.1965, עמ' 7; [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט נפתח ברמלה', שם, 3.1.1964, עמ' 5; [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט ענק ייפתח ב"קיראון"', שם, 17.8.1965, עמ' 5; אנגל, 'סופרמרקט ראשון בכפר סבא', שם, 9.9.1966, עמ' 9; [מחבר לא ידוע], 'אגודת צרכנים שיתופית חנכה סופרמרקט ענק בבת ים', שם, 22.6.1966, עמ' 14; [מחבר לא ידוע], 'אגודת צרכנית שיתופית תל אביב חנכה סופרמרקט חדש ברמת הטייסים', שם, 2.3.1966, עמ' 10.

147 ב־1964 נסגרו שלושים צרכניות, וב־1965 נסגרו עשרים. בשנתיים שאחרי כן נסגרו עוד כחמישים צרכניות. כן הוקמו מרכזים מחוזיים כדי לייעל את העבודה בניהול הסופרמרקטים.

מניות,¹⁴⁸ מוכיחה כי מיזם זה לא היה רק הצהרה מפה ולחוץ על מודרניזציה, אלא היה הלכה למעשה ייסודו של ענף משקי חדש ומרכזי. הראייה בקמעונאות המזון גורם יצרני נושא רווחים הייתה גישה חדשה בהשקפת העולם של ראשי הארגון, שהיה קשור למפלגת פועלים מרכזית. יהיה זה מוגזם לקבוע כי ברית הקואופרציה נהייתה גוף קפיטליסטי. ראשיה הקפידו, רטורית לפחות, לחזור ולהצהיר על חשיבות השיתופיות. אך גם אם הצהרות אלו היו כנות, הדרך למימושן הייתה כרוכה באימוץ שורת נהלים מבית היוצר של הדגם האמריקני. 'תעשיית הסופרמרקטים' של הברית הואצה בשנות השישים, והגיעה לשיאה ב-1966-1968, עם פתיחתם של שורת סופרמרקטים מטעם אגודת הצרכנים תל אביב.¹⁴⁹ האגודה נימקה את פתיחת 12 הסופרמרקטים החדשים באזור כצורך לענות על הביקוש: אלפי קונים שהסניפים הקיימים צרו מלהכילם.¹⁵⁰ הסופרמרקטים הגדולים באזור תל אביב (1,200-1,600 מ"ר) נחשבו גולת הכותרת של הברית: כזה היה סופרמרקט לה גרדיה.¹⁵¹ לצדו גם הסופרמרקטים בבת ים ובחולון וכמה סניפים בתל אביב.¹⁵² הסופרמרקטים החדשים לא היו שונים מהותית מהסופרמרקט של שופרסל, אך להבדיל ממנו, שהוצג לרוב כנטע זר למציאות הישראלית, הם הוצגו דווקא כהתפתחות טבעית של הרעיון הקואופרטיבי, מהצרכנייה עד הסופרמרקט, וכהתגשמות המודרניזציה והמשך בניין הארץ.¹⁵³ הקישור בין הסופרמרקט החדש לצרכנייה הוותיקה יצר סיפר שהעניק לשני המוסדות חלק שווה בבניינה ובפיתוחה של הארץ.¹⁵⁴

לפי נתונים מ-1967 על אודות מצב קמעונאות המזון בישראל, כ-300 סופרמרקטים נפרסו בכל רחבי הארץ, מרביתם בבעלות ברית הקואופרציה, אולם מתברר כי כמות זו קטנה יחסית, לעומת 6,640 חנויות המכולת וחנויות הירקות, ששלטו על כ-75 אחוזים מסחר המזון (בפועל היה מספרן גדול יותר כי הנתון התייחס רק לחנויות בעלות רישיון עסק). בחנויות צפופות אלה, ששטחן הממוצע היה 28 מ"ר, הוציאו הצרכנים ב-1967 סכום שנתי של 270 מיליון ל"י, ואילו בסופרמרקטים הוציאו כתשעים מיליון ל"י. לפי הנתונים,

148 [מחבר לא ידוע], 'ועידת הקואופרציה אישרה תכנית הפיתוח ומפעל הפצת המניות', דבר, 1.12.1966, עמ' 6.

149 ב-1957 היו בתל אביב 75 סניפים, עם פדיון של עשרה מיליון ל"י. ב-1969 ניהלה אגודת הצרכנים תל אביב, על אלף עובדיה, 36 סניפים – רובם סופרמרקטים גדולים, בעלי פדיון של 75 מיליון ל"י, ראו: גביש, 'התפתחות דינאמית של אגודה צרכנית תל אביב', שם, 22.12.1969, עמ' 4.

150 בין 1964 ל-1967 פתחה האגודה עשרה סופרמרקטים בשטח כולל של 15,000 מ"ר. אלה הגדילו את שטח המכירה הכללי, ופדיון האגודה עלה מ-32.5 מיליון ל"י ב-1964 ל-60.5 מיליון ב-1967, ראו: [מחבר לא ידוע], 'מצרכנייה לסופרמרקט – אגודה צרכנית תל אביב 1963-1969', שם, 21.3.1969, עמ' 14.

151 [מחבר לא ידוע], 'אגודה צרכנית תל אביב חנכה סופרמרקט "לה גרדיה" ביד אליהו', שם, 19.1.1967, עמ' 3.

152 [מחבר לא ידוע], 'סופרמרקט אבן גבירול – ענק הסופרמרקטים בארץ', שם, 15.3.1967, עמ' 4.

153 גביש, 'התפתחות דינאמית של אגודה צרכנית תל אביב', עמ' 4.

154 אנגל, 'סופרמרקט ראשון בכפר סבא', עמ' 9.

רוב הצרכנים שמרו אמונים לחנווני, וערכו את רוב קניותיהם השבועיות בחנותו הקטנה.¹⁵⁵ מהפכת הסופרמרקטים הסתכמה בנתח של עשרה אחוזים בערך מהצריכה השבועית ושל 25 אחוזים בערך מהצריכה השנתית. ישראל של סוף שנות השישים בוודאי לא הייתה בבואה מדויקת של אמריקה של אותה תקופה, ונוף הצרכנות והקמעונות בשתי הארצות היה שונה למדי.

תהיה זו גם טעות להמעיט בנתונים אלו, המעידים על הסטה ניכרת של הון ולקוחות לסופרמרקטים בתוך עשור בלבד. זאת ועוד, השפעת הסופרמרקטים ניתנת לא רק להערכה כמותית, ועיקרה בנראותם במרחב העירוני ובשינויים שחוללו בדפוסי מסחר, קנייה, מכירה וצריכה. החנויות הענקיות בלטו לעין כמעט בכל יישוב עירוני בינוני או גדול. הן הציבו חלופה לאופני השיווק, הניהול והצריכה שהיו נהוגים באלפי חנויות המכולת והירקות. הסופרמרקט היה לתקן הרצוי לממסד, לארגונים ולחלקים גדולים בציבור. ביטוי להכשר שהעניק לו הממסד נצפה ביוזמה של משרד המסחר: הוא הציע לחנוונים הלוואות לשיפוץ חנויותיהם וארגן עבורם סדרת קורסים לניהול עסק.¹⁵⁶

תהליך אימוץ הסופרמרקט והתבססותו בישראל היה הדרגתי, והיו מעורבים בו גופים וסוכנים כמו הממסד הממשלתי והיזמים הפרטיים שהקימו את רשת שופרסל, ובצדם גם ארגונים וקבוצות שההיגיון שלהם היה מנוגד כביכול לזה של שופרסל: ברית הקואופרציה הצרכנית, ולבסוף גם התאחדות הסוחרים. תהליך זה בישר התפתחות דו־כיוונית, שארגונים אלה, אשר הטמיעו בהצלחה את הרעיון והפרקטיקות של הסופרמרקט, עשו בה 'קואופטציה' שלו; בו בזמן, הקואופרציה והמסחר הקטן נבלעו והוטמעו ב'ענק' האמריקני. התהליך התרחש והתבסס באמצעות ניכוס של תפיסות, חומרים, נהגים ונהלים שמקורם ב'מולדת הסופרמרקט', ובהם שירות עצמי, חנויות שרשרת, עיצוב חלל המכירה, אריזת מוצרים, פרסום, משלוחים, מדיניות מחירים, הכשרת עובדים, שימוש במוזיקת רקע, מדרגות נעות, תאורה צבעונית, קופסאות פלסטיק, קופות אוטומטיות ומדים ייצוגיים. כל אלו יצרו את חוויית הקנייה החדשה בישראל, את דמות מנהל החנות הקמעונאית החדש וכמובן את דמותם של הצרכנים החדשים בישראל. אלה היו נהלים מעשיים וחומרים אמריקניים, שאומצו בהדרגה ולאחר ברירה ויצרו תרבות צריכה חדשה בישראל.

155 בסקר הוצאות המשפחה בשנת 1968-1969 נמצא כי 12 אחוזים מההוצאות השבועיות למזון מתרכזות בצרכניות ובסופרמרקטים, ואילו 34 אחוזים בחנויות מכולת, 25 אחוזים בדוכנים ובחנויות בשוק. מרבית הצריכה במכולת הייתה של מוצרים יום־יומיים כמו חלב, לחם וביצים. הירקות והפירות נקנו לרוב בשווקים, ורוב הבשר והדגים נקנו בחנויות מתמחות, ראו: [מחבר לא ידוע], 'עקרת הבית שומרת אמונים לחנווני', **מעריב**, 22.6.1970, עמ' 6.

156 [מחבר לא ידוע], 'איגוד המסחר הזעיר תובע להחיש חוק המסחר ההוגן', **דבר**, 4.9.1967, עמ' 4; [מחבר לא ידוע], 'סקר על חנויות המכולת', **מעריב**, 8.7.1970, עמ' 15; אלדוד, 'מבצע עידוד לשיפור חנויות המכולת במדינה', **מעריב**, 3.8.1967, עמ' 7. כך גם מודעות על פתיחת קורסים לתפעול חנויות מכולת בשירות עצמי, ראו מודעה שם, 18.11.1969.

דוד ילין: לדמותו של בן הקהילה האשכנזית ובן הארץ

טל חניה

תקציר

במאמר זה אני מנתח את זהותו של דוד ילין כבן הקהילה האשכנזית וכבן הארץ, כמו שהתבטאה בפעילותו בתחום החינוך ובעניינים ציבוריים מסוף המאה ה־19 עד סוף שנות השלושים של המאה ה־20. ראשית, אני בוחן את מקורות ההשפעה השונים אשר עיצבו את זהותו בפרקי חייו המוקדמים: משפחתו, חינוכו, הקהילה שהשתייך אליה והמעגל החברתי של בני הארץ וקשריו של מעגל זה עם האוכלוסייה הערבית. שנית, אני בוחן את פעילותו של ילין בסוגיות שהיה היישוב חלוק בהן. במחלוקות בנושאי חינוך, בעיקר על רקע המתח בין משכילי יפו למשכילי ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, הושפעו עמדותיו של ילין מזיקתו לקהילת היישוב הישן, בעיקר האשכנזי. בשאלת יחסי היישוב היהודי עם הערבים בתקופה שראשיתה בהצהרת בלפור וסופה באמצע שנות השלושים ניכרת זיקתו של ילין לנומרות של בני הארץ. זהותו המורכבת של ילין שילבה את שני ההיבטים – בן הקהילה האשכנזית ובן הארץ – והייתה לה חשיבות רבה בעיצוב הכרעותיו בסוגיות שונות. אני מבקש להציע כי עמדותיו בסוגיות שהיו נתונות בוויכוח ציבורי ביטאו באותנטיות את מקורות ההשפעה שעיצבו את אישיותו של ילין בצעירותו במעגלים שהוא התבגר בהם, הקהילת והחברתי המקומי, ולא נבעו ישירות משאיפתו לפשרה או להליכה בדרך האמצע.

מילות מפתח: האגודה קדמה מזרח, בית הכנסת החורבה, בני הארץ, דוד ילין, חברת עזרה, היישוב הישן, מלחמת השפות, עבודה עברית, העלייה השנייה

מבוא

דוד ילין נולד בירושלים בשנת 1864 ליהושע ושרח. גם אביו נולד בירושלים, להורים אשר היגרו אליה מלומז'ה (פולין) בשנת 1834. המשפחה נודעה כבעלת מעמד כלכלי ופוליטי גבוה ביישוב הישן האשכנזי, בעיקר בזכות יוזמות חדשניות ופעילות כלכלית בולטת של

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שנכתבה בחוג ללימודי ישראל באוניברסיטת חיפה בהנחייתם של ד"ר אסף זלצר וד"ר משה נאור: 'טל חניה', דוד ילין וגד פרומקין – זיקה ושייכות בתקופת מעבר, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2019. אני מבקש להודות מקרב לב לד"ר משה נאור וד"ר יובל עברי על הערותיהם והארותיהם החשובות והמועילות.

סבו ושל אביו של ילין.¹ שרח, אִמו של ילין, הייתה בתו של שלמה יחזקאל יהודה, יליד בגדאד, בן למשפחה אמידה בעלת נכסים ועסקים בכלכותה. רימה, אִמה של שרח, הייתה גיסתו של דוד ששון, מן היהודים העשירים בקרב יוצאי בגדאד. משפחת יהודה נודעה בתרומותיה הנדיבות למוסדות שונים בירושלים.² כלומר שתי המשפחות – ילין ויהודה – זוהו עם פעילות כלכלית וציבורית ענפה בקרב אנשי היישוב הישן.³

כשמלאו לילין חמש שנים הוא החל את חינוכו הממוסד בחדר, כמקובל בקהילה האשכנזית באותה תקופה.⁴ כשבגר למד בישיבה עץ חיים, בחצר חורבת רבי יהודה החסיד. שני מוסדות לימוד אלו פעלו בחסות ההנהגה הפרושית של הקהילה האשכנזית והיו חלק מהמסגרת הקהילתית של יהודים אשכנזים רבים.⁵ לצד השפעת הנוכחות של משפחת יהודה על עיצוב זהותו של ילין,⁶ יש לציין את חשיבות המעגל הקהילתי-האשכנזי שהוא גדל בתוכו. ילדותו הייתה נטועה היטב בסביבת היישוב הישן האשכנזי, ואביו התבלט בפעילות הציבורית בקהילה זו.⁷

ביטוי סמלי למעגל הקהילתי-האשכנזי שילין גדל בתוכו הוא העובדה כי הוא תלה בסוכתו ובחדר עבודתו תמונות של שני אישים: של הרצל ושל הרב שמואל סלאנט, רבה של העדה האשכנזית בירושלים בסוף המאה ה-19.⁸ בחירתו בשני אישים אלה משקפת את זיקתו הרעיונית לתנועה הציונית ואת זיקתו האישית לאחד הרבנים החשובים ביותר בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית. הבחירה בתמונתו של הרצל מובנת מאלה,

- 1 על פעילותם של אביו וסבו של ילין בתחום המסחר ומקרקעין ראו: יהושע ילין, **זכרונות לבן ירושלים**, אריאל, ירושלים 1991, עמ' 7-15.
- 2 אברהם בן יעקב, **יהודי בבל בארץ-ישראל מהעליות הראשונות עד היום**, ראובן מס, ירושלים תש"ם, עמ' 29-30.
- 3 במחקר נכתב רבות על הבעייתיות במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. אף על פי כן במאמר זה אשתמש במונח 'יישוב ישן' ואתבסס על המאפיינים שציין ישראל קולת, אשר עיקרם הבחנה במוסדות המייצגים. כך מול ועדי עדות וכוללים בעלי זיקה עדתית פעלו מוסדות שאיחדו את היישוב על בסיס לאומי. הבחנה זו עומדת ביסוד השימוש שלי במונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש'. ראו: ישראל קולת: 'מיישוב עדות וכוללים ליישוב לאומי', **קתדרה**, 12 (1979), עמ' 34-39.
- 4 דוד ילין, 'מזיכרונות: מלמדי', **בצרון**, א (ת"ש), עמ' 243-245.
- 5 על מקומם המרכזי של תלמודי התורה ושיבת עץ חיים בחצר האשכנזים ראו: איל דוידסון, 'שוקדים על לימודם': ישיבת "עץ חיים" ומסגרות לימוד תורה בחצר "החורבה" בשלהי התקופה העות'מאנית, בתוך: ראובן גפני, אריה מורגנשטרן ודוד קאסוטו (עורכים), **החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 133-144.
- 6 יובל עברי, **הישיבה לאנדלוס**, מאגנס, ירושלים 2020, עמ' 66-67.
- 7 ביטוי סמלי לכך אפשר לראות בזיכרונותיו מחצר 'החורבה' בשנים המאוחרות בחייו: דוד ילין, **כתיבי דוד ילין**, ה, הוועד להוצאת כתבי דוד ילין, ירושלים [חש"ד], עמ' 287-288. על פעילותו הציבורית של אביו ועל יוזמותיו החדשניות עם אישים אחרים מהקהילה האשכנזית ראו: שם, ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 1-2.
- 8 אהובה פיקר, **אבי דוד ילין: דברים לזכרו למלאת מאה שנים ליום הולדתו**, [חמו"ל], ירושלים תשכ"ד, עמ' 7.

אך הבחירה בתמונתו של הרב סלאנט מעלה את השאלה מדוע בחר ילין בה דווקא, ולא בתמונה של אחד הרבנים שכיחנו במשרת הראשון לציון, כמו הרב יעקב שאול אלישר. אלישר הכיר, לא רשמית, בפעילותו של הרצל, וגם פסיקותיו בסוגיות השכלה ויישוב הארץ תאמו בדרך כלל את תפיסת עולמו של ילין.⁹ נוסף על קרבה רעיונית זו, אלישר ערך את חופתו של ילין לאחר שנבצר מהרב סלאנט להגיע לחתונה.¹⁰ בכל זאת לא נותרה דמותו של אלישר חקוקה בתודעתו ובזהותו, והוא בחר להנציח את זכרו של סלאנט דווקא. אני מבקש להשתמש באנקדוטה זו כנקודת מוצא לדיון בזהות הקהילתית של ילין, שהתעצבה בילדותו ובנעוריו בחצר האשכנזים בעיר העתיקה והשפיעה על דרכו כדמות ציבורית.

כמה עבודות מחקר נכתבו על פעילותו של ילין ועל זהותו, בעיקר כחלק מאפיון של קבוצת משכילים ירושלמים בני דורו. עמוס נוי עוסק בקבוצת משכילים זו, שהייתה בעלת השפעה בשפה ובתרבות הערבית, ועסקה באתנוגרפיה של המרחב המקומי.¹¹ יובל עברי ועפרה מייטלס בוחנים בעבודותיהם את זהותו של ילין בחינה ייחודית, בעיקר על רקע תקופת המעבר מהשלטון העות'מאני לשלטון המנדט. עברי עוסק בזהותו החברתית והפוליטית המשתנה של ילין על רקע תקופת המעבר שבין אימפריות לתנועות הלאום, כחלק מניתוח תפקידם הפעיל של אינטלקטואלים יהודים ספרדים שילין, המזוהה כספרדי למחצה, היה אחד מהם. עברי בוחן מחלוקות בין משכילים 'ספרדים בני המזרח' ובין אנשי חכמת ישראל באירופה בראשית המאה ה-20.¹² באמצעות ניתוח מחלוקות אלה הוא מצביע על השינויים בזהותו של ילין כאינטלקטואל ספרדי בתקופת המנדט. מייטלס עוסקת בפעילותו ובהכרעותיו של ילין בתפקידים ציבוריים שמילא בהנהגת היישוב היהודי, על רקע תהליכי המעבר של חברה זו מן הסדר הישן לסדר החדש ובשלב מתקדם – 'מחברה משכילית מתונה לחברה הלאומית החדשה'.¹³ טענתה המרכזית היא כי בהכרעות שנדרש ילין להכריע בתהליכי שינוי אלה הוא נקט דרך ביניים פשרנית ושוחזרת שלום, אשר שילבה בין ישן לחדש ונבעה מאופיו הייחודי.¹⁴

במאמר זה אני מציע להבין את עמדותיו ואת פעילותו הציבורית של ילין אגב שימת דגש על המרחב החברתי והקהילתי שהוא גדל בתוכו, ובו עוצבה זהותו כבן הקהילה האשכנזית

9 על פסיקותיו של הרב אלישר בנושאי השכלה והיתר מכירה ראו: נתן אפרתי, **משפחת אלישר בתוככי ירושלים**, ראובן מס, ירושלים תשל"ה, עמ' 119-130, 175-189. אלישר קרא לערוך טקסי אזכרה לכבודו של הרצל: יוסף לנג, **דבר עברית! חיי אליעזר בן יהודה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 507-508.

10 ילין, **כתבי דוד ילין**, ב, עמ' כו.

11 עמוס נוי, **עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה ה-20**, רסלינג, תל אביב 2017, עמ' 87-93.

12 עברי, **השיבה לאנדלוס**.

13 עפרה מייטלס, 'דוד ילין – ביוגרפיה: להבנת המעבר מחברה משכילית מתונה לחברה הלאומית החדשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009.

14 הנ"ל, **בדרך האמצע: דוד ילין – סיפור חיים**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 168, 281.

וכבן הארץ.¹⁵ בכך אני מבקש לטעון כי יש לראות במורכבותה של הסביבה האנושית שילין גדל בתוכה גורם חיוני ומחייב בבואנו לבחון את פעילותו, להבדיל מהתפיסה המעניקה משקל מכריע לאישיותו, כמו שהראתה מייטלס בעבודתה וכמו שבא לידי ביטוי בשם שהוענק לספרה המונוגרפי והמקיף על ילין: **בדרך האמצע: דוד ילין – סיפור חיים**.

בתיאור הזהות של המרחב שגדל בו ילין אשתמש במונח 'מקומי', אשר משמעו שייכות לקהילות שונות בירושלים (יהודיות ולא יהודיות) בתקופה של טרום כיבוש הבריטים את הארץ וזיקה לנורמות שונות אשר רווחו בירושלים באותה תקופה. במרחב החברתי הזה גדל ילין. זהותו המקומית הירושלמית אינה סותרת את קשריו עם אנשי רוח באירופה ואת השיח האינטלקטואלי שקיים עמם ואינה מערערת על אופן השפעתו מתהליכים מודרניים. אני טוען כי אפשר לאתר זהות מקומית זו בשנות פעילותו הציבורית של ילין וכי במקרים רבים היא הייתה הבסיס לפעילותו. על בסיס גישתו של ילין לסוגיות ציבוריות שונות, בעיקר בנוגע ליישוב החדש, אראה כיצד השפיעו נורמות מקומיות על עמדותיו ועל הכרעותיו. הממד המקומי הניכר בזהותו של ילין בעקביות והממד המשתנה שעליו עמד עברי בעבודתו משרטטים אישיות מורכבת יותר מתיאורו של ילין כאיש של פשרות אשר בחר בדרך האמצע.

בארבעת חלקי המאמר אני עוקב כרונולוגית אחר הביוגרפיה של ילין. בחלק הראשון אני עוסק בפרקי חייו המוקדמים ובגורמים שהשפיעו על גיבוש זהותו כבן הארץ. בחלק השני אני מתחקה אחר העשייה שלו בחינוך ומתמקד במתחים שהתגלעו בין ילין כבן היישוב הישן האשכנזי ובין משכילי יפו ואנשי העלייה השנייה. בחלק השלישי אני בוחן היבטים בפעילותו הציבורית על רקע תהליכי המעבר מהשלטון העות'מאני לשלטון המנדט הבריטי. בחלק האחרון אני מנתח את אופן התנהלותו הציבורית בסוגיית היחסים בין יהודים לערבים לאחר כיבוש הבריטים את הארץ.

עיצוב זהותו של ילין בשנות חייו הראשונות

כאמור, ילין נולד בירושלים במחצית השנייה של המאה ה-19. בתקופה זו אפיינה אווירת ההשכלה משפחות ודמויות רבות מהקהילה האשכנזית שאליה השתייך ילין. בנעוריו הוא נפגש תכופות עם משכילים ירושלמים כמו מיכל הכהן, שהיה מעורב בהוצאה לאור של כמה עיתונים ובהקמת הספרייה הציבורית הראשונה בעיר; יעקב ספיר, שהיה מורה; שד"ר, חוקר קהילות ישראל וחוקר כתבי יד; חיים פרס, עורך כתב העת **שערי ציון**; וישראל דב פרומקין, שהיה עורך העיתון **חבצלת**.¹⁶ דמויות אלו היו חוד החנית בפעילות ההשכלה

15 במונחים 'בן הקהילה האשכנזית' או 'בן היישוב הישן האשכנזי' הכוונה במאמר זה לאדם אשר גדל בתוך הקהילה האשכנזית בירושלים בשלהי המאה ה-19 וראשית המאה ה-20.

16 על מיכל כהן ראו: גליה ירדני, **העתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1969, עמ' 81-82. על השפעת כתיבתו של ספיר על ילין ראו: ילין, **כתבי דוד ילין**, ב, עמ' 245.

בירושלים ומעין מורי דרך לצעירים משכילים בקהילה האשכנזית. באווירה תומכת ההשכלה למד ילין אצל מורים פרטיים ורכש בכוחות עצמו ידיעות בשפות צרפתית, גרמנית וגם מעט ערבית ספרותית.¹⁷ במשפחתו נחשבה השכלה הן ערך בפני עצמו והן פתח לאפשרויות תעסוקה, והמשפחה עודדה אותו ללמוד.¹⁸ על רקע זה יש להבין את ההפצרה של אביו כי יצא לרכוש השכלה בחוץ-לארץ, שהביאה את ילין לנסוע ללונדון ולנסות להסתייע בקשרים עם בני משפחת ששון שם. אמנם יוזמת הלימודים בלונדון לא עלתה יפה, אך בלונדון הכיר ילין את נסים בכר, איש אליאנס שעמד להקים בית ספר בירושלים.¹⁹ בעידודו של בכר חזר ילין לירושלים, למד בבית ספר אליאנס ולימד שם בפיקוחו של בכר.²⁰

ילין נמנה עם המיעוט האשכנזי שלמד באליאנס.²¹ קנאי ירושלים התאמצו להשפיע על אביו שיוציאו מבית הספר, אך יהושע ילין סירב, ובתגובה הוכרו נגדו חרם.²² משפחת ילין לא הייתה היחידה מהקהילה האשכנזית שהתמודדה עם חרם מצד קנאי היישוב הישן. חיים פרס למשל, מהבולטים במשכילים הירושלמים, היה מטרה לחרמות מצד הקנאים.²³ המתח בין משכילים לקנאים היה במידה רבה חלק מהמרחב הקהילתי שבתוכו גדל ילין. למרות זאת שמרו בני אותן משפחות משכילות על מעורבות בפעילות הקהילה האשכנזית. חיים פרס המשיך לכתוב בעיתונו ולפעול למען הקהילה הירושלמית וזאת: 'למען שלום ואחדות וחזק הישוב [...]' ולגשר על פני התהום הפעורה שבין העדות השונות והסיעות שבמחנות האשכנזיים, הפרושים והחסידיים'.²⁴ כמו פרס היו גם בני משפחת ילין

על השפעתו של פרומקין על ילין ראו: Gad Frumkin, 'A Tribute to David Yellin, Jerusalem Post, 23.12.1951. על משכילי ירושלים באותה תקופה וההבחנה ביניהם ראו: מנחם פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה**, מוסד ביאליק, ירושלים 2001, עמ' 67-68. ילין הושפע גם מעיתונים בעברית כמו **הלבנון**, **חבצלת ושערי ציון**, שפתחו בפניו צוהר לעולמות חדשים. **חבצלת ושערי ציון** שימשו שופר לרעיונות משכיליים. ראו: דוד ילין, 'הר ציון (התרל"ח)', בתוך: דוד יודילוביץ (עורך), **קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ ישראל ב**, דפוס סלומון, ירושלים תרצ"ו, עמ' 62.

17 ילין, שם, ה, עמ' 390.

18 שם, ד, ירושלים תשל"ו, עמ' 10-11.

19 נסים בכר נולד בירושלים בשנת 1848 למשפחה ספרדית. הוא למד בבית מדרש למורים של חברה אליאנס בפריז, ולאחר סיום לימודיו ניהל בתי ספר של אליאנס במקומות שונים. דוד תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו**, א, הוצאה עצמית, תל אביב 1947, עמ' 75.

20 ילין, **כתבי דוד ילין**, ב, עמ' כ-כא.

21 [מחבר לא ידוע], 'בית ספר (שקאלע) בירושלים', **הלבנון**, 6.7.1882, עמ' 192. במאמר מצוין כי לבית הספר נכנסו שלושה אשכנזים, אולם רק דוד ילין מוזכר בשמו, אגב התייחסות למעמד המשפחה ביישוב.

22 ילין, **זכרונות לבן ירושלים**, עמ' 135.

23 ישעיהו פרס, **מאה שנה בירושלים**, ראובן מס, ירושלים 1964, עמ' 67.

24 שם, עמ' 73.

מעורבים מאוד בסוגיות שונות שהטרידו את הקהילה האשכנזית ופעלו לרווחתה.²⁵ ואכן, קהל היעד העיקרי של דוד ילין בפעילותו הציבורית והחינוכית היה בני היישוב הישן. ילין יזם את הקמתם של מוסדות חינוך למען אוכלוסייה זו, במקרים מסוימים אגב שיתוף פעולה עם אחדים מרבניה. כאלה היו גן הילדים העברי הראשון, ספריית בני ברית והסמינר למורים מטעם חברת עזרה שבראשו עמד.²⁶

לצד הקרבה ליישוב הישן האשכנזי, אימץ ילין דפוסי התנהגות מודרניים. בגיל 21 הכיר במסיבת ריקודים את איטה, בתו של יחיאל מיכל פינס, והשניים התארסו.²⁷ בני הזוג הוסיפו להיפגש בתקופה שבין האירוסין לחתונה – התקשרות שחרגה מן המוסכמות המקובלות בקהילה האשכנזית באותה תקופה.²⁸ יובל עברי מזהה את ילין עם המעמד החדש של משכילים יהודים ירושלמים אשר הושפעו מנוכחותן של המעצמות האירופיות בעיר.²⁹

נוסף על המרחב הקהילתי האשכנזי שהוא גדל בו, גם הקרבה לשפה ולתרבות הערבית השפיעו השפעה ניכרת על עיצוב זהותו המקומית. פן זה באישיותו של ילין התגבש בהשפעת הסביבה החינוכית, החברתית והאינטלקטואלית שהוא צמח בתוכה כמשכיל ירושלמי. ילין השתייך לקבוצת צעירים שהערבית הייתה לשון דיבורם מאז ימי ילדותם ושראו בעיסוק בספרות ובפולקלור הערביים ביטוי לזהותם השמית המזרחית.³⁰ הוא למד את השפה הערבית, לצד צעירים ערבים ויהודים אחרים, מפי מורה בשם איברהים אל-סלפית 'על האצטבא' שלפני חנותו הקטנה בשוק הבשמים.³¹

בני אותה קבוצת צעירים, אשר עמה נמנה ילין, ראו בעיסוק בספרות ובשפה הערבית השראה להבנת טקסטים יהודיים,³² כמו שהדגיש ילין כי המפתח להבנת העברית הוא

25 על מעורבות המשפחה במחלוקת על השחיטה בין ספרדים לאשכנזים ראו: ילין, *זכרונות לבן ירושלים*, עמ' 100-101. על סוגיית השחיטה ראו: יהושע קניאל, *במעבר*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000, עמ' 139-145.

26 על הקמת הגן העברי הראשון לילדי היישוב הישן והמלחמה מול הקנאים ראו: ילין, *כתבי דוד ילין*, ד, עמ' 231. על הקמת ספריית בני ברית והקשר עם דמויות מהיישוב הישן ראו: שם, עמ' 79-83.

27 גיל הנישואים של גברים באותה תקופה נע בין 13 ל-18 שנים. פרס, *מאה שנה בירושלים*, עמ' 55-56; יעקב יהושע, *ירושלים הישנה בעין ובלב*, כתר, ירושלים 1988, עמ' 201; מרגלית שילה, 'תקנות ירושלים כמעצבות מגדר', בתוך: טובה כהן ויהושע שוורץ (עורכים), *אישה בירושלים: מגדר חברת ודת*, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ב, עמ' 73-75.

28 איטה ילין, *לצאצאי*, ב, ראובן מס, ירושלים תשל"ט, עמ' 22. על צביונה הלא שגרתי של החתונה ועל נוכחות המוזמנים מהיישוב החדש ומהיישוב הישן ראו: אברהם שלום יהודה, 'לזיכרון דוד ילין: פרקים וקטעים חייו ופעולתו', *עבר וערב: אסף מחקרים ומאמרים, שירת הערבים, זכרונות ורשמים*, עגן, ניו יורק תש"ן, עמ' 241-242; ילין, *זכרונות לבן ירושלים*, עמ' 165.

29 עברי, *השיבה לאנדלוס*, עמ' 94.

30 נוי, *עדים או מומחים*, עמ' 91.

31 ישראל בן זאב, 'ר' יצחק יהודה', *מאזניים*, יג (1941), עמ' 71-77.

32 נוי, *עדים או מומחים*, עמ' 87.

באמצעות לימוד ערבית.³³ בהמשך לאותה גישה, ילין היה בין הראשונים לפרסם אגדות וסיפורים שתורגמו מערבית בסגנון תנ"כי. תרגומיו הראשונים פורסמו בעיתון **הצבי**.³⁴ לצדו של ילין השתייכו לקבוצה זו מלומדים מבני הארץ כמו יוסף מיוחס, אברהם שלום יהודה ויצחק שלום יהודה, ובני הדור המאוחר יותר ישראל בן זאב ויוסף יואל ריבלין. כמה חוקרים ניתחו את זהותה של אותה קבוצת משכילים על רקע פעילותה הספרותית.³⁵ אבן דרך חשובה אחרת בתהליך העמקת זהותו של ילין כבן הארץ הייתה בית הספר אליאנס. בית הספר היה פתוח גם בפני ילדיהן של משפחות ערביות; מציאות זו העמיקה את זהותם המשותפת של יהודים וערבים כילידי המקום. ילין – בן טיפוחיו של נסים בכר, מנהל בית הספר ובעצמו יליד ירושלים – הושפע מזיקתו של בכר לשפה הערבית. בכר שלח את ילין ללמוד ערבית אצל מוחמד אפנדי ג'אראלה, שהיה מזכיר הפחה ומזכיר הנהלת המחוז (מג'לס אדארה).³⁶ בתמורה ללימודי הערבית התבקש ילין להורות את השפה בבית הספר וכן להיות לבכר לעזר במגעיו עם הפחה ועם הפקידים הערבים.³⁷

לצד אפיון המסגרת החברתית והאינטלקטואלית המשותפת של קבוצת המשכילים שאליה השתייך ילין, יש לעמוד על ההבדלים בהתייחסות של האישים השונים בקבוצה לתרבות ולזהות הערבית. במאמר 'הלבנטינים הראשונים ביישוב העות'מאני' יצחק בצלאל מחלק את הלבנטינים (רובם בני הארץ) לשלוש קבוצות. בקבוצה הראשונה – מי שלא היה רכיב ערבי בזהותם, ובהם יוצאי ספרד כמו נסים בכר ויוסף מיוחס; בקבוצה השנייה – מי שהייתה להם זיקה לתרבות הערבית, אך לא היה מרכיב ערבי בזהותם. בקבוצה זו בצלאל מציין בעיקר אשכנזים כמו דוד ילין ואליעזר בן יהודה; ובקבוצה השלישית – אישים שהיה

33 David Yellin, 'The Hippa'el-Nif'al Conjugation in Hebrew and Aramaic, and the Assimilation of Tav in the Hitpa'el Conjugation', *Journal of Palestine Oriental Society*, 4 (1924), pp. 85-106. עם זאת, בכינוס מורים עברים שהתקיים בשנת 1903 בזיכרון יעקב התנגד ילין להכללת השפה הערבית בתכנית הלימודים בטענה כי לימודה מיועד לחוקרים, ולא לחלוצים עובדי אדמה. הוא טען כי תלמידים ירכשו את השפה באמצעות מפגשים ישירים עם האוכלוסייה הערבית. נתן אפרתי, **מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב-תרפ"ב (1881-1922)**, האקדמיה ללשון עברית, ירושלים 2004, עמ' 35.

34 ירדני, **העתונות העברית**, עמ' 322-323.

35 יש גישות שונות בנושא ביטוי של קרבה לשפה הערבית. ראו: ירדני, שם, עמ' 321; ביטוי אופוזיציוני פוליטי מול עלייה הראשונה ראו בתוך: יפה ברלוביץ, **להמציא ארץ, להמציא עם: תשתית ספרותית ותרבות בציירה של העלייה הראשונה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1996, עמ' 320; זהות ילידית מזרחית כחלק מהזהות היהודית ראו בתוך: נוי, **עדים או מומחים**, עמ' 84-85; ושיח אינטלקטואלי במרחב הערבי והעות'מאני ראו בתוך: Moshe Behar and Zvi Ben-Dor Benite, *Modern Middle Eastern Jewish Thought*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2013.

36 דוד ילין, 'נסים בכר', **הדואר**, כ"ט בכסלו תרפ"ח.

37 שם; מדוד ילין לשלמה למפורט, 29.1.1931, ארכיון מכללת דוד ילין (להלן: אמד"י), 0.41, 2-8. במכתב זה ילין מתאר את קרבתו לבכר.

מרכיב ערבי בזהותם ובתרבותם כמו אברהם שלום יהודה ומלכיאל מני. רוב חברי הקבוצה האחרונה היו יוצאי עיראק וצפון אפריקה.³⁸

בחלוקה של בצלאל ילין מסווג כיהודי אשכנזי, ומבחינת השתייכותו הקהילתית נראה כי זהו תיאור שהולם אותו יותר מתיאורו כ'חצי אשכנזי וחצי ספרדי'. ילין עצמו מבדיל בין ביתו ובין בית ספרדי: 'בביתנו דברו שתי לשונות אידית וערבית. בקרב הספרדים שררה אז גם הלשון הספרדית, אך לא בביתנו'.³⁹ מכאן שיש חשיבות לזהותו הקהילתית האשכנזית, לצד היותו בן הארץ.

מתיאור זה של המרחב שגדל ובגר בו ילין מתבררת זהותו כבן הקהילה האשכנזית וכבן הארץ. חשוב להבין כי מדובר לא בשתי זהויות אשר סותרות זו את זו, כי אם בשני מעגלים חברתיים אשר עיצבו את זהותו בו בזמן, ובסופו של דבר השפיעו על תפיסת עולמו ועל פעילותו בתחום החינוך. מעגלים אלו אפיינו מסלול חייהם של משכילים ירושלמים אחרים מהקהילה האשכנזית כמו ישראל בן זאב ויוסף יואל ריבלין.⁴⁰ קיומן והשפעתן של המרחב הקהילתי והחברתי-כללי הן ביטוי לממד המקומי-הירושלמי בזהותו של ילין שאני מבקש להבליט בעבודה זו.

בחלקיו הבאים של המאמר אראה כיצד השפיעה זהות זו על פעולותיו, על הכרעותיו ועל עמדות שנקט במחלוקות שהתגלעו בין גופים ובין אנשים מן היישוב החדש ומן היישוב הישן.

שלהי התקופה העות'מאנית: העימות עם משכילי יפו והעלייה השנייה

בשלהי התקופה העות'מאנית התגלעו מחלוקות בסוגיות חינוך ובסוגיות ציבוריות בין ילין ומשכילים ירושלמים אחרים ובין מהגרים ציונים. כדי לרדת לעומקן של מחלוקות אלה חשוב לעמוד על הבדל עקרוני בין שתי הקבוצות. חברי קבוצת המשכילים שבסביבתה גדל ילין לא פעלו ברוח משכילי אירופה. אמנם המשכילים הירושלמים היו נכונים להיפתח להשכלה רחבה ולתהליכי מודרניזציה, אך כאשר היה מדובר בגישה חינוכית-ציבורית שנגעה ליישוב היהודי, הם לא סטו מהתשתית הערכית המקובלת על היישוב הישן ופעלו לפי עקרונות היסוד ההלכתיים והערכיים שלו.⁴¹ הדבר בא לידי ביטוי בין השאר בכך

38 יצחק בצלאל, 'הלבנטינים הראשונים ביישוב העות'מאני: זהותם הציונית ויחסם לערכיות', **פעמים**, 127-128 (תשע"א), עמ' 76.

39 ילין, **כתבי דוד ילין**, ה', עמ' 389.

40 על זהותו של בן זאב בהקשר זה ראו: אביב דרעי-וקסלר, 'מזרחנות אלטרנטיבית והשתלבות במרחב הערבי המקומי: ד"ר ישראל בן זאב, הספריה הערבית ביפו והמאבק על ספרים פלסטיניים נטושים 1948-1952', עבודת גמר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2013. על פעילותם של ריבלין ובן זאב ביישוב בתקופת המנדט בתחום של הוראת עברית ראו: Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016, pp. 106-114.

41 רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ-ישראל**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 74.

שקהל היעד המרכזי של פעילותם היה בני היישוב הישן, ואפשר לראות זאת בשתי סוגיות: פעילות בתחום החינוך ושאלת יחסי עוסק מעסיק, שהתחדדה על רקע ההתגברות של פעילות סוציאליסטית בימי העלייה השנייה.

בסוף המאה ה-19, עם העלייה הראשונה והתגבשותה של אידיאולוגיה לאומית מודרנית, החלו לנשוב רוחות חדשות אשר הביאו לעימותים בתוך תנועת חיבת ציון בשאלת היחס למסורת. יוסף שלמון מתאר בהרחבה את שלושת מוקדי העימותים באותה תקופה: המאבק על ההנהגה בוועידות חיבת ציון, פולמוס גדרה (בעניין אורח חייהם של הביל"ויים) ופולמוס שמיטה.⁴² מדובר בסוגיות אשר חשפו את נקודות המחלוקת בתנועת חיבת ציון בשנות השמונים. עם זאת, מחלוקות אלו לא שימשו נקודת מפנה בנוגע ליחס של חברים דתיים כמו יחיאל מיכל פינס כלפי התנועה.⁴³ נדמה כי נקודת מפנה חשובה הייתה עם הקמת בית הספר ביפו על ידי אגודת בני משה בהנהגת אחד העם. צביונו החינוכי של בית הספר ערער את התשתית המסורתית-דתית של החינוך ביישוב הישן.⁴⁴ ניסיונו של פינס להשתלב כמורה בבית הספר נדחה בידי אחד העם. על רקע הדברים תקף פינס את אגודת בני משה ואת העומד בראשה – אחד העם. למאבקו של פינס הצטרפו משכילים ירושלמים כמו ישראל דב פרומקין ויואל משה סלומון.⁴⁵ בתגובה, צמח מקרב המשכילים ביפו גרעין הנהגה, וזה ניהל מאבק נגד משכילי ירושלים בשאלת הצביון החינוכי-דתי של בתי הספר.⁴⁶ על רקע המשבר הכריז פינס כי התמוטט הבסיס המשותף בין דתיים לחילוניים בתנועה הלאומית.⁴⁷

היכן עמד ילין בסוגיה זו? אמנם הוא היה שותף למגמת החינוך הלאומי, אבל הבולטים בין המשכילים הירושלמים בעלי העמדה החינוכית השמרנית היו מורי דרך שלו: דב פרומקין ויחיאל מיכל פינס (חמיו של ילין). לפיכך נזהר ילין שלא להתבטא בפומבי בנושא.⁴⁸ אהוד לוז מנתח את גישת הביניים של ילין כהצעה לרפורמה במוסדות החינוך אשר 'תמזג בתוכה את המובחר מן החינוך הלאומי-המודרני ומאוצרות התרבות היהודית'.⁴⁹ לדברי לוז, על אף זהירותו של ילין באותה מחלוקת ועל אף גישתו, אשר נחשבה מתונה, הוא נקט עמדה נוקשה בשאלת הקשר של המורים עם תלמידי היישוב הישן. ילין טען כי על מורי בית הספר ביפו, אשר היה ממוסדות חברה עזרה, לפעול לפי דרישות הקהילה המקומית, אף אם הדבר כרוך בהקרבה דתית מצדם. ברוח זו הוא כתב ליחזקאל סוכובולסקי,

42 יוסף שלמון, דת וציונות עימותים ראשונים, הספרייה הציונית, ירושלים תש"ן, עמ' 112-139.

43 שם.

44 על בית הספר ראו: אלכסיס דרור, החינוך העברי, עמ' 142-152; לנג, דבר עברית, עמ' 301-308.

45 יוסף שלמון, אם תעירו ואם תעוררו אורתודוקסיה במצרי הלאומיות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ו, עמ' 175-176.

46 שם, עמ' 184-190; קניאל, במעבר, עמ' 304-305.

47 שלמון, דת וציונות עימותים ראשונים, עמ' 108.

48 מייטליס, בדרך האמצע, עמ' 179; לנג, דבר עברית, עמ' 307-308.

49 אהוד לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח אירופה, עם עובד, תל אביב תשמ"ה, עמ' 142.

גיסו, בעניין דרישות הקהילה ביפו מהנהלת חברת עזרה: 'מי שהוא מורה וחפץ לפעול על הסביבה אסור לו ללכת כנגדה ואינני רואה מה היה מפסיד מר אורבך לו היה אוכל בכובע ומברך בהמ"ץ [ברכת המזון]'.⁵⁰ דברים ברוח דומה כתב ילין במכתב אחר בנוגע למורים חדשים נטולים מחויבות הלכתית שמלמדים במוסדות חינוך בירושלים: 'במלון קמיניץ במקום שיושבים עוד שלושים איש חופשים וקנאים ויפונים [מיפו] וירושלמים. זה מיעוט שימת הלב של מוריניו החדשים לדעת הקהל היא גורמת חורבן הכול. והיא משניאה את מוסדותינו בעיני הקהל, ומי שנותן בניו אלינו עושה זאת רק מפני ההכרח או כמי שכפאו שד. ואם רק חפצים הננו לבוא בשם "דעת קהל" עלינו גם למלא אחריה'.⁵¹

מקטעים אלו במכתביו של ילין עולה כי הוא ראה במערכת היחסים בין המורים לתלמידים מרכיב מכריע בפעילות החינוך והייב שמירה על נורמות דתיות, גם אם הדבר כרוך בהעמדת פנים. בעיניו היה מדובר לא באמצעי להסוות הבדלים דתיים וערכיים כדי לשנות בסופו של דבר את זהותם של תלמידים מן היישוב הישן, אלא בביטוי למחויבות אותנטית ערכית כלפי המעגל החברתי שבתוכו גדל ושהיה קהל היעד העיקרי של פעילותו. על רקע דברים אלו יש להבין את עמדת דוד ילין בימי מלחמת השפות.

THE LAMEL SETTLEMENT.
Avenue, with Mr. David Yellin.

[To face page 66.]

דוד ילין ככל הנראה בשכונת זיכרון משה, ששם התגורר
הארכיון הציוני המרכזי, PHG/1310197

50 ילין, כתבי דוד ילין, ד, עמ' 282-283.

51 שם, עמ' 283.

עמדת ילין בימי מלחמת השפות

מלחמת השפות פרצה בשנת 1913 סביב שאלת שפת ההוראה בטכניון ובבית הספר הריאלי, שעמדה להקים בחיפה חברת עזרה הגרמנית. מורים ותלמידים שהיו מזוהים עם חוגים ביישוב החדש מחו על ההחלטה כי הלימודים בטכניון יתקיימו בשפה הגרמנית. במחאה בלטו פעילי מפלגת הפועל הצעיר ופעילי סניפי הסתדרות המורים ביפו ובמושבות, ששם שלטה הנהגת המורים המקורבים לאנשי העלייה השנייה.⁵² המחאה חרגה משאלת ההוראה בטכניון ופנתה נגד ההוראה בשפה הגרמנית בכל מוסדות חברת עזרה. בירושלים התקוממו תלמידי סמינר למורים אשר היה חלק ממוסדות חברת עזרה, רבים מהם מבני העלייה השנייה, בעיקר נגד מנהל מוסדות חברת עזרה בארץ ישראל, אפרים כהן-רייס.⁵³ המתח בין התלמידים ובין חברת עזרה באירוע זה ביטא את הפערים בין שאיפות הלאומיות ותפיסות סוציאליסטיות של רבים מהתלמידים ובין יעדי הסמינר ונטיותו לתרבות גרמנית. ילין נמנע ממעורבות פעילה במלחמת השפות במשך כמה חודשים, אף שהמחלוקת התגלעה בסמינר למורים שהוא ניהל.⁵⁴ כדי להבין את הימנעותו ראוי לציין כי רבים מיהודי ירושלים, גם המשכילים שבהם, זיהו את מי שנלחמו נגד הנהלת חברת עזרה עם מחוללי התרבות המתירנית והורסי המסורת.⁵⁵ בסופו של דבר הציב ילין אולטימטום לנתן פאול, מזכיר החברה בברלין, ודרש כי שפת ההוראה במוסד תהיה עברית. בעקבות זאת נאלץ ילין להתפטר והחליט לפעול להקמת מוסד חדש – בית מדרש עברי למורים.

בניתוח עמדתו של ילין במלחמת השפות עסקו בעיקר רחל אלבוים-דרור; ועפרה מייטלס – בניתוח מפורט יותר. אלבוים-דרור רואה במערכת היחסים האישית בין ילין לכהן-רייס, אשר התאפיינה במתיחות ובתחרות, גורם חשוב בהחלטתו הסופית של ילין לעזוב את מוסדות חברת עזרה.⁵⁶ מייטלס מציינת כמה סיבות אפשריות להתלבטותו של ילין בתהליך זה, ובהן זיקתו למפעל החינוך של מוסדות חברת עזרה בירושלים.⁵⁷ אני סבור כי יש לבחון את התנהגותו של ילין כאירוע שמורכב משני חלקים ולשים לב כי תגובתו למלחמת השפות בחברת עזרה שונה מתגובתו לזיכוח על שאלת הצביון של בית המדרש החדש למורים. ההבחנה בין תגובותיו בשני המקרים עשויה ללמד באיזה אירוע הוא ראה מאבק מרכזי, ובו התעקש על עקרונותיו, ואיזה אירוע היה בעיניו מחלוקת שולית. הבחנה זו עשויה להתחדד על רקע זהותו המקומית.

52 בשלב מסוים קיבלה המחאה קיבלה סגנון לוחמני קיצוני, ובכללו איומים, והתפתחה לכדי מרד תרבותי-דתי. אלבוים-דרור, **החינוך העברי**, עמ' 332-334.

53 שם, עמ' 323.

54 מייטלס, **בדרך האמצע**, עמ' 154-162.

55 פרידמן, **חברה במשבר לגיטימציה**, עמ' 117-121.

56 אלבוים-דרור, **החינוך העברי**, עמ' 337-338.

57 מייטלס, **בדרך האמצע**, עמ' 162-171.

דוד ילין בתמונת מחזור של בוגרי בית ספר למסחר מטעם חברת עזרה, אשר הוא ניהל
הארכיון הציוני המרכזי, GNYBD/400464

ילין החל את דרכו בהוראה בבית הספר אליאנס, אך התפטר ממנו משום שנסיים בכר לא אפשר לו לעסוק בפעילויות תרבות וחינוך עבור הקהילה הירושלמית. פעילות מעין זו קיימו משכילים ירושלמים, בעיקר בארגון בני ברית, ובכלל זה הקמתה של ספרייה ציבורית.⁵⁸ לאחר התפטרותו של ילין מאליאנס הוא עבר ללמל אשר ינוהל על ידי אפרים

58 ילין, כתבי דוד ילין, ב, עמ' כד; דב שידרובסקי, ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, מאגנס, ירושלים תש"ן, עמ' 264-320. ילין, כהן-רייס ואחרים הקימו את ספריית בני ברית, והיא המשיכה לשמש מוסד תרבות והשכלה עבור היישוב הישן גם בתקופת המנדט. מישעיהו פרס, יושב ראש לשכת בני ברית, אל חיים סלומון, נשיא ועד הקהילה העברית בירושלים, 24.12.1946, ארכיון עיריית ירושלים (להלן: אע"י), 2-4576. לשכת ירושלים של ארגון בני ברית הוקמה בשנת 1888. ראו: לנג, דבר עברית!, עמ' 158.

כהן־רייס.⁵⁹ באותה תקופה האיצו ילין וכהן־רייס בחברת עזרה להתחיל בפעולותיה בארץ כמו הקמת מוסד להכשרת מורים. ואכן, בית ספר זה היה חלק ממוסדות חברת עזרה אשר העניקו השכלה בסיסית לתלמידים בירושלים מבני היישוב הישן.⁶⁰ ילין וכהן־רייס גם פעלו במשותף למען החייאת השפה העברית, למשל בהקמת גן ילדים עברי ראשון בירושלים; גם הוא השתייך לארגון בני ברית.⁶¹

עיון במכתבים של ילין לראשי מוסדות חברת עזרה כהן־רייס ונתן פאול מורה על יחסו החם כלפיהם. המכתבים מבטאים הערכה רבה לפעילותם בתחום החינוך ולתרומתם לקהילה הירושלמית, על אף המתח האישי ששרר בין ילין ובין כהן־רייס.⁶² סדרת המכתבים, שנכתבה בשנים הראשונות של המאה ה־20, מלמדת על שיתוף פעולה בכל הנוגע לפעילות בתחום החינוך בקרב תלמידי היישוב הישן. ילין העיד כי כהן־רייס העלים עין בשנים אלו מהוראה בשפה העברית, אף שהייתה מנוגדת למדיניות הרשמית של חברת עזרה.⁶³ יחסים אישיים אלה עמדו ברקע מאמציו של ילין לצמצם את עוצמת המחאה בירושלים על התנהלות מוסדות חברת עזרה עם פרוץ מלחמת השפות ולמנוע שביתות בקרב המורים. ילין הבין כי מוסדות עזרה שימשו עוגן חינוך חשוב עבור הקהילה הירושלמית; על כן סירבו הוא ומורים אחרים מבני דורו לראות במוסדות הארגון אויב שיש להילחם בו. אך כאמור, בסופו של דבר פרש ילין מחברת עזרה. המאבק שהוא היה מעורב בו אחרי כן נגע לצבינו של המוסד החדש שהקים.

הקמת בית מדרש למורים העברי

באספה שהתקיימה ב־19 בדצמבר 1913 הכריזו המורים הפורשים ממוסדות חברת עזרה על פתיחת בתי ספר חדשים לבנים ולבנות. באספה זו נאם ילין את הנאום המרכזי, ובראשית דבריו התייחס לטיעון של התומכים בחברת עזרה כי המלחמה במוסדותיהם היא רק כסות למלחמה נגד הדת.⁶⁴ לילין היה חשוב לערער על טענה זו ולהבהיר לאנשי ירושלים כי אינו שותף להרס המסורת.⁶⁵ בכך הצהיר על זהותו של המוסד החדש והתרחק ממי שזוהו כקוראים תיגר על המסורת.

59 ילין, כתבי דוד ילין, ד, עמ' 309-310; הנ"ל, שם, ב, עמ' כז.

60 אלבוים־דרור, החינוך העברי, עמ' 311.

61 אפרים כהן־רייס, מזכרונות איש ירושלים, ספרית היישוב, ירושלים 1967, עמ' 181; אלבוים־דרור, החינוך העברי, עמ' 337-338. לצד עבודתו המשותפת של ילין עם רייס־כהן שררו ביניהם גם מתחים. ראו: מייטליס, בדרך האמצע, עמ' 172, 213-219.

62 ראו מכתבים שונים מאותה תקופה: ילין, כתבי דוד ילין, ד.

63 ראו: שם, ה, עמ' 16, 23.

64 מייטליס, בדרך האמצע, עמ' 161.

65 דוד ילין, 'החינוך העברי', החרות, 1913.21.12.

עם הקמתו של בית המדרש למורים העברי הנהיג בו ילין נהלים בעלי צביון דתי. דבר זה היה למורת רוחם של רבים ממשכילי יפו ושל אנשי העלייה השנייה, שביטאו את התנגדותם בעיתון **הפועל הצעיר** ומתחו על ילין ביקורת נוקבת בשל רצונו לשוות לבית המדרש העברי צביון דתי-לאומי.⁶⁶ בעקבות זאת כינה ילין את **הפועל הצעיר** 'עיתונות האקדח'. במכתב לארתור רופין תיאר ילין 'את החרפות והגידופים' נגדו ונגד המוסד החדש.⁶⁷ ילין הגיב בבטחות על הביקורת: 'את נפשי איני מוכר לא לשטנים ממין זה ולא לשטנים ממין אחר', וכיוון בדבריו לעיתונים **הפועל הצעיר** והחרות. החרות זוהי עם משכילים ספרדים.⁶⁸ תגובתו ותיאורו הלא שגרתי את מאשימיו מבהירים את סערת הרגשות שהיה נתון בה. אני סבור כי מלחמה זו על צביונו של מוסד החינוך החדש רתמה אותו בעל כורחו למאבק פעיל וכוחני יותר ממלחמת השפות. במלחמת השפות פעל ילין בעיקר כגורם ממתן, ואילו במחלוקת על המוסד החדש אפשר לזהות את ילין כגורם נחרץ יותר מול בני המחלוקת שלו. אני סבור כי ההבדל בין תגובותיו של ילין לשתי המחלוקות – מלחמת השפות והוויכוח על צביון בית המדרש למורים – נעוץ בשאלת אחריותו לקהילה הירושלמית המקומית. מלחמת השפות לא איימה ממש על קיומו של מוסד שסיפק השכלה לבני היישוב הישן, בעיקר האשכנזי; ואילו בוויכוח על בית המדרש החדש שהקים עלה בו חשש אמתי שמא ירתיע צביון חילוני (בהשפעת משכילי יפו) את בני ירושלים, שהיו קהל היעד שלו. מנקודת מבטו של ילין ביקשו משכילי יפו להכתיב את הצביון החינוכי בירושלים מבלי לגלות רגישות לתנאים החברתיים והדתיים בעיר.⁶⁹ כך עולה ממכתב של ילין ליחיאל צ'לנוב: 'בני ירושלים במסרם בניהם ובנותיהם לנו סמכו הרבה מאוד עלי, שהם מכירים אותי בתור חובב הדת ומכבדה ומתנהג בדרך כלל על פיה [...] כל הדברים האלה מטילים עלי חובה מוסרית לבלי הכזיב את האמון, שנתנו אנשים שונים בי. ולכן יצר לי מאוד להמשיך לתת שמי על מפעל שישלטו בו אחרים, המתנגדים לגמרי לרוח זו וששתמשו בי בתור שלט של הכשר בשעה שאדע אנכי בעצמי כי אין הדבר ככה'.⁷⁰

עמדות אחרות במלחמת השפות

מייטליס רואה בהתנהלותו של ילין במלחמת השפות ביטוי לדרך האמצע שהוא צעד בה בזהירות בין הישן לחדש, אך לעומת פרשנותה זו ראוי להזכיר כי פעילותו של ילין במקרה זה כגורם ממתן דומה להתנהלותם של משכילים אחרים בני דורו מהיישוב הישן האשכנזי,

66 תמיד, 'לעניני השעה', **הפועל הצעיר**, 29.5.1914.

67 ילין, **כתבי דוד ילין**, ה, עמ' 36-37.

68 שם, עמ' 46.

69 יהושע קניאל, **המשך ותמורה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 129-170; ילין, שם, עמ' 35.

70 ילין, שם, עמ' 43.

כמו ישעיהו פרס, אשר חששו מהרס מפעל החינוך שנבנה עד כה.⁷¹ החרדה לגורלם של הישגי מערכת החינוך עולה גם מדבריו של יוסף יואל ריבלין על כהן־רייס. את פועלו תיאר במילים 'הפרשה המפוארה ביותר בתולדות החינוך היהודי בארץ ישראל בכל הדורות', ואת גורלו של כהן־רייס במלחמת השפות תיאר כטרגדיה.⁷²

מעניין לציין כי מנהיגים ביישוב החדש העריכו את מפעלי החינוך שהוקמו עבור היישוב ישן וכרכו את פעילותו של כהן־רייס בזו של ילין. יעקב טהון, נציג מפא"י בוועד הקהילה העברית בירושלים ומראשי הנהגת היישוב החדש, ציין בישיבת המליאה של הוועד בשנת 1943, לאחר פטירתו של כהן־רייס: 'למרות שנשאר בזכרוננו כיריבנו במלחמת השפות לפני 30 שנה, זכויות רבות לו בשדה החינוך שלנו. הודות לו הוקם מפעל חנוכי בעל משקל רב שידע למשוך אליו כחות חנוכיים מהטובים ביותר עם ר' דוד ילין בראש ולחנך דור חדש דור התחיה'.⁷³

דוגמאות אלו מלמדות כי תגובתו הזהירה של ילין במלחמת השפות ייצגה תפיסה של קבוצת אישים בני היישוב הישן האשכנזי, אשר הבינו את הזהות החברתית־הרוחנית של תלמידים מהיישוב הישן.

מעניין להשוות את תגובתם של ילין, פרס, ריבלין ובמידה רבה גם של כהן־רייס, אשר גדלו במוסדות הקהילה האשכנזית, לתגובתם של צעירים ספרדים בפרשת מלחמת השפות. בצלאל מראה כיצד פרסם עיתון החרות, שהיה שופרם של צעירים ספרדים, רובם ממשפחות שמוצאן מצפון אפריקה, יותר מ־500 מאמרים שתומכים בשימוש בשפה העברית. גם צעירים אלו היו מודעים לרגישות ולמורכבות שהטרידו את ילין, את פרס ואת ריבלין ולרוח המתירנית שזוהתה עם הלוחמים למען השלטת השפה העברית. למרות זאת הם לא חששו מהמחיר הרוחני שהקהילה המקומית עלולה לשלם. אדרבה, לדעתם היה אימוץ השפה העברית מחזק את הדת, כמו שהתבטא הרב נסים אלישר: 'עליהם לדעת ולהבין שהשפה העברית מקרבת גם את לבות אלה הנדחים מעמנו אלינו'.⁷⁴ הרב אלישר והכותבים הספרדים בעיתון החרות תמכו בנחישות בשימוש בשפה העברית במוסדות החינוך.

לעומת גישתו של הרב אלישר ואישים אחרים מהעדה הספרדית אשר פסקו נחרצות לטובת השפה עברית באותה פרשה, ילין וצעירים אחרים שגדלו בקהילה האשכנזית פעלו בזהירות, מתוך ניסיון להראות כי אינם מערערים יסודות מקומיים וכי הם שומרים על ערכי היישוב הישן האשכנזי אשר מתוכו הגיעו תלמידי בית הספר למל. השוואה זו מחזקת

71 פרס אף השווה את המתקפה של התומכים בשפה העברית באותו מאבק לדרישה לפצל את מערכת החינוך לאחר הקמת מדינת ישראל. פרס, **מאה שנה בירושלים**, עמ' 122.

72 מתוך דברים שכתב יוסף יואל ריבלין על כהן־רייס בהקדמה לספר זיכרונותיו: כהן־רייס, **מזכרונות איש ירושלים**, עמ' יט.

73 פרוטוקול מליאת ועד הקהילה העברית, 29.6.1943, אע"י, 11-4598. ראו גם את דברי ההערכה מפי אליעזר בן יהודה ואחד העם בתוך: כהן־רייס, **מזכרונות איש ירושלים**, עמ' כד.

74 'על השפה העברית בבתי ספרנו. שיחה עם הרב הגדול נסים אלישר', החרות, 21.11.1913.

את דעתי כי את עמדתו של ילין אפשר לתלות לא באופי פשרני אלא בעיקר בהשתייכותו למעגל החברתי שהוא גדל בו – היישוב הישן האשכנזי, כמו פרס, ריבלין וכהן-רייס.

שביתת פועלי הדפוס

פרשה אחרת שמלמדת על זיקתו החברתית והערכית של ילין ליישוב הישן האשכנזי אשר התגלעה על רקע עימות עם מהגרים ציונים היא שביתת פועלי הדפוס בשנת 1909. פועלי בתי דפוס הכריזו באותה שנה על שביתה לאחר שבעל בית דפוס הכה אחד מפועליו. השביתה זכתה לתמיכתם ולעידודם של חברי מפלגת פועלי ציון בירושלים והתאפיינה במתח יוצא דופן ששיאו בהכאת פועל אשר הפר את השביתה וירי כדור בידי אחד מתוקפי הפועל. רבים בירושלים עמדו על הקשר בין קיצוניותו של האירוע ובין מעורבותם של הסוציאליסטים בשביתה. מתח רב שרר בין הרבנים ועסקני היישוב הישן ובין הפועלים באירועים אלה עמד ילין בבירור לצד רבני היישוב הישן, שתבעו להחרים את הפועלים השובתים, ובהם חברי תנועת פועלי ציון.⁷⁵ גורמים ביישוב החדש כמו אליעזר בן יהודה והעיתון הפועל הצעיר ביקרו את ילין בחריפות בעקבות זאת.⁷⁶ רחל ינאית בן-צבי גינתה אותו בזיכרונותיה משום שתמך בחרם שהכריזו הרבנים.⁷⁷ התייחסותה לילין בעניין זה עשרות שנים אחרי האירוע מלמדת עד כמה השפיעה עמדתו מבחינה ציבורית.

בהתנגדות לעמדת הסוציאליסטים ובתמיכה בחרם ילין לא נקט דרכי שלום או את דרך האמצע. הוא תפס את המחלוקת על בסיס ערכי היישוב הישן, ולפיהם נקט עמדה. היו אישים מהיישוב החדש, כמו אליעזר בן יהודה, שהתנגדו לעמדת הפועלים השובתים אך נמנעו מלתמוך בחרם שהכריזו הרבנים. בן יהודה כעס בייחוד על משכילים שתמכו בחרם, כמו ילין וכהן-רייס, והזכיר להם את החרם שהכריזו הרבנים על גן הילדים הראשון בירושלים, אשר ילין היה שותף להקמתו.⁷⁸ להבדיל מבן יהודה, התמיכה בחרם רבני לא הייתה זרה לילין. הוא השתמש בפרקטיקה מקומית של חרם, אשר זוהתה עם המרחב הקהילתי שהוא גדל בו, ואף תמך בה במקרים אחרים. כך למשל באספת הלשכה הירושלמית של בני ברית הוא המליץ להפעיל לחץ על התושבים כדי למנוע מהם מלפנות למיסיון באמצעות שלילת כספי החלוקה.⁷⁹

בסיכום הדברים, העמדות שנקט במחלוקות בתחום החינוך ובתחום הציבורי שנדונו כאן מלמדות על חשיבות זהותו המקומית של ילין. במלחמת השפות באו לידי ביטוי רגישותו

75 קניאל, המשך ותמורה, עמ' 302-303; פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה, עמ' 82.

76 ילין, כתבי דוד ילין, ד, עמ' 313; לנג, דבר עברית, עמ' 661.

77 רחל ינאית בן-צבי, אנו עולים, עם עובד, תל אביב 1962, עמ' 80-81.

78 לנג, דבר עברית, עמ' 661-663.

79 זיכרון דברים מאספת הלשכה הירושלמית של בני ברית, תרנ"ד, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J97/1432.

וזיקתו לצביון החינוך של היישוב הישן, ובמשבר שהתפתח בעקבות שביתת פועלי הדפוס אפשר לראות כיצד הוא אימץ את הנורמות של הקהילה האשכנזית.

יחסי ילין עם הנהגת היישוב החדש לאחר כיבוש הבריטים את הארץ

כיבוש הבריטים את ירושלים פתח תקופה חדשה עבור אוכלוסיית העיר. השינוי הבולט ביותר היה פוליטי – מעבר משלטון עות'מאני לשלטון בריטי. שינוי זה הביא עמו את דעיכת מוסדות היישוב הישן ואת ההכרה בתנועה הציונית ובמוסדותיה בתור נציגי האוכלוסייה היהודית. בשל כך השתנה גם מעמדם של יהודים בני הארץ שנמנו עם מנהיגי היישוב בימי השלטון הקודם. ביטוי סמלי לכך אפשר לראות בכיסוי הראש של ילין. כאשר חזר מגלות בדמשק לירושלים לאחר כיבוש הבריטים הוא הגיע לטקס קבלת פנים בתל אביב ולראשו תרבוש. חבריו תמהו למראה התרבוש, ולנוכח תמיהתם העיר ילין: 'אך האמנם חדלנו על ידי זה להחשב כניטיבס בעיני מי שחפץ לחשבנו ככה? זאת לימדונו הימים הבאים'. ילין נעתר לחבריו והחליף את התרבוש במגבעת אירופית.⁸⁰ את המגבעת הזאת הוא המשיך לחבוש, כמו שאפשר לראות בתצלומים עם תלמידיו בסמינר בשנות העשרים, ובתמונות אחרות כמו תמונת מזכרת ששלח מניו יורק לתלמידיו.⁸¹ אמנם ילין שינה סממן חיצוני בהופעתו, אך המשיך להזדהות כבן הארץ והבהיר את חשיבות שילובם של בני הארץ בהנהגת היישוב. באחד הגיליונות הראשונים של העיתון **דאר היום** פנה 'לצעירים הארץ-ישראלים' והדגיש את התרומה הציבורית של בני הארץ, הנובעת מהיכרותם עם המקום:

והזמן האחרון גדל לנו כבר בארץ ישראל דור צעיר חי ורענן בעיר ובשדה, דור היודע כבר להלך בדרך החיים הבריאים וכשישנם בבני הארץ צעירים אשר עז ואמץ להם וכח התחלה להם לעניינים כללים של חיים והתקדמות ויש שהם מצליחים בעבודתם יותר מאחרים [...] ישיבה בארץ במשך כל ימי החיים מקנה לבעליה ידיעת תנאי המקום, נסיון במה שמצליח או איננו מצליח [...] הכרת שוכני הארץ וארחות חייהם, כל אלה הם דברים אשר כמובן בהם עולים ילידי הארץ על אלה הבאים מחדש [...] ועתה בעמדנו לפני תקופה אחרת וחדשה באמת של אנשים הבאים מבלי כל ידיעה בנוגע לארץ ולחיים עליה, עתה בוודאי חובה קדושה על צעירינו להתאגד אגודה אחת להועיל בכל ידיעותיהם ונסיונותיהם לכל החדשים אשר יבואו אל כל ערינו ומושבותינו.⁸²

80 מייטליס, **בדרך האמצע**, עמ' 255.

81 התצלומים מאמ"ד, ארגו תצלומים 601, 600. תיאור של ילין כחבר מועצת עיריית ירושלים החובש תרבוש ראו גם בתוך: יעקב יהושע, **ירושלים תמול שלשום**, פרקי הווי, ג, ראובן מס, ירושלים תשמ"א, עמ' 21.

82 דוד ילין, 'לצעירים הארץ-ישראלים', **דאר היום**, 10.8.1919. קו חשיבה זה היה עקבי במאמרים של אישים שונים שפרסם העיתון. למשל מאמר שכותב בשם 'בן ירושלים' קרא בו 'לאחינו החדשים להשתמש בניסיונם של בני הארץ'. 'ארץ ישראלים', שם, 5.8.1920.

דברי ילין מלמדים על החשיבות שייחס לפוטנציאל הטמון בבני הארץ להנהיג את היישוב מתוקף זהותם המקומית.⁸³

ילין בהנהגת היישוב

לאחר כיבוש הבריטים את הארץ מילא ילין כמה תפקידים רשמיים ביישוב: נשיא ועד העיר, חבר באספת הנבחרים וחבר נשיאות הוועד הלאומי – הגוף המבצע של החלטות אספת הנבחרים. נראה כי ילין זוהה כדמות הניצבת בין היישוב החדש ובין היישוב הישן בזכות פעילותו הציבורית בקהילה הירושלמית, ועמדת ביניים זו תרמה לבחירתו.⁸⁴ בפעילותו בוועד הלאומי השתקפה זהותו המורכבת כבן היישוב הישן האשכנזי וגם כמי שנמנה עם מנהיגי היישוב החדש. סוגיית זכות הבחירה לנשים באספת הנבחרים מדגימה זאת.⁸⁵ מייטליס תיארה בהרחבה כיצד השקיע ילין מאמצים ניכרים לצרף את החרדים לאספה אגב ניסיונות פשרה שונים, אף במחיר של פגיעה בנוהל הדמוקרטי. כך למשל הוא סיכם עם החרדים לקראת הכרעת המושב השלישי של אספת הנבחרים כי רק אם תתקבל דעתם (בבחירות חשאיות), הם יישארו באספה.⁸⁶ ילין העדיף שלא להתעמת עם החרדים כי אם ליצור מסגרת משותפת של פעילות ציבורית בציפייה שעם הזמן יהיה אפשר להעניק זכות בחירה לנשים. להערכת מרגלית שילה, ילין היה שותף לגישה שלא חייבה תקנה רשמית בעניין זכות הבחירה לנשים, והאמין כי במשך הזמן תהיינה הנשים שותפות בפועל בבחירות.⁸⁷ במכתב ששלח לרוזה וולט-שטראוס ולחסייה פיינסוד-סוקניק, ממנהיגות התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל, באה לידי ביטוי גישתו, שחרגה מעמדת ההנהגה המרכזית ביישוב: 'זה שנים שהנני נלחם עם אנפנו השמאלי ומתחנן כי למען הארגון ולמען השגת תכלית זו נחוץ לותר לפי שעה [...] אך עתה [...] רואה הנני לפני רק הרס והנני מצטער על (אגידה נא זאת לכן בפירוט ולו גם תסקלנה אותי) קוצר הראות של המתעקשים בהחזקת פרנציפ שהכל יורד לטמיון'.⁸⁸

83 יעקבסון ונאור טוענים כי בני הארץ והמזרח השתמשו בעיתונים ככלי ביטוי לזהותם התרבותית ההיברידית וטענו לתפקיד מתווכים בין יהודים לערבים בארץ. ראו: Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, pp. 88-94.

84 בנימין אליאב, **היישוב בימי הבית הלאומי 1917-1948**, כתר, ירושלים, 1976, עמ' 163. ראשי היישוב נדרשו לשתף חרדים בהנהגת מוסדות היישוב כדי לבסס את טענתם כי היהודים הם בני אומה אחת עם ערכים לאומיים משותפים. ברקע מדיניות זו התקיים המאבק של המוסדות הלאומיים לאישור חוקת הקהילות, שמשמעותה הכרה משפטית ורשמית של הבריטים בארגון העצמי של היהודים בארץ ישראל.

85 לדיון מפורט במחלוקת זו ראו: מרגלית שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2013.

86 מייטליס, **בדרך האמצע**, 285.

87 שילה, **המאבק על הקול**, עמ' 106.

88 ילין לווילט-שטראוס וסוקניק-פיינסוד, 20.5.1925, אצ"מ, A153/151.

אני סבור כי בעניין זה, כמו בסוגיית מלחמת השפות, יש לבחון את עמדתו של ילין על רקע זהותו הקהילתית, ולא כביטוי לאישיות פשרנית. פרשנות זו מקבלת משנה תוקף מעיון בגישתו בסוגיית הייצוג של הספרדים בהנהגת המוסדות הלאומיים.

במשך מאות שנים היה שמור לקהילה הספרדית שבראשה עמד החכם באשי מעמד בכורה בהנהגת יהודי ירושלים, אך לאחר מלחמת העולם, עם הגעת ועד הצירים והקמת המוסדות הלאומיים, נחלש מעמדה הפוליטי של העדה. הספרדים ציפו לייצוג מכובד בהנהגה החדשה, ובייחוד תבעו נציג משלהם בהנהגה הציונית.⁸⁹ איזו עמדה נקט ילין בעימות זה?

במחלוקת בעניין זכות הבחירה לנשים ניכרת פעילותו לטובת הכללת החרדים בכנסת ישראל, אפילו במחיר ויתור על עקרונות דמוקרטיים, בסוגיה של ייצוג הספרדים הוא פעל בעיקר כבורר. הוא כיהן כיושב ראש ועדה שהוקמה בעקבות הרגשת הקיפוח של הספרדים. בוועדה היו חמישה חברים מפלגים שונים ביישוב, ועבודתה כוונה בעיקר לטהר את האווירה וללכד את הכוחות בלי לברר את פרטי התלונות.⁹⁰ ילין לא יצא מגדרו כדי לפתור את המשבר והתבטא בציוניות ואולי אף בלגלוג־מה בנוגע לתביעותיהם של הספרדים. כך תיאר באחת מאיגרותיו את המשא ומתן מול דרישותיהם:

ביררנו להם, כי באנו כבר בדברים עם חבריהם שבירושלים, אך הם טוענים, כי להם ישנן עוד תביעות. התווכחנו אתם שעות אחדות וסוף סוף עשו לנו החסד, כי הבטיחו לנו להשתתף באספה"נ [...] בערב היתה לנו ישיבה עם ספרדי ירושלים וגמרנו אתם בכי טוב: חפצתם חבר בנשיאות, הא לכם חבר בנשיאות! חפצתם מזכיר ספרדי טהור, הא לכם מזכיר ספרדי! חפצתם, כי נחלק את המלוכה ומשני הנבחרים להנהלה הציונית צריך ומחוייב אחד להיות ספרדי, הא לכם ספרדי! רק ניפטר פעם מתביעות, ונראה כמה יהיה העולם כבר מאושר בהיות מלוא כל הארץ כבוד הספרדים.⁹¹

הן הרטוריקה והן תוכן הדברים אינם מלמדים על אישיות השואפת לפשר ולשלב, להבדיל ממעורבותו המפייסת של ילין במשבר מול החרדים. ילין האיר את תביעותיהם של הספרדים באור מגוחך, אף שניסה לקדם היענות לדרישותיהם במגבלות הנתונות: 'הם הציגו דרישות ועד כמה שהיה אפשר קיבלנו דרישותיהם'.⁹² קשה להסביר כי עמדתו של ילין בסוגיית הייצוג של הספרדים נובעת מאופיו הפשרני בתור אדם המעדיף את דרך האמצע.

טענתי היא כי ההבדל בעמדותיו בשתי המחלוקות, זו הנוגעת לייצוג החרדים וזו הנוגעת לייצוג הספרדים, נעוץ בזהות הקהילתית של ילין, שהתגבשה בשנות חייו המוקדמות. בשל

89 אברהם חיים, **ייחוד והשתלבות**, כרמל, ירושלים 2000, עמ' 81. עוד על ניסיונות העדה הספרדית להשתלב בארגון הפוליטי של היישוב בראשית תקופת המנדט ראו: שם, עמ' 36-48, 89-90.

90 שם, עמ' 110-114.

91 ילין, **כתבי דוד ילין**, ה', עמ' 177.

92 שם, עמ' 178.

זיקתו לקהילה שהוא גדל בתוכה היה לו חשוב לראות את החרדים משולבים במוסדות ההנהגה החדשה. החשיבות שייחס לשילוב החרדים ניכרה עוד כשעמד בראש ועד העיר בשנים 1919-1922. בין ילין ובין החרדים בוועד העיר שררה הבנה הדדית; כשם שהבין הוא את שפתם של החרדים ושאף לשיתוף פעולה מצדם, כך הם, המתונים מהם לפחות, נתנו בו אמון והיו מעוניינים בשיתוף פעולה עמו.⁹³

עמדת ילין בשאלה הערבית

ביישוב היהודי בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט רווחו גישות שונות בנוגע למתח בין יהודים לערבים, ובהן הגישה של אינטלקטואלים יהודים מקרב בני הארץ, ובכללם דוד ילין, שעסקו בספרות ערבית.⁹⁴ יצחק בצלאל מראה כי ילין, יוסף מיוחס ואחרים מבני הארץ חקרו את הערבים ואת תרבותם וראו בהם עם קרוב לעם היהודי, אשר לשונו ותרבותו עשויות להפירות את התחייה העברית, ובייחוד את תחיית הלשון. על פי השקפתם, שיבת ציון תהיה גם שיבה למזרח, והם ביטאו את עמדתם בתרגומים מהספרות הערבית, בפרשנות למקרא ולספרות הערבית הקדומה, במחקרים פילולוגיים וספרותיים ובעיתונים.⁹⁵ על רקע הבנה זו אביגיל יעקבסון ומשה נאור מזהים את ילין כחלק מקבוצה של ספרדים ובני המזרח בעלי מאפיינים תרבותיים וחברתיים של המרחב השמיר-לבנטיני, אשר ראו בעצמם מתווכים בין מוסדות היישוב לאוכלוסייה ולהנהגה הערבית המקומית.⁹⁶ לדברי יעקבסון ונאור, על אף השוני בהשקפות הפוליטיות של אישים שונים מבני הארץ, רווחה בקרבם התפיסה כי מתוקף היותם יהודים בני המזרח יש בכוחם לקדם התקרבות בין יהודים לערבים בתחומים שונים.⁹⁷

בשנים 1908-1914 היו מודעים אישים מקבוצת בני הארץ לכך שבקרב הערבים מתפתחת איבה כלפי הציונות וכי יש צורך למתן יחס זה. בשנים 1909-1914 פורסמו קרוב ל-500 מאמרים בנושא השאלה הערבית בעיתון החרות, שעורכיו וכותביו נמנו עם אותה קבוצה.⁹⁸ יובל עברי והלל כהן עסקו בביקורת של כמה מבני הארץ על הצהרת בלפור בשל סגנונה הבדלני-אירופי והתעלמותה מבני הארץ וממערכת היחסים שלהם עם הערבים. היו

93 פרידמן, חברה במשבר לגיטימציה, עמ' 83.

94 יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית: זרמים מדיניים-אידיאולוגיים בציונות ביחסם אל הישות הערבית בארץ ישראל בשנים 1882-1948, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 108-109.

95 בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 366-367.

96 Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, pp. 88-89, 109. מנחם קליין מצביע על זהות מקומית משותפת הנובעת מקיומם של חיים משותפים ליהודים ולערבים ילידי הארץ ומאופיינת בתחושת שייכות חזקה למקום. מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2015, עמ' 31-77.

97 Jacobson and Naor, *ibid.*, pp. 88-94.

98 בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 367.

הבדלים בין התגובות השונות ובין הפתרונות שהציעו אינטלקטואלים מקרב בני הארץ; משותפת להם הביקורת על התעלמותם של מנהיגי התנועה הציונית מהתרבות המקומית וממערכת היחסים המקומית בין יהודים לערבים שקדמה לכיבוש הבריטים את הארץ.⁹⁹ ילין ביטא את גישתו בראש וראשונה בדברי ביקורת על התייחסותם של מנהיגי היישוב ל'סוגייה הערבית' לאחר כיבוש הבריטים את הארץ. כך בשנת 1931 תיאר ילין לפני אשתו איטה את השיחה שקיים עם שר בממשלת עיראק: 'ביררתי לו את השגיאה משני הצדדים, תיכף אחרי הכיבוש, וכי עתה יודעים כבר היהודים מהו המצב הנכון מה יש להם לקוות, וגם הערבים המבינים רואים כי לא כפחדם כן הוא, ועוד יבוא זמן שנתאחד יחד בעבודה לקידמת הארץ ולפיתוח הרוח השמית'.¹⁰⁰

תקרית הבאר ברחובות חידדה את ההבדלים בין גישתו של ילין כבן הארץ לגישתם של ראשי היישוב החדש. בשנת 1919 ניזוקה באר ברחובות, והיה צורך לתקנה. ראשי המושבה עמדו לחתום על חוזה העסקה עם קבלן יהודי אשר העסיק פועלים ערבים. בעקבות זאת איים הוועד הפועל של הוועד הזמני (גוף זה קדם לוועד הלאומי ופעל עד 1920) על ראשי המושבה כי אם יעסיקו ערבים, הם ידאגו שהבאר תיסתם. הוועד הפועל פסק כי על המושבה להפסיק את עבודת הפועלים הערבים ולבטל את החוזה. לנוכח הדברים ציין ילין בפני מאיר דיזנגוף, ראש ועד תל אביב: 'ובאופן כזה אומרים ליצור יחסים טובים בין היהודים ובין שכנינו! [...] והן תבין עד כמה פרסום דברים כאלה בעיתון עברי פה יכול להוסיף עוד אש על המדורה'.¹⁰¹

שנה אחרי כן, בוועידת מורי ארץ ישראל ביפו, עלתה הצעה כי מורה 'שאינו מודה בעבודה עברית אין לו מקום בהסתדרות המורים'. בתגובה ביקש ילין לתקן לנוסח סתמי יותר: 'מורה שהוא חוטא למוסר הלאומי'.¹⁰² ילין ביטא בסוגיה זו רגישות למרקם היחסים עם האוכלוסייה הערבית המקומית. בכך הוא קיבל עליו את תפקיד התיווך בין יהודים לערבים בארץ ופעל לחיזוק הקשר בין יהודי ארץ ישראל לסביבתם הדוברת ערבית, כמו שהציעו יעקבסון ונאור.¹⁰³ אף שילין כיהן כנשיא הוועד הלאומי, גוף אשר היה מחויב

99 הלל כהן ויובל עברי, 'מולדת משותפת או בית לאומי: בני הארץ, הצהרת בלפור והשאלה הערבית', *תאוריה וביקורת*, 49 (2017), עמ' 291-304. על עמדותיהם של בני הארץ ושל ספרדים לעומת עמדות המהגרים בשאלה הערבית לאחר הצהרת בלפור ראו גם: עברי, *השיבה לאנדלוס*, עמ' 265-294.

100 ילין, *כתבי דוד ילין*, ה, עמ' 312.

101 שם, עמ' 137.

102 [מחבר לא ידוע], 'ועידת מורי א"י הכללית ביפו', *הארץ*, 17.9.1920.

103 Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, p. 109. במחקר נכתב לא מעט על הרגשת השותפות המקומית של יהודים ושל ערבים בני הארץ בתקופה שלפני כיבוש הבריטים את ארץ ישראל. ראו למשל: Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth Century Palestine*, Stanford University Press, Stanford, CA 2011; Abigail Jacobson, 'Jews Writing in Arabic: Shimon Moyal, Nissim Malul, and the Mixed Palestinian/Eretz Israel Locale,' in: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio (eds.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, Tauris Academic Studies, London 2011, pp. 165-182.

לרעיון העבודה העברית, דומה כי הוא התבדל מהגישה הרשמית של היישוב ושמר על זהותו המקומית. הוא התעקש שוב על עמדתו גם במשא ומתן על בניין בית המדרש למורים בבית הכרם.

הקמת הסמינר הייתה אחד היעדים החשובים לילין מבחינת החינוך ומבחינה וציבורית. לאחר מסע איסוף כספים בחוץ לארץ למימון הבנייה הוקם בשנת 1927 ועד בניין לצורך התכנון והפיקוח על תהליך הבנייה, ותכנית העבודה הוצעה לכמה קבלנים. שניים מן התנאים לקבלת מיזם הבנייה היו עבודה עברית ושכר מינימום. בחוזה שהכין ועד הבניין לא נמצא שום תנאי שמחייב עבודה מאורגנת (התארגנות משותפת של פועלים). לאחר שפורסמה זכייתם של הקבלנים עלו טענות על שבחווה לא הותנתה העסקת פועלים כחלק מעבודה מאורגנת. בעקבות הטענות ניסה ועד הבניין להביא להסכם בין הקבלנים ובין מועצת פועלי ירושלים. המשא ומתן בין הצדדים נמשך תשעה ימים, אך הצדדים לא הגיעו להסכם. ילין הסביר בריאיון כי בקרב חברי ועד הבניין שוררת הבנה כי התביעה לעבודה מאורגנת 'כולה לעכב ולהפריע בהרכבה בהתפתחות הבנינים'. בהמשך אותו ריאיון התייחס ילין לשני התנאים הבסיסיים שהוסכמו – עבודה עברית ושכר מינימום: 'הדרישה של עבודה עברית והבטחת מינימום הגון של שכר עבודה ליום – הם כבר שני גורמים המכבידים על עבודת הבנין, ואי אפשר להכביד עליה עוד יותר, על ידי הוספת עוד גורם חדש המוסר את בעלי הבנינים לרשותם הגמורה של הפועלים'.¹⁰⁴

רעיון העבודה העברית נחשב אידאל מרכזי של התנועה הציונית ומוסדותיה,¹⁰⁵ ועל כן מפתיע כי מי שהיה חבר נשיאות הוועד הלאומי יטען כי יישומו מכביד על התפתחות הבנייה. אחרי שנים מספר בהנהגת הוועד הלאומי (1920-1927) היה אפשר לצפות כי ילין יזדהה עם הרעיון, או לפחות יתבטא כמזדהה עמו. ואכן, ביום המחרת פרסם אחד מחברי המערכת של עיתון הארץ מאמר תגובה ותמה כיצד אדם במעמדו של ילין מערער על חשיבות העבודה העברית:

הדברים שנאמרו אינם הולמים כלל את אומרם, שהוא יושב ראש הוועד הלאומי. אפשר להבין אוריינטציה כזאת מצד קבלן או בעל תעשייה, שמבחינת האינטרסים הפרטיים שלהם יש בה בדרישה של עבודה עברית והבטחת מינימום של שכר יום כדי ל'הכביד' על עבודת הבנין. אבל אם דברים כאלה יוצאים מפי יו"ר הוועד הלאומי, הרי הם עלולים ליצור דעה או לחזק את הדעה, כי עבודה עברית והבטחת שכר יום מינימלי נתונות עדיין בגבולות של שאלה או רצון טוב [...] אין אני יכול להבין על שום מה משתדל גם הוא לאיים עלינו ועל כל ישראל בשני הגורמים הראשונים 'המכבידים על עבודת הבנין' ולהוסיף עליהם עוד את 'הגורם החדש' [...] וכיצד אפשר ליו"ר הוועד

104 [מחבר לא ידוע], 'מסביב לבנין הסמינר – ריאיון עם ה' דוד ילין', הארץ, 3.4.1927. ההנהלה הציונית והוועד הלאומי שלחו לוועדת הבניין מכתבים שונים בדבר החובה לעבודה מאורגנת, ראו: אמד", 289/9, 03.

105 זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב, יד יצחק בן צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 285-287.

הלאומי לראות לעצמו זכות גדולה בהגנה על שני התנאים האלה? האם הוא מתאר לו
בנין ארץ-ישראל בלי עבודה עברית ובלי שכר מינימאלי לפועל?¹⁰⁶

העמדה שביטא ילין בריאיון מעניינת דווקא על רקע ההסכמה הכללית בנושא עבודה
עברית בהנהגת היישוב. חוסר ההזדהות של ילין עם רעיון זה ניכר עוד קודם לכן, בתקריט
הבאר ברחובות בשנת 1919. ניתוח התנהגותו של ילין בסוגיית העבודה העברית בשנות
העשרים מראה כי עמדתו בנושא זה ביטאה את הממד היציב בזהותו כבן הארץ, לצד הממד
המשתנה שעליו עמד עברי.¹⁰⁷

לצד רגישותו של ילין בסוגיית עבודה עברית, בסוגיות אחרות שנוגעות ליחסי יהודים-
ערבים גילה ילין גישה מתונה פחות. כך מול שלטון המנדט וההנהגה הערבית הוא תבע
להטמיע את העברית כשפה רשמית ודרש נראות של העברית בכל מקום, בשלטים
ובתקשורת למשל, גם במקומות שאין יהודים.¹⁰⁸ מבחינה מדינית תמך ילין בקו תקיף,
במקרים רבים תקיף מהזרם המרכזי ביישוב. בעניין הצעת ועדת פיל ילין ראה ילין ביסוד
הריבוני עיקר שאין לוותר עליו, ואף טען כי מסירת חלק מארץ ישראל אינה בתחום סמכותן
של מפלגות. על בסיס היגיון זה הוא התנגד לחלוטין להצעת הוועדה לחלק את הארץ
לשתי מדינות, אגב שימוש בנימוק דתי של הבטחה אלוהית.¹⁰⁹

לצד הסירוב התקיף מצד ילין להכיר בזכויות הפוליטיות של הפלסטינים, הוא הכיר
במציאות של שני עמים שחיים בשיתוף תוך כדי חיזוק הקשרים הדתיים והתרבותיים.
ביטוי לדברים אפשר לראות בדברים שציין לאחר מאורעות תרפ"ט. לאחר המאורעות
הוקמה ועדה חקירה מיוחדת לבחינת זכויות היהודים בכותל (ועדת הכותל). ילין היה אחד
מנציגי היישוב לפני הוועדה. בדבריו הוא עמד על הזיקה ההיסטורית והדתית של היהודים
לכותל המערבי, ולצד זאת תיאר את הקשר התרבותי והדתי העמוק עם הערבים שהכיר
עוד מילדותו במאה ה-19:

היושבים המוגרבים [...] היו תמיד טובים ליהודים, עד כדי כך ששמרו בבתיהם את
ספסליהם ושאר תשמישי תפלתם בשכר קטן [...] אני נולדתי פה, חייתי בין המושלמים
הנאורים והנכבדים, למדתי את לשונם וספרותם ועד היום אני מרצה על השפעת

106 י"ק, 'בימה קטנה', הארץ, 4.4.1927.

107 עמדות דומות לאלה של ילין ביטא גם יוסף מיוחס, שהטיפ לקרבה בין יהודים לערבים באמצעים
תרבותיים וספרותיים. ראו: נוי, עדים או מומחים, עמ' 61. נציגי תנועת הפועלים הטיחו בילין
ביקורת על שאין הוא עושה מספיק לטובת עבודה עברית. ראו: [מחבר לא ידוע], 'ב"ועד העיר'
ליהודי ירושלים', דאר היום, 23.12.1923.

108 Yair Wallach, *A City in Fragments: Urban Text in Modern Jerusalem*, Stanford
University Press, Stanford, CA 2020, pp. 121-120

109 ילין, כתבי דוד ילין, ה, עמ' 365. בשנת 1929 הציע ילין להנהלה הציונית להקים מועצה מחוקקת
משותפת, שהתנגדות של רוב ערבי בנושאי עלייה והקמת בית לאומי ליהודים תהיה בה נטולה
תוקף, ואם יהיה ניסיון התנגדות כזה, תכפה ממשלת המנדט מדיניות שונה בתכלית. ילין בתזכיר
להנהלה הציונית, 8.4.1929, אצ"מ, J18/34/2.

שירתם על השירה היהודית הספרדית באוניברסיטה העברית, הכרתי את אבותיהם של הצעירים האגיטטורים של היום והם הכירוני, וצריך אני לומר, שעולם הפוך לגמרי מתגלה לעיני היום בכל הפנות שאני פונה.¹¹⁰

לאחר נאום ארוך שילין ציין בו את המשותף למוסלמים וליהודים מבחינה דתית, הוא סיים בדברים 'מאותה השירה של היהודי-הערבי אלשמואל בן עדיה'.¹¹¹ העובדה שילין הזכיר את הזהות היהודית-ערבית בדיון שנועד להציע פתרון לשאלת הכותל מלמדת עד כמה האמין בחיוניותה של זהות זו לקיום היישוב היהודי. כבן הארץ הוא ראה ביכולת ליצור קשרים תרבותיים-חברתיים עם הערבים בסיס הכרחי לקיום יהודי בארץ. מסיבה זו קרא להנהגת היישוב לעודד את לימוד השפה הערבית.¹¹² ילין אף הקים עם אישים אחרים את האגודה קדמה מזרחית כדי להביא את המוסדות הלאומיים לטפח את הקשרים עם הערבים.

אפשר לראות כי מצד אחד לא אפשר ילין גמישות כלשהיא בנושא של פתרון מדיני, ומצד אחר הוא האמין בקיומם של קשרים דתיים ותרבותיים בין יהודים לערבים. בניתוח שאלת יחסו של ילין לסוגיית היהודים והערבים נדמה כי יש להבחין בין תפיסתו הפוליטית של ילין (זו באה לידי ביטוי בגישה הטריטוריאלית) ובין זהותו המקומית. עמדתו בנוגע לקרבה ספרותית, חברתית ותרבותית בין יהודים לערבים הייתה מעוגנת בתקופה של טרום כיבוש הבריטים את הארץ – שאז התפתחה זהותו המקומית. ומשכך הוא לא יכול לדמיין קיום בארץ ללא קשרים אלו. לעומת זאת, גישתו הפוליטית בנוגע לערביי הארץ התפתחה והתעצבה בעיקר לאחר כיבוש הבריטים את הארץ, כמו שהסכסוך החל בתקופה זו. עם זאת, החלוקה אינה חדשה; אף על פי שהסכסוך הפוליטי התפתח בעיקר לאחר הצהרת בלפור, אי אפשר לנתק את גישתו הפוליטית של ילין מתפיסת עולמו הלאומית, שהתפתחה בשלהי המאה ה-19.

במסלול חייו של ילין כנער מתבגר הוא נחשף אל דגם לאומיות ברוח תפיסת עולמם של משכילים ירושלמים כמו דב פרומקין, יואל משה סלומון ויחיאל מיכל פינס וזאב יעבץ.¹¹³

110 דוד ילין, נאום הגנה בפני הוועדה המיוחדת של חבר הלאומים לעניני הכותל המערבי (כ"א תמוז תר"ץ בירושלים), אצ"י, 4-2172. בהקשר זה יש לציין את התיקון שהציע ילין בתזכיר לממשלה מטעם הוועד הלאומי וההנהלה הציונית בנושא ההגנה: 'מציע שבכל מקום שכתוב בתזכיר "עם ערבי" לכתב "מסיתים ערבים"'. ראו פרוטוקול ישיבה של הוועד הלאומי וההנהלה הציונית, 5.3.1926, אצ"מ, J1/102.

111 שמואל בן עדיה היה משורר יהודי-ערבי שחי במאה השישית במדבר ערב. יצירותיו בערבית היו מפורסמות בקרב הערבים באותה תקופה. ראו: יהודה ניני, 'הפייטן האמץ ממדבריות ערב', קתדרה, 28, 2 (1979), עמ' 14-15.

112 Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, p. 113

113 יוסף שלמון, 'ה"ישוב החדש" בירושלים', בתוך: ישראל ברטל וחיים גורן (עורכים), **ספר ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1800-1917**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 99. מתוך ניתוח שיריו וכתביו של יואל משה סלומון על עבודת אדמה, שלמון מסיק על קיומן של נימות לאומיות בתפיסת עולמו של סלומון. ראו: יוסף שלמון, 'פועלו של יואל משה סלומון', בתוך: ישראל ברטל

נדמה כי בין אותם משכילים יש מקום חשוב ליחיאל מיכל פינס, חמיו של ילין.¹¹⁴ כמו שהראתה מייטליס, ילין קיים קשרים עמוקים עם פינס, והוא השפיע על תפיסת עולמו, בייחוד בנושאים אשר קשורים לחיבור שבין דת ללאומיות ולמודרניות. ביטוי להשפעתו של פינס על ילין הוא חידוש מילים בשפה העברית – נושא בעל זיקה ברורה ללאומיות.¹¹⁵ טענתי היא כי תפיסתו הלאומית התגבשה בשלהי המאה ה־19 מתוך אותה מערכת קשרים פעילה ועצימה עם אותם אישים, בייחוד עם פינס. מכאן היסוד הדתי בתפיסתו הלאומית.¹¹⁶ גישה זו השפיעה על גישתו הפוליטית בנושא יחסי יהודים וערבים בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, וככל הנראה היא השפיעה כל גישתו בנושא של שילוט בעברית, כמו שציינתי למעלה.

הקמת קדמה מזרחה

ערב פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 התאספו בביתו של דוד ילין כמה מבני ירושלים והחליטו על הקמת האגודה קדמה מזרחה. ילין נבחר לעמוד בראש האגודה, אשר שמה לה למטרה לעסוק בדרכי פתרון לסכסוך היהודי-ערבי מתוך רצון לגבש הסכם שלא יערער את העקרונות אשר בשמם הוקמה התנועה הציונית. באספת היסוד של סניף קדמה מזרחה בחיפה שיתף ילין בתפיסתו בנוגע לאגודה:

הארגון נוסד על פי האינציואטיבה של אנשים אחדים עוד לפני פרוץ המאורעות באפריל 1936. כבר אז הורגש בקרב חלק מהצבור, שהמוסדות העליונים שלנו אינם עושים די כדי לקרב את שני העמים החיים ביחד על כבדת ארץ אחת ... הם אינם קושרים קשרים בין היהודים והערבים ואינם מטפחים את היחסים שבין שני עמים אלה [...] תכניתנו: לקשור קשרים עם עמי המזרח – ולא רק עם ערביי ארץ־ישראל בלבד [...] מוכרחים למצוא דרכים משותפות. אי־אפשר לחיות בארץ זו חיים שקטים שלמים ובטוחים באופן אחר. סוף־סוף תשקוטנה הרוחות ואנו נהיה מוכרחים למצוא שפה משותפת בינינו.¹¹⁷

בפגישה של חברי האגודה חזר ילין והבהיר את המחויבות של בני הארץ לפעול כדי שהבית הלאומי יוכל להתקיים: 'עלינו לחיות עם עם הארץ. עלינו לחיות עמם בשלום אם נשאר

ושמעון שמיר (עורכים), בית סלומון שלשה דורות של מחדשי היישוב, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ד, עמ' 63.

114 על תפיסתו הלאומית של פינס בייחוד בהקשר של מצוות יישוב הארץ ראו: שלמון, דת וציונות עימותים ראשונים, עמ' 79-109.

115 מייטליס, בדרך האמצע, עמ' 97-101.

116 בכמה היבטים עקרוניים לא הייתה תפיסת עולמו הלאומית של פינס זהה לזו של הרב שמואל מוהליבר, ובהמשך של הרב יעקב ריינס מראשי תנועת המזרחי. ראו: שלמון, דת וציונות עימותים ראשונים, עמ' 41, 187-188.

117 פרוטוקול אספת היסוד של סניף קדמה מזרחה בחיפה, 2.3.1937, אצ"מ, A113/17.

מעוט ואם גם נהפך לרוב. יש למצוא דרך אשר תשיבנו אל חיי השלום עם המוסלמים כבימים שלפני המלחמה [...] אין לבטוח על כידוני הצבאות.¹¹⁸ באגודה חברו אישים מבני הארץ כמו רפאל מולכו, מנשה אלישר וילין, וסביר להניח כי בהשפעתם הדגישה האגודה את חשיבות המכנים המשותפים – בתרבות, בלשון ובחברה – כבסיס להבנה ולשותפות בין יהודים לערבים החיים בארץ.¹¹⁹ את התפיסה הזאת, שניסחה האגודה קדמה מזרחה בסוף שנות השלושים, כבר הגה ילין בשנת 1921. כך עולה ממכתב ששלח לעורך העיתון **אל-צבאח**, ובו ביקש לתקן ציטוט שגוי מדברים שנשא בקונגרס הציוני בנוגע לזיקת העם היהודי לארץ ישראל:

ובסוף דברי אגיד: כל ימי חיי הייתי חובב העם הערבי עסוק בלמוד שפתו ובקריאת ספרי ספרותו, ומעורר תמיד את בני עמי ללמדם, וכן לא תחשב ל להתפארות מצדי אם אמר כי רב ראשי הערבים בארצנו מכירים אותי תודה לאל בתור איש אוהב תמיד לשלום [...] והם הם שבחרו בי לפני המלחמה בתור חבר לועד הכללי הארץ-ישראלי (מג'לס עמומי). אבל יש הבדל בין ערבים לערבים.¹²⁰

סיכום

במאמר זה ביקשתי להבליט שני מעגלי השתייכות חשובים בזהותו של ילין: היותו בן היישוב הישן האשכנזי ובן הארץ. שני מעגלי זהות מקומיים אלה עיצבו את זיקתו לאוכלוסייה המקומית והשפיעו על פעילותו הציבורית. טענתי העיקרית במאמר זה היא כי השפעת המעצבת של השתייכויות אלה ניכרת בפעילותו הציבורית גם בחלוף השנים ועם השינויים הפוליטיים בעקבות חילופי השלטון. אני סבור כי ההסבר להחלטותיו ולעמדות שנקט בתפקידיו הציבוריים נעוץ במידה רבה במרכיבים אלה בזהותו המקומית, ולא בהכרח באופיו הפשוט או כמי שבחר בדרך האמצע.

בתקופה שקדמה לכיבוש הבריטים את הארץ ביטא ילין את זהותו המקומית בעיקר במחלוקות בנושאי חינוך מול אנשי העלייה השנייה ומול אגודת בני משה. הוא ייצג אז גישה שמרנית בחינוך וטען כי יש להתאים את מוסדות החינוך ואת מטרותיהם לאוכלוסיית התלמידים הדתית. לעומת זאת, בימי השלטון המנדטורי פעל ילין במסגרות פוליטיות

118 פרוטוקול שיחה של נציגי קדמה מזרחה עם דוד בן-גוריון, ללא תאריך, שם, S25/9785.
119 Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, p. 42. החברים באגודה השתייכו לפלגים שונים: אגודת ישראל, המזרחי, התאחדות הציונים הכלליים, אנשי מפלגת ארץ ישראל 'וסתם ציונים ויהודים טובים הכואבים את כאב היישוב והתפתחותו וגם אחדים האוהבים את התנועה הרוויזיוניסטית', כפי שהתבטא יצחק מולכו, ממייסדי האגודה. ראו את נאום מולכו בכינוס קדמה מזרחה במקווה ישראל, 17.5.1936, המובא בתוך: משה גבאי, **קדמה-מזרחה, 1936-1939**, המכון ללימודים ערביים, גבעת חביבה תשמ"ד, עמ' 15.

120 דוד ילין, 'מכתב מר דוד ילין אל עורך ה"אלצבאח"', **הארץ**, 4.12.1921.

כוללות שחרגו מתחום החינוך, וגם בהן ניכרה זיקתו למעגלי השתייכות מקומיים, למשל בסוגיית העבודה העברית.

הבלטת זהותו כבן הארץ ביטאה חלק מהממד המקומי היציב בזהותו. זהות זו באה לידי ביטוי בצורות שונות בפעילותו הציבורית. עמדותיו של ילין בנוגע לשילוב החרדים במוסדות כנסת ישראל, וגם ביחס לסכסוך היהודי-ערבי, מלמדות על ריבוי מעגלי ההשפעה שהתעצבו בתוכם זהותו ותפיסת עולמו. במחלוקות השונות נדחו עמדותיו והועדפו גישות אחרות.

פעילותו רבת-השנים של ילין ואישיותו המורכבת ראויות למחקר נוסף. כמה פרקים בעשייתו המגוונת טרם נחקרו עד היום, למשל פעילותו כחבר מועצת עיריית ירושלים וכחבר המועצה הכללית (מג'לס עמומי), קשריו עם ראשי השלטון העות'מאני וחברותו במפלגת האיחוד והקדמה, כחלק ממהפכת הטורקים הצעירים ב-1908. בחינת כל אחד מתחומי העשייה עשויה לתרום להבנה רחבה ומורכבת של פעילותו וזהותו של ילין.

המשכיל-המומחה, המדען-הצבר ושקיעת אידיאל החינוך ההומניסטי: אתוס ההצטיינות בחינוך בישראל בשנות החמישים והשישים

רונה מנוסביץ־ברדה

תקציר

במאמר זה אני עוסקת בשינויים שחלו בתפיסת ההצטיינות בחינוך התיכוני העיוני הכללי במדינת ישראל הצעירה, כבבואה לשינויים עמוקים בערכים ובתרבות שהתפתחו אז בחברה היהודית הישראלית. שאלת טיבו הרצוי של החינוך התיכוני העיוני, אשר משך אליו את בעלי ההישגים הגבוהים בלימודים מקרב הנוער היהודי הישראלי, נחשבה אז בקרב חוגי חינוך, שלטון ואקדמיה כמפתח להכשרתה המיטבית של עתודת מנהיגיה ומשכיליה של האומה, לשם כינונה של ישראל כחברת מופת. במאמר זה אני מצביעה על המעבר ההדרגתי שחל בחינוך הישראלי – מגישה שמושפעת מתפיסות אירופיות אל עבר גישה אמריקנית באופייה בכל הקשור לערכי ההשכלה וההצטיינות בחינוך. הניתוח של תהליך השינוי, שנעשה במאמר, מתבסס על הוויכוחים הציבוריים שהתחוללו בתקופה הנידונה בנוגע לדגמים שונים של הצטיינות בחינוך התיכוני העיוני.

מילות מפתח: אמריקניזציה, חינוך בתיכון, חינוך ההומניסטי, חינוך מדעי, חינוך מצטיינים, מחוננים

מבוא

במאמר זה נבחנת התפתחותו של המונח 'הצטיינות' בחברה הישראלית בעשרים השנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה – מתוך התמקדות בחינוך התיכוני העיוני, אשר פנה מעת הקמתו לתלמידים מצטיינים ושאף להכשיר קבוצת עילית משכילה שתעצב את האומה העברית בדמותה.¹ מסקנה מרכזית שהסקתי במאמר מצביעה על שינוי מהותי

* מאמר זה הוא עיבוד מתוך הפרק הראשון של 'בכח המוח: החינוך להצטיינות במדינת ישראל בשני העשורים הראשונים להיווסדה (1948-1968)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2020, בהנחיית פרופ' אבנר בן-עמוס.

1 הכוונה לבתי ספר תיכוניים עיוניים ארבע־שנתיים של בוקר, להבדיל מבתי ספר עיוניים של ערב ומסגרות עיוניות אחרות שפעלו באותה עת ולא נועדו במהותן להקנות תעודת בגרות ולנתב את בוגריהן לחינוך הגבוה. החינוך התיכוני הארבע־שנתי פעל בהמשך לחינוך יסודי שמונה־שנתי,

שחל בתפיסת ההצטיינות של החברה היהודית-ישראלית באותה עת, כבבואה לתמורות חברתיות ותרבותיות שחלו בה באותן שנים. מתוך ממצאי המאמר עולה כי דגם החינוך המשכילי ההומניסטי המערב-אירופי ששלט בחינוך התיכוני בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות, נדחק בשנות החמישים והשישים לקרן זווית, ואת מקומו תפסו דגמי המשכיל-המומחה והמדען-הצבר, שעוצבו ברוח תפיסות חינוך ששלטו בארצות הברית באותן שנים. שינוי מערכתי זה מעיד לדעתי על התגברותה של אמריקניזציה במערכת החינוך הישראלית בשני העשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה, כחלק מתהליכים חברתיים ותרבותיים רב-ממדיים של אמריקניזציה שהתפתחו אז בחברה הישראלית, בד בבד עם התערערותו של אתוס העל הציוני הסוציאליסטי כמכונן הזהות הלאומית.²

עליית קרנו של ערך ההשכלה העיונית בתקופת המדינה לעומת תקופת היישוב

שתי התרחשויות היסטוריות מרכזיות חוללו ועיצבו תמורות ערכיות ומבניות מהותיות בחברה הישראלית בשנות החמישים והשישים: האחת הקמתה של מדינת ישראל, והאחרת ההגירה הגדולה למדינה הצעירה מתחילת שנות החמישים. אחת ההשלכות המהותיות המיוחסת להתרחשויות אלו היא התערערות מעמדו של האידיאל החלוצי הסוציאליסטי כמרכיב על בכינון של סולידריות וזהות קיבוצית יהודית-ישראלית³ וצמיחתם של דגמים חלופיים חדשים של חלוציות לא סוציאליסטית, שנתנו מקום מרכזי לערך ההישגיות האישית, על רקע מיסודה הפוליטי והתרבותי של תפיסת האזרחות הממלכתית של

ומבנה זה אפיין את מערכת החינוך בישראל בעשרים שנות המדינה הראשונות, עד החלפתו במבנה המקיפות והחיטוב מתחילת שנות השבעים. על החינוך התיכוני העיוני הארבע-שנתי יש ספרות ענפה. ראו למשל: כרמי יוגב, 'ביה"ס התיכון העיוני' בתוך: חיים אורמיאן (עורך), **החינוך בישראל**, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשל"ג, עמ' 162-166; חן מיכאל וזיה סגל, 'החינוך התיכוני העיוני העברי', בתוך: ולטר אקרמן, אריק כרמון ודוד צוקר (עורכים), **חינוך בחברה מתהווה**, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1985, עמ' 376-406; יובל דרור, 'ממערכת פרטית-מגזרית בתקופת היישוב להפרטה מבוקרת והעמקתה במדינת ישראל', **דור לדור**, לט (2011), עמ' 127-178.

2 חוקרים שונים מצביעים על התגברותה של אמריקניזציה בחברה הישראלית בשנות החמישים והשישים מהיבטים מגוונים – חברתיים, תרבותיים, כלכליים. ראו למשל: גדי טאוב, 'שנות השישים האמריקניות בישראל: ממרד לקונפורמיזם', **עיונים בתקומת ישראל**, 13 (2003), עמ' 1-28; אבנר מולכו, 'קפיטליזם והדרך האמריקאית בישראל', בתוך: אבי בראלי, דני גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**, א (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2005), עמ' 263-294; חמי שיינבלט, "'לתפוס את אמריקה": תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958-1967', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2017.

3 פולה קבלו, 'רעיון החלוציות ונושאי: תוכניות ומהלכים לשילוב בני הדור הצעיר בתהליכי עיצוב החברה הישראלית 1949-1965', **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2000, עמ' 3-5, 32-30, 12-7.

בן-גוריון.⁴ כינונה של ישראל כמדינה ריבונית בעלת שלטון ריכוזי (לעומת המבנה הפוליטי המבוזר וההתנדבותי. שאפיין את החברה היישובית) חולל שני תהליכים חברתיים דיאלקטיים: מחד גיסא מעמדה של מפא"י כמפלגת השלטון לאחר הקמת המדינה הפך אותה מארגון פוליטי בעל אופי התנדבותי ומגזרי כפי שהייתה בתקופת היישוב למוקד הכוח והסמכות הריבונית והעצים בתוך כך את סמכותה על החברה הכללית. מאידך גיסא הביאו תהליכי המיסוד הריבוני להרחבתם ולהתגוונותם של חוגי מפלגת השלטון ולהתעצמות היסוד המעשי במשנתה ובהתנהלותה של מפא"י, על חשבון היסוד האוטופי החלוצי-סוציאליסטי שבלט בתפיסתה האידאולוגית בתקופת היישוב.⁵ וכן, תהליכים של התגוונות חברתית, תרבותית וכלכלית שחלו בחברה הישראלית משנות המדינה הראשונות על רקע השינוי הדמוגרפי שחוללה עליית ההמונים,⁶ הביאו להיחלשותן של רגשות הסולידריות שהתקיימו בימי החברה היישובית על יסוד ערכי תרבות ורקעי מוצא משותפים,⁷ ועוררו בתוך כך הלכי רוח משבריים בקרב האוכלוסייה הוותיקה.⁸

בספרות המחקר עולה גם טענה בדבר כוחה הרב של החברה האזרחית להנכיח נורמות של הישגיות אישית במרחב החברתי והחינוכי העירוני בשנות המדינה הראשונות, ובכלל זאת חוקרים מצביעים על החשיבות של בית ההורים בעיצובן של שאיפות להשכלה תיכונית וגבוהה בקרב נוער עירוני בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה.⁹ מעמדה של

4 הנרי ניר השתמש במונח 'חלוציות' במשמעות מרחיבה זו במאמרו 'חלוצים וחלוצות במדינת ישראל: היבטים סמנטיים והיסטוריים 1948-1956', **עיונים בתקומת ישראל**, 2 (1992), עמ' 116-140. תפיסת האזרחות הממלכתית, שבן-גוריון היה מנסחה הראשי, הדגישה את חשיבות פיתוחה של תודעת אחריות אזרחית על יסוד הכפפת תכניה להגדרת היעדים והמשימות הלאומיות. על מאפייניה של תפיסת אזרחות זו ראו למשל: נתן ינאי, 'מושג האזרחות בתפיסתו של דוד בן-גוריון', **עיונים בתקומת ישראל**, 4 (1994), עמ' 501-502; אבי בראלי וניר קידר, **ממלכתיות ישראלית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011; אבי בראלי, **מפא"י בראשית העצמאות, 1948-1953**, מכון בן-גוריון ויד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007, עמ' 455-472.

5 קבלו, 'רעיון החלוציות ונושאי', עמ' 31-32. על גלגוליו הרעיוניים של הערך 'חלוציות' בציונות ובמשנתו של בן-גוריון על יסוד הדיאלקטיקה בין האוטופי ל־ראליסטי ראו למשל: יוסף גורני, **אנשי כאן ועכשיו**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2015.

6 עליית ההמונים חוללה גידול מספרי אדיר באוכלוסיית ישראל. היא הביאה להכפלתה בשנות החמישים של המאה ה-20 וליותר מהשלשתה בשנות השישים. היא גם שינתה את ההרכב האתנו-דמוגרפי של החברה היהודית-ישראלית: בשלהי שנות החמישים הגיע שיעורם של יוצאי ארצות האסלאם ל-50 אחוזים בערך מהאוכלוסייה היהודית בארץ לעומת כ-20 אחוזים בתקופת היישוב. ראו למשל שמואל נח אייזנשטדט, **החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות**, מאגנס, ירושלים תשל"ג, עמ' 52-53.

7 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה**, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 45-46, 68.

8 דן הורוביץ, **תבלת ומאבק: דור תש"ח - דיוקן עצמי**, כתר, ירושלים 1993, עמ' 44; אניטה שפירא, 'דור בארץ', **אלפיים**, 2 (תש"ן), עמ' 178-203.

9 אבנר מולכו, 'שינוי והמשכיות בחברה הישראלית בעשור הראשון בראי החינוך העל-יסודי', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009, עמ' 49-53, 67-91.

ההשכלה האקדמית בתקופת היישוב והמדינה כמושא שאיפותיהם של רבים בחברה להם העירונית וגודלה של האוכלוסייה העירונית לעומת האוכלוסייה החקלאית בחברה העברית ובחברה הישראלית¹⁰ – אלה יכולים להסביר את היוקרה ואת היחס המועדף שלהם זכתה ההשכלה התיכונית העיונית מהציבור באותה עת, מתוקף היותה נתיב עיקרי לבחינות הבגרות ולחינוך הגבוה, לעומת החינוך העל-יסודי המקצועי והחקלאי.¹¹ כאמור, אידאל ההשכלה מילא מקום מרכזי בעיצובם של דפוסי חינוך ומחשבה עירוניים בתקופת היישוב – כערך חברתי חבוי שהכיר בהיותו של האידאל החלוצי הסוציאליסטי, האנטי-למדני האתוס הלאומי המכונן.¹²

השוואה בין דגמים שונים של בוגר מערכת החינוך שהתפתחו בתקופת היישוב¹³ ובין יחס הממסד לערך ההשכלה לאחר הקמת המדינה מצביעה על שינוי שחל בגישה הלאומית להשכלה הכללית, ובתוך כך בגישה הלאומית לחינוך התיכוני העיוני בין תקופת היישוב לתקופת המדינה: האידאולוגיה הסוציאליסטית החלוצית המכוננת בתקופת היישוב שללה את ההשכלה המרחיבה אופקים בתור 'אינטלקטואליזם עקר' וגלותי, המביא להעדפת 'העצמי' מצורכי האומה.¹⁴ מגמות ממסדיות וציבוריות שהתפתחו משנות המדינה הראשונות מצביעות על היעשותה של ההשכלה העיונית נורמה חברתית מקובלת ומכוננת. השונות החברתית וערכי ההגשמה העצמית שהתגברו בחברה הישראלית בתקופה שלאחר הקמת המדינה הובילו לצמיחת דגמים חדשים של ישראליות וצבריות שהגדירו את תכונת ההצטיינות האינטלקטואלית כמרכיב חיוני בכינון החברה והמדינה החדשה. דגמים אלו קשרו מגוון של פרשנויות ומשמעויות אשר למקומה ולטיבה של ההצטיינות האינטלקטואלית בחיי החברה והאומה, ועוררו בתוך כך שאלה בנוגע למהות הזיקה הראויה בין היסוד האישי ההישגי ליסוד העשייה למען הכלל, בדמותו של האזרח הצעיר המשכיל. הכרה נחרצת בתרומתה של ההשכלה האקדמית להגשמת משימות ליבה לאומיות של התיישבות וקליטת עלייה השתקפה בפרשנות חדשה למונח 'חלוציות' שהציג בתחילת שנות החמישים ראש הממשלה דוד בן-גוריון, מנהיגה הבכיר של מפא"י. פרשנות חדשה

10 שם, עמ' 15; אילן טרואן, **עיצוב ההתיישבות הציונית**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2013, עמ' 179.

11 מספר התלמידים שלמדו בבתי הספר התיכוניים העיוניים באותה עת היה גדול הרבה יותר ממספר התלמידים שלמדו בבתי הספר המקצועיים והחקלאיים גם יחד. משה סמילנסקי, 'הבחינה החברתית של מבנה החינוך בישראל', **מגמות**, ג, 3 (1957), עמ' 334-335.

12 גרית רייכל, "שורשים" או "אופקים": דיוקן התלמיד הארץ-ישראלי הרצוי בשנים 1889-1933, **קתדרה**, 83 (תשנ"ז), עמ' 55-96. רייכל אפיינה את טיפוח ההשכלה הכללית כערך חינוכי ותרבותי חשוב אך בעל נוכחות סמויה בחיים העירוניים בתקופת היישוב, לעומת החינוך להגשמה חלוצית, שהיה אז לטענתה ערך חינוכי ותרבותי גלוי, כלומר בעל נוכחות מכוננת ברובד הרשמי והמוצהר של החינוך העירוני.

13 שם.

14 שם, עמ' 66.

זו, שניר כינה אותה 'חלוציות ממלכתית'¹⁵, שימשה נדבך חשוב בתפיסה האזרחית של בן-גוריון לאחר הקמת המדינה. היא הרחיבה את הגדרת האוכלוסייה היכולה להיחשב חלוצית,¹⁶ כביטוי מגוון למחויבות אזרחית ויצירה בתוך כך חיבור אמיץ בין חלוציות להשכלה אקדמית כצורך לאומי קיומי. כך הגה בן-גוריון, על רקע צורכי קליטת העלייה ומאבקי הפוליטיים והאידיאולוגיים עם התנועה הקיבוצית, דגם של חלוציות חדשה בדמותו של הצעיר העירוני האקדמאי, בעל המקצוע החופשי הבוחר לחיות ביישובי העולים ובעיירות הפיתוח ולקדםם בתחומי עיסוקו.¹⁷ תפיסת ההתיישבות האזורית החדשה שהציג הושתתה על רעיון שילובה של קבוצת אוכלוסייה משכילה ובה מורים, רופאים, מהנדסים ואנשי מדע, בקרב האוכלוסייה הפריפריאלית של בני העלייה החדשה.¹⁸ ביטוי אחר לשינוי שחל ביחסה הרשמי של מפא"י להשכלה העיונית לאחר הקמת המדינה, בהשוואה לתקופת היישוב, אפשר לראות בתופעת עליית מעמדם הציבורי של אנשי המדע משנות המדינה הראשונות למעין כהונה לאומית, על יסוד שיתוף פעולה הדוק בין העילית המדעית ובין העילית השלטונית.¹⁹ על יסוד ממצאים אלו אפשר להסיק כי מעמדו של ערך ההצטיינות האינטלקטואלית בחברה הישראלית, מימי המדינה הראשונים, עלה במידה רבה ביוזמתה של מפלגת השלטון מפא"י, כחלק מתפיסת הממלכתיות שדגלו בה ראשיה.

הביקורת על התיכון והתגבשותה של מדיניות הרפורמה מההיבט של טיפוח ההשכלה

בית היוצר של דגם החינוך המשכילי הבורגני בתקופת היישוב היה בית הספר התיכון העיוני. החינוך התיכוני העיוני נהנה מביקוש רב לעומת החינוך המקצועי והחקלאי.²⁰ הוא נועד במהותו להכשיר את המצטיינים מבני המעמד הבינוני לרכוש השכלה גבוהה ומקצוע חופשי בלי לצפות שיהיו לחלוץ לאומי מגויס.²¹ התפיסה שעמדה ביסוד החינוך התיכוני העיוני הייתה כי למקצועות החופשיים, למסחר ולבנקאות יש תפקיד חשוב בבנייתה של החברה היהודית

15 הנרי ניר, 'חלוצים וחלוצות במדינת ישראל: היבטים סמנטיים והיסטוריים 1948-1956', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 121.

16 שם, עמ' 121-122; קבלו, 'רעיון החלוציות ונושאי', עמ' 19-20.

17 דוד בן-גוריון, 'קריירה או שליחות' (דברים שנשא בכנס תלמידים בשיח' מוניס, 10.6.1954), חזון ודרך, ה, עם עובד, תל אביב 1962, עמ' 212; פולה קבלו, 'אזרחים ומתבגרים: כינוס תלמידים בשיח' מוניס - התנגשות, דיאלוג ומפגש', ישראל, 4 (2003), עמ' 128.

18 בן-גוריון, שם; חגי אשד ויצחק יעקובי, 'בן-גוריון מתווה דרך חדשה להתיישבות', דבר, 20.7.1954, עמ' 1.

19 משה ליסק ואורי כהן, 'האסטרטגים המדעיים בתקופת הממלכתיות: יחסי גומלין בין הקהילה האקדמית למקדי כוח פוליטיים', עיונים בתקומת ישראל, 20 (2010), עמ' 1-27.

20 ראו לעיל הערה 11.

21 רייכל, "שורשים" או "אופקים", עמ' 88.

החדשה וכי בית הספר התיכון צריך להכשיר את התלמידים המצטיינים לקראת השתלבות במרקם הנורמלי של החברה. לפיכך עוצב הדגם המשכילי הוותיק של בוגר הגימנסיה העירונית בתקופת היישוב ובעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה, על פי האידיאל של השכלה מרחיבת אופקים ברוח ערכי החינוך הבורגני המערב-אירופי. החינוך התיכוני העיוני (הכללי וגם הדתי) בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות נשען על ערך של הישגיות בלימודים ועל תפיסה הומניסטית ששילבה בין ערכי תרבות מערביים – יהודיים וכלליים.²²

החינוך התיכוני העיוני התאפיין מעת הקמתו בתקופת היישוב ובשני העשורים של ראשית המדינה בריבוי של בעלויות וזיקות מגוריות ומומן מימון פרטי. התייכרותו המואצת של שכר הלימוד התיכוני בשנים אלו, על רקע העלויות ביוקר המחיה ובשכרם של מורי התיכון, המריצה טענות ציבוריות קשות על תפקודו הלקוי של התיכון ועל משבר ההצטיינות בו עקב היעדר שליטה ופיקוח מצד הממשלה.²³ המבקרים טענו כי הפיקוח הממשלתי הרופף על החינוך התיכוני מאפשר את העלייה הבלתי מבוקרת והמואצת בשכר הלימוד וכי מצב זה מרחיק מהתיכון תלמידים מצטיינים חסרי אמצעים. שכר הלימוד הגבוה בתיכונים, כך נטען, מעוות את שיקולי המיון והקבלה של בית הספר התיכוני העיוני. הוא גורם למוסד לבחור את תלמידיו בעיקר על פי יכולתם הכספית, ולא השכלית והלימודית, ובכך לחטוא ליעודו החברתי הלאומי העיקרי, שהוא טיפוח ההצטיינות.²⁴ מצב זה, כך טענו המבקרים, פוגע בעוצמתה של מדינת ישראל. הוא מדרדר את רמת הלימוד בתיכון ובחינוך הגבוה, מגביר את הנשירה מהם ומוכיל למחסור במועמדים ראויים באיוש תפקידי מפתח בחברה הישראלית.²⁵

על רקע טענות אלו ואחרות הקים משרד החינוך באותן שנים ועדות שונות לבדיקת מצבו הארגוני והפדגוגי של בית הספר התיכון ויישם שינויים מערכתיים ברוח המלצותיהן, ובתוך כך פעל להגביר את הפיקוח על החינוך התיכוני ולהכפיף אותו לשליטתו ולסמכותו.²⁶ ביצועה הכלל-ארצי של מדיניות זו התרחש כחלק מיישומה ההדרגתי של הרפורמה לשינוי מבנה החינוך (או רפורמת האינטגרציה והחיטוב; כך מקובל לכנותה

22 שם; אבנר מולכו, 'חינוך בלי מירכאות: מיתוס השוויון וחזון המידה הטובה', תכלת, 38 (2010), עמ' 40-61. החינוך התיכוני הדתי מיסודו של זרם המזרחי יועד להכשיר עילית אינטלקטואלית של בני הציבור הדתי. הוא שאף לשלב בין השכלה כללית לתכנים יהודיים דתיים ותרבותיים-לאומיים ואופיין במתניות דתית ובפתיחות לחברה הכללית ולחיי העיר. ראו למשל: יהודה קיל, החמ"ד שורשי, תולדותיו ובעיותיו, משרד החינוך אגף החינוך הדתי, ירושלים תשל"ז.

23 מנוסב"ץ ברדה, 'בכח המוח', עמ' 86-88.

24 שם, עמ' 87.

25 שם.

26 פירוש הוועדות: הוועדה הציבורית לבית הספר התיכון (ועדת גולדשמידט) פעלה בשנת 1952; הוועדה המייעצת לשם הבאת הצעות לחקיקת חוק חינוך תיכון (ועדת פרנקל) פעלה בשנים 1954-1955; הוועדה הציבורית לבדיקת החינוך התיכון במדינה (ועדת צלטנר) פעלה בשנים 1956-1957; הוועדה לבחינת הארכת חוק לימוד חובה (ועדת פראוור) פעלה בשנים 1964-1965; הוועדה הפרלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל-יסודי בישראל (ועדת רימלט) פעלה בשנים 1966-1968.

בציבור משנות השבעים ואילך), שאישרה הכנסת בשנת 1968.²⁷ את הרפורמה הנהיגו שרי החינוך זלמן ארן (1955-1960, 1964-1969) ואבא אבן (1960-1963) בתקופות כהונתיהם העוקבות. הגישה המערכתית שלפיה פעל משרד החינוך באותה עת הייתה לחולל שינויים מקיפים במבנה החינוך היסודי והעל-יסודי ברוח גישת המקיפות והחיטוב, תוך כדי הארכת משך שנות לימוד חובה חינוך, ולצקת לתוך המבנה החדש רפורמות נלוות בתוכני הלימוד, בשיטות ההוראה ובהכשרת מורים, בראש ובראשונה לשם העלאת רמת הלימודים של כלל תלמידי ישראל, לרבות המצטיינים מהם.²⁸ זאת להבדיל מתפיסה מאוחרת שהתפתחה בציבור ובמחקר בישראל משנות השבעים ואילך, ועל פיה מנסחי הרפורמה ייעדו אותה לפעול בעיקר לצמצום הפערים ולאִינטגרציה בין-עדתית. הזיקה העמוקה שהתקיימה לדעתי בין 'הצטיינות' ל'רפורמה' בשיח ובמדיניות החינוך בישראל מהמחצית השנייה של שנות החמישים באה לידי ביטוי בייסודו, בפיתוחו ובמיסודו המערכתי של החינוך הדיפרנציאלי למחוננים כמרכיב מרכזי של מדיניות הרפורמה.²⁹

שקיעתו של הדגם המשכילי הוותיק ועלייתם של דגמי המשכיל-המומחה והמדען-הצבר

בד בבד עם מגמת התהוותו של ערך ההשכלה כנורמה מוצהרת בחברה הישראלית משנות המדינה הראשונות חל פיתוח במעמדו של דגם המשכילות 'הוותיק' שעוצב

27 זיהויה העממי של רפורמה זו בשם 'רפורמת האינטגרציה' החל לדעתי מאוחר יותר, משנות השבעים. בשנות השישים, שנות גיבושה וראשית הפעלתה על ידי משרד החינוך, טרם נקשר לה כינוי ציבורי מובהק. על כך אפשר ללמוד למשל מכתבתו של י' טירה, 'הצעת הרפורמה במבנה החינוך' (ריאיון עם הפרופ' פראוור), שפורסמה בעיתון הארץ ב-17.2.1965. כינויה הרשמי בעת אישורה בסוף שנות השישים היה 'הרפורמה לשינוי מבנה החינוך היסודי והעל יסודי', ראו: אלימלך שמעון רימלט, דין וחשבון הוועדה הפדלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל יסודי בישראל תשכ"ו-תשכ"ח, הכנסת, ירושלים 1971. על הרפורמה ועל מקדמיה ראו למשל: חדווה איש-שלום ומרים שמידע, מהפכה חברתית בישראל ובעמים, רמות, תל אביב 1993.

28 החשיבות העליונה של יעד העלאת רמת ההישגים הכללית משתמעת בבירור מניסוח המלצותיה של ועדת רימלט: יעד זה מופיע בראש רשימת המטרות שהומלצו על ידי הוועדה, ומיד אחריו ממוקם יעד צמצום פערי ההישגים האתנו-דמוגרפיים, ואילו היעד החברתי של האינטגרציה הבין-עדתית ממוקם בתחתית הרשימה. ראו: אלימלך שמעון רימלט, 'דברי הסבר והנמקה להמלצות הוועדה לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל-יסודי בישראל', בתוך: דין וחשבון הוועדה הפדלמנטרית לבחינת מבנה החינוך היסודי והעל יסודי בישראל תשכ"ו-תשכ"ח, עמ' 248-249; טענה כזו עולה גם במאמרם של אמיר בנימין ונחום בלס, 'התפתחותה של מדיניות משרד החינוך והתרבות בתחום האינטגרציה החברתית במערכת החינוך בישראל', בתוך: יהודה אמיר, שלמה שרן, רחל בן-ארי (עורכים), אינטגרציה בחינוך, עם עובד, תל אביב 1985, עמ' 69-99.

29 דיון מרחיב על הזיקה שבין התהוותו ומיסודו של חינוך המצטיינים והמחוננים ובין מדיניות הרפורמה ראו בתוך: מנוסביץ' ברדה, 'בכח המוח', עמ' 121-172.

ברוח תפיסת החינוך ההומניסטית האירופית. דגם זה, שלפיו חונכה העילית של הנוער בגימנסיה העירונית בתקופת היישוב ובעשור הראשון למדינה, שאף לעצב את דמות הבוגר כאדם בן תרבות, הווה אומר כמלומד בעל השכלה כללית ומרחיבה אופקים בתחומי ידע הומניסטיים. מרכיב ההשכלה ההומניסטית נחשב בעיני המצדדים בדגם זה כבעל ערך מוסף הישגי ומוסרי ממעלה ראשונה, כלומר כגורם עיקרי ומיטבי המפתח במשכיל תכונות של הצטיינות אינטלקטואלית וערכי מוסר מוחלטים ועל-זמניים. בו בזמן משקפים שיח ומדיניות החינוך העל-יסודי בשנות החמישים והשישים את עלייתם של דגמי משכילות מערכתיים חדשים שעוצבו ברוח רעיונות חינוך אמריקניים ואת הפיכתם לאידאליים המכוננים של חינוך המצטיינים התיכוני העיוני בישראל בשנות השישים. תמורות אלו היו חלק מתהליכי גיבושה וכינונה של הרפורמה לשינוי מבנה החינוך העל-יסודי ותכניו. תפיסת רפורמה רב-ממדית וכלל-מערכתית זו שהנהיגו שרי החינוך זלמן ארן ואבא אבן בתקופות כהונותיהם העוקבות עיצבה מחדש את מהותו של החינוך התיכוני העיוני ואת טיבו של ערך ההצטיינות בלימודים לעומת הדגם המשכילי הוותיק. היא השתיתה את חינוך המצטיינים על יסודות של בחירה אישית, התמחות אקדמית וחשיבה מדעית אמפירית במתכונת בית הספר המקיף האמריקני והאירופי וגישות ההוראה החדשות שפותחו בארצות הברית בשנות החמישים.³⁰ שני גורמים מרכזיים תרמו לשינוי זה של שיח החינוך באותה עת: האחד, התגברות הביקורת המקצועית על הידרדרות רמתו האינטלקטואלית של החינוך התיכוני העיוני הוותיק משנות המדינה הראשונות. האחר, עליית חשיבותם ויוקרתם של המדעים הֶרְאֵלִיִּים על פני הלימודים ההומניסטיים בחינוך ובחברה בישראל בהשפעת ההתפתחות העולמית המואצת של תחומי המדע והטכנולוגיה.³¹

ארבעה כינוסים פדגוגיים רבי-משתתפים נערכו בשנות החמישים ביוזמת איגוד בתי הספר התיכוניים. הם עסקו בהיבטים שונים של החינוך התיכוני ושימשו מקור מידע עשיר לשחזור הוויכוח הכללי שהתעורר בארץ באותו עשור בקרב אסכולת החינוך האירופית הוותיקה וכן בינה ובין אסכולת החינוך האמריקנית החדשה בנוגע למהות הערכים שעל

30 איש-שלום ושמידע, **מהפכה חברתית**, עמ' 116-117. בספר מוזכר הייעוץ בנושא בית הספר המקיף שנתגו ד"ר רובין פדלי הבריטי וד"ר יונס אורינג השוודי למשרד החינוך בביקורם בארץ. על כך ראו: **דין וחשבון על הדיונים בדבר בית-הספר המקיף בהשתתפות ד"ר ר' פדלי וד"ר י' אורינג**, משרד החינוך, ירושלים תשכ"ו. סקירה על בתי הספר המקיפים והתפתחותם ראו גם: אליעזר שמואלי, 'נתיבות בחינוך', דור לדור, נד (2017), עמ' 132-138; על תכניות הלימודים החדשות ראו למשל: אהרן יילין, 'המפנה בפיתוח תוכניות לימודים', בתוך: שבת אדן (עורך), **על תוכניות הלימודים החדשות**, מעלות, תל אביב 1971, עמ' 20.

31 דיון מקיף על סעיפיה השונים של ביקורת זו ראו בתוך: מנוסביץ' ברדה, 'בכח המוח', עמ' 81-91. על הנסיבות וההשלכות החברתיות של עליית המדעים הֶרְאֵלִיִּים על פני הלימודים ההומניסטיים בישראל ראו: חנה איילון ואברהם יוגב, 'מעמד הלימודים ההומניסטיים בחינוך התיכוני בישראל', בתוך: דוד חן (עורך), **לקראת המאה ה-21: ספר יובל העשרים של בית הספר לחינוך באוניברסיטת תל אביב**, רמות, תל אביב 1995, עמ' 221-248.

פיהם יש לחנך בחינוך זה.³² גישת הניתוח שעליה אני מתבססת נשענת על הבחנה בין הוויכוח הכללי שהתקיים בשיח החינוך בישראל, בעיקר בשנות החמישים, בין אסכולת ההשכלה הכללית המערב-אירופית הוותיקה לאסכולת ההתמחות האמריקנית החדשה בסוגיית דמות האזרח המשכיל שיש לטפח בחינוך התיכוני, ובין ויכוח ממוקד יותר, שעסק בדמותו הרצויה של בוגר המגמות הלאומיות. ויכוח ממוקד זה התפתח מתוך הוויכוח הכללי והתעצם בשנות השישים בשאלת מקומו וצביונו של דגם המדען-הצבר כנושא הדגל של אידאל החינוך למומחיות. ברובד הכללי של הוויכוח אעסוק כעת בהרחבה, ובוויכוח שהסתעף ממנו אעסוק אחרי כן, בדיון על התפתחותו של דגם המדען-הצבר.

הוויכוח בין אסכולת החינוך הוותיקה לאסכולת החינוך החדשה על דמותו של בוגר התיכון

שנות המדינה הראשונות העירו ויכוח חינוכי פרופסיונלי בנושא הגדרת דמותו של הצעיר המשכיל כאזרח וכמנהיג לעתיד בחברה דמוקרטית. בוויכוח עלו דעות שונות אשר למצרך הערכים שלפיו יש לעצב את תפיסת ההצטיינות בחינוך התיכוני הקדם-אקדמי כצורך חברתי ולאומי. בוויכוח זה, שנשען על הכרה משותפת בדבר הזיקה העמוקה המתקיימת בין אופיו של חינוך המצטיינים ובין טיבו של המשטר המדיני, הציגו בכירי חינוך ואקדמיה גישות שונות בנוגע למהות הערכים שעל פיהם יש לחנך את נוער העילית בבית הספר התיכון הקדם-אקדמי. שתי שאלות מרכזיות עלו בוויכוח הער שהתפתח בשיח החינוך בישראל, בעיקר בשנות החמישים, בין אסכולת ההשכלה הכללית המערב-אירופית לאסכולת ההתמחות האמריקנית, בסוגיית דמות האזרח המשכיל שיש לטפח בחינוך התיכוני: האחת, אם יש לבסס את החינוך התיכוני על יסוד של השכלה כללית והרחבת אופקים או על בחירה בתחום התמחות לימודי זה או אחר.³³ האחרת, מהו מקומו וצביונו הרצוי של הרכיב ההומניסטי בדמותו של בוגר התיכון.

32 פרסומי הכינוסים: **בעיית בית-הספר התיכוני**, דיונים בסימפוזיון שנערך מטעם איגוד בתי הספר התיכוניים בישראל, שבט תשי"ב (כינוס ראשון); **חינוך האזרח בישראל**, הרצאות ודיונים בסימפוזיון לבעיות החינוך לאזרחות שנערך מטעם בתי הספר התיכוניים בישראל, ניסן תשי"ג (כינוס שני); **ערכי היהדות בחינוך התיכון**, הרצאות ודיונים בסימפוזיון שנערך מטעם איגוד בתי הספר התיכוניים בישראל בימים י"ד-ט"ו בשבט תשט"ו (כינוס שלישי); **בעיית המגמות בבית-הספר התיכון**, הרצאות ודיונים בסימפוזיון שנערך מטעם איגוד בתי הספר התיכוניים בישראל, 18.12.1957-19.12.1957 (כינוס רביעי). איגוד בתי הספר התיכוניים היה ארגון הגג של מנהלי בתי ספר התיכוניים מזרמי החינוך השונים ומילא תפקיד מפתח בהתוויית מדיניות החינוך התיכוני באותן שנים בשל מעורבותו העקיפה והמועטה של משרד החינוך אז בפיקוח על התיכון. כך למשל שכר הלימוד בחינוך התיכוני בארץ הועלה מתוקף החלטותיו של האיגוד.

33 סוגיה זו עמדה במוקד הסימפוזיונים **בעיית בית-הספר התיכוני** ו**בעיית המגמות בבית-הספר התיכון**.

שאלת ביסוסו של החינוך התיכוני על יסוד של השכלה כללית או התמחות. הדיון המקצועי בסוגיה זו התעורר במחצית השנייה של שנות החמישים בעקבות פרסומה של תכנית המגמות לבית הספר התיכון³⁴ ואימוצה של גישה שדוגלת בחינוך תיכוני דיפרנציאלי לכול על ידי שר החינוך זלמן ארן.³⁵ הדיון התפתח בעיקרו סביב שאלת מינוע או ריבוי מגמות התיכון, כלומר, אם ראוי לעצב את דמותו הטיפוסית של בוגר התיכון, כאזרח המשכיל, על יסוד תפיסה חינוכית הדוגלת בעיקרון שכדאי ללמוד 'מעט על הרבה' או על יסוד כזו הדוגלת בעיקרון ההפוך שכדאי ללמוד הרבה על המעט.³⁶ אנשי חינוך ואקדמיה שנמנו עם אסכולת החינוך התיכוני המערב־אירופי הקלאסי ראו בטיפוחה של השכלה כללית בעלת צביון הומניסטי את עמוד השדרה הלימודי והאזרחי של חינוך המצטיינים הלאומי.³⁷ לפיכך הם צידדו בשיטות דו־מגמתיות וחד־מגמתיות בשלב בית הספר התיכון³⁸ וטענו כי את רעיון ההתמחות המקצועית יש לממש רק באוניברסיטה.³⁹ טיפוח ההשכלה הכללית בשלב התיכון היה בעיניהם המפתח לעיצובן של תכונות שכליות ואזרחיות ראויות, ובכללן מחשבה שקולה, כושר הבעה, גישה מוסרית ויכולת הבנה והתעמקות בבעיות השעה המורכבות.⁴⁰ עם המצדדים הבולטים במבנה התיכוני החד־מגמתי נמנתה טוני הֶ'לה המייסדת והמנהלת של בית הספר תיכון חדש בתל אביב (בצוותא עם אהרן ברמן). הלה יצאה נגד השיטה הדו־מגמתית משום שזו עיצבה לטענתה את בוגר התיכון כ'טיפוס חד־צדדי ריאליסטי או הומניסטי'.⁴¹ מנגד, המצדדים בריבוי המגמות העלו את הטענה כי עיצובה מחדש של תפיסת ההצטיינות בבית הספר התיכון בדמותו של המשכיל-המומחה, כלומר על יסוד של התמחות ובחירה מוגברת, יפתח בבוגר התיכון תכונות שכליות ואזרחיות מיטביות בהלימה לצורכי השעה של החברה המודרנית.⁴² חינוך

34 משרד החינוך פרסם את התכנית בשנת תשט"ו. ראו: 'מערכת שיעורים שבועית בבי"ס תיכון בן ארבע שנות לימוד למגמותיו', בתוך: **בחינוך ובתרבות**, 2 (1955), עמ' 23-25.

35 שיח הרפורמה החדש שקידם שר החינוך ארן בא לראשונה ליד ביטוי רשמי ומפורט בדוח 'על המבנה החברתי של החינוך בישראל' שפרסם משה סמילנסקי, יועצו הבכיר של השר ומנהל מכון סאלד, בשנת 1957 בכתב העת **מגמות**.

36 א' שמיר, **בעיית המגמות בבית־הספר התיכון**, עמ' 89.

37 ראו למשל: דברי חוקר החינוך ומנהל בית הספר הריאלי לשעבר יוסף בנטואץ, בסימפוזיון **בעיות בית־הספר התיכוני**, עמ' 130-132; דברי חוקר החינוך אלכסנדר דושקין, מן המייסדים והמנהלים של בית הספר התיכון בית הכרם בירושלים, בסימפוזיון **בעיית המגמות בבית־הספר התיכון**, עמ' 130-133.

38 כמה מהדוגלים במינוע המגמות שהשתתפו בכינוס **בעיית המגמות בבית־הספר התיכון** צידדו במבנה דו־מגמתי שחיקה את דגם הגימנסיה המערב־אירופית. ראו למשל את דברי הפיזיקאי שמואל סמבורסקי, שהיה בעברו מורה בתיכון ובמכללה למורים, שם, עמ' 23.

39 ראו למשל את דברי דושקין, שם.

40 ראו את דברי סמבורסקי, שם, עמ' 25.

41 טוני הלה, שם, עמ' 120.

42 עם המצדדים בריבוי המגמות שהשתתפו בכינוס **בעיית המגמות בבית־הספר התיכון** נמנו יוסף בנטוויטש (הכוונה לבנטואץ) ואריה כרוך, מורה וסגן מנהל בית הספר הריאלי בחיפה. ראו לציין

זה מתאים בייחוד לטיפוחם של תלמידים מצטיינים, שכן הלימוד בתוך קבוצות הומוגניות מאפשר לתלמידים אלו פיתוח מרבי של יכולותיהם ושל אישיותם בתוך קבוצות הלימוד ההומוגניות, כך גרסו.⁴³

שאלת מקומו וצביונו של הרכיב ההומניסטי בחינוך התיכוני עוררה ייכוח סוער בשנים שלאחר הקמת המדינה – על רקע עליית חשיבותם ומעמדם של המדעים המדויקים בחברה הישראלית אז והיותם לגורם משיכה ראשון במעלה ללימודים עבור המצטיינים שבין תלמידי התיכון.⁴⁴ בין המתדיינים, ובכלל זאת בקרב אנשי מדעי הרוח והטבע, וגם בקרב חסידי גישת ההשכלה הכללית המערב-אירופית וגישת ההתמחות האמריקנית רווחה הסכמה בדבר חשיבותו ותרומתו הרבה של החינוך ההומניסטי בבית הספר התיכון לפיתוחן של הצטיינות שכלית ואזרחית-מוסרית.⁴⁵ על החשיבות האזרחית שיוחסה לחינוך ההומניסטי בשיח החינוך, אפשר ללמוד מתוכני **האנציקלופדיה החינוכית**.⁴⁶ בערך **האנציקלופדי העוסק בחינוך משווה**, נבחן החינוך ההומניסטי לעומת החינוך הטכנולוגי המדעי מנקודת מבט ערכית ונעשתה הבחנה בין המונח 'לאומיות דמוקרטית' ובין המונח 'לאומיות טוטליטרית' על יסוד עוצמתם של היסודות ההומניסטיים, או לחלופין – על יסוד עוצמתם של היסודות הטכנולוגיים, בחינוך הלאומי.⁴⁷ זאת בנימוק כי הלאומיות הדמוקרטית נזקקת לחינוך הומניסטי כדי לשמרה, ואילו המדינות הטוטליטריות מרכזות את מאמציהן בחינוך טכני ומקצועי. הגישה שרווחה בשיח החינוך עיצבה את טיפוס בוגר התיכון הרצוי כאזרח בעל תפיסת עולם הומניסטית כוללנית: חברתית, מוסרית ואסתטית, שחורגת מתחום לימוד הומני זה או אחר.⁴⁸ היא הגדירה את החינוך ההומניסטי בתור צורת מחשבה שממנה צריכות להיגזר דרכי הלימוד – 'חינוך להומאניזם' בלשונו

כי מקצת המתדיינים שהשתתפו בכינוס זה התנגדו לפיצול המוחלט של תכניות הלימודים וציידו במצורף של מקצועות משותפים ומובחנים במגמות השונות (מקצועות ליבה ובחירה). ראו למשל את דברי כרוך, שם.

43 שם, עמ' 116. כרוך ציין את בית הספר הריאלי בחיפה, שהוא לימוד בו, בתור דוגמה להוכחת טענתו בדבר תרומתו של דגם החינוך מרובה מגמות לקידום הישגיהם של תלמידים מצטיינים.

44 כך למשל בסימפוזיון **בעיית המגמות בבית הספר התיכון** הצביעו אנשי חינוך בכירים על עליית מעמדם של המדעים המדויקים מנקודת מבט ביקורתית: למשל טוני הלה, מנהלת בית הספר תיכון חדש בתל אביב, עמ' 119-120; מאיר שפירא, מנהל בית הספר התיכון בית הכרם בירושלים, עמ' 66; חיים אורמאן, שכיחן אז מטעם משרד החינוך כמפקח על הסמינרים למורים, עמ' 36-37.

45 ראו: הסימפוזיון **חינוך האזרח בישראל**; הסימפוזיון **ערכי היהדות בחינוך התיכוני**; עקיבא ארנסט סימון, 'על מטרות החינוך בישראל', בתוך: מאיר שפירא (עורך), **הלכה ומעשה בחינוך התיכוני**, בית הספר התיכוני שליד האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ב, עמ' 210.

46 **אנציקלופדיה חינוכית** שהוציאו לאור משרד החינוך ומוסד ביאליק בשנים 1959-1969, הייתה מיזם אקדמי עתיר משתתפים בכירים שריכוז ידע מקיף ומגוון על החינוך.

47 יצחק ל' קנדל, 'חינוך משווה', בתוך: עקיבא ארנסט סימון (עורך), **אנציקלופדיה חינוכית**, א: יסודות החינוך, משרד החינוך ומוסד ביאליק, ירושלים תשכ"א, עמ' 612.

48 עקיבא ארנסט סימון, 'חינוך הומניסטי', שם, עמ' 310-311.

של הפיזיקאי מאיר שפירא שהיה מנהל תיכון בית הכרם בירושלים.⁴⁹ גישה זו יצאה נגד התפיסה הפדגוגית שרווחה אז (כהיום), על פיה זוהה החינוך ההומניסטי עם מקצועות הלימוד ההומניסטיים בבית הספר. ההבחנה הקלאסית בין המקצועות ההומניסטיים ובין המקצועות הֶרְאֵלִיסְטִיִּים שמקורה באירופה היא הבחנה מלאכותית ומעוותת, המעקרת את הֶרְאֵלִי מהיסוד ההומני, טען שפירא, אין חינוך לא הומניסטי,⁵⁰ חזר והדגיש. מצד אנשי מדעי הטבע והתומכים בגישת ההתמחות עלו טענות כי גם המקצועות הרֶאֱלִיסְטִיִּים מגלמים ערכים הומניסטיים, שכן הם עוסקים בהישגיו ובהתמודדותיו של האדם, וכי לפיכך עליהם להילמד במקונות (אוריינטציה) הומניסטית.⁵¹ הפיזיקה והמתמטיקה, כך למשל גרסו, מזמנות את האפשרות לעסוק בהתפתחות התרבותית מהעת העתיקה, במאבקים רעיוניים וביחסים שבין מדע לדת.⁵² עליית מעמדם של המקצועות הרֶאֱלִיסְטִיִּים והידרדרותם של המקצועות ההומניסטיים לתחתית סולם היוקרה בעיני תלמידי התיכון, על רקע המגמות העולמיות של התחזקות המדע, מביאות ללמדנות נטולה תרבות ומוסר ולהידרדרות הערכית של החברה הישראלית כולה, טען מאיר שפירא.⁵³ המחקר המדעי היה לתפיסתו כלי עזר חינוכי יעיל לעיצוב אישיותו החברתית והמוסרית של הצעיר המשכיל – בנימוק כי הוא מסייע לפתח באדם, על אף הישגיו, הרגשה של קטנות מול הטבע ולכלום בו הרגשה של יחירות ועליונות בנוגע לסביבה.⁵⁴

בד בבד עם ההסכמה הרחבה שהתקיימה בשנות החמישים והשישים בשיח החינוך על מקומו המרכזי והחינוכי של המרכיב ההומניסטי בעיצוב דמותו של בוגר התיכון, על גרסאותיה הכלליות השונות (הדגם הוותיק, שנשען על יסוד ההשכלה הכללית, ודגם המומחה המשכיל), עלו בשיח זה גישות שונות באשר למרכיביו ולהדגשיו של החינוך ההומניסטי הרצוי. אבא ליסי, שנמנה עם חברי ועדת המשנה לתכניות לימודים שליד המזכירות הפדגוגית, הציב סימני שאלה בנוגע לטיבם המוסרי של תוכני הלימוד ההומניסטיים בחינוך התיכוני. חינוך הומניסטי ברוח ערכי התרבות המערבית והיהודית הוא עניין של השקפה, טען ליסי, והשאלה היא איזו השקפת עולם מנחה את הלימוד. ידיעה טובה במקצועות ההומניסטיים אינה עושה את האדם טוב יותר, חברתי או מוסרי יותר,

49 מאיר שפירא, 'הפיסיקה – מקצוע לחינוך האדם', בתוך: הנ"ל (עורך), הלכה ומעשה בחינוך התיכון, עמ' 153. תיכון בית הכרם, אשר לימים שונה שמו לתיכון שליד האוניברסיטה העברית (ליד"ה), שילב מעת היווסדו בין אסכולת החינוך האמריקנית הפרוגרסיבית לאסכולה האירופית ההומניסטית. ראו למשל את כתבתה של טלי חסין, 'אצולת' השכל, הארץ, 17.6.2003.

50 שם, עמ' 152.

51 הסימפוזיון בעיית המגמות בבית הספר התיכון, דברי סמבורסקי, עמ' 29; דברי מאיר שפירא, עמ' 69-68; דברי כרוך, עמ' 117.

52 ברוך בן-יהודה, 'מטרות ההוראה של המתמטיקה', בתוך: שפירא (עורך), הלכה ומעשה בחינוך התיכון, עמ' 41-45. בן-יהודה היה מחנך ומנהל גימנסיה הרצליה והמנכ"ל הראשון של משרד החינוך; שפירא, שם, עמ' 153-154.

53 דברי שפירא בסימפוזיון בעיית המגמות בבית הספר התיכון, עמ' 68-69.

54 שם, עמ' 70-72.

הוסיף,⁵⁵ גם בעולמם של מדעי הרוח מהלכות השקפות שונות, ביניהן חיוביות ונעלות ולעומתן גם השקפות המטפחות תורות גזעניות ולעג לערכים מוסריים.⁵⁶ במוקד הוויכוח על טיבו הראוי של החינוך התיכוני ההומניסטי עלתה מחלוקת בין המצדדים בחינוך לערכים מחייבים ולאחדות ערכית ברוח הגישה ההומניסטית 'הוותיקה' ובין המצדדים בחינוך לערכים יחסיים ברוח הגישה ההומניסטית החדשה של מדעי החברה. במחלוקת זו עסק פילוסוף החינוך אהרן פריץ קליינברגר.⁵⁷ הגישה ההומניסטית החדשה, כך הגדיר קליינברגר, מתייחסת אל ערכים מדעיים ומוסריים כאל דפוסי חשיבה יחסיים שהינם תוצר של תנאים חברתיים ותרבותיים משתנים ולכן בעלי תוקף יחסי. היא יוצאת נגד זיהוי ערכים כעובדות ושוללת את תיקופם המדעי והאוניברסלי. קליינברגר הצביע על הסכנות החברתיות הטמונות באימוצה של גישה חדשה זו, ובראש ובראשונה על סכנת התועלתנות הגלומה בחינוך על פיה. גישה זו מחנכת את המנהיגים ואת המנהלים ליעילות טכנולוגית משוללת נורמות מוסריות הגורמת להם לפעול בכיוונים לא רצויים, כך טען. חוקר הספרות ברוך קורצווייל, אשר הרבה לעסוק בסוגיות של זהות ומוסר, מתח ביקורת ברוח דומה על השתרשותה של תפיסת המומחיות המדעית בתחומי הרוח. הוא טען כי אימוצן של שיטות המדעים המדויקים בלימודי הרוח הביא לנטישת החזון הערכי והראייה הכוללת ששלטו קודם לכן בתחומים אלו ובהחלפתם בהשתעבדות הטכנית לפרט הקטן.⁵⁸

הוויכוח על לימודי היהדות בתיכון הכללי

שאלה מרכזית שעלתה בשיח המקצועי שהתנהל בשנות החמישים והשישים בנושא טיב חינוכם ההומניסטי של תלמידי התיכון הכללי עסקה במהות הערכים והתכנים היהודיים שעל פיהם ראוי לעצב את זהותם הלאומית, ובמילים אחרות בזיקה הרצויה בין המרכיב הישראלי למרכיב היהודי בחינוכם. מעמדו של החינוך הממלכתי הכללי כמנגנון המרכזי של מערכת החינוך וכן זיהוי הרווח של בית הספר התיכון בחברה הישראלית כמקום חינוכה העיקרי של עתודת ההשכלה וההנהגה של האומה הביאו להתפתחותו של שיח מקצועי ער בנוגע לתפיסת העולם שצריכה להנחות את חינוכו של המשכיל היהודי הישראלי החילוני, בתור אזור במדינה יהודית דמוקרטית.⁵⁹

55 אבא ליסי, 'דור הטכנולוגיה, החינוך ההומניסטי ולימודי הטבע בבית הספר היסודי', החינוך, לו, ג (תשכ"ד), עמ' 198.

56 שם.

57 אהרן פריץ קליינברגר, 'הזכות לחנך לערכים מחייבים', בתוך: הסתגלות הנוער בחברה הישראלית: הרצאות ודיונים בכנס לעיון בבעיות הילד והנוער שהוקדש לציון שנת המאה להולדת ה' סאלד, מוסד סאלד, ירושלים תשכ"א, עמ' 27.

58 ברוך קורצווייל, 'החטאים לא נשתנו וגדלו רק המימדים', מעריב, 26.9.1965.

59 על התפתחותה ומשמעויותיה של תופעת החילון בחברה הנוצרית-מערבית והיהודית-ישראלית ראו למשל את מאמרם של זוהר מאור ויוכי פישר, "מבוא: לאומיות וחילון", ואת מאמרה של חדווה

קביעותיו הטיפולוגיות של גרבר הובילו אותי למסקנה כי קולות שונים אשר עלו בשיח התיכוני שהתפתח בשנות החמישים והשישים על טיב צביונם החילוני של לימודי היהדות ביטאו קווי דמיון לגווניה של אסכולת הציונות הרוחנית, ובייחוד לרעיונות שניצבו בבסיסן של שלוש גישות מרכזיות שהתפתחו בתנועה הציונית מראשיתה:⁶⁰ הגישה הלקטנית (האקלקטית) או הפלורליסטית, המכונה גם גישת יהדות כתורות; הגישה הרדיקלית או האקטיביסטית; והגישה הרגליוזית או הפילוסופית האקזיסטנציאליסטית. כך הן מכונות במחקרים שונים שעוסקים בשורשיה של החילוניות היהודית-ישראלית.⁶¹

ייחודה האידאולוגי של אסכולת הציונות הרוחנית היה נעוץ לדעת גרבר בהשקפתה החילונית ההומניסטית ליהדות,⁶² כלומר בשאיפתה לעצב את דמותו של היהודי החדש כמיוזג בין שני רכיבים רעיוניים, פרטני וכללי, בעלי מאפיינים סותרים או סותרים כביכול: ערכי היהדות וערכי ההומניזם המערבי. אסכולה זו עיצבה את טיב היחסים בין יהדות לחילון במתכונת דיאלקטית, לעומת גישות בעלות מבנה דיכוטומי שדגלו בהנגדה בין יהדות לחילון – כמו גישתה האנטי-הומניסטית של היהדות החרדית או הגישה הכנענית, שביקשה לנתק את החילוניות היהודית-ישראלית מהיהדות.⁶³ חוקרים שונים שותפים לטענה כי עקרון המיוזג בין היהודי לכללי, שעליו הושתתה אסכולת הציונות הרוחנית, התבסס על הכרה בדבר הזיקה העמוקה המתקיימת בין שתי מהויות ערכיות אלו משתי סיבות: האחת, מכיוון שהערכים הכלליים של ההומניזם הם מרכיב חשוב ביהדות, שכן ייחודיותו של העם היהודי נובעת מערכיו הכלל-אנושיים.⁶⁴ האחרת, מכיוון שהשאיפה הרוחנית והמוסרית הכלל-אנושית של ההומניזם המערבי המכוונת את הפרט להיות

בן-ישראל, 'הלאומיות בין דת לחילון', בתוך: זוהר מאור ויוכי פישר (עורכים), **לאומיות וחילון**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים 2019, עמ' 1-21 ו' 25-50, בהתאמה.

60 ראובן גרבר, **הומניזם ישראלי: מצינונות רוחנית לזהות ישראלית**, מכון מופ"ת, תל אביב 2011. גרבר מציין את הסתמכותו על ספרו של אליעזר שביד, **נביאים לעמם ולאנושות**, מאגנס, ירושלים תשנ"ט, עמ' 11, הע' 1.

61 כינויי הגישות קובצו מתוך המחקרים האלה: יצחק קונפורטי, 'היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה', **ישראל**, 16 (2009), עמ' 71-88; יובל גובני, 'חילוניות יהודית: קווים למתווה פילוסופי-חינוכי', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: מיפוי מחדש של מסורת, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל)**, סדרת נושא, (2014), עמ' 141-159; גרבר, שם, עמ' 55, 84; הגישה התרבותית-חינוכית הרדיקלית מוגדרת במאמרי זה בהלימה להגדרותיהם של קונפורטי, 'היהודי החדש', וגרבר, **הומניזם ישראלי**, כגישה ששאפה להכליל תכנים יהודיים נבחרים בחינוך היהודי החילוני. חוקרים אלו רואים ברעיונות הכנעניות לגלגל קיצוני ושולי של הגישה הרדיקלית, להבדיל מגובני, 'חילוניות יהודית', המזהה את הגישה רדיקלית עם רעיונות הכנעניות שקראו להדרתה מוחלטת של היהדות מדמותו של היהודי החדש.

62 גרבר, שם, עמ' 13.

63 קונפורטי, שם, עמ' 73-74; גרבר, שם, עמ' 12-13. על גישתה המדירה של התנועה הכנענית כלפי היהדות ראו: גובני, שם, עמ' 148-149.

64 גרבר, שם, עמ' 12.

אדם אינה יכולה להתממש אלא באמצעות יישומיה התרבותיים הייחודיים.⁶⁵ אל עקרון המיזוג התלוו לתפיסתו של גרבר שני עקרונות יסוד אחרים שאפיינו את אסכולת הציונות הרוחנית: תפיסת היהדות כיצירה אנושית, ולא כ'דברי אלוהים חיים';⁶⁶ וההתייחסות אל המקורות היהודיים ככלי חינוך רב-עוצמה לפיתוח אישיותו ומידותיו של החניך.⁶⁷ על מכלול העיקרים הללו הושתתה תפיסת החינוך שברוחה פעל התיכון הכללי. המתח הפנימי שהיה טבוע בחינוך זה מעת היוסדו, נבע משאיפתו לעצב את דמותו של האזרח המשכיל כשילוב הומוגני בין ערכי היהדות וההומניזם המערבי.⁶⁸

גישה שהכירה בחשיבות טיפוחם הלאומי של ערכי היהדות וההומניזם המערבי זה לצד זה תוך כדי שלילת רעיון המיזוג ביניהם, הציג הפילוסוף והמדען ישעיהו לייבוביץ בדבריו שנשא בשנת 1953 בסימפוזיון **חינוך האזרח בישראל**. לייבוביץ שהיה אדם דתי בעל תפיסה לאומית ציונית והומניסטית, טען כי הניסיון החינוכי לחבר בין יהדות להומניזם נדון לכישלון גמור, שכן מדובר בערכים סותרים שאי אפשר לגשר ביניהם.⁶⁹ אי אפשר לחנך למוסר אישי וחברתי או לאזרחות על פי דת או מסורת ישראל 'מאחר שמקורות אלה ומסורת זו אינם מכירים בערכים אנושיים ללא בסיס דתי, ושוללים כל מוסר וכל חברה וכל תרבות המופיעים כגילויים עצמיים של רוח האדם', כך גרס לייבוביץ.⁷⁰

כאמור, הגישה שרווחה אז בוויכוח המקצועי בנושא החינוך השתתתה את לימודי היהדות על החיבור הערכי בין היהודי להומניסטי מתוך מודעות למתח הרעיוני הרב המתקיים ביניהם. בתוך כך, התעוררה מחלוקת בשאלה מהם אותם ערכים יהודיים לאומיים שאליהם יש לחנך את הבוגר החילוני כיהודי החדש וכיצד ראוי לעשות זאת.⁷¹ השיח התנהל מנקודת מבט כוללנית שהקיפה קשת רחבה של המקצועות ההומניסטיים ועל יסוד גישה שייחסה ללימודי היהדות השפעה מכרעת על טיבם של החינוך התיכוני ודמות הבוגר.⁷²

ציר מרכזי של הוויכוח המקצועי שהתפתח בסוגיית מהותם של ערכי החינוך התיכוני היהודי החילוני נסב על מקומו של יסוד שלילת הגלות בחינוכו של הצבר המשכיל.⁷³

65 שם, עמ' 12-13.

66 שם, עמ' 12.

67 שם, עמ' 26-27. הוגי הציונות הרוחנית דגלו בחתירה להגשמה רוחנית ומוסרית בהקשר האישי והחברתי.

68 יוסף בנטואץ, **החינוך במדינת ישראל**, צ'צ'ק, תל אביב 1960, עמ' 214-215. שאיפה דומה אפיינה את תפיסת החינוך שברוחה פעל התיכון הדתי בתקופת היישוב ובעשור הראשון למדינה. טיבה והשלכותיה של תפיסת חינוך זו עוררו ויכוח עז בין אנשי חינוך וציבור דתיים משנותיה הראשונות של המדינה. ראו: מנוסביץ-ברדה, 'בכח המוח', עמ' 60-70.

69 דברי ישעיהו לייבוביץ בסימפוזיון **חינוך האזרח בישראל**, עמ' 83. על ההנגדה שבין יהדות להומניזם בגישתו של לייבוביץ ראו גם: בן-ישראל, 'הלאומיות בין דת לחילון', עמ' 38-39.

70 לייבוביץ, שם.

71 מסקנה זו עולה מתוך דיוני הסימפוזיון **ערכי היהדות בחינוך התיכון**.

72 ראו למשל את דברי אורבך ואת דברי יוסף שכטר, שם, עמ' 44-46 ועמ' 55, בהתאמה.

73 הרקע התקופתי העולה מהמקורות ממקם את הוויכוח הפרופסיונלי שהתפתח בעשור הראשון

העמדות השונות שעלו בוויכוח בנוגע למקומו של מרכיב זה בהבניה החינוכית והתרבותית של דמות הבוגר החילוני הרצוי, עיצבו אחרת את תכונותיו ואת זיקתו לדת היהודית וליהודי התפוצות. עיון במקורות בני התקופה העלה כי בשיח החינוך דאז ניכרה נוכחותם של הלכי רוח פלורליסטיים ומתונים בנוגע לסוגיה זו. בעלי העמדות המתונות, שעמם נמנו למשל החוקר ובכיר החינוך יוסף בנטואיץ וראשי החינוך הדתי אפרים אלימלך אורבך ופנחס רוזנבליט, מתחו ביקורת על הגישה הרדיקלית, כך היא מכונה בספרות המחקר, אשר ביססה את לימודי היהדות בתיכון הכללי על הסיפור (נרטיב) של שלילת הגלות.⁷⁴ הם קראו לצמצם ולרסן את תפיסת שלילת הגלות בחינוך התיכוני הכללי ולחנך ליתר הזהירות עם הגולה ומורשתה ברוח גישתו הלקטנית של אחד העם,⁷⁵ על יסוד עיקרון של המשכיות היסטורית, אשר ייחד מקום נכבד ליצירה המסורתית הגלותית כחלק אורגני מהתפתחות ייחודיותה וחיוניותה של התרבותית הלאומית. 'הילד היהודי בימינו ואף זה שבארץ-ישראל, הוא פרי החיים ההיסטוריים של כל הדורות, ובשביל שיכיר את עצמו ואת עמו צריך שיכיר את קניינינו הלאומיים – וגם התנ"ך בכלל – לא רק בצורתם המקורית, כי אם בכל הצורות שבהם נתלבשו במשך הדורות והיו לכוחות פועלים בחיי העם', טען אורבך.⁷⁶ דגם הצבר שאליו שאפה גישה זו עוצב בדמות אדם אשר מגדיר את יהדותו כזהות אתנית-קבוצית. הוא אינו סולד מיהודי הגולה אלא מכיר בהם ומעוניין בחיזוק הקשרים עמם, אך מעדיף את החיים היהודיים במדינת ישראל.⁷⁷

הגישה הרדיקלית, שנשענה על רעיונותיהם של ההוגים הציוניים מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ויוסף סירקין, זכתה לתמיכה רבה בקרב של ראשי המחנה הסוציאליסטי שהנהיגו את המדינה, ובראשם דוד בן-גוריון וכן יצחק בן-צבי, היסטוריון רב-השפעה שכינה כנשיאה השני של מדינת ישראל.⁷⁸ גישה זו שלטה בתכניות הלימוד ובספרי הלימוד להיסטוריה בחינוך הממלכתי במדינת ישראל בשנות החמישים והשישים.

למדינה בזיקה למגמות ולאירועים שהתרחשו במרחב האקדמי והחינוכי באותן שנים, ובכללם הוויכוח שהתנהל בין היסטוריונים של עם ישראל ושל ארץ ישראל, כהגדרתו של קונפורטי את צבינה הראוי של ההיסטוריוגרפיה הציונית וכן התפתחויות שחלו במדיניות החינוך, בתוך: קונפורטי, 'היהודי החדש', עמ' 88-94.

74 דברי אורבך בסימפוזיון **ערכי היהדות בחינוך התיכון**, עמ' 37-53; דברי רוזנבליט, עמ' 108-112; דברי בנטואיץ, עמ' 127-128.

75 המסקנה בדבר מרכזיותה של גישה זו בשיח החינוך התיכוני דאז עולה בקנה אחד עם מסקנותיו של קונפורטי, המצביע על מגמה גוברת של התמתנות עקרון שלילת הגולה בקרב היסטוריונים ישראלים ואנשי הנהגת המדינה בשנות החמישים. מגמה זו התפתחה לדעתו על רקע החשש מנתק בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות, וכן בעקבות עליית חשיבותה של יהדות ארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה. ראו: 'היהודי החדש', עמ' 92-93. על גישתו של אחד העם ראו למשל: גרבר, **הומניזם ישראלי**, עמ' 79-109.

76 בסימפוזיון **ערכי היהדות בחינוך התיכון**, עמ' 40-41.

77 קונפורטי, 'היהודי החדש', עמ' 94.

78 שם, עמ' 71-78.

חסידיה פעלו לעצב את דמותו של הצבר כתשלילו של היהודי הגלותי, אשר הוצג כבעל אישיות מנוונת, רופסת וחסרת שורשים.⁷⁹ המגמה של גישה זו הייתה לטעת בבוגר התיכון תכונות של גבורה ויצירה בזיקה לערכי העבר התנ"כי.⁸⁰ תולדות עם ישראל הוצגו על פיה כחיבור מצרפי בין תקופות של קוממיות ולאומיות יהודית אגב דילוג מתקופת התנ"ך וימי בית ראשון ושני לתקופת ההשכלה והיישוב החדש. ההתייחסות לתקופת הגלות הייתה מועטה בה, והודגש הממד הארץ-ישראלי בהיסטוריה היהודית לדורותיה.⁸¹ ההצגה של ארץ ישראל ומדינת ישראל כפסגת המהות והקיום היהודיים השתיתה את תפיסת הזהות היהודית של בוגר התיכון בעיקר על היסוד הלאומי הטריטוריאלי, תוך כדי העצמתה של גישה מדרגית ומתבדלת כלפי יהודי התפוצות. הביקורת שעלתה בשיח המקצועי נגד הגישה הרדיקלית, כללה טענות על כך שהיא מעצבת את המשכיל היהודי ישראלי החילוני כאדם המנוכר לעמו ולשורשיו והניחן בדלות וברדידות רוחנית ומוסרית.⁸² אורבך טען כי הדרתה של היצירה הדתית הגלותית מלימודי היהדות בתיכון הכללי פוגעת בחינוכו המוסרי של הבוגר, שכן תרומתה לפיתוח חשיבה ביקורתית ולתיקון המידות עולה על זו של התנ"ך. מי כמו חכמי התלמוד והמדרש 'העז להרהר אחר מידותיו של הקדוש ברוך הוא ומי כמותם השמיע דברי ביקורת מתוך הנרמז במקרא ומתוך הנאמר בין שורותיו כלפי האבות',⁸³ שאל והקשה.

פילוסוף החינוך צבי אדר שהשתתף בדינוי הסימפוזיון ערכי היהדות בחינוך התיכון, הצביע בהם על הצורך בפיתוחה של גישת חינוך חדשה בנוגע לעולם היהודי בגולה. 'אנו זקוקים לגישה שלישית שלא תעריץ כל דבר יהודי ולא תבזו לכל דבר יהודי, אלא תיגש אליו גישה טבעית נכונה שהיא הגישה ההומניסטית',⁸⁴ כך קבע.

ציר מרכזי אחר של הוויכוח שהתפתח בסוגיית מהותם של ערכי החינוך התיכוני היהודי חילוני עסק בטיבה הרצוי של צורת ההוראה של המקורות היהודיים. הוויכוח בסוגיה זו התחולל בעיקרו בין שתי גישות של הוראה – הגישה השכלתנית והגישה הרגליונית; אלה הציגו דרכים חלופיות לפיתוח דפוסי מחשבתו, אישיותו ומידותיו של הבוגר הראוי. הגישה שרווחה בקרב אנשי חינוך ורוח שהשתתפו בדינוי הסימפוזיון ערכי היהדות בחינוך התיכוני הייתה כי ההוראה של לימודי היהדות בתיכון הכללי צריכה להיות במידה רבה שכלתנית ומדעית. חינוכו היהודי הראוי של בוגר תיכון הכללי התבסס לידם בעיקר על פרשנויות ועל מחקרים שעסקו ביצירות נבחרות של התרבות היהודית בהקשרים היסטוריים תקופתיים.⁸⁵

79 שם, עמ' 78, 92.

80 שם, עמ' 85.

81 שם, עמ' 78.

82 דברי אורבך בסימפוזיון ערכי היהדות בחינוך התיכון, עמ' 37-53; דברי רוזנבלט, עמ' 108.

83 דברי אורבך, שם, עמ' 47-48.

84 דברי אדר, שם, עמ' 163-164.

85 שם. ראו למשל את דברי אורבך, עמ' 49-50; מהלמן, עמ' 86-87; אדר, עמ' 164-165, 167.

כן עלו בדיוני הסימפוזיון קולות אחדים שתמכו בצורת לימוד רגליוזית, מבוססת דתיות, שנשמכה על ההגות הבובריאנית.⁸⁶ היו אלה קולותיהם של פילוסוף שמואל-הוגו ברגמן, מתלמידיו הבולטים של מרטין בובר ושל יוסף שכטר, מחנך והוגה דעות שעסק בהוראת התנ"ך והיהדות בבית הספר הריאלי בחיפה. בהשפעתם של רעיונות החסידות והקבלה ביקשה הגישה הרגליוזית להקנות ללימודי היהדות צביון רוחני טרנסצנדנטלי. דמויות וערכי מופת שנזכרו בכתבים היהודיים נחשבו בעיני המצדדים בגישה זו כעוגנים ומורי דרך להנעת החניך להתעלות רוחנית ומוסרית, לפיתוח של חוסן נפשי ולגילוי עצמי של משמעות החיים בשל משבר הערכים החברתי.⁸⁷ ברגמן ושכטר הצביעו על הערך הסגולי המוסרי הכלל-אנושי הטמון ביהדות בנוגע לדתות ולתרבויות אחרות.⁸⁸ הם התנגדו לגישה המדעית של לימודי היהדות בטענה כי היחסיות ועומס המידע המאפיינים אותה מעקרים את היהדות מערכיה הרוחניים והמוסריים ומעצבים את בוגר התיכון הכללי כאדם תלוש, שמנוכר למהות קיומו ומשולל מצפן ערכי.⁸⁹ מנגד, נשמעו בדיוני הסימפוזיון טענות על הסכנה החברתית והלאומית הטמונה בהשקפה הדוגמטית והטרנסצנדנטלית המאפיינת את הגישה הרגליוזית. גישה זו, כך נטען, מפתחת בצעיר צרות אופקים, חשיבה חד-צדדית וקונפורמית ותפיסת עולם אתנוצנטרית, שמעודדת התבדלות ויהירות כלפי האחר.⁹⁰

עלייתו של דגם המדען-הצבר כנושא הדגל של אידיאל החינוך למומחיות

תהליכי ההבניה הלאומיים של דגם המדען-הצבר החלו בשנות המדינה הראשונות וגברו בשנות השישים. הם התפתחו על יסוד שיתוף פעולה הדוק שנוצר בין מדעני צמרת מהמוסדות האקדמיים בארץ – האוניברסיטה עברית בירושלים, מכון ויצמן ברחובות והטכניון בחיפה ובין צמרת מפא"י בימי מלחמת העצמאות, על רקע צורכי המאמץ הביטחוני.⁹¹ על סמך טענות וממצאים שעולים בספרות מחקר שעוסקת בשאלת מקומו

86 גובני מגדיר את עיקרון היסוד של הגישה הרגליוזית כהמרה של הדת בדתיות שמושאי חילוניים, אגב דחייה של מערכות החוק והדוגמות של הדת. 'הדתיות' היא הלך הרוח הרגליוזי המציין את שאיפתו הרוחנית של האדם אל האין-סופי או המוחלט. בתוך: 'חילוניות יהודית', עמ' 153. על רעיונותיה של הגישה ראו למשל: גובני, שם; גרבר, **הומניזם ישראלי**, עמ' 118-122; רון מרגולין, 'לאומיות יהודית כדתיות ללא דת: משמעות היהדות בעיני מרטין בובר ותפקיד החינוך בחשיפת הציבור לתפיסה זו', **גדיש** 15 (2015), עמ' 161-168.

87 דברי ברגמן בסימפוזיון **ערכי היהדות בחינוך התיכון**, עמ' 27-35; דברי שכטר, שם, עמ' 55-74.

88 דברי ברגמן, שם, עמ' 33, 34; דברי שכטר, שם, עמ' 56-57.

89 דברי ברגמן, שם, עמ' 29-31; דברי שכטר, שם, עמ' 59-62.

90 דברי ברמן, דברי לייבוויץ ודברי אדר – כולם שם, עמ' 96-98, 104-107 ו-161-196, בהתאמה.

91 מיכאל קרן, **בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1988; ארי בראל, **מלך-מהנדס: דוד בן-גוריון, מדע ובינוי אומה**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2014, עמ' 268-270.

של המדע בבינויה של האומה הישראלית אפשר להסיק כי בשנות החמישים והשישים התגבר והתגוון יישומן של אסטרטגיות פעולה חינוכיות ותרבותיות שפעלו לרומם את דימויו ואת מעמדו הציבורי של המדען המקומי ולהציגו כדמות לחיקוי עבור נוער מצטיין. פעולות מגוונות אלה הקיפו את החינוך הרשמי (אקדמיזציה ברוח המדע) והבלתי רשמי (כינון טקסים לאומיים דוגמת פרס ישראל⁹² וטקסי האבל והזיכרון לפרופ' חיים ויצמן, נשיא המדינה הראשון⁹³ וכן פעילויות נוער שוחר מדע) והיו ביטוי למעורבותה ולעוצמתה הגוברת של העילית המדעית בעיצוב זהותה הלאומית הממלכתית של החברה הישראלית באותן שנים לצד העילית השלטונית.⁹⁴

הפיכתו של המדען-הצבר למרכיב מרכזי באתוס הממלכתיות בשנות החמישים והשישים נבעה במידה רבה מהתדמית הציבורית האובייקטיבית והבלתי פוליטית שנקשרה למדע באותה עת. תדמית זו הלמה את הסיפר האנטי-מגזרי אשר הציגה תפיסת הממלכתיות וסייעה למצב את העילית המדעית, או את קבוצת 'האסטרטגים המדעיים' בלשונם של ליסק וכהן, כבעלת ברית טבעית בעיני הממסד השלטוני, ולהקנות לה בכך, כקבוצת סטטוס, סמכות וכוח להנחלת ערכיה במרחב הממלכתי הלאומי ולניכוס הון תרבותי.⁹⁵

נסיבות צמיחתו של ערך ההצטיינות המדעית כמרכיב יסודי בכינון האומה

בשיח הציבורי שהתקיים בארץ בשנות השישים ניכרה הסכמה רחבה של בכירי שלטון ומדע בנוגע לקיומו של צורך דחוף להכשיר נוער מצטיין למדע – מטעמים כלכליים ותרבותיים. כך, מההיבט המשקי, נטען כי ניתובם של בני נוער מצטיינים לחינוך המדעי יספק מענה לדרישה הגוברת לכוח אדם מדעי וטכנולוגי שהתעוררה בארץ באותו עשור על רקע כמה גורמים: האחד, ההתרחבות וההתגוונות המואצת של המדע בעולם ובארץ ובכלל זאת, התפתחותו של המדע השימושי וצמיחתה של תעשייה עתירת ידע בארץ בשנות

92 שאול מרמרי, 'פרס ישראל', המדינה ואנשי הרוח: יצירת תרבות ישראלית באומה מתגבשת 1953-1955, 'ישראלים', 8 (תשע"ז), עמ' 49-78; אור ברק, פרס ישראל: הפוליטיקה מאחורי התהילה, רואים אור, רחובות 2018.

93 אבנר בן-עמוס, 'הנצחת חיים ויצמן: נשיא, מדען, פוליטיקאי', בתוך: אורי כהן ומאיר חזן (עורכים), ויצמן מנהיג הציונות, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 575-612.

94 על דומיננטיות העילית המדעית בעיצוב הסדר המדינתי בשנות החמישים והשישים ראו למשל: ליסק וכהן 'האסטרטגים המדעיים'; בראל, מלך-מהנדס.

95 ליסק וכהן, שם, עמ' 1-2, 11. תפיסת הממלכתיות שעיצבה תנועת העבודה בעשורים הראשונים להקמת המדינה נאבקה במסורת המגזרית שהתפתחה בחברה היהודית בתקופת היישוב. הממלכתיות פעלה להעצים את כוחו ואת סמכויותיו של השלטון המרכזי, אגב ביטול או צמצום השפעתן של מסגרות חברתיות ופוליטיות מתקופת היישוב שערערו על כך. שם, עמ' 2.

השישים כפועל יוצא מכך.⁹⁶ האחר, היווצרות של מחסור במומחים בתחומי מדעי הטבע, הטכנולוגיה והמדעים המדויקים כפועל יוצא משתי מגמות: המגמה האחת, קיבעון מספרי ואף ירידה יחסית במספר הסטודנטים בתחומי לימוד אלו במוסדות ההשכלה הגבוהה באותן שנים, לעומת תחומי הרוח, החברה והמשפט. ממצאים אלו עלו בדיוני הוועדה לחינוך הגבוה אשר מינתה הממשלה בתחילת שנת 1965 בראשותו של איש הנהגת מפא"י וחבר הכנסת זאב שרף, כדי להמליץ על מדיניות קידומו, הכוונתו ותכנונו של החינוך הגבוה בישראל.⁹⁷ חברי הוועדה טענו כי שורש הבעיה נעוץ בעיקרו בכוח הקליטה המוגבל של מוסדות ההשכלה גבוהה עקב היעדרה של מדיניות תקצוב שתיתן מענה הולם לצורכי השקעה ופיתוח ולמימון ההוצאות השוטפות הנדרשות במקצועות אלו, הגדולות פי כמה מאלו שבמדעי הרוח, החברה והמשפט. המגמה האחרת, הגירה ניכרת של מדענים ומהנדסים ישראלים למדינות המערב, ובייחוד לארצות הברית, מתוך שאיפה להטבת תנאים מקצועיים, להכנסה גדולה יותר ולחיי רווחה.⁹⁸

מלבד זה, התפיסה הממסדית הממלכתית ייחסה ערך מוסף תרבותי וסמלי רב לאידאל ההצטיינות המדעית. כך ניכרה בשנות השישים בחוגי שלטון ואקדמיה הכרה בתרומתו של חינוך מדעי משובח לחיזוק זהותה המערבית של מדינת ישראל⁹⁹ ולכינונה כחברת מופת משכילה שתהיה מקור גאווה ומוקד משיכה ליהדות העולם המערבי, ובייחוד ליהדות ארצות הברית הגדולה והעתירה הישגים אינטלקטואליים.¹⁰⁰ על רקע השינוי הדמוגרפי שהתחולל בחברה הישראלית בשנות החמישים בעקבות עליית ההמונים מארצות האסלאם ומיעוט העולים מארצות הרווחה, נחשב טיפוחה של ההצטיינות המדעית בעיני העילית המדעית והשלטונית כאמצעי עיקרי לחיזוק הקשר בין ישראל ובין יהדות העולם המערבי¹⁰¹ וכתמריץ למשיכת כוחות יהודיים משכילים ארצה. משיכת העתודות העצומות של אנשי מדע יהודים צעירים מארצות המערב ארצה הייתה עתידה לאפשר, לתפיסתו של

96 [מחבר לא ידוע], 'קריית התעשיות המדעיות ברחובות', הארץ, 4.10.1967. התפתחותו של המחקר המדעי השימושי צברה תאוצה לאחר מלחמת ששת הימים בעקבות נהירת משקיעים זרים לארץ על רקע מדיניות הממשלה, שעודדה השקעות בתעשיות עתירות ידע.

97 דין וחשבון של הוועדה לחינוך הגבוה, [חמו"ל], ירושלים 1965. ראו: מטרות הוועדה – עמ' 6, ממצאים על החינוך הגבוה על המחסור בסטודנטים המדעי הטבע והטכנולוגיה – עמ' 15-18. הוועדה המליצה על צעדים תקציביים וארגוניים להרחבתה של ההשכלה הגבוהה.

98 ראו למשל: עמי שמיר, 'כוח אדם למחקר ולמדע', למרחב, 6.9.1964; [מחבר לא ידוע], 'ירידת אנשי מדע מן הארץ נובעת מגורמים כלכליים וסיבות חברתיות', מעריב, 29.12.1966. בכתבה מובאים דברים שנאמרו בסימפוזיון שהתקיים בנושא של בריחת המוחות על בעיית המחסור במהנדסים ובמדענים.

99 אהרן ידליו, 'במבחן המעשה החינוכי', בתוך: מיזוג גלוי – ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, 25.10.1966-26.10.1966, מאגנס, ירושלים 1969, עמ' 33.

100 עמוס דה-שליט, 'מערכת החינוך בעידן האוטומציה', בתוך: שמואל נח אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך והברה בישראל – מקראה, אקדמון, ירושלים תשכ"ח, עמ' 281-287.

101 חנוך ברטוב, 'לרוח היום: האוניברסיטה היהודית', למרחב, 17.10.1968.

בן-גוריון, את הרחבת ההשכלה התיכונית והאקדמית בארץ בד בבד עם שמירת איכותה, ובכך 'לקדם את חינוכו של הדור הבא שיהיה מורכב ברובו מיוצאי אסיה ואפריקה ולשמור על עליונותה המוסרית והאינטלקטואלית של ישראל'.¹⁰² ברוח גישה זו גובשו שתי יוזמות חדשניות בתחום החינוך המדעי: האחת, הקמתם של מחנות קיץ בין-לאומיים לנוער שוחר מדע במכון ויצמן בשלהי שנות השישים בידי עמוס דה-שליט כהרחבה של פעילויות נוער שוחר מדע שייסדו הוא וחבריו למכון מתחילת אותו עשור. האחרת, רעיון שהגו המדענים עמוס דה-שליט ושלמה פרייאר ממכון ויצמן, אשר לא יצא אל הפועל, להקים בישראל אוניברסיטה יהודית בשפה האנגלית.¹⁰³

זאת ועוד, בשנות החמישים והשישים ניכרה בקרב חוגי העילית השלטונית והמדעית תפיסה שראתה בחינוך המדעי מרכיב חיוני בסיגולו המיטבי של הנוער המשכיל לחיים בחברה דמוקרטית. כך, מההיבט האזרחי, נטען כי חינוך שמטפח את ערך ההצטיינות המדעית עונה על הצורך להגביר את הנגשת הידע המדעי והטכנולוגי אל נוער העילית התיכוני כהנהגת העתיד של האומה, לשם בלימת מגמות אנטי-דמוקרטיות.¹⁰⁴ מטרתו החברתית של החינוך המדעי היא לקרב את האזרחים אל עולמו של המדע ולהחדיר אותו להנהגה השלטונית כדי ליצור חברה שליטה על עצמה, טען אהרן קציר, מהאבות המייסדים של המחקר הביטחוני במדינת ישראל.¹⁰⁵

דרכי הבנייתו של דגם המדען-הצבר בחינוך ובחברה בישראל בשנות החמישים והשישים

מקורות המחקר מצביעים על התרחבות ועל התגוונות דרכי הבנייתו של דגם המדען-הצבר בשנות החמישים והשישים: בשנות החמישים התמקדו פעולות הבנייתו בעיצובם של טקסים ציבוריים שפנו בה בעת לקהלים שונים, ובכללם פוליטיקאים, אנשי מדע, חיילים, תלמידי בית ספר והציבור הרחב. בשנות השישים התרחבו פעולות ההבניה והתמקדו בעיקר בחינוך התיכוני העיוני, ששם התרכז רוב רובו של הנוער המצטיין.

הטקסים הממלכתיים החדשים שנוצרו בשנות החמישים פיארו את הישגיהם של מדענים בכירים ממוסדות המחקר בארץ כנכס לאומי והכתירו את האישים הנבחרים כגדולי האומה וכדוגמאות לחיקוי. רעיון ההפריה ההדדית המתקיימת בין המדען המצטיין למדינתו היה יסוד מרכזי בטקסים הללו. ממחקרים שונים עולה טענה כי עריכתם של אירועים ממלכתיים אלו במועדים לאומיים מכוננים, משקפת את החשיבות שייחס הממסד

102 [מחבר לא ידוע], 'תוך חמש שנים חינוך תיכון, תוך 12 שנה חינוך גבוה לכל', דבר, 10.7.1962.

103 אברהם פלג, 'אוניברסיטה לתפוצות תוקם בארץ', מעריב, 16.10.1968.

104 'צהר פורת', 'כרטיס כניסה למועדון חברת השפע', למרחב, 30.4.1968 (דברי פרופ' מיכאל פלדמן).

105 אהרן קציר, 'החינוך לאור המהפכה המדעית של המאה העשרים', בתוך: אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, עמ' 240.

להעצמת היסוד הלאומי בדיוקנו הרצוי של המדען המקומי:¹⁰⁶ טקס קבלת פרס ישראל התקיים משנתו הראשונה (1953) כחלק מאירועי יום העצמאות וכן משנת 1954 נערכו ימי הזיכרון השנתיים לפטירת חיים ויצמן במועד של הצהרת בלפור.¹⁰⁷ המסרים הלאומיים שעלו מטקסי האבל והזיכרון הציבוריים המרשימים שנערכו בשנות החמישים בעקבות פטירתו של חיים ויצמן הציגו את ערך ההצטיינות המדעית, הכללי וההישגי מטבעו, כחלק מערכי אהבת המולדת וההקרבה העצמית המאפיינים את דמותו של המדען-הצבר והבאים לידי ביטוי בזיקתו הרגשית, הרוחנית והפיזית העמוקה לעמו ולארצו ובהתגייסותו המדעית המלאה והמתמדת לשירות האומה והמפעל הציוני.¹⁰⁸

בשנות השישים היה ערך ההצטיינות המדעית ליסוד מרכזי בחינוכם של תלמידים מצטיינים ומחוננים בישראל, כחלק ממדיניות הרפורמה לשינוי מבנה החינוך העל-יסודי שקידם משרד החינוך באותו עשור. המדענים עמוס דה-שליט ואפרים קציר ממכון ויצמן מילאו תפקידי מפתח בייזומה ובקידומה של התפתחות זו. הפיזיקאי הפרופ' עמוס דה-שליט מילא תפקיד ראשי בעיצובו של דגם המדען-הצבר. הוא היה ממקדמיה הבולטים של הרפורמה בהוראת המדעים בשנות השישים והמפתח הראשי של פעולות נוער שוחר מדע בארץ. דה-שליט כיהן כמנהל וכיושב ראש המכון וכן ייסד את המחלקה להוראת המדעים של מכון ויצמן ועמד בראשה עד פטירתו בטרם עת בשנת 1969. גם הכימאי הפרופ' אפרים קצ'לסקי (לימים קציר) היה ממעצביו הבולטים של דגם המדען-הצבר. קצ'לסקי פעל לקידום הרפורמה בהוראת המדעים ולניתוב בני נוער מצטיינים למדע. הוא כיהן כמדען הראשי של משרד הביטחון וכיושב ראש האיגוד לקידום המדע, ארגון הגג של מדעני ישראל מתחומי המדעים המדויקים וכן ייסד את הוועדה לחינוך מדעי לנוער כמסגרת העל להכוונה ולתיאום של פעילויות נוער שוחר מדע בישראל ועמד בראשה.

הפיכתה של האוריינטציה המחקרית המדעית ליסוד מרכזי בחינוכו של נוער מצטיין במערכת החינוך הישראלית בשנות השישים התרחשה בהשראת התפתחויות שהתחוללו בחברה ובחינוך בארצות הברית בשנות החמישים, כחלק ממגמת הידוק היחסים בין שתי המדינות – ישראל וארצות הברית – על רקע המלחמה הקרה. החשש הקיומי שקינן בחברה האמריקנית בעקבות מלחמת העולם השנייה והמלחמה הקרה שפרצה עם סיומה, ובייחוד לאחר שיגורו המוצלח של ספוטניק הלווין הסובייטי באוקטובר 1957, גרם לבכירי ממשל וחינוך בארצות הברית לאמץ תפיסת חינוך חדשה שהגדירה את טיפוחו המדעי והטכנולוגי של נוער מצטיין כבעל חשיבות לאומית עליונה. התרחשויות אלו עוררו את דה-שליט ועמיתיו לפעול לגיבושה ולכינונה של רפורמה מקיפה בהוראת המדעים בחינוך התיכוני והיסודי בישראל בשנות השישים. מטרת הרפורמה הייתה לפתח בתלמיד המצטיין

106 בן-עמוס, 'הנצחת חיים ויצמן: נשיא, מדען, פוליטיקאי', עמ' 581-582, 593-595; אור, פרס ישראל: הפוליטיקה מאחורי התהילה, עמ' 17.

107 בן-עמוס, שם, עמ' 593, 612.

108 ראו למשל את דברי אפרים קצ'לסקי, הרצאה לפני נוער ביום הזיכרון השני לד"ר חיים ויצמן (תדפיס), ללא ציון תאריך, עמ' 1-3, ארכיון מכון ויצמן, היחידה לביופיזיקה, תיק 143.

תודעה מדעית, כלומר להקנות לו דרכי חשיבה שמבוססות על חקר והתמחות, ברוח הגישות החדשות שפותחו בארצות הברית,¹⁰⁹ ובתוך כך לקרבו לעבודת המדען או המהנדס ולטפח בו שאיפות ונטיית בתחומי המדע והטכנולוגיה.¹¹⁰ במסגרת מדיניות זו, הוכנו ויושמו תכניות לימודים חדשות בתחומי המדעים המדויקים לכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי ולבית הספר התיכון, והוגדל חלקם של לימודי המדעים על חשבון הלימודים ההומניסטיים בחינוך העל-יסודי.¹¹¹ המרכז הישראלי להוראת המדעים – שהוקם בשנת 1967 כחלק מההפרטה המבוקרת¹¹² של שירותי החינוך ביוזמה משותפת של מדענים ממכון ויצמן והאוניברסיטה העברית בירושלים ושל משרד החינוך, היה הגוף האחראי לפיתוח רפורמת החינוך המדעי. הוא העניק מסגרת גג ומשנה סמכות לפעולות עיצובה מחדש של הוראת המדעים על ידי מוסדות ההשכלה הגבוהה, ובכך מיסד ואשרר את כוחה של הצמרת המדעית כקבוצת סטטוס, לעצב בדמותה את ערכי ההצטיינות של מערכת החינוך. בתחילת שנות השישים החלו להתקיים במכון ויצמן פעילויות העשרה לנוער שוחר מדע שנועדו לתלמידים בעלי יכולות גבוהות בתחומי הלימוד הראליים, ובכללן חוגי מדע שהתקיימו במכון ויצמן ובבתי ספר תיכוניים אחרי שעות הלימודים, תחרויות שונות (האולימפיאדה המתמטית, תחרות הדגמים) ומחנות קיץ לנוער שוחר מדע.¹¹³ הן התרחבו בשנות השישים למוסדות אקדמיה אחרים בארץ.¹¹⁴ עוצמת הזיקה שהתפתחה בשנות השישים בין ערך ההצטיינות המדעית ובין חינוך המצטיינים באה לידי ביטוי בשלב מיסודו של חינוך המחוננים. היחידה למחוננים שהוקמה במשרד החינוך בתחילת שנות השבעים התמקדה בשנות פעולתה הראשונות בהפעלת חוגי נוער שוחר מדע בתחומי מדעי הטבע והמתמטיקה.

109 תכניות הלימוד החדשות שיובאו מארצות הברית בשנות השישים לשם הכנת תכניות לימוד בתחומי המדעים המדויקים (במרכז להוראת המדעים) ובמקצועות החברה והרוח (במרכז לתכניות לימודים), התבססו על עיקרון של התמקדות במבנה הדעת של כל תחום לימוד כשלעצמו, להבדיל מהגישה האחדותית של תכנון לימודים, המנסה ליצור קשרים ומכנים משותפים בין המקצועות השונים. ראו: משה זילברשטיין, 'מבוא', בתוך: הנ"ל (עורך), מבני הדעת של המקצועות וגישת אחידותית בתכנון לימודים: השתמעויות להכשרת מורים, [חמו"ל], ירושלים תשנ"א, עמ' 1-9; מרים בן פרץ, "מבנה דעת" כמושג מנחה בתכנון לימודים, שם, עמ' 10-23; אברהם בלום 'מבנה הדעת ושילוב מקצועות בהוראת המדעים', שם, עמ' 42-57.

110 עמוס דה-שליט, 'על הוראת השיטה המדעית', מגמות, טז, 4 (1969), עמ' 303.

111 זלמן ארן, 'מגמות ובעיות בתחום החינוך בישראל', בתוך: אייזנשטדט ואחרים (עורכים), חינוך וחברה בישראל, עמ' 9, 16.

112 דרור, 'ממערכת פרטית-מגורית בתקופת היישוב להפרטה מבוקרת והעמקתה במדינת ישראל', עמ' 139-140. 'הפרטה מבוקרת' משמעה העברת פעילויות של החברה האזרחית לרגולציה ממשלתית כזו או אחרת. שם.

113 ארכיון מכון ויצמן, תיק 9.36 ב, הוועדה לקידום החינוך המדעי, נוער שוחר מדע, תשל"ג (חוברת); מיכאל כהן, 'נוער שוחר מדע', בתוך: יוסף יונאי, ילדים ברוכי כישרונות, משרד החינוך, ירושלים 1992, עמ' 83-88.

114 כהן, שם, עמ' 136.

החינוך הייעודי למצטיינים ומחוננים, שנוצר והתפתח בארץ בשנות השישים כחלק ממדיניות הרפורמה, פעל בשני אפיקים מערכתיים מקבילים ומדרגיים בעלי מתאם חברתי-כלכלי ועדתי. האחד, אפיק חינוך למצטיינים ומחוננים רגילים, לרוב ילדי אוכלוסייה ותיקה ממוצא מערבי שפעל על פי תנאי מיון שכליים מוחלטים, כלומר בהתייחס לכלל האוכלוסייה. פעילויות נוער שוחר מדע פעלו באפיק זה לשם איתור וטיפוח הצטיינות מדעית. האחר, אפיק חינוך למצטיינים ומחוננים טעוני טיפוח או יחסיים, לרוב ילדי עולים ממוצא מזרחי, אשר הוגדרו לפי כלל אוכלוסיית טעוני הטיפוח ומדיניות איתורם כללה אמות מידה סוציאליות מחמירות ומתן תנאי סף הישגיים מקלים. כחלק מאפיק ההצטיינות והמחוננות היחסית, הקים משרד החינוך בשנת 1962 את האגודה לקידום החינוך בתור גוף חיצוני שמופקד מטעמו על הפיקוח או על הניהול של החינוך הפנימייתי שיועד למצטיינים בין טעוני הטיפוח. עם מוסדות אלו נמנו הפנימייה על שם מיי בויאר (זו נקראה בראשית ימיה פנימיית כרמית) ופנימיות אחרות בחינוך העל-יסודי העיוני והמקצועי. אפיק זה, ובייחוד החינוך העיוני שנכלל בו, נועד לקדם את חניכיו להצלחה בבחינות הבגרות ולהשתלבות בלימודי המשך על-תיכוניים. הוא לא התמקד בטיפוח הצטיינות מדעית, ולפיכך אני לא עוסקת בו במאמר זה.¹¹⁵

פעילותו המדעית והחינוכית של מכון ויצמן בשנות השישים לוותה במאמציו הנמרצים והשיטתיים לפרסם בציבור הרחב את דבר הישגיו ופעולותיו בשירות המדע והאומה. המכון יזם וקידם באמצעות לשכת הדוברות שלו את פרסומן של כתבות וסקירות על אודותיו באמצעי התקשורת, ובהן הודגשו דימויו הממלכתי, הצטיינותו המדעית ותרומתו לאומה. החשיפה המוגברת באמצעי התקשורת העממיים, אשר אפיינה כאמור את דרך פעולתו של מכון ויצמן בשנות השישים (ולא הייתה נפוצה באותה עת באקדמיה הישראלית), מילאה לדעתי תפקיד מפתח בעיצובו הממלכתי של אתוס המדען-הצבר ובהתגברות האהדה אליו בחברה הישראלית באותו עשור. הסיקור התקשורתי הרחב והאוהד שניתן למכון ויצמן, כמעט באופן גורף, במגוון של עיתונים, לרבות עיתוני ילדים ונוער, עיצב את טיפוס המדען-הצבר כשילוב בין תכונות של הצטיינות מדעית ורוחב אופקים, שקשרו לו דימוי של איש העולם הגדול, ובין צבריות שורשית. הכתבות הבליטו מוטיבים צבריים שורשיים בקורות חייהם ובאישיותם של מדענים מבריקים שנמנו עם אנשי המכון, בני הארץ או כאלה שהיגרו אליה בצעירותם והציגו אותם כגיבורי תרבות. בכלל זאת נשזרו בסיפוריהם האישיים של מדענים אלה מוטיבים של חלוציות, פטריוטיזם והקרבה עצמית והובלטו תחנות חיים שסימלו את ערכיה הגנריים של הישראליות הצברית: חברות בתנועת נוער, השירות הצבאי, חיים בקיבוץ. דמותם שיקפה את תכונות הצבר – נעורים, צניעות, חספוס, קרבה נטולת גינונים וחוסן גופני ונפשי.¹¹⁶ המדען-הצבר הוצג כדגם של חלוציות חדשה, שמבוססת על

115 על התפתחותו של חינוך המצטיינים והמחוננים הדו-אפיקי ראו: מנוסביץ' ברדה, 'בכח המוח', עמ' 121-172.

116 הבטטה של מוטיבים ביוגרפיים 'צבריים' עולה למשל בכתבתו של אברהם פלג, 'שני צילומים של פרופ' ליפסון', **מעריב**, 11.4.1969 או בסדרת כתבות של העיתונאי אייזיק רמבה שפורסמה בעיתון **מעריב** בשנת 1968 בכותרת 'המדענים הצעירים של ישראל'.

יכולת שכלית, ובמילים אחרות, כגרסה הלמדנית של היהודי החדש.¹¹⁷ מעצבי הדגם הצביעו על הזיקה השכלית העמוקה המתקיימת בין טיפוס התלמיד החכם ובין המדען-הצבר, כממשיכו, ועל החובה הלאומית המוטלת על המדען-הצבר מטעם מדינת ישראל להמשיך את המסורת המערבית המפוארת של הישגי היהודים במדעים ולהתעלות עליה – כחיזוק לטענתם בדבר חשיבות טיפוחו של חינוך מדעי ברמה גבוהה לעיצוב זהותה היהודית של מדינת ישראל.¹¹⁸ 'יש לחזור לערכים הקודמים של העליונות של אנשי הרוח; להתמסר למדע בקנאות כמו לדת', קבע המתמטיקאי חיים לייב פקריס, מהמדענים הבכירים במכון ויצמן, בהרצאה שנשא בשנת 1964 לפני חניכי מחנה נוער שוחר מדע.¹¹⁹

שאלת המרכיב המוסרי בחינוכו המדעי של בוגר המגמות הלאומיות כמדען הצבר לעתיד

ההתעצמות המהירה של מדיניות ושיח החינוך שהכתירו את האתוס המדעי כערך ממלכתי מכונן בחינוך ובחברה הישראלית בשנות השישים עוררה באותן שנים ויכוח חינוכי ואקדמי ער סביב המרכיב המוסרי של חינוך המדען-הצבר. השאלה שנשאלה הייתה מהי הזיקה האזרחית הראויה שיש ליצור בין מדע למוסר בחינוכו הקדם-אקדמי של נוער העילית המדעי. עיקרו של ויכוח זה היה שאלת חינוכו הראוי של נוער מצטיין בעל נטיות ושאפיות המדעיות. הוא עסק בחינוך התיכוני העיוני, שמרבית עתודת העילית המדעית של ישראל התחנכה בו.¹²⁰ בקרב המתדיינים התקיימה הסכמה אשר לחשיבותו של החינוך המדעי לכינון האומה, אך נתגלעה מחלוקת בין תפיסות שונות בנוגע למשמעות הערכית שיש להקנות למונח 'הצטיינות מדעית' בבית הספר התיכון, מההיבט האזרחי המוסרי והדמוקרטי. בוויכוח שהתנהל בסוגיית מהותו, מטרותיו ומאפייני הערכיים הראויים של החינוך להצטיינות מדעית הציגו אנשי מדע, חינוך ורוח גישות שונות.¹²¹ התפיסה שהציגו מעצבי מדיניות החינוך בשנות השישים הייתה כי יש להשתית את חינוכו של המדען-הצבר בשלב התיכוני הקדם-אקדמי על שילוב בין מדע לרוח, שיפתח

117 אניטה שפירא, **יהודים חדשים, יהודים ישנים**, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 155-174; עוז אלמוג, **הצבר – דיוקן**, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 127-136.

118 חיים לייב פקריס, 'עודו של המחקר המדעי בישראל': בתוך: **חוברת סיכום אירועי המחנה הראשון לנוער שוחר מדע**, מכון ויצמן, רחובות 1964, עמ' 15-18.

119 שם, עמ' 15, 17.
120 דוגמה לדיון שעסק בעיקרו במאפייניו השונים של ערך ההצטיינות המדעית ראו: **בעיות חינוך בישראל לקראת העשור הבא**, כינוס מפקחים, משרד החינוך והתרבות, המזכירות הפדגוגית, ירושלים תשכ"ט.

121 ניתוח השוואתי של גישות חינוכיות שמשקפות זיקות רעיוניות שונות בין מדע למוסר אזרחי ראו: צבי קורצויל, 'הערכים החינוכיים בהוראת מדעי הטבע', **החינוך**, א (תשכ"ד), עמ' 25-34.

במדעני העתיד תפיסת עולם ליברלית ומוסרית. בקרב המדענים שהובילו את רפורמת החינוך המדעי עלתה הטענה כי הבעיות החברתיות והערכיות הנלוות להתפתחויות המדעיות, מטילות על אנשי המדע אחריות מוסרית כבדה למנוע שימוש לרעה באמצעים רבי-העוצמה שהם מפתחים ולנתב את השימוש במדע לטובת האנושות כולה: 'בכלים המדעיים אין מוסר כשלעצמם ולפיכך חיי הרוח הם שחייבים לתת את ההבחנה בין הטוב והרע', טען אפרים קצ'לסקי.¹²² דה-שליט סבר כי עיצובו של המונח 'הצטיינות מדעית' על בסיס של מיוזג בין ערכים כלל-אנושיים של מדע ומוסר עשוי לשמש בסיס להידברות, להבנה ולשלום במישור הכלל-עולמי ולהחליף במידה רבה את רעיונות הדת והפילוסופיה, שלדעתו נכשלו בניסיון ליצור מכנה משותף ערכי כלל-אנושי.¹²³

מנגד, על רקע היחלשות מעמדו וחשיבותו של החינוך ההומניסטי בחברה הישראלית באותן שנים, היו מי שהביעו התנגדות עזה, מטעמים אזרחיים ומוסריים, לעצם הפיכתה של ההצטיינות המדעית לאידאל-העל החינוכי והתרבותי של החברה הישראלית. אהרן ברמן, מנהל בית ספר תיכון חדש בתל אביב, מתח ביקורת על נטיית הממסד והציבור הישראלי לסגוד למדע כשיא של הרוח האנושית ולייחס לו ערכים הומניסטיים:¹²⁴

יש רוצים לפתותנו, שבכיבוש חלל העולם מתגשם חלום האנושות מכבר הימים, אך מעולם לא ראו טובי האנושות את העיקר בהישגים החיצוניים. טובי היהדות ראו בצדק וביושר את עיקר שאיפת האדם; כל חכמי יוון העמידו כעיקר את השאיפה לאמת, לטוב וליופי, ובדרך זו – פחות או יותר – הלכו גם כל חכמי הודו וסין. המדע והטכנולוגיה כיום מרחיקים אותנו מהמטרה הזאת, כי רואים את העיקר בהישגים שמחוץ לאדם ולא את תיקון האדם מבפנים, שהוא הוא יסוד החינוך.¹²⁵

סיכום

במאמר זה עסקתי בתופעת עלייתו של אידאל ההצטיינות המדעית בחינוך ובחברה בישראל בשנות החמישים והשישים בהקשרים רעיוניים ותרבותיים. עלייתו של ערך ההשכלה המדעית כאתוס חברתי ולאומי בשני העשורים הראשונים להקמת המדינה התרחשה בהשפעת התפתחותם הגלובלית המואצת של תחומי המדע והטכנולוגיה. הלכי רוח ממסדיים וציבוריים שנעשו אז שליטים בחברה הישראלית, הגדירו את המדע ככוח מוביל בכינון האומה מטעמים כלכליים, חברתיים, ביטחוניים ותרבותיים, ובתוך כך קיבל ערך טיפוח ההצטיינות המדעית באותן שנים מעמד של יעד לאומי חיוני ומועדף במדיניות

122 אפרים קצ'לסקי, 'בגילוי סודות החיים טמונה סכנה גדולה מאשר בפצצה אטומית', **מעריב**, 26.9.1965.

123 דה-שליט, 'על הוראת השיטה המדעית', עמ' 300-301.

124 אהרן ברמן, 'התקופה הטכנולוגית והחינוך', **החינוך**, לו, ו (תשכ"ד), עמ' 449.

125 שם, עמ' 451-452 (ההדגשות במקור).

החינוך. בכלל זאת, מדיניות טיפוח ההצטיינות המדעית בבתי הספר פעלה בתור אמצעי תרבותי לחיזוק זהותה הקיבוצית של החברה היהודית-ישראלית כחברה מערבית ומתקדמת על רקע השינוי הדמוגרפי שחל בה באותן שנים בעקבות עליית ההמונים מארצות האסלאם. במאמר עסקתי בהרחבה בשני דגמים חדשים של הצטיינות בלימודים, שהתפתחו משנות המדינה הראשונות בהשפעה אמריקנית ונעשו בשנות החמישים והשישים לדגמי הדגל של מערכת החינוך הישראלית: דגם המשכיל-המומחה ודגם המדען-הצבר. דגמי חינוך חדשים אלו, שנשענו על עקרונות של התמחות, יחסיות וגיוון ובחירה של תחומי הלימוד, לפי אסכולת החינוך 'ברוח המדע' אשר משלה בחינוך האמריקני לאחר מלחמת העולם השנייה, עוררו בארץ ויכוח ציבורי עז בנוגע להשלכות חברתיות והאזרחיות של אימוצם, בייחוד על רקע שקיעתו של דגם החינוך ההומניסטי המערב-אירופי הוותיק של המשכיל בן התרבות, אשר שלט במערכת החינוך בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות ושאף לטעת בבוגרי התיכון, כעתודת המנהיגים והמשכילים הלאומית, ערכי מוסר מוחלטים ונעלים והשכלה רחבה ומקיפה. התפתחויות אלו העצימו את חשיבותם ואת יוקרתם של המדעים ה־ר־אליים על פני הלימודים ההומניסטיים בחינוך ובחברה הישראלית אז. הוויכוח בנוגע למדיניות גיבושה וכינונה של הרפורמה להוראת המדעים בחינוך העל-יסודי התגבר בשנות השישים. בוויכוח עלו סוגיות ליבה אזרחיות שעסקו במהות היחסים שיש לכונן בין מרכיבי יסוד של ההבניה הקולקטיבית, ובכללם חינוך ודמוקרטיה, מדע ומוסר, חינוך הומניסטי ויהדות. סוגיות אלו ממשיכות למקד אליהן תשומת לב ציבורית רבה עד היום, ולכן ההתחקות ההיסטורית אחר שורשי הוויכוח סביבן, הנעשית במאמר זה, עשויה להאיר תובנות מחקריות וחברתיות בהקשרים תקופתיים ועכשוויים.

ספרות

המת־החי נהפך לחי־מת: עיון במוטיב מפתח בתרבות ובספרות הישראלית

מעין הראל

תקציר

דמות הצמח – או החי־מת, שגופו ממשיך לתפקד אך הכרתו נפגעה – היא אחת הרווחות בתרבות הישראלית של שני העשורים האחרונים. במאמר זה אבחן את הדמות הזאת כמוטיב ספי (לימנילי) ספרותי, פוליטי־חברתי וכן כ'טיפוס סימבולי' אשר מערער על הדיכטומיות שבין חיים למוות, בין גוף לנשמה ובין קיום פרטי לקיום לאומי. אתאר את ייצוגיו השונים של המוטיב בשש יצירות ספרות נבחרות שראו אור בישראל משנת 2000 ואעסוק בביקורת העולה ממנו, המוסבת על המציאות העכשווית בישראל וגם על השיבוש הגרוטסקי שחל ברעיון 'האדם החדש' הציוני. במישור ההיסטוריוגרפי אציג את מוטיב החי־מת כהיפוכו של סמל המת־החי, הבולט בספרות העברית בכל שנותיה, ובעיקר מתקופת התחייה. בהמשך הדברים אתאר את השלבים השונים בגיבושו של מוטיב זה: תחילה כדמות אשר מולה ומתוך הקשרים עמה מתהוות זהויות חלופיות, אשר מייצגות נרטיבים של אחרות בחברה הישראלית וכן אפשרות של מחאה אנטי־מלחמתית, בעיקר של נשים. בחלקו האחרון של המאמר אזכיר שתי יצירות מאוחרות יותר, שמוצגות בהן דמויות של חיים־מתים מבחירה. שינוי זה עשוי הן לערער על הכן הביקורתי העולה מן המוטיב והן לבשר שינוי במחאה הפוליטית דרך הגוף.

מילות מפתח: גוף, החי־המת, לאומיות, המת־החי, סיפורת, ספרות ישראלית, סרבנות פוליטית

* מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב בנושא גלגוליו של מוטיב המת־החי בספרות העברית. גרסאות מוקדמות שלו הוצגו בסמינרים המחלקתיים של המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, של המחלקה לספרות עברית והשוואתית באוניברסיטת חיפה ושל המחלקה לספרות, לשון ואמנויות באוניברסיטה הפתוחה. אני מודה למשתתפי הסמינרים הללו על הערותיהם החשובות. זכיתי לעסוק בנושא גם בקבוצת המחקר 'ספי חיים' של מרכז מינרבה לחקר בינתחומי של סוף החיים באוניברסיטת תל אביב, וכן בלימודי לפוסט־דוקטורט במחלקה לספרות לשון ואמנויות באוניברסיטה הפתוחה. אני מודה לאוניברסיטת תל אביב ולאוניברסיטה הפתוחה על תמיכתן הכספית הנדיבה במחקר וכן למשתתפי קבוצת המחקר. תודה מיוחדת לפרופ' גליה בנימין.

המילה העברית 'צמח' מתעתעת: בהוראתה הראשונה היא מתארת גידול שעולה מן האדמה או מן המים, ההולך ומתפתח, באופן שמדגיש את כוח החיים הטמון בו ואת העתיד הצפוי לו. בהוראתה המושאלת, הרפואית, של המילה היא מתארת את מצבו של מי שסובל מנזק מוחי ואינו מגיב לגירויים שונים, אך גופו ממשיך לתפקד.¹ אם ישקע בחוסר הכרה מוחלט, יוגדר כלוקה בתרדמת, כלומר במקרה זה המילה 'צמח' מייצגת את היפוכו של החי דווקא או מעין מצב ביניים בין החי לדומם, אגב הטלת ספק באפשרות של גדילה והתפתחות. זהו מצב ספי שמעורר שאלות רבות בהקשרים רפואיים, משפטיים ואתיים. במאמר זה אני מבקשת לעסוק בביטוי התרבותיים ובמשמעויותיהם הפוליטיות והאידאולוגיות.

אבקש לטעון כי מוטיב החי־מת מייצג מבחינות רבות את האנומליה החברתית והפוליטית שהחברה הישראלית מצויה בה בשני העשורים הראשונים של שנות האלפיים – קיפאון מדיני מצד אחד והיאחזות בחזון מדומה של תחייה מצד אחר. כך, את דמויותיהם של החיים־מתים אפשר להגדיר 'טיפוסים סימבוליים' אשר מכילים, כדברי בילו והנדלמן, 'את הדילמות הבסיסיות, הסתירות המהותיות והפרדוקסים המרכזיים של החיים החברתיים, כפי שהללו נתפסים ומנוסחים בתרבותם' (בילו 2004: 134; Handelman 1985).

כדי לעסוק באנומליה זו אבחן במאמר את ייצוגיו של המוטיב חי־מת בתרבות הישראלית, ובעיקר בספרות שנכתבה בתקופה זו, שאותה אתאר כשדה התרחשות תרבותי מרכזי. אתמקד תחילה בארבע יצירות ספרות שפורסמו בשנים 2009–2013, שבמרכזן דמויות של צמחים שאכנה כאן חיים־מתים: הרומנים ורד הלבנון של לאה איני (2009) וגוף שני יחיד של סייד קשוע (2010), הנובלה 'עדינה ומרסלה מחפשות את חוט החיים' של דניאלה כרמי (2009) והרומן המאחרים מאת אגור שיף (2013). רומנים אחרים שבמרכזם מוטיב זה אך לא יידונו כאן הם סימני חיים מאת אבירמה גולן (2008); אדם וסופי (2009) מאת יניב איצקוביץ וראש עקום (2012) מאת נאוה סמל.² בחלקו האחרון של המאמר אתיחס לתמורה המתחוללת בייצוגיה של דמות הצמח בשתי יצירות שפורסמו בין 2017 ל־2019 – הרומן ממלכת האירצון מאת איה קניוק (2017); והסיפור הקצר 'יום הולדת', גם הוא מאת סייד קשוע (2019).

אראה כי היצירות שאעסוק בהן ממחישות במישור המידי הרגשה של סטגנציה לאומית ופוליטית ובה בעת גם חותרות תחתיה, ומציעות נרטיבים חלופיים ואף מתנגדים, הנבנים מול הצמח החי־מת ומתוכו. יותר מכך, אטען כי דמות החי־מת מעניקה ביטוי לא רק למצב עכשווי כזה או אחר. היא מקצינה הקצנה אבסורדית ופרודית את התשוקה

1 זהו תרגום שאילה של המונח האנגלי Vegetative state או 'מצב צמחי'.

2 בהקשר זה אפשר להזכיר גם את הרומן שטוקהולם מאת נעה ידלין (2016), שגם עובד לסדרת טלוויזיה בשם זה, אשר יש בו ניסיון להשאיר בחיים דמות שכבר מתה. יש מקום לציין גם את העיסוק הבלוט בדמויות דמנטיות בספרות העברית של השנים האחרונות, בין היתר ביצירות המנהרה (2018) מאת א"ב יהושע; האיש הזקן: פרידה (2018) מאת נגה אלבלך; חמש ארוחות ביום (2018) מאת מיכל זמיר ובנובלה 'שולי הספר' מאת מיכל בן־נפתלי (2019).

הציונית לגוף עברי גברי חדש ומבטאת את כישלונה, ובה בעת מייצגת כמיהה לאומית להתעוררות, כלומר מצב זה מכיל את ניגודו ומצביע על התערערות של הסדר החברתי.³ דרך עיון ביצירות אציג גם את השלבים השונים בגיבושה של דמות החימת, המשקפים גם אפשרויות קיומיות ואידאולוגיות שונות: תחילה כדמות שמולה ומתוך הקשרים עמה מתהוות זהויות חלופיות, המייצגות נרטיבים חתרניים של אחרות בחברה הישראלית; ואחרי כן כפתח לאפשרות של מחאה אנטי-מלחמתית של נשים שיוצאות נגד 'קידוש המוות' בהקשר הציוני. בסיום אעסוק באפשרות של דמויות חיים-מתים מבחירה: שינוי זה עשוי לערער על הפן הביקורתי העולה מן המוטיב, אך גם לבשר את נוכחותו ההולכת וגוברת גם בהקשרים שאינם נחשבים לאומיים מובהקים, ובכך להרחיב את ההתייחסות אליו.

במוטיב החימת אפשר לראות גלגול של סמל ציוני לאומי מכונן אחר, זה של המת-החי.⁴ התשתית המיתית של סמל זה אוניברסלית, ודמויותיהם של מתים אשר שבים אל עולם החיים קיימות במיתוסים רבים מרחבי העולם.⁵ גם העלילה התאולוגית הנוצרית על מותו של ישו ותחייתו, תרמה רבות לגיבושו של המוטיב. בחיבור הנופלים בקרב (1993) הראה ההיסטוריון ג'ורג' ל' מוסה כיצד משמעותיות הנוצריות והרומנטיות מותקות לדמותם של החיילים שנפלו במלחמת העולם הראשונה. כך הוצדקו הן המלחמה והן הרג צעירים בה; אלה היו ל'צעירים נצחיים', וסופיות מותם התערערה.

בספרות העברית, בעיקר מתקופת התחייה, הסמל של המת-החי – או המת-המהלך, כפי ששביט מכנה אותו (2007) – מבטא בעיקר את רוח היהדות המבקשת לה התעוררות מחודשת, בין השאר באמצעות תיאורם של מתי המדבר, שיקומו לחיים.⁶ לימים הוא נקשר קשר הדוק גם אל הלאומיות הציונית.⁷ מופעיו המרכזיים בספרות העברית במאה ה-20 מצויים בשירה, ובעיקר בשירתו הנאו-סימבוליסטית של נתן אלתרמן. עוד בקובץ השירים כוכבים בחוץ (1938) [1999] בולטת דמותו של ההלך המצהיר 'ואמות ואוסיף ללכת' (116), לצד דמות הבן המוסיף לצעוד ובלבו 'כדור עופרת' (127). גם דמויות האב והבעל המת-החי בשירי שמחת עניים (1941) [1999] וכן הנערה והנער המהלכים בין שתי אפשרויות של קיום ב'מגש הכסף' (אלתרמן 1947) עיצבו את הדגם הפואטי של המת-החי בספרות הישראלית וגם את הזיקה של דמות החייל העברי המת בקרב לסמל של המת-החי. זיקה זו משתקפת מתבטאת בשירת דור הפלמ"ח ובגופות הנופלים המוחשיות של מלחמת 1948, כפי שהן מתוארות למשל בשיריו של חיים גורי.⁸ עמדה זו כרוכה לעתים קרובות באסתטיזציה של

3 כך אפשר לתאר את גופו של החימת כמעין אתר הטרוטופי, במונחיו של פוקו (2003), אשר מבטא בעצם קיומו רעיונות סותרים ונבדל הן מאפשרויות הקיום והן מאפשרויות המוות שסביבו.

4 וראו בין היתר: מירון 1992; חבר 2001.

5 ובמאות ה-17-18 אף היו להם ייצוגים מסוימים בשיח המדעי והרפואי, כפי שאריאס מראה (Ariès 1981).

6 שקד 1988.

7 ראו לעניין זה: זרטל 2002.

8 ובייחוד מוכר התיאור 'הן נקום, והגחנו שנית כמו אז, ושכנו שנית לתחייה', מתוך: 'הנה מוטלות גופותינו' (גורי [1949] 2009: 93-94); מירון 1992.

המוות, המקלה את ההתמודדות אֶתוֹ. כך סיכם חנן חבר את האופן שהסמל של המת־החי משרת את האידאולוגיה הציונית ואת הלאום:

הייצוג האמביוולנטי של המת החי נועד לפתור את הסתירה הבסיסית בין המחויבות לחיים הפרטיים לבין המחויבות לקולקטיבי, ללאום. המטפורה של המת החי 'פותרת' את הסתירה על ידי שהיא מטשטשת את הגבולות שבין עולם המתים לבין עולם החיים באמצעות אוקסימורון שמאחד את הניגודים: הוא הקורבן הפרטי, אבל כזה שיש לו, כאמור, גם משמעות ותוחלת חיים קולקטיבית לאומית [...] זוהי מסורת של גברים־קורבנות שסופיות החיים שלהם עוברת תהליך של טרנסצנדנציה. הסובייקט של הקורבן הוא תוצר מנגנון של טרנסצנדנציה, שבמסגרתה מומר העדר המשמעות של המוות הפרטי, הגופני, למשמעות חליפית נעלה. בדרך זו או אחרת ניצל הגבר מן המיתה ודמותו עובדת מטמורפוזה. לאחר מותו הוא חוזר אל החיים בתהליך שיש לו צידוק אלוהי מטפיזי, דתי או לאומי, כשהדת או הלאום מעניקים לגיטימציה למוות ולקורבן במלחמה (חבר 1995: 107).

מכאן מתעוררת ציפייה שהעיסוק במת־החי, אשר שירת למעשה את תשוקת החזון הלאומי, יסתיים עם רגע הקמת המדינה,⁹ אך סמל זה נגלה גם אחרי כן, כאשר המת־החי אינו בהכרח החייל שלחם בשדה הקרב, ונראה שהוא מתגלגל בדמויות אחרות. בראש ובראשונה – דמויות שנקשרות לאימי השואה ומייצגות את מצבם הקיומי של מי שניצלו ממנה. כך למשל בשירתם של אמיר גלבע ודן פגיס.¹⁰ בשירת דור המדינה רווחות גם דמויות של אבות מתים־חיים, שיש להן משמעות על רקע חילופי הדורות בספרות הישראלית, והמעבר לדור המדינה האב המת־החי, המעלה על דעת את רוח הרפאים שדרידה הקורא בשייקספיר מתאר (2007), מתאפיין בין היתר ביכולתו לראות בלי להיראות, כלומר היעדרו ושובו בדמות של מת־חי מכוננים את המבט שמבנה לעתים קרובות את הסובייקט הפואטי: חשבו למשל על האב ה'סְהֶרֶרִי' כְּמוֹ יָם' שנוכחותו בין חיים למוות היא אולי המרכזית ביותר ב'רגע אחד' של זך (1960 [1984: 23]); על שיריה המוקדמים של דליה רביקוביץ, שהדוברת שלה שבה ונכפית אל הפגישה עם האב המת.

את דמות המת־החי אפשר לזהות בסיפורת בת התקופה, אם כי שם היא אינה כה רווחת, לעתים בשל מגבלות הראליזם שאפיין אותה. כך למשל הציג גלוצמן (2007) את דמותו של אורי בהוא הלך בשדות לשמיר כדמות אשר מתכתבת עם זו של המת־החי. לעומת זאת, דמות המת־החי נוכחת בסיפורת הישראלית הפוסט־מודרניסטית המשוחררת מן המחויבות הראליסטית ומיוצגת בה לרוב באורח פארודי ואירוני. כך לדוגמה ביצירותיו של חנוך לוין

9 כך למשל בשיח הישראלי הציבורי שלאחר הקמת המדינה נזכרות דמויות החיילים המתים־חיים בעיקר בדיון בשבויים שגופותיהם לא הושבו לישראל מעולם, ובראש ובראשונה – בדמותו של רון ארד. דווקא גלעד שליט, ששב חי מן השבי, תואר 'כחי־מת'. וראו בין היתר: אלטמן 2011 (אני מודה לעירית רונן על ההפניה).

10 יעוז־קסט 1984.

ובאלה של אתגר קרת.¹¹ כל אלה מדגישים את הצורך הלאומי ותרבותי בהכלת המוות בתוך החיים ובהתמודדות עם נוכחותו בהם. אך מוטיב המת־החי מתמודד לא רק עם הצידוק הלאומי למוות אלא גם עם פרדוקס אידאולוגי שקיים בציונות מראשיתה, דהיינו המתח שבין הישארות הנפש ובין הגוף המתכלה – או שאלת קיומה של זהות לאומית יהודית רוחנית, גם ללא גוף של ממש.

המת־החי נהפך לחי־מת

בו בזמן, ובעיקר מאז הקמת המדינה, אפשר לזהות סמל אחר בתרבות הישראלית ובספרותה, שמבחינות רבות מהפך את מוטיב המת־החי, ואולי אף מעקר אותו ממשמעו. כאמור, זהו 'החי המת' – או הצמח – דמות של אדם, לרוב גבר, שגופו ולבו נותרים חיים, אך בה בעת תודעתו והכרתו אינם מתפקדים. יעוז־קסט כבר הצביעה על האופן שהיא כרוכה לבלי הפרד בדמות המת־החי בשירתו של פגיס למשל.¹² למעשה, כמו הסמל של המת־החי, גם דמות זו מכילה שני מצבי קיום. או כפי שציין מוריאל רם (2014) בדבריו על דמות הזומבי, 'נוכחותו הגופנית [...] פורעת את הסדר הנורמטיבי המבחין בין חיים למוות, ומזמנת התבוננות מחודשת ביחסים בין שני מצבים אלה', גם בהקשר הפוליטי הרחב. אך המת־החי כבר מצוי בשלב שמעבר לחיים, כלומר עובדת מותו ברורה ואינה ניתנת לערעור ושובו אל החיים לפרקי זמן קצרים או ארוכים מוצג כמעשה שמתרחש מחוץ לגבולות המציאות ולחוקיותה, ואילו דמותו של ה'צמח' החי־מת מתקיימת במישור הראליסטי. כך, רב הדמיון בין מצבו ובין מצב של שינה, כמו שמשמע לדוגמה מן המונח 'קומה' (Coma), שמשמעו ביונית 'שינה עמוקה'. החי־מת נע אפוא בין השינה, שיש בה חיים, ובין המוות המוחלט והסופי.

זאת ועוד, הגוף החי־מת נתון לחלוטין לפיקוח של החברה, לשליטתה ולהשגחתה, ואינו זוכה לחירויות המאפיינות את המת־החי, שפעמים רבות נע בין העולמות בחופשיות. הבדל גדול אחר בין החי־מת למת־החי נוגע ליחסים שבין גוף לנשמה – המת־החי הוא מי שנשמתו קמה לתחייה לאחר שגופו כבר אינו, ואילו החי־מת הוא גוף שכביכול נותר ללא נשמה או שנשמתו תועה בלימבו. דומה כי החי־מת הוא בראש ובראשונה דמות פארודית־גרוטסקית, מפני שהיא לועגת לאסתטיזציה הלאומית הקיימת בדמותו של המת־החי, וגם להרואיות שלה. אראה להלן כי לעתים קרובות החיים־מתים הם לוחמים חסרי מזל, שהפרכתם לצמחים מתוארת כתאונה גורלית, אך לא כמעשה גבורה לאומי.¹³

11 למשל: Mendelson-Maoz 2018.

12 'מוטיב המת־החי אצל ד. פגיס מצביע על היווצרות שתי הויות מקבילות – האחת של מת הממשיך לשמור על מידה מסוימת של חיות, והשנייה של החי שנותר בטעות בארצות החיים' (יעוז־קסט 1984: 53).

13 כך למשל ברומן המאחרים (2013), שאליו אתייחס להלן, נפצע הגיבור בראשו בעת כיבוש ירושלים במלחמת ששת הימים. אך אשתו מתארת את פציעתו כתאונה, אף שכביכול היא תוצאה של מעשה

לכך מצטרפת ההרגשה שהגיבורים החיים־מתים מעלים על הדעת דמויות נשיות דווקא, כגון אלה של שלגייה ושל היפהפייה הנרדמת מן המעשיות.¹⁴

מנגד, אם נבחן את המשמעות הלאומית של מוטיב החי־מת, נוכל לטעון כי הוא מגלם דווקא את האידאל המוקצן עד אבסורדוס של הגבריות הציונית. תכליתה המוצהרת של המהפכה הציונית הייתה לעשות מן היהודי הגלותי התלוש אדם חדש, גופני ושרירי במרחב הארץ־ישראלי.¹⁵ על רקע זה, ייתכן שהמעבר למוטיב החי־מת מגלם את הצלחתו המוגזמת של האידאל הציוני – יצירתו של אדם שכולו גוף, אך ללא נפש או תודעה; בהקבלה להקמתה של מדינת ישראל, שאפשר לראות בה את הביטוי המובהק ביותר של 'גוף לאומי' ממש. מוטיב החי־המת ממשיך בהקשר הזה גם את מוטיב הגולם, שעסקתי בו בהקשר אחר (הראל 2008). שם טענתי כי המיתוס של הגולם הוא אחד המיתוסים המכוננים של התרבות הציונית, כחלק מן הניסיון של בני אנוש לבדל אדם חדש, שאמור להתהוות מאדמת המקום כניגוד ליהודי הגלות. נראה כי 'הגולם הציוני' מתגלגל לספרות העברית בעיקר בדמויות גברים ש'כולם גוף' ושהאידאולוגיה הציונית כמו נכתבת על גופם, ממש כמו האותיות הנכתבות על מצחו של הגולם ומפעילות אותו.¹⁶ עם זאת, מאחר שמצבו של החי־המת אינו סופי גלומה בו תקווה לתחייה רוחנית.

דמותו של הגולם במופעה המוקצן כחי־מת מחלחלת אל הספרות הישראלית משנות השישים של המאה ה־20, ובבירור יותר בעקבות מלחמת 1967.¹⁷ דמות כזאת נזכרת לראשונה ברומן **חימו מלך ירושלים** (1996) של יורם קניוק, שראה אור בקיץ 1966 – שנה לפני פרץ מלחמת ששת הימים – ועוסק באירועי מלחמת 1948. במרכזו דמותו של חימו פרח, חייל ירושלמי ממוצא ספרדי, שנפגע אנושות בקרבות: כל איברי גופו, להוציא פיו, אינם מתפקדים, ועתה הוא מוגדר צמח, ובלשון הרופא המטפל בו: 'נשמתו, כביכול, אם אפשר לומר כך, נפחה את גופו זה כבר' (48). בהמשך הדברים הוא מוגדר גם גולם. הרומן מתלווה אל האחות חמוטל, המגיעה אל המנזר שנהיה בית חולים מאולתר וחימו מאושפז בו. שם חמוטל נהפכת ממטפלת למעין מאהבת: היא עוברת לישון ליד חימו, מפסיקה לטפל בפצועים האחרים, ויחסיהם מתוארים כמצויים על ספה של ברית נישואים 'חתונת

גבורה: "טוב, בכל אופן בעלי גם לא חירף את נפשו, בעלי סתם נפצע בתאונה. סתם תאונה טפשית שקרתה לו. זה הכול [...] "הוא לא נפצע במלחמה?" [...] "הוא נפצע בתאונה", שמעה את עצמה צועקת, "תאונה שקרתה במלחמה". [...] "כי כל קליע שיוצא מרובה הוא תאונה", מלמלה וטרקה את הטלפון. לבה ה'לם'. שיף 2013: 168.

14 אם כי יש לסייג גם את ההקבלה הזאת – שנתן הזמנית של היפהפייה הנרדמת ושל שלגייה מייצגת מעין תקופת חביון זמנית; זו תסתיים ברגע שיימצא הגבר הגואל אשר יעורר את מיניותו. ראו: בטלהיים 1987.

15 וראו בהקשר זה: ברלוביץ 1996; גלזמן 2007.

16 דמויות של 'גלמים' כאלה קיימים בספרות העברית והישראלית לדורותיה, למשל ביצירותיהם של עגנון, ברנר, ביטריצקי ועוז.

17 כאמור, זוהי גם נקודת המוצא של עלילת הרומן **המאחרים**, וראו להלן.

הדמים של חמוטל עם הגולם שלה' (85),¹⁸ עד הרגע שהיא ממיתה את חימו במו ידיה. דמותו של חימו חריגה על רקע הספרות העברית של התקופה, ודאי לנוכח מרכזיותו של המת-החי בה. דמותו נלעגת על רקע ההגמוניה הציונית במוצאו ובקשר למעמד שהוא שייך אליו, במצבו הגופני המבחיל, המתואר תיאור נטורליסטי, ובתשוקתו למות.

הבחירה לייצג באמצעות גולם שכזה את הלוחמים של 1948 הקדימה את זמנה, וייתכן שהיא מעידה בבירור על הזמן ועל הפער המנטלי שחלפו בין 1948 ל-1967. בעיסוק בחי-המת גלומה ביקורת על מצבה של ישראל ערב מלחמת ששת הימים – מדינה שנעשתה אט-אט 'גוף' מסואב ושיכור כוח, ששואף להתפשט. האם באמצעותו של חימו קניוק מזהיר מפני הגורל הצפוי למי שמבקש להיות 'מלך ירושלים'? גם אזכורה של ירושלים מעניינת בהקשר זה משום שהיא מגלמת לאורך הדורות את הסמל של המת-החי דווקא, כ'עיר נצח' סמלית, שרוחה קיימת תמיד, גם אם היא חורגת מקיומה הגשמי. גם הבחירה להציג דווקא אותה כבית גידולו של החי-המת עשויה להעיד על שינוי המגמה הלאומית.

הצמח שהיה חייל ונפגע בקרב שב ומוזכר ביצירה מכוונת אחרת, שנהייתה טקסט פולחן בסוף שנות השמונים – אופרת הרוק 'מאמי' מאת הלל מיטלפונקט, אשר עלתה על הבמות ב-1986.¹⁹ בעלילת 'מאמי' הצמח תופס מקום חשוב ביותר בדמות חייל המילואים נסים מלכה, בעלה של מאמי, שמיד לאחר חתונתו שב אל הגדוד ושם נפגע בתאונה: 'לא, הוא לא מת, הוא שותק / מסבירים לה, / הנפש, הראש והגוף [...] / מאמי, החייל שלך צמח', מבשרים לה אנשי הצבא. מאמי מוצאת את עצמה נשואה לאדם שדומה למת, אבל בהמשך הדברים התאונה מניעה את העלילה כולה: דווקא בזכות הגוף המשותק, הנטול נשמה, מתחולל המהפך בדמותה של מאמי. חמושה בכיסא גלגלים היא עוזבת את עיירת הולדתה בדרום ועוברת לתל אביב, ושם היא חווה מטמורפוזה ונעשית מנהיגה פוליטית ומובילה את העם 'אל השדות האדומים' ואל המלחמה. גופו של נסים מלכה מקביל לגוף הלאומי, שהשיח הקורא למלחמה שולט בו, ובמידה מסוימת גם לגופה הפגוע של מאמי, שכמעט נאנסת, ובה בעת נוצרת אנלוגיה גם בין מצבם של מאמי ובעלה כמיעוט מקופח למצבם של הפלסטינים, ומעברים תכופים בין הגוף הכובש לנכבש.

את הדוגמאות הללו²⁰ אני מבקשת להציג כזרם תת-קרקעי מְטרים למהלך המתחולל בספרות העברית של העשור האחרון, אשר הוצג בפתיחת הדברים. החימת נהפך לדמות מפתח בתרבות העכשווית, וכך מגלם הן הרגשה של קיפאון ותרדמת לאומית ופוליטית

18 הרמיזה ל'חתונת הדמים' מעלה על הדעת בין היתר את סיפורו של עגנון 'חופת דודים' (1978), והדבר מעיד על היפוך היוצרות שבין מת-חי לחימת: בסיפורו של עגנון מתוארת ברית נישואים בין קברן חי לאישה מתה, ואילו ברומן של קניוק – הנישואים המדוברים יתרחשו כביכול בין פצוע מת-חי לאישה חיה.

19 על 'מאמי' ראו: צמיר 2001.

20 ואחרות, ובהן הרומן **המאהב** של יהושע מ-1977, שדמות הצמח בו היא דווקא של אישה – ודוּצ'ה, סבתו הזקנה של גבריאלי.

שמדינת ישראל שרויה בו, בעיקר ביחסה לסכסוך הפלסטיני,²¹ והן את השיבוש שחל בחזון הציוני שביקש לברוא אדם חדש. זאת ועוד, את דמויותיהם הספרותיות של החיים־מתים אי אפשר לתאר ללא התייחסות לדמויותיהם הממשיות של ראשי הממשלה יצחק רבין ואריאל שרון. רבין, שנרצח ב־1995, מגלם בדמותו את האידאל של הגיבור הציוני החדש, ורציחתו וההשלכות מרחיקות הלכת שהיו לה על הפוליטיקה הישראלית מקרבות אותו לסמל המוכר של המת־החי. שמונה שנים לאחר רצח רבין מונה אריאל שרון בשנית לראשות הממשלה, אך תקופת שלטונו נקטעה בפתאומיות לאחר שלקה בשבץ מוחי, ובעקבותיו שקע בתרדמת. שרון היה שרוי בתרדמת שמונה שנים, עד מותו ב־2014. במשך השנים הללו נשמר מצבו בסוד: איש לא זכה לראותו, להוציא בני משפחתו והצוות שטיפל בו. כך התהווה סביבו מעין טאבו.²²

עיצובו של החי־מת בתרבות הישראלית ובספרות הישראלית בשנות האלפיים

הייצוגיים העכשוויים לדמותו של החי־מת אינם בולטים בספרות בלבד. כמה מהמעניינים מהם היו באמנות הפלסטית ובקולנוע דווקא, למשל בסרט **הדברים שמאחורי השמש** (2006), שביים יובל שפרמן. במרכזו של הסרט דמותו של סב בתרדמת ששוכב בבית החולים, והאירועים בחי ילדיו ונכדיו כאילו נובעים מתוך עמדת התרדמת הזאת.²³ באמנות

21 את ההרגשה הזאת שב ומנסח למשל העיתונאי גדעון לוי, למשל במאמר מ־2009, שכותרתו 'תרדמת': 'השינוי החד בעמדת ארה"ב ביחס לישראל, תפש את הציבור הישראלי באמצע תנומת האביב שלו; כבר לפחות עשור שהשינה ללא קץ הזאת נמשכת. שינה? מדובר בתרדמת. רק קבוצה אחת פוקחת עיניה ופועלת, כרגיל אלה המתנחלים, בזמן שכל שאר מרכיבי החברה שקועים באדישות נוראה ובהיעדר מעש [...] ישראל אולי עומדת לפני הזדמנות חייה וכאן אפילו לא מתעורר שמץ של ויכוח ציבורי אמיתי. כיכר העיר ריקה [...] באדישות מבהילה הוצאנו למלחמות, באדישות מבעיתה לא פחות אנו עלולים להחמיץ הזדמנות נדירה לשלום'. דומני שהדברים הללו מתאימים בהחלט גם כיום.

22 מי שהעז לפרוץ מעט את הטאבו הזה היה נעם ברסלבסקי, אמן ישראלי שמתגורר בברלין. באוקטובר 2010 הוא בחר להעמיד בגלריה ישראלית מיצב היפר־רליסטי, ובכללו תעתיק מדויק, בגודל טבעי, של אריאל שרון השרוי בתרדמת ושוכב במיטת חוליו. ברסלבסקי העניק גוף ממשי ופנים לדמותו המוסתרת של שרון, ובסמליות חייב בכך את הצופים להישיר מבט גם אל התרדמת שהם שרויים בה. אולי משום כך עורר המיצב שלו תרעומת רבה. מאוחר יותר, בספרו של הסופר היהודי האמריקני נתן אנגלנדר **ארוחת ערב במרכז האדמה** (2018), נזכרת דמות של גנרל ישראלי שרויה בתרדמת ומבוססת ישירות על דמותו של שרון.

23 אישה אחרת ששקועה בתרדמת ומגלמת בדמותה תסבוכת משפחתית היא האם אורה בסרטו של אורן שטרן **זינוק בעלייה** מ־2014. מעניין לציין כי דמויות החיים־מתים בקולנוע הישראלי העכשווי מופיעות לצד דמויות של מתים־חיים, שמוסיפות למלא בהן תפקיד חשוב. בהקשר זה אפשר להזכיר את סרטו של שבי גביון **געגוע** (2017), שבמרכזו אב אשר מתחזקת אחרי בנו המת, שאותו לא הכיר בחייו.

הפלסטית הופיעה ב־2008 דמות הצמח ביצירתו של אריק וייס 'ובו תדבק', ובמרכזה – דמותו של האמן עטופה מסקנטיף ונדמית כגולם מודרני. כך כתבו ונטורה ועמיר (2010) על יצירה זו:

העקידה הגופנית של המאמין המתוארת בעבודה זו [...] הופכת את החי למת, כתחליף לניסיונות המצריים והנוצריים להפוך את המת לחי. מורכבות זו היא המעניקה ליצירה זו את כוחה, ואת השפעתה על הצופה, המתקשה שלא לתהות אם מדובר בתיקון, או לחילופין בשבר, אישי וחברתי כאחד, המעורר מחשבה בעידן הנוכחי של פונדמנטליזם דתי. העקידה האלימה, לצד הרפסטיביות של הטקסט 'ובו תדבק', יוצרים תחושה ברורה של חוסר אונים, של אדם הנתון לחלוטין לשליטת כוחות המצויים מחוצה לו. היבטים אלה הופכים למעשה את הדמות של וייס מ'מת־חי' ל'חי־מת' (ונטורה ועמיר 2010).

בספרות העברית של העשור הראשון של שנות האלפיים נרמז מוטיב החי־מת ברומן **בעל ואשה** של הסופרת צרויה שלו (2000). הגיבור אודי נוימן, מדריך טיולים גברי ומחוספס, מתעורר בוקר אחד ואינו יכול להניע את רגליו ואת ידיו, במעין התקף של 'תסמונת המרה'.²⁴ מצב זה, שהוא נחלץ ממנו רק בסיועה של אישה אחרת, מסמל ברומן את התפוררות נישואיהם של אודי ונעמה אשתו אך עולה ממנו ביקורת על דמותו של הגבר הישראלי החדש, שגופו בוגד בו. רומן אחר שרומז למוטיב זה הוא **אשה בורחת מבשורה** של דויד גרוסמן (2008). שתי דמויות ברומן מייצגות את המתח שבין המת־החי לחי־המת: הבן החייל עופר, שיצא למבצע צבאי וגורלו אינו ידוע, ואביו החשאי אברם. אמנם אברם לא לקה בתרדמת בהגדרתה הרפואית, אך הלים הקרב הקשה שחוהה במלחמת יום הכיפורים גרם לו לאבד כל קשר עם המציאות ולהסתגר בביתו, נתון להשפעת כדורי שינה. הרומן עוסק בהחלטתה של אורה, אמו של עופר, לעורר את אברם מתרדמתו ולצאת אתו למסע ברחבי הארץ. מן הרומן עולה מסקנה אופטימית, לפחות בנוגע לאפשרות לעורר את הצמח לחיים, לפרוץ מתוך הקיפאון, להפוך את אברם לאברהם.

הרומנים הללו מבשרים את התבנית החוזרת באפיונו של הצמח החי־מת בספרות הישראלית. לרוב מדובר בגבר שמוגדר מלח הארץ, אשר בעקבות אירוע צבאי (או אחר) חל שינוי במצבו. וכן, ברבות מן היצירות העוסקות בחי־המת יש חשיבות רבה גם ל'עזר שנגדו': לרוב מדובר בדמות המטפלת בו, של אישה או גבר, שמעשיה מבטאים ניסיון למרוד בהגמוניה הישראלית. כך, הגוף החי־מת נהפך למעין בית גידול לזהויות אחרות שלעתים קרובות מערערות את הזהות הישראלית ה'גברית' ההגמונית. ואף יוצאות נגד ההשתמעויות הלאומיות של התרדמת.

24 מבחינות רבות הרומן של שלו מתכתב עם סיפורה של דבורה בארון 'דרך קוצים' (1951), העוסק באישה אשר לוקה במעין שיתוק היסטרי. שלו בוחרת לערוך היפוך מגדרי ולייחס דווקא לגבר מובהק כאודי נוימן תסמינים של אותה היסטריה 'נשית' כביכול. הקשר בין מאפייני דמותו של החי־מת למצבים של ערעור נפשי בולט גם ביצירות מאוחרות יותר, וראו להלן.

להיוולד מחדש מתוך גופו של הצמח

גופו של החימת הוא נקודת המוצא לעלילת ורד הלבנון (2009) של לאה איני ולעלילת גוף שני יחיד (2010) של סייד קשוע, שראו אור בהפרש של פחות משנה זה מזה, והדמיון הרב ביניהם מעורר השתאות. ורד הלבנון הוא סיפורה האוטוביוגרפי של איני עצמה – שבשירותה הצבאי בעת מלחמת לבנון התנדבה לסייע ללוחם פצוע.²⁵ במחלקת השיקום של תל השומר הגיבורה פוגשת את יונתן – חייל ירושלמי, בן לאליטה הירושלמית ה'ישנה', המתגורר בשכונת רחביה. עוד לפני פרוץ המלחמה בחר יונתן להתאבד, אך ניסיון זה לא עלה יפה, וכך הוא היה לצמח, אנטי־גיבור שמאושפז בין חיילים פצועי קרב. דווקא הוא נבחר בידי לאה להיות החייל שהיא תטפל בו, ובחירה זו מעוררת תרעומת בקרב יתר הפצועים. בתוך כך הרומן מביא את סיפור חייה של לאה, שהיא בת לאב ניצול שואה ונפגעת גילוי עריות. היא מבנה את הנרטיב של חייה מול יונתן, הנמען הצמח, בזהות בדויה, ומכנה את עצמה ורד.

ורד הלבנון זכה לפרשנויות לא מעטות; למרביתן לא אוכל להתייחס כאן.²⁶ רק מקצתן עסקו בסיטואציית הסיפור של הרומן, דהיינו הדיבור אל החייל החימת, ניצול מעשה ההתאבדות. אני סבורה שתורומתה של סיטואציה זו להבנת הרומן מכרעת. בין השאר היא רומזת לשתי יצירות מרכזיות: הראשונה היא סיפורה של שחרזדה מאלף לילה ולילה, שניצלה ממוות בזכות הסיפור שסיפרה מדי לילה למלך סמרקנד, ובסופו של דבר זכתה להינשא לו. השנייה היא הרומן חימו מלך ירושלים, שהוזכר לעיל. גם בורד הלבנון מדובר בחימת ירושלמי, שדמות האישה המרכזית בוחרת בקרבתו דווקא, ולא בקרבת חיילים בעלי סיכוי גבוה יותר להחלים. השיחות המתגרות, בעלות הסגנון המיני הבוטה, של החיילים הללו עם ורד, דומות מאוד לשיחותיה של האחות חמוטל עם הפצועים, וכך גם הרמיזה לאיזו חתונה אפשרית בין הצמח לאישה המטפלת בו.²⁷ איני עסקה עוד ברומן הראשון שלה גאות החול (1992) באופן שדיבור אל מת מכונן זהות, אך שם דובר בנמען מת, ואילו ייחודו של יונתן הוא בעמדה הלימינלית שהוא מצוי בה. ורד הלבנון עוסק במי שמבקש לספר סיפור חלופי לסיפור ההגמוני הלאומי, ובכך גם לצאת נגדו, לקעקע אותו ולברוא גוף חלופי לגוף הלאומי. לאה היא בת לניצול שואה יווני – במשך שנים רבות לא הוכר סיפורה של קהילה זו בשיח הישראלי על אודות השואה – ולאם נשדידית.²⁸ כלומר

25 יוני ליבנה, 'סיפורים לפני השינה: ראיון עם לאה איני לרגל צאת ספרה ורד הלבנון', ידיעות אחרונות, מוסף 7 לילות, 28.5.2009.

26 ובה: לוי־חזן 2016; עזר 2016; Rudin 2014; Shimony 2012.

27 חתונה שאפשר לראות בה גם וריאציה על המנהג 'החופה השחורה' – חתונה סמלית עם חתן או כלה שמתו סמוך למועד נישואיהם, כלומר מעין טקס נישואים עם מת־חי. ביצירות שלנו הנישואים המדוברים הם עם חימת.

28 נש דידן היא הקהילה שהוקמה לאחר גלות בבל סביב העיר אורמיה שבאיראן, ובניה דוברים ארמית.

היא אינה שייכת להגמוניה הישראלית, שיונתן מייצג אותה. רק באמצעות הדיבור אל מי שלא יוכל לשמוע לאה מולידה את עצמה בזהות חלופית, להבדיל מחוסר האונים של אמו של יונתן, רופאה גינקולוגית במקצועה, שאין בכוחה להוליד אותו מחדש. גופה של לאה יורד מתהווה מתוך גופו של החימת, וגם נרטיב החניכה שלה ודמותה כסופרת.

כלומר ממש כמו ב'מאמי', הגיבורה הראשית נחלצת מתוך הקיפוח והשוליות אגב ניצול מצבו של יונתן, החימת בעל כורחו, שהוא הנמען הבלעדי שלה. רק דרך הכניסה הסמלית אל עולמו היא יכולה להצטרף אל ההגמוניה, שהיא כה מייחלת לה. כך היא אומרת לו כאשר היא מנסה להתקבל למשרה הנחשקת של עיתונאית: 'כי גם כשאתה רוצה לחזור לחיים, יונתן. אין לך סיכוי. אם לא יתעלמו ממך, או ישנאו אותך, הם לכל היותר ישתעשעו בך, יביאו אותך קרוב-קרוב, אבל לא באמת יפתחו את הדלת, לא באמת יתנו לסיפור שלך להישמע' (337). אבל הרגשת חילופי הזהויות מרכזית ברומן הזה לא רק בהקשר הלאומי-חברתי אלא גם – ובעיקר – בהקשר המגדרי, שכן מבחינות רבות לאה יורד היא גם בת דמותו של יונתן – גם היא למעשה מעין חיה-מתה, שגופה מחולל שוב ושוב בידי אביה החומד אותה, עד שהיא מרגישה מנוכרת אליו לחלוטין ולדבריה, 'הגוף אצלה הוא מוח' (449). אמנם אין ברומן שום סצנה מינית ממשית שהאב שותף לה, אך האימה והחרדה מפני מגעו האסור מפעפעות לכל אורכו. בסצנה מאוחרת יותר לאה מתוארת כמי שבעת שירותה הצבאי, לפני המפגש עם יונתן, שקעה במעין שנת תרדמת ולמעשה כמו נעלמה מן הטירונות. יותר מכך, לאה היא ניצולת משפחה שמבחינות רבות כל החברים בה הם מעין חיים-מתים: מדמותה של האם שקולה לא נשמע, דרך דמות האב, שהיה מוולמן בשואה. נראה כי לאה מצליחה להיחלץ מתוך גופה המקולל ולא להיות בעצמה אישה חיה-מתה רק בזכות דיבור אל מי שניטלה ממנו גבריותו.

גם גוף שני יחיד, שראה אור חודשים מעטים לאחר הרומן של איני, מגולל סיפור חיים אשר מבוסס על יסודות אוטוביוגרפיים, המוכרים בין היתר מכתבתו העיתונאית של קשוע. עלילת הסיפור ערוכה כסיפור בלשי. גם הוא עוסק בבניית זהות, וליתר דיוק בגנבת זהות, המתאפשרת בזכות קיומו של נמען מטופל חימת. גם במרכזו מצויה דמותו של יונתן²⁹ – צעיר ירושלמי, על סף גיוס, שבוחר להתאבד בתלייה, אך ניסיון ההתאבדות אינו עולה בידו, והוא נותר צמח מרותק למיטה, שמצבו הולך ומידרדר, אף שספרו של קשוע, להבדיל מהיצירות שהזכרתי עד כה, אינו מתרחש על רקע מלחמה מסוימת. גם יונתן של קשוע הוא דמות סטראוטיפית, אשר מייצגת את האליטה האינטלקטואלית הירושלמית, וליתר דיוק – את זו הישראלית אשכנזית, ומשקפת את אידאל האדם החדש הציוני. לא בכדי ביתו מצוי ברחוב החלוץ בשכונת בית הכרם בירושלים דווקא. אל הבית הזה מגיע

29 לבחירה החוזרת בשם 'יונתן' בשני הרומנים עשויות להיות משמעויות סמליות אחדות. האחת עשויה להיות קשורה לדמותו של יונתן לוין, הפצוע הקשה ביותר ממלחמת לבנון השנייה. וראו בין היתר: אייכנר 2016 (אני מודה לפרופ' חיים חזן על המחשבה הזאת). רמיזה אחרת עשויה להיות לדמותו של יונתן המת-החי בשירה הידוע של יונה וולך (1976) בשם זה, וכך מודגש ההיפוך המתחולל ברומנים הללו מן המת-החי לחי-המת.

אמיר, ערבי מוסלמי מן הכפר ג'לג'וליה, שגדל כבן יחיד לאמו וללא אב, והזרות היא יסוד מרכזי בזהותו. הוא לומד עבודה סוציאלית בירושלים, ולימים מוצא לעצמו עבודה חלקית בטיפול ביונתן, בן גילו שאף דומה לו בחזותו. אט-אט אמיר נכבש בידי דמותו של יונתן, ולמעשה שואל לעצמו בהדרגה את זהותו: מלבישת בגדיו, דרך ההאזנה למוזיקה החביבה עליו ועיסוק בצילום, התחביב האהוב עליו, עד להרשמה לבצלאל בשמו. בסופו של דבר נערכת ברומן החלפה רשמית בין תעודות הזהות שלהם, המתאפשרת סופית עם מותו של יונתן – אז אמיר נעשה 'יונתן', כשהוא מלווה כביכול לקבורה את אמיר. רגע הכניסה אל תוך הזהות החדשה מתואר מטונימית באמצעות החלפת הבגדים. המוטיב ידוע בספרות העממית בהקשר זה:³⁰

אסנת פתחה את ארון הבגדים של יונתן ואמרה: 'בוא נראה מה אנחנו יכולים למצוא כאן', ואני נדהמתי לנוכח מספר פריטי הלבוש שהיו מסודרים שם [...] 'אתה בול במידה של יונתן', אמרה אסנת [...] המכנסיים עלו עלי בקלות, והתאימו גם ברוחב המותניים וגם באורך הרגליים. תחבתי את החולצה לתוך המכנסיים ולבשתי מעליה את הז'קט. חיוך רחב נמרח על פניה של אסנת כשיצאתי לבוש בבגדים של יונתן [...] 'זה לא אני', אמרתי. הרגשתי שתנועותיי מוגבלות בתוך התחפושת הזאת. 'זה כן אתה, ועוד איך. עם הבגדים האלה אתה הולך מחר למסיבה שלך. אתה נראה טוב מאוד ואתה לא צריך להרוס את זה עם הסחבות שאתה שם עליך'. נעם לי לשמוע שאני נראה טוב. הדברים שאמרה אסנת נטעו בי תקווה, ולרגע הרגשתי באמת כמו אדם אחר לגמרי, כמו שתמיד רציתי להיות. 'אתה יודע', היא אמרה, 'לא רק שיש לך אותן מידות כמו יונתן, מהרגע הראשון שנכנסת לכאן עם איוב, משהו בלב שלי התכווץ, איכשהו הרגשתי שאני מכירה אותך מלפני שנים [...] ורק אחר כך הבנתי למה. אתה ממש דומה לו, אתה יודע? ליונתן. נכון יונתן שאתם מאוד דומים? (116-117).

בהמשך הדברים אמיר ויונתן מתוארים כתאומים (271). במקרה זה הזהות החדשה מתהווה לא באמצעות הדיבור אל המת-החי אלא בסופו של דבר – דרך סילוקו מן הזירה, והפיכתו מחימת לגופה. זהו מהלך קיצוני מזה המתואר בספרה של איני, ואולי גם משום שבורד הלבנון הקונפליקטים המרכזיים שאותם הגיבורה מבקשת להתיר באמצעות דמותו של החימת הם מגדירים ואולי גם עדתיים-מעמדיים, ואילו ביצירתו של קשוע זהו הקונפליקט הלאומי. הפתרון המוצע לו כמעט מבריק בפשטותו – הערבי נולד מחדש כיהודי – ולידה מחדש זו כרוכה במותו הממשי של הגוף היהודי, אבל גם במוות הסמלי של הזהות הערבית. קשוע יוצר כאן מעין בליל זהויות, אשר מעלה על הדעת גם את הרומן **ערבסקות** (1986) של אנטון שמאס, שבמרקזו, כמו אצל איני – הרצון להדמות אל הרוב ההגמוני ולהשתייך אליו, אך בה בעת – חשיפה של חולשתו של אותו רוב ואולי גם של תשוקת המוות שלו, שאינה מאפשרת לו עוד קיום, ודאי שלא קיום הרואי. למעשה, לידתו מחדש של אמיר (או הגאולה

30 הדבר מעלה על הדעת גם את הרומן הידוע של מרק טווין מ-1881 על אודות בן המלך והעני, שבחנו את העולם מחדש לאחר שהחליפו זהויות ביניהם.

הלאומית שלו כערבי פלסטיני) טמונה בקשר עם בן הלאום האחר – ממש כמו שגאולתו האפשרית של יונתן מרחביה אינה עם מרב, שהייתה חברתו, אלא דווקא עם לאה-יורד, החריגה מכל בחינה אפשרית. לא בכדי אמו של יונתן, בת להורים ילידי גרמניה, מתארת את גנבת הזהות בתור 'תרומת איברים' (266) ורואה את החתרנות הטמונה במעשהו של אמיר, מעשה המערער את הצורך בלאומיות: 'היא חושבת שהערבים הם חקיינים גרועים של הציונים, שהם בעצמם חקיינים עלובים של הלאומנים האירופים מתחילת המאה ה-20. היא גם לא מאמינה בזהות, בטח לא במובנה המקומי הלאומי. היא אמרה שהאדם חכם באמת רק אם עלה בידיו להשיל מעליו כל זהות' (267).

זאת ועוד, הגאולה בנוסח שחרודה, דרך המלים והסיפור, העולה מספרה של איני מוחלפת ברומן של קשוע בגאולה דרך המבט. אמיר לוקח את מצלמתו של יונתן ומצלם בה, אף שאין לו כל ידע מוקדם בצילום. כאשר הוא מפתח את סרט הצילום הוא מגלה את התמונות האחרונות שיונתן תיעד בהן את התאבדותו, כלומר ההתאבדות מוצגת כאקט אמנותי, אשר מתהווה מן ההתבוננות בו. כפי שכבר טענו ברגר (Berger 1972) פוקו (Foucault 1980) ואחרים: המבט הוא בראש ובראשונה פעולה של שליטה במרחב, ששם הסובייקט המבטי מכונן את העולם שהוא מתבונן בו. מבטו של אמיר הצלם הוא תגובתו להיותו אדם הנתון לכיבוש ולשליטה, אך נשאלות השאלות אם אכן ביטולה של הזהות הערבית והולדתה של זהות יהודית בתחפושת הן הבשורה המהפכנית של קשוע ברומן זה; אם עיסוקו בחייהמת אינו רומז בסופו של דבר שהזהות הערבית היא החייבת למות או להתקיים כמעין מתה-חיה בלבד.

כדי להשיב על כך יש לציין שגוף שני יחיד מביא סיפור נוסף. רק בסיומו של הרומן מתגלה כי זהותו של אמיר למעשה לא מתה וכי הוא מספר את סיפורו בפועל בפני אדם חי, ערבי גם הוא – עורך דין ששואף בכל כוחו להתערות במרחב היהודי-ישראלי. עורך הדין מגלה, כמו בסיפור בלשי, את ניסיונו של אמיר לבטל את זהותו לאחר מותו של יונתן. מכאן שרק מותו הסופי של החייהמת חושף למעשה את זהותו המקורית, הפלסטינית, של אמיר. אם כך, החייהמת מסייע לא רק בהשלת הזהות הפלסטינית אלא גם בגילוייה ואולי גם ביכולת לקבל אותה מחדש ולהחיותה.

בהמשך לכך אפשר לטעון כי מיתוס אחר אשר עומד בבסיסם של הרומנים הללו הוא סיפורו של רבן יוחנן בן זכאי, שיצא מירושלים והקים את 'ירושלים החדשה' ביבנה, באמצעות התחזות למת בארון קבורה. כלומר רק המעבר דרך שלב מדומה של חייהמת שחרר אותו ואפשר לו לכוון חיים חדשים, אישיים ולאומיים, בעיר שאינה עיר הנצח. גם לאה ואמיר חווים תהליכים דומים, הנוגעים לחיים-מתים הירושלמיים שלהם, ומכאן עולה כי מוטיב החייהמת מעיד לא רק על סטגנציה לאומית, תרבותית ופוליטית אלא גם על אפשרויות קיום חלופיות שנפתחות בזכותו. כלומר כדי להעניק חיים לדמויות של אחרים ומקופחים בחברה ובתרבות הישראלית, מן הבחינה הלאומית, המגדרית או העדתית – יש צורך 'להרדים' את מי שנתפס בשיח הישראלי כשייך להגמוניה הציונית המערבית. בשלב ראשון הזהויות הללו יכולות להתקיים כמעין תחפושת במרחב הישראלי רק כאשר עדיין

החיימת נוכח בו, גם אם חלקית, כלומר אי אפשר להמית המתה סופית ומוחלטת את ההגמוני, אלא להכריז על מותו רק בשלב מאוחר יותר.

'מכה קלה בכתף': החיימת המתעורר

שתי היצירות הנוספות שזיכרו מציעות פתרון עלילתי שונה למצבו של החיימת – בשתייהן, לאחר תקופת תרדמת מסוימת, החיימים מתעוררים ושבים אל החיים, אך תקופה זו, וגם מצבם אחריה, מטלטלים את סביבתם. הנובלה 'עדינה ומרסלה מחפשות את חוט החיים' היא השנייה משתי נובלות בספרה של דניאלה כרמי **משפחת יאסין ולוסי בשמיים** (2009). היא עוסקת בשתי אימהות שנפגשות בבית החולים ולמעשה עוברות לחיות בו לצד בניהן שלקו בתרדמת לאחר שנפגעו בפעולות צבאיות שונות. את הנובלה מאכלסת גלריה צבעונית של דמויות שוליים: נשים וגברים קשיי יום, אשר מתפרנסים בדוחק, דרי רחוב, רופאים שמנהלים פרשיות מיניות אסורות עם המטופלות בבית החולים, ובעיקר אנשים שנעים בין השפיות לשיגעון, מקצתם אחים או הורים שכולים.³¹ בהמשך העלילה מתברר כי עדינה ומרסלה כבר שהו בעבר בצוותא במחלקה הפסיכיאטרית באותו בית חולים שבניהן מאושפזים בו כעת.

בעלילת סיפור זה דווקא ההתעוררות מן התרדמת היא השלב המאיים ביותר: לאחר חודשים מספר שהאימהות ניסו להעיר את בניהן, בעיקר בסיוע מילים וסיפורים,³² הניסיונות מוכתרים בהצלחה – שניהם פוקחים את עיניהם ושבים לתפקוד מלא. אלא שעתה האימהות חוששות מפני הרגע שישבו הבנים אל הצבא. כך הנובלה נהפכת לכתב אישום חריף נגד המציאות הישראלית הדורסנית, שהשדות הירוקים מסביב לבית החולים נעים בה 'גבעות חרוכות'; בית החולים עצמו נמכר לחברה פרטית, וזו מקצצת בהוצאות, ומבצעים צבאיים מוכרזים במדינה חדשים לבקרים. באחד הקטעים הגרוטסקיים בנובלה מתואר כיצד ברוך, אח בבית החולים שהוא גם אב שכול אשר מארגן מפעם לפעם מופעים של חיילים קטועי גפיים למאושפזים, מסיע את החולים למעין טקס של חלוקת אותות הצטיינות. טקס זה הוא פרודיה על טקסים צבאיים ישראליים:

יום אחד הזמין ברוך אוטובוס ומלא אותו בחולים, וכולם נסעו אל אצטדיון האתלטיקה של בית הספר התיכון. מרסלה ועדינה החליטו להתלוות לטיול ולראות מה עושים שם. כל הדרך שרו הנוסעים שירים ישנים על עמק יזק וזל ואדי מתפתל, ועל מיני גבורות ומעשי בראשית שהתרחשו שם. אחר כך ישבו כולם על ספסלי אבן באצטדיון

31 אחיה של עדינה, אחת האימהות, נהרג באימון מילואים, ואמה לא התאוששה ממותו ונפטרה בעצמה כעבור שנתיים, וכך היא מציגה את עצמה כמי שהולכת עם המתים לכל מקום (כרמי 2009: 189).

32 למשל הרופא ממליץ למרסלה להקריא לבנה משירת ביאליק, ובאירוניה היא מזכירה דווקא את 'אל הציפור' הציוני שלו (שם: 129).

וצפו בהתעמלות [...] לקראת הסוף נשמע פתאום קול תופים [...] חיילים צעדו בסך בטורים מדויקים, מרימים רגל כולם כאיש אחד. כשהתייצבו על מקומם השתרר שקט. גם הלמות התופים נקטעה בבת אחת. מדי פעם פסע חייל מתוך השורה, וקצין העניק לו אות הצטיינות. חבורת החולים מחאה כפיים בהתלהבות ואיתה גם קרובי החיילים [...] אבל כשהחילו לחלק אותות לחיילים המתים, הרגישה מרסלה שכאב הראש שלה, שהלך והתגבר מרגע שהופיעו החיילים, יפרוץ לה החוצה דרך העיניים. היא ועדינה מהרו לקום, קראו לבנים ועזבו את המקום (234-235).

כאשר בנה של מרסלה מחליט לשוב לצבא ולהצטרף למלחמה ובעלה עובד במפעל למצבות היא הולכת ומאבדת את שפיותה עד שהיא נעשית בעצמה מעין צמח, ללא קשר למציאות מסביבה. אפילו שובו של הבן מן הקרב אינו מצליח לעורר אותה לחיים. כך כרמי מציעה מבט שונה בדמות החימת, שלפיו דווקא מצב זה, על ההפרזה האבסורדית שלו, מערער את אתוס הגבורה הלאומי. על כן התעוררותם של הבנים וחזרתם לצבא טומנות בחובן את השיבה המאיימת אל מעגל ההרג והלחימה הנצחי. גם בנובלה של כרמי בולטת הזיקה של החימת לנמענים המטפלים בו, אלא שאצל איני וקשוע זיקה זו מאפשרת תחייה מחדש, ואילו כאן התרדמת מועברת מן הבן אל האם כמו במרוץ שליחים ונחשבת מעשה מחאה כאשר בסופו של דבר האשה נותרת יחידה בעמדת מחאה סרבנית נגד חברה אלימה וכובשת. כלומר את מקומה של ההזדהות עם דמות החימת ואת הרצון לתפוס את מקומו תופסת עמדה החושפת את האבסורד שבמצב זה, של חיים ללא חיים, במישור הפרטי והציבורי.

אשה המוחה על המלחמה היא גם גיבורת הרומן המאחרים מאת אגור שיף, שנע בין שתי מלחמות – ראשיתו במלחמת ששת הימים וסימומו במלחמת לבנון השנייה. ליאורה כרם היא מורה צעירה, שנשואה למיכאל (מיקי) כרם, המוגדר 'זכר אלפא' – קיבוצניק גברתן ובעל און אשר משתתף בכיבוש ירושלים ונפגע מכדור בראשו.³³ מיקי שרוי בתרדמת שלושה חודשים, וכשהוא מתעורר – לשמחת הסובבים אותו – הוא אדם אחר. הוא מאבד כל סממן של גבריות, ובראש ובראשונה את הליכידו המיני שלו וגם את שייכותו לחברה הקיבוצית, המתוארת כגסה ואלימה; את אהבתו לחברת אנשים; את יכולתו לנהוג ועוד. למעשה, דרך דמותו של מיקי שלאחר הפציעה שיף מתאר ברומן את הנגטיב של אותו גבר עברי חדש וחושף אותו בכיעורו. כלומר דמותו של הצמח היא ההקצנה של התשוקה אל אדם שכולו גוף, ואילו ההיחלצות מן התרדמת מביאה להתנערות מוחלטת מן האידאל הזה ומובילה לשינוי זהות ולתובנות חדשות. כך ליאורה מספרת באחת משיחותיה עם הפסיכולוג, המשובצות ברומן:

33 עילית הרומן של שיף מהדהדת בכמה מובנים את סיפורה המוקדם של יהודית הנדל (1950 [2000]) 'זיכרוננו נפגע', המתאר בחור שגם שמו מיכאל, וגם הוא נפגע מריסס של כדור בראשו, ואשתו נאלצת להתמודד עם זיכרוננו שנפגע מהפציעה.

היו שני מיקים. הראשון, זה שנרדם, היה גבר חזק, חכם, יפה, מצליח [...] הייתי האשה הקטנה שלו. זה מה שרציתי להמשיך להיות [...] אבל את התכנית הזאת, שהיתה כל כך פשוטה ובטוחה, שבשה הפציעה. כי מי שהתעורר מן התרדמת לא היה המיקי ההוא, אלא מיקי אחר בכלל. בהתחלה לא קבלתי את העובדה הזאת [...] אבל אז כשהתחלתי להשלים עם קיומו של המיקי החדש, אֶסְקוּאֵל, נזיר, מתבודד, מיזנתרופ, צמח – תקרא לו איך שאתה רוצה, ממילא שום הגדרה לא תתאים – רק אז הבנתי מי היה המיקי הקודם, הראשון, זה שכל כך רציתי. וברגע שהבנתי – התחלתי לשנוא אותו, את הראשון. לא, שנאה זאת לא המילה. תיעבתי אותו. תיעבתי את האיש ההוא, זה ששקע בתרדמת ולא חזר משם. תיעבתי את הזיכרונות והשאפתנות, ואת הבטחון העצמי, ואת היוהרה ואת האגוצנטריות שלו. אבל גם את עצמי שנאתי, על זה שאהבתי אותו, על זה שכל כך רציתי להסתופף בצלו הגברי (281-282).

גם מיקי החדש, שליאורה מדמה במקום אחר לפרפר מאחר, אשר בקע מן הגולם במועד הלא נכון, מוצא נחמה במבט – וכמו אמיר של קשוע, הבוחר לעסוק בצילום, הוא שוקע בצפייה אינטנסיבית בסרטי קולנוע אשר בהם 'אי אפשר לערער על גורלם של הגיבורים, הכול כבר הוחלט מראש' (238). שנים לאחר שנפצע קשה במלחמת ששת הימים, אשתו מחליטה להתנקש ברמטכ"ל, שדמותו דומה במכון לזו של דן חלוץ. היא עושה זאת בסיוען של כמה נשים וכדי לעצור את מותם המיותר של החיילים בימיה האחרונים של המלחמה.³⁴ כלומר גם כאן – ההתעוררות מהתרדמת והחיים שאחריה הם הבסיס להתנגדות של נשים לתאווה המלחמה. יצירותיהם של כרמי ושיף מאפשרות התבוננות נוספת במוטיב החי־מת – שיש בה לא רק הגחכה של האידאל הציוני או בניית זהות חדשה אלא גם קריאה לשינוי ערכים כולל בחברה הישראלית: בדימויי הגבריות והגבורה שלה, במערך הזהויות שהיא יוצרת ומאדירה ובחיים בצלו של המוות. החי־מת נתפס בה לאו דווקא כדמות הגמונית, שיש לעצב מולה זהויות אחרות, אלא כדמות שיש להתנער ממנה ומן האידאלים הגלומים בה.

חי־מת מתוך בחירה

על הרקע הזה מפתיע לגלות כי היצירות המאוחרות העוסקות במוטיב החי־מת מתרחקות מן ההקשרים הפוליטיים. את זירות ההתרחשות הצבאיות מחליפים מרחבים אחרים, והדיון בדמותו של החי־מת עובר כמדומה אל התחום הנפשי, ולעתים קרובות מחייב פרשנות פסיכולוגית תחת זו הסוציולוגית-פוליטית. התמורה העיקרית בעיצוב דמויות החיים־מתים נוגע לסיבות שבשלן נהיו כאלה: לא מתוך הכרח כפוי או תאונה אלא מתוך בחירה חופשית.

34 הזיקות הרבות בין הרומן של שיף ליצירותיו של גרוסמן, ובעיקר – בינו ובין חיוך הגדי (1983), הרומן הראשון של גרוסמן, ראויות לדיון נפרד, אך קשה שלא לעמוד גם על הרמיזה החוץ־ספרותית למותו של אורי גרוסמן, בנו של הסופר, שנהרג בימים האחרונים של מלחמת לבנון השנייה.

ואף כחלק מתכנית סדורה, המבטאת ייאוש לצד תשוקת שחרור וגאולה. ברומן **ממלכת האיריזצו** (2017) מאת איה קניוק זו דמותו של ארנסט, פסיכיאטר בכיר שניהל מוסד כרוני לחולי נפש אשר מכונה שלוה. דמותו החידתית של ארנסט נראית מתרחקת מן החיים הממשיים, ובעיקר מן היסוד הארוטי והמיני שיש בהם. הוא מאמץ ילד, שמצא על מפתן ביתו, מעניק לו את השם "אדם", ונהפך למעין אב-אם עבורו. אך אדם אינו חדל לחפש את אימו. בהווה הסיפורי של עלילת הרומן ארנסט הוא צמח זה חמש שנים, לאחר שלקה בשבץ, אך בנו סבור כי זהו מצב רצוני:

חשבתי שזה היה שבץ [...] אבל כל הבדיקות הנירולוגיות לא הראו שום סימן לפגיעה מוחית, ואין שום פגיעה במוטוריקה, פשוט אין לו כלום, ואין שום סיבה לשתיקה שלו [...]

הוא כמו מת, יושב בפנים ריקים [...] נדמה שהוא לא חושב, לא נמצא, אבל אין בו אפילו נואשות, גמגום, בהלה, מאבק, שיתוק, ממש כלום [...] אני יודע שנורא לומר, אבל לפעמים אני חושב שהוא עושה את זה בכוונה (183).

בהמשך העלילה השופט מלכיר, חבר הילדות של ארנסט, מגלה כי זה הזהיר אותו מראש מפני 'הרגע שבו אחדל לדבר' (259) ואף גילה לו מה יהיה הסימן המוסכם שינקוט כדי ליידע את חברו בבחירתו. ארנסט, שהטיף כל חייו ליתרונותיה של השכחה (91), השאיר עוד בחייו צוואה ויומנים; אלה עשויים לסייע לבנו לגלות את סוד מוצאו, לנוכח העובדה שהוא עצמו פינה את הבמה ושקע לתוך מוות בחיים. לרגע קצר ברומן אנו נחשפים לזרם התודעה שלו, ומבינים כי הוא ממשיך לחוש ולחשוב (241-242). אך זהו ניסיון כושל: הדינמיקה הבין-אישית שעליה הצבעתי בתיאור היחסים שבין דמויות החיים-מתים ובין דמויות המטפלים בהם אינה מתחוללת כאן. אדם, שגם הוא פסיכיאטר ומעין ממשיך של אביו, אינו פותח כלל את היומנים. הוא זוכה ל'גאולה דרך הביכים', מוצא את אימו ומוליד בת, רק לאחר שארנסט הולך לעולמו. כלומר מן הרומן עולה ביקורת על העמדה הלימינלית של החי-מת, המוצגת כתחבולה ריקה שתרומתה לחיים ולקיומם מוטלת בספק.

הבחירה הרצונית במצב של מת-חי מוצגת באופן גרוטסקי ושרירותי אף יותר בסיפור 'יום הולדת' מאת סייד קשוע (2019). הסיפור מסופר מנקודת מבטו של גבר ישראלי בן 45 אשר מכונה המורה להיסטוריה, וזה מחליט, במעין שובבות היתולית וללא כל מניע ברור, להתחזות לצמח ביום הולדתו. מה שנחשב בתחילה 'בדיחה עלובה' בעיני בני משפחתו נהיה מצב קטטוני ומתמשך שמערכת הבריאות אינה יודעת כיצד להתמודד אתו, ובסופו של דבר מציגה אותו במילים 'מצב פסיכוטי בלתי מוגדר', ובעקבותיו המורה מטופל כצמח בביתו. אלא שגם כאן נס הטיפול הגואל אינו מתחולל. המורה נשאר צמח במשך שנה, שבמהלכה אשתו מבלה עם גברים אחרים, ובנו אינו מגיע עוד לבקרו. איש אינו מדבר אליו, ואולי משום כך – המחאה הסרבנית שעלתה מדמות הצמח ביצירות הקודמות שעסקתי בהן כאילו מתפוגגת כאן: אפילו השיתוק מתוך בחירה אינו מעלה או מוריד דבר ואין בכוחו

- אלתרמן, נתן, 19.12.1947. 'מגש הכסף', הטור השביעי, דבר.
- _____, 1999. **שירים שמכבר (כוכבים בחוץ ושמחת עניים)**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- אנגלנדר, נתן, 2018. **ארוחת ערב במרכז האדמה** (תרגמה מאנגלית איריס ברעם), כתר, בן שמן.
- בארוך, דבורה, 1951. 'דרך קוצים', פרשיות, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 64-96.
- בטלהיים, ברונז, 1987. **קסמן של אנדות ותרומתן להתפתחות הנפשית של הילד** (תרגמה מאנגלית נורית שלייפמן), רשפים, תל אביב.
- בילד, יורם, 2004. **ללא מצרים: חייו ומותו של רבי יעקב ואזנה**, מאגנס, ירושלים.
- בן-נפתלי, מיכל, 2019. 'שולי הספר', בגד מאש, כתר, בן שמן, עמ' 103-176.
- ברלוביץ, יפה, 1996. **להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- גבזון, שבי, 2017. **געגוע**, ישראל.
- גולן, אבירמה, 2008. **סימני חיים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- גורי, חיים, 2009. **חיים גורי: השירים**, א, מוסד ביאליק והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב.
- גלזמן, מיכאל, 2007. **הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות בספרות העברית החדשה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- גרוסמן, דויד, 1983. **חיור הגדי**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- _____, 2008. **אשה בורחת מבשורה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- דרידה, ז'אק, 2007. 'פרק שני: המלט – צויו של מרקס', דרידה **קורא שייקספיר** (תרגמה מצרפתית מיכל בן-נפתלי), הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 81-180.
- הנדל, יהודית, [1950] 2000. 'זיכרוננו נפגע', **אנשים אחרים הם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 155-168.
- הראל, מעין, 2008. "גוף פגום. מחלה ממארת. הוויה פגומה": ייצוגים של חולי בסיפורת העברית החדשה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- וולך, יונה, 1976. 'יונתן', **שירה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 7.
- ונטורה, גל ורוני עמיר, אוקטובר 2010. 'סוף הדרך: על המוות ביצירה ובתרבות', **בצלאל, כתב עת לתרבות חזותית וחומרית**, <https://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3208>.
- זמיר, מיכל, 2018. **חמש ארוחות ביום**, כתר, בן שמן.
- זרטל, עדית, 2002. 'פרק ראשון: המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית', **האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה**, דביר, תל אביב, עמ' 23-78.
- זך, נתן, [1960] 1984. 'רגע אחד', **שירים שונים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 23.
- חבר, חנן, 1995. 'שירת הגוף הלאומי: נשים משוררות במלחמת השחרור', **תיאוריה וביקורת**, 7, עמ' 99-123.
- טווין, מרק [1881] 2011. **בן המלך והעני** (תרגמה מאנגלית נאוה סמל), מודן ואקיינוס, בן שמן.
- ידלין, נעה, 2016. **שטוקהולם**, זמורה ביתן, חבל מודיעין.
- יהושע, א"ב, 1977. **המאהב**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- _____, 2018. **המנהרה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- יעוז-קסט, חנה, 1984. **השואה בשירת דור המדינה**, עקד, תל אביב.
- כרמי, דניאלה, 2009. 'עדינה ומרסלה מחפשות את חוט החיים', **משפחת יאסין ולוסי בשמים**, עם עובד, תל אביב.

- לוי, גדעון, 25.4.2009. 'תרדמת', הארץ.
- לוי-חזן, יעל, 2016. "אני את המלחמה כבר הבאתי מהבית": המלחמה שם בחוץ והמלחמה כאן בפנים ברומן ורד הלבנון מאת לאה איני, מכאן: כתביעת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, טז, עמ' 401-434.
- ליבנה, יוני, 28.5.2009. 'סיפורים לפני השינה: ראיון עם לאה איני לרגל צאת ספרה ורד הלבנון', ידיעות אחרונות, מוסף 7 לילות.
- מוסה, ג'ורג' ל', 1993. הנופלים בקרב: עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות העולם (תרגום מאנגלית עמי שמיר), עם עובד, תל אביב.
- מירון, דן, 1992. 'מגש הכסף'; 'האח השותק ודמו הזועק', מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, כתר והאוניברסיטה הפתוחה, ירושלים ותל אביב, עמ' 63-88, 326-337.
- סמל, נאוה, 2012. ראש עקום, זמורה ביתן, אור יהודה.
- עגנון, ש"י, 1978. 'חופת דודים', על כפות המנעול, שוקן, ירושלים ותל אביב, עמ' תכט-תמח.
- עזר, ננסי, 2016. 'חתירה אל מחוץ למרכז ופריצה אל תוך תוכו בשתי אוטוביוגרפיות ספרותיות: פוסט מורטם ליום קניוק וורד הלבנון ללאה איני', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כח, עמ' 229-246.
- פוקו, מישל, 2003. הטרוטופיה (תרגום מצרפתית אריאלה אזולאי), רסלינג, תל אביב.
- צמיר, חמוטל, 2001. 'מאמי אחרי חמש עשרה שנה – כרוניקה של מלחמה ידועה מראש, או אל השדות האדומים', מכאן: כתביעת לחקר הספרות והתרבות היהודית והישראלית, ב, עמ' 220-221.
- קניוק, איה, 2017. ממלכת האירצון, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- קניוק, יורם, 1996 [1966]. חימו מלך ירושלים, עם עובד, תל אביב.
- קשוע, סיד, 2010. גוף שני יחיד, כתר, ירושלים.
- _____, 25.4.2019. 'יום הולדת', ידיעות אחרונות, מוסף 7 לילות, עמ' 16-18.
- רם, מוריאל, 2014. 'הנקרגורפיה הפוליטית של המת-חי: על תיאוריה, ביקורת וזומבים', תיאוריה וביקורת, 43, עמ' 15-44.
- שביט, עוזי, 2007. לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- שטרן, אורן, 2014. זינוק בעלייה, ישראל.
- שיף, אגור, 2013. המאחרים, עם עובד, תל אביב.
- שלו, צרויה, 2000. בעל ואשה, קשת, תל אביב.
- שמאס, אנטון, 1986. ערבסקות, עם עובד, תל אביב.
- שפרמן, יובל, 2006. הדברים שמאחורי השמש, ישראל.
- שקד, גרשון, 1988. 'היסודות המיתיים ב"מתי מדבר"', בתוך: צבי לוז (עורך), על 'מתי מדבר': מסות על פואמה לביאליק, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, עמ' 43-54.

Ariès, Philippe, 1981. *The Hour of Our Death*, A. A. Knopf, New York.

Berger, John, 1972. *Ways of Seeing*, Penguin Books, London.

Foucault, Michel, 1980. 'The Eye of Power', *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, Pantheon Books, New York.

Handelman, Don, 1985. 'Charisma, Liminality, and Symbolic Types', in: Eric Cohen, Moshe Lissak, and Uri Almagor (eds.), *Comparative Social Dynamics*, Westview Press, Boulder, CO, pp. 346-359.

- Mendelson-Maoz, Adia, 2018. "'Keret's' "Living-Dead" and the Sacrifice of Israeli Masculinity', *BGU Review – A Journal of Israeli Culture*, pp. 1-24, <https://tinyurl.com/ys2ubpkm>.
- Rudin, Shai, 2014. 'Confessional Writing about Incest: Lea Aini's *Rose of Lebanon* and *S'domel*', *Women in Judaism*, 11, 1, <https://tinyurl.com/wtubsmk6>.
- Shimony, Batya, 2012. 'Resisting the Father's Narrative: A Study of Lea Aini's *Vered ha-Levanon*', *Prooftexts; a Journal of Jewish Literary History*, 32, 1, pp. 89-114.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

דפנה לוי

תקציר

חללי היציבות של ההווה הם חללי בית הילדות, שהזיכרון והלא מודע שוהים בהם, טען הפילוסוף גסטון בשלאר, אולם מה אם בית זה הוא בית ילדות של בני מהגרים בעיר ישראלית צפופה וחבוטה מדעות קדומות? האומנם גם אז הבית משמש חלל יציבות? ומה בנוגע לעיר שסביבו, האם היא מרחב יציב או מערער? במאמר זה אבחן את מערכת היחסים בין הביתי לעירוני בשלושה רומנים שראו אור בעשור האחרון, אשר גיבוריהם גדלו בשנות השבעים בעיר המהגרים בת ים. תיאורי הבתים המיוצגים בספרות נמשכים מן העבר, ובכללו כינון הבית של מי שנתלשו ממולדתם אל עבר החיים הבוגרים בהווה. על הווה זה מוקרן העתיד הצפוי של הריסת הבית, מאחר שבפועל צפויה בבת ים בשנים הקרובות תנופת התחדשות עירונית. ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות הספרותיות יאפשר לעמוד על דמיון הסביבה העירונית ולחבר את חקר העירוניות עם חקר הספרות. באמצעות תזת שלושת המישורים של גבריאל צורן אעמוד על בניית המרחב העירוני ושחזורו בטקסט הספרותי ואשאל אם הייצוג שלו תומך בהריסה או מצדד בשימור העירוני.

מילות מפתח: הגירה, התחדשות עירונית, מזרחיות, מרחב בספרות, סטיגמה

'חובתיה': משיכונים למגדלים

בסוף שנות השישים של המאה ה־20 הייתה בת ים אחד היישובים העירוניים הצפופים בארץ, יותר מתל אביב, מרמת גן, מחולון ומבני ברק. בשנת 1970 היא דורגה במקום השלישי בארץ אחרי תל אביב וירושלים בהיקף הבנייה הפרטית, ובשנות השבעים גברה הבנייה הפרטית על זו הציבורית, ובת ים הייתה כר פורה לפעילות קבלנים.¹ ענף הבנייה בעיר הונע משילוב בין היוזמה הפרטית של קבלנים מקומיים ובין הנהגת העיר שביקשה למנוע קיפאון דמוגרפי באמצעות פנייה לקהלים חדשים תוך כדי מתן הקלות של ממש

1 גיר כהן, 'נגיף בלתי מסוכן? פיתוח עירוני בבת ים 1950-1993', מחקר עבור עיריית בת ים, בת ים 2011, עמ' 46.

למגזר הבנייה הפרטי. היחסים הקרובים בין הקבלנים הפרטיים ובין מנהיגי העיר זיכו אותה בתואר הספק מחמיא ספק מאשים 'עיר של קבלנים'.² לדברי ניר כהן, העיר שימשה בשנות השבעים והשמונים כלי משחק בידי קואליציית צמיחה מקומית שחברו בה משקיעי נדל"ן, ספסרי קרקעות וקבלנים שהפעילו מסכת רציפה של לחצים על ההנהגה המקומית.³ יזמי הפיתוח ראו בעיר סחורה נושאת רווח ופעלו בלי לאות למימוש חזונם. היחסים בין שליחי הציבור ליזמים הביאו לדבריו להידרדרות הפיזית והתדמית של העיר.

אולם ההידרדרות של בת ים נבעה גם ממחסור תקציבים עם צמצום חלקן של ההכנסות המועברות מן השלטון המרכזי לרשויות ועם מחסור מובנה בשטחים מניבים. צירוף הנסיבות גרם הזנחה בעיר – הן במרחב והן בחברה. מי שיכול עזב את העיר, ונותרה בה אוכלוסייה חלשה ונזקקת. אי־השוויון בין בת ים לערים אחרות הלך והתבסס עם תדמית שלילית לעיר, ובכללה פחד מאלימות. תהליך זה משקף מגמה רחבה שרווחה בערים ובשכונות מוחלשות גם בארצות הברית. לדברי שרון זוקין,⁴ משנות השישים התהווה קו פרשת מים בתחום המיסוד של הפחד עירוני. במקום לתמוך במדיניות הממשלה לצמצום העוני, למיתון התחרות האתנית ולשילוב של כל התושבים במוסדות ציבוריים משותפים, בחרו האמריקנים, וגם הישראלים, לכוון את פחדי היום־יום שלהם לרחובות עירוניים בשכונות ובערים מוחלשות, שהוגדרו לא בטוחים.

האשמה בהידרדרות המרחב נתלתה בתקשורת לעתים קרובות לא במגמות הכלכליות או התכנוניות בהובלת הממשלה ורשויותיה אלא בתושביה המוחלשים של העיר. בשל כך דבקה סטיגמה בבת ים, הפריפריה של המטרופולין, שחיו בה בעיקר מזרחים מהמעמד הבינוני הנמוך. הסטיגמה נסמכה על הקישור של גורמים שונים בין האוכלוסייה החדשה של מהגרים מארצות האסלאם, רמתה החברתית־כלכלית והתגברות הפשיעה המקומית, אף על פי שרוב מעשי הפשיעה בעיר באותן שנים היו קלים יחסית, ולא נבדלו בהיקפם מערים אחרות.⁵ בשיח התקשורת התקופתי הועמדו יחסים דיכטומיים בין תל אביב לבת ים, בין בני הטובים ובין משפחות המצוקה, בין הבורגנות שהלכה והתהוותה בחברה הישראלית ובין מי שלא היה חלק ממנה.⁶

הסטיגמה שיוחסה לבת ים עלתה בקנה אחד עם מאבקה של קבוצת העילית הישראלית לשמר את מעמדה. אין זה מקרה שבאמצע שנות השמונים החל שיח על אודות העיר

2 שם, עמ' 40.

3 Nir Cohen, 'Territorial Stigma Formation in the Israeli City of Bat Yam, 1950-1983: Planning, People and Practice', *Journal of Historical Geography*, 39 (2013), pp. 113-124

4 Shron Zukin, *The Culture of Cities*, Blackwell, Oxford 1995, pp. 38-39

5 כהן, 'נגיף בלתי מסוכן?', עמ' 52.

6 Efrat Eizenberg and Nir Cohen, 'Reconstructing Urban Image through Cultural Flagship Events: The Case of Bat-Yam', *Cities*, 42 (2015), pp. 54-62

הלבנה תל אביב. סיפור העיר הלבנה נוצר ככל הנראה לא רק מול יפו, 'העיר השחורה',⁷ כמו שהגדיר זאת שרון רוטברד, אלא גם מול 'חובתיה' – כינוי הגנאי שדבק בפריפריה של תל אביב – חולון ובת ים. מטרתה הייתה למנוע מן ה'חובתים', תושביה, להיכנס לעיר הלבנה ולמועדוניה. ההשחרה או ההשחמה של בת ים, העיר שהוקמה עוד בשנות העשרים על החולות הלבנים מדרום לפרדסים של יפו, הזינה את הלובן של תל אביב ואפשרה את 'מרכזו' בשיח הישראלי. הגעת העולים הרבים בשנות התשעים מכרית המועצות לשעבר לבת ים לא שינתה זאת.

זהו הרקע ההיסטורי לשילוב בין דירוג הצפיפות הגבוה של העיר ובין הדירוג הנמוך ביותר במדד איכות החיים בקרב הערים הגדולות בישראל כיום.⁸ תושבי בת ים עומדים בראש כל מדדי העוני לעומת הממוצע במטרופולין תל אביב ובארץ.⁹ מרבית אוכלוסיית העיר נתמכת, ויש בה הריכוז הגבוה ביותר בישראל של אוכלוסייה מבוגרת. אחוז המהגרים בה כפול מן הממוצע הארצי.¹⁰ בנייני המגורים בעיר ישנים, בלויים ואינם מתוחזקים כראוי, ונקבע שרבים מהם מסוכנים.

בתנאים של הידרדרות פיזית וחברתית מתמשכים בעלי הבתים בבת ים, עם הרשות המקומית, מוכנים בעשור האחרון לאמץ את כלי ההתחדשות העירונית. חוקרים עמדו על כך שהזנחה גורמת לתושבים לקבל את רעיון הפיתוח ולהצדיק הריסה.¹¹ עם ההידרדרות נחלשת ההתנגדות שלהם לתכניות הפיתוח מחדש, מתערער הקשר שלהם למקום, ונותרים תושבים מעטים שיכולים להיות אופוזיציה – דינמיקה זו כונתה בספרות 'פינוי על ידי הזנחה'.¹² ולא זו בלבד אלא שתושבי העיר רואים בהתחדשות העירונית שיפור ניכר בתנאי חייהם. הם צפויים ליהנות מבניין חדש או משופץ, ממעלית, ממרחב מוגן דירתי (ממ"ד), מהרחבה של הדירה ומהעלאת ערכה.¹³ גם נבחרי הציבור בעירייה רואים בהתחדשות העירונית דרך לשיפור המרחב הבנוי, למשיכת אוכלוסייה חזקה וליצירת הכנסה לקופה העירונית.

- 7 שרון רוטברד, **עיר לבנה, עיר שחורה**, בבל, תל אביב 2005.
- 8 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן: למ"ס), 'מדד איכות חיים בערים הגדולות', 2019, <https://tinyurl.com/3cezx8tk>. כל הפריטים מן המרשתת אוחרו ב-14.8.2022.
- 9 למ"ס, 'שנתון סטטיסטי לישראל', 2020, <https://tinyurl.com/4s8rkk2r>.
- 10 יצחק שנור ושמואל באר, 'בני 65+ בישראל שנתון סטטיסטי 2018', מכון ברוקדייל, 2018, <https://tinyurl.com/2uhe337v>.
- 11 Edward G. Goetz, *New Deal Ruins: Race, Economic Justice, and Public Housing Policy*, Cornell University Press, Ithaca, NY 2013.
- 12 Michael Darcy and Dallas Rogers, 'Place, Political Culture and Post-Green Ban Resistance: Public Housing in Millers Point, Sydney', *Cities*, 57 (2016), pp. 47-54.
- 13 דפנה לוין ומירב אהרון-גוטמן, 'דור המינוף העצמי: לקראת מפנה בדיון החברתי על התחדשות עירונית בישראל', **תאוריה וביקורת**, 55 (2022), עמ' 73-99.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

בת ים 2020. צילום: רועי בושי

לכן בת ים היא העיר המובילה כיום בהתחדשות עירונית בישראל.¹⁴ השינויים הצפויים להתרחש בעיר בשנים הקרובות הם בקנה מידה ובהיקף שלא נראו בישראל עד כה.¹⁵ עשרות אלפי דירות בבעלות פרטית ברחבי העיר עתידות להיהרס, ובמקומן ייבנו דירות חדשות בבניינים גבוהים.¹⁶ מציאות זו מעלה שאלה בנוגע לשינוי בתפיסת המונח 'בית' בקרב תושבי העיר.¹⁷ בהתחדשות העירונית בעלי הדירות נהיים משקיעים ועורכים את השיקולים בנוגע למגוריהם, לפי מגמות תמחור הנכס והסחרה.¹⁸ הבית אינו נחשב עוד בהכרח ביטוי לציבות, לביטחון ולשייכות, אם היה מעודו כזה, אלא הוא מגנט להשקעה, מקור להכנסה ותחליף לפנסיה.¹⁹

שלושת מישורי הבית – לפי גישותיהם של צורן ושל בשלאר

את הבית הבת-ימי אחקור באמצעות עיון בשלושה רומנים שעלילתם מתרחשת בבית ים ושנכתבו בעשור האחרון בידי סופרים בת-ימים (לשעבר): אליהו מחפש אהבה²⁰ מאת בעז גאון, צעקה הפוכה²¹ מאת סלין אסייג וישראל הרפד²² מאת יגאל גודקוב. גיבורי שלושת הרומנים גדלו בבית ים בשנות השבעים להורים מהגרים, והסיפור שלהם כרוך בעיר המהגרים ההולכת ומשתנה.

ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות ספרותיות מאפשר התחקות מסוימת אחר התודעה הקיבוצית של בת ים. העיסוק במרחב מצליח להביא לדיון משותף יצירות שונות שלא היו מצטרפות זו לזו בהקשר אחר.²³ לדברי חן בריצחק, זהו 'המדומיין המרחבי' – האופן

- 14 הילה צאון, 'מתחדשות: הערים שישנו את פניהן בשנים הקרובות', ידיעות אחרונות, 1.12.2020.
- 15 Daphna Levine, Shai Sussman, and Meirav Aharon-Gutman, 'Spatial-temporal Patterns of Self-Organization: A Dynamic 4D Model for Redeveloping the Post-zoning City', *Environment and Planning B: Urban Analytics and City Science*, 49, 3 (2022), pp. 1005-1023.
- 16 ינון גבע וגלעד רוזן, 'תוצאות חברתיות מרחביות של מיזמי "פינוי-בינוי": בתים מבפנים', תכנון, 16, 1 (2019), עמ' 201-224; נאוה קיינר פרסוב, 'שינוי פרדיגמה בחידוש עירוני בישראל: ממגוור העוני לחידוש מלאי המגורים הבנוי בדרך של עסקה כלכלית', שם, 18, 1 (2021), עמ' 60-90.
- 17 לוין ואהרון-גוטמן, 'דור המינוף העצמי'.
- 18 Ray Forrest and Yosuke Hirayama, 'The Financialization of the Social Project: Embedded Liberalism, Neoliberalism and Home Ownership', *Urban Studies Journal Limited*, 52, 2 (2015), pp. 233-244.
- 19 David Madden and Peter Marcuse, *In Defense of Housing. The Politics of Crisis*, Verso Books, London 2016.
- 20 בעז גאון, אליהו מחפש אהבה, כנרת זמורה ביתן, מודיעין 2017.
- 21 סלין אסייג, צעקה הפוכה, אחוזות בית, תל אביב 2014.
- 22 יגאל גודקוב, ישראל הרפד, חבצלת החוף, תל אביב 2012.
- 23 חן בריצחק, 'מרחב מעורב: ייצוגי העיר חיפה בספרות העברית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2018.

שהחברה תופסת את המרחב שהיא מתנהלת בו,²⁴ או ה'מדומיין העירוני' – התמונה הקוגניטיבית שלנו בנוגע למקומות שאנו חיים בהם.²⁵ השיטה מתמקדת באפיון המקום המדומיין בעת חקירת היצירה הספרותית²⁶ ומכונה גאו־פרשנות.²⁷

מטרתי במאמר לחבר בין המרחב לספרות כדי לתרום לשני התחומים – המחקר העירוני והמחקר הספרותי. לצורך כך אתמקד בניתוח הציור המרחבי בית-עיר בשלושת הרומנים שבחרתי. חשיבות העמידה על ציר זה רבה במיוחד במקרה של בת ים, בתור עיר שעומדת לפני שיפוץ, פינוי, הריסה ובנייה. עיר שמרבית תושביה – מהגרים ובני מהגרים – חווים או יחוו הסחרה של ביתם. הבתים מיוצגים בספרות לאורך תקופה, מן העבר, ובכללו כינון הבית של מי שנתלשו ממולדתם, אל ההווה שעליו מוקרן העתיד, שסופו הפיזי הצפוי הוא בהריסת בית. באמצעות הניתוח של ייצוג המרחב בספרות אעמוד על ייעודו של המרחב העירוני – להריסה או לשימור.

לצורך הבנה של תפיסת המרחב בטקסטים הספרותיים ניעזר בתאוריה שפיתח גבריאל צורן.²⁸ צורן ביקש לראות כיצד המרחב מצטייר בטקסט וכיצד הוא מתפקד בתוכו או איך המרחב משמש את הטקסט. המאפיין את המרחב יותר מכול הוא היותו ארגון של בזמניות מוחלטת, של קיום יחד, קיום שאינו נחצץ בזמן.²⁹ אולם קיום הזמן וארגונו גלויים בטקסט, ואילו קיומו של המרחב ברור ומובהק הרבה פחות, ואין משמעות אחת בסיסית ומקובלת שאפשר להבין בה את המונח 'מרחב' בטקסט. לעתים המרחב מציין את הסדר הקיים בטקסט או הסדר בעולם, ולעתים הוא ישותו הפיזית והגרפית של הטקסט הלשוני עצמו.³⁰ כדי לנסח שיטת מחקר הבחין צורן בין המרחב הסמיוטי של הטקסט, ששם המרחב הוא הדגם ליחסים הטקסטואליים ברובד המבע, ובין זירת ההתרחשות – הנוף או הרקע, דהיינו חומר המציאות המיוצג בטקסט, ובו מכלול מקומות ההתרחשות של העלילה. את הרובד השני הוא מבקש לנתח. מדובר בשחזור של העולם שהקורא בונה, שכן העולם בטקסט אינו קיים כשלעצמו אלא הוא שורה של אפשרויות שהקורא מממש בתהליך הקריאה. השחזור נעשה באמצעות הרציפות הסמנטית של הטקסט, ובכלל זה אירועים, מקומות ותכונות שמתייחסים לשדה האזכור החיצוני לטקסט, כלומר לעולם הממשי.³¹

24 שם.

25 Andreas Huyssen (ed.), *Other Cities, Other Worlds: Urban Imaginaries in a Globalizing Age*, Duke University Press, Durham and London 2008

26 דפנה לוי, *המרחב השלישי: מרכז ופריפריה בספרות ישראלית*, רסלינג, תל אביב 2016.

27 Robert Tally Jr and John Drakakis, *Spatiality*, Routledge, London 2013

28 גבריאל צורן, *טקסט עולם מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי*, מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1997.

29 שם, עמ' 17.

30 שם, עמ' 76. ראו גם: עודד מנדל־לוי, 'לקרוא את העיר', 21.9.2014,

<http://odedmendalevy.blogspot.com/2014/09/9.html>

31 צורן, *טקסט עולם מרחב*, עמ' 33.

צורן גזר שלושה מישורים של ארגון המרחב בטקסט: המישור הטופוגרפי – המרחב כישות קבועה; המישור הכרונוטופי – המרחב-זמן, הארגון שהתרחשויות ותנועות אשר מניעות את העלילה מטילות על המרחב; והמישור הטקסטואלי – הארגון שנובע מן העובדה כי הוא מסומן בתוך טקסט לשוני. שלושת המישורים מתייחסים לעולם המשוחזר, ואפשר לראות בהם שלוש דרגות של שחזור: ממישור הארגון הטקסטואלי שתבניות הארגון של הטקסט הלשוני נשמרות בו, דרך המישור הכרונוטופי שהעולם המשוחזר כפוף בו לארגון עלילת הטקסט, עד המישור הטופוגרפי – דרגת השחזור הרחוקה ביותר – שהעולם נתפס בה כקיים לעצמו, על ארגונו ה'טבעי', במנותק מן הארגון המוטל עליו בטקסט הלשוני ובעלילה.³²

בעצם החלוקה לשלושת המישורים צורן מדגיש כי הוא משלב בין שתי אופוזיציות שאינן זהות זו לזו (האופוזיציה מרחב-זמן לעומת האופוזיציה אונטולוגי-הכרתי): האופוזיציה הראשונה קשורה ליחס שבין חלל לזמן, אשר המרחב בה נחשב ישות קבועה (מישור הארגון הטופוגרפי), ומנגד – המרחב מאורגן באמצעות מאפיינים של זמן, בין שהוא הזמן בעולם (במישור הכרונוטופי) ובין שהוא הזמן של הטקסט (במישור הטקסטואלי). האופוזיציה השנייה היא בין הארגון במישור האונטולוגי של המרחב המשוחזר (המישור הטופוגרפי והמישור הכרונוטופי, העוסקים שניהם במה שיש בעולם) ובין הארגון במישור ההכרה, המישור הטקסטואלי, שהמרחב מאורגן בו באמצעות זיהוי דמות בסיפור של דובר או של קולט, הבאה לידי ביטוי בלשון.³³

שני המישורים – הטופוגרפי והכרונוטופי, אשר שייכים לתחום האונטולוגי של הטקסט – נבחנים זה מזה. המישור הטופוגרפי הוא מעין מפה של המרחב, ובכללה ארגון של המקומות המיוצגים והיחסים ביניהם. לעומת זאת, המישור הכרונוטופי כרוך בתנועה ובפעולה המתקיימות בתוך העלילה. ראיית המרחב במישור התנועה נעשית במונחים של שדה כוח, רשת של צירים בעלי כיוונים וצביון מוגדרים.

הגישה המבנית של צורן תעמוד לנגד עינינו בעת ניתוח המרחב בטקסטים הספרותיים, אולם אין היא כשלעצמה מספקת הבנה מעמיקה של משמעות הציור בית-עיר, שאנו מתמקדים בו. לצורך כך נתייחס למחקרו של הפילוסוף גסטון בשלאר (Bachelard),³⁴ אשר אפשר לימר עליו כי גישתו שונה בתכלית מזו של צורן. בעיני בשלאר, המרחב המשמש את בני האדם הוא בעיקרו של דבר מרחב ההזיה והחלום, והוא מתואר בתמונות דמיוניות של מקומות סגורים ומוגנים. הדימויים של מקומות אלה מבטאים לדעתו הרגשה של מוגנות והשתייכות לעולם. יחידת הדיון בתאוריה של בשלאר היא דימוי מרחבי אוטונומי של מושא או של מקום (בית, קן, פינה וכולי), והמרחב בא לידי ביטוי מלא באמצעות הדימויים היחידים.³⁵

32 שם, עמ' 81.

33 שם, עמ' 87.

34 גסטון בשלאר, הפואטיקה של החלל (תרגמה מצרפתית מור קדישזון), בבל וידיעות ספרים, תל אביב 2020.

35 צורן, טקסט עולם מרחב, עמ' 70.

בספר **הפואטיקה של החלל** בשלאר מציע מחקר פסיכולוגי שיטתי, והוא מכנה אותו 'טופו-אנליזה' של אתרי החיים האינטימיים ושל האופן אשר הזיכרונות ממוקמים בו. במחקר הוא מראה שהבית הוא אחד מכוחות התכלול והמשך הגדולים ביותר למחשבותיו, לזיכרונותיו ולחלומותיו של האדם. הבית הוא מהות של ביטחון, פרטיות ויציבות.³⁶ בעיני בשלאר, 'חללי היציבות של ההווה' הם חללי בית הילדות, אשר הזיכרון והלא מודע שוהים בהם. שם 'הזיכרונות נייחים, וככל שהם ממוקמים טוב יותר בחלל, כך הם איתנים יותר'.³⁷ אולי עמדה זו בנוגע לבית אנכרוניסטית, אך יש בה ערך כאשר אפשר להעמיד אותה על ציר של יחסים בין המוגן (חיובי) ללא מוגן (שלילי) ובין הבית לסובב אותו.

אם כן, אני מציעה לבחון את היחסים בין הבית לעיר על בסיס הניגוד בין המוגן והבטוח לפרוץ וללא יציב, כמו שהם באים לידי ביטוי בייצוגים של המרחבים ברומנים. תוצאות הניתוח הזה מייצרות מדרג בין הרומנים. **באליהו מחפש אהבה** הבית והעיר אינם מגנים (יחס שלילי-שלילי); **בצעקה הפוכה** הבית אינו מגן, אך העיר מגנה (יחס שלילי-חיובי); ו**אילו בישראל הרפד** הן הבית מגן והן העיר מגנה (יחס חיובי-חיובי).

כדי להרחיב את הבנת המרחב כמערכת היחסים בין הביתי לעירוני נשאל מצורן את שיטת המישורים. המישור הטופוגרפי יסייע לנו לעמוד על טיב האתר העירוני המשוחזר – העיר בת ים על בתיה, רחובותיה ושכונותיה. המישור הכרונוטופי יסקף את תפיסת הבית והיחסים בין הבית לעיר כמו שמצאתי אותם על הציר מגן או לא מגן. מבחינת המישור הטקסטואלי אתיחם לאופן המסירה של היחסים בין הביתי לעירוני באמצעות רצפי הזמן ונקודת המבט של הדוברים. על כך אוסיף את המשמעות הנבנית מתוך שלושת המישורים, דהיינו התוצאה המתקבלת במרחב ומגדירה את היחס אל עתיד העיר. אפשר להציג זאת כך:

טופוגרפי – זירת ההתרחשות	כרונוטופי – יחס בין הבית לעיר	טקסטואלי – יחס בין העבר להווה, נקודת המבט של הדובר	משמעות טופוגרפית – תוצאה מרחבית
אליהו מחפש אהבה	בת ים	יחס שלילי-שלילי	הריסה ובנייה
צעקה הפוכה	בת ים	יחס שלילי-חיובי	שימור, זיכרון
ישראל הרפד	בת ים	יחס חיובי-חיובי	התנגדות למגדלים

כך, **באליהו מחפש אהבה** בחינת המרחב מושתתת על אפוזיציה בינרית (במישור הטקסטואלי) של עבר ילדי והווה בוגר, אז והיום, שם וכאן. כעסו של הגיבור על הבית ועל העיר שגדל בה, שלא הגנו עליו (המישור הכרונוטופי), מניע את העלילה. לכן התוצאה במרחב (המשמעות הטופוגרפית) תהיה הריסת השכונה ומחיקת העבר. **בצעקה הפוכה**, המעברים וריבוי הגופים והזמנים (המישור הטקסטואלי) בין הילדות להווה שההורים

36 שם, עמ' 53.

37 בשלאר, **הפואטיקה של החלל**.

מזדקנים בו, שוזרים את העבר העירוני לתוך ההווה. העיר מיוצגת כמגנה ומכילה, ואילו הבית מאופיין בתלישות ובבדידות (הציר במישור הכרונוטופי). ריבוי נקודות המבט מציב את התוצאה במרחב (המשמעות הטופוגרפית) ככזה הראוי לזיכרון וחקירה מתמשכת. בישראל הרפד אין מתוארת ילדות בבת ים, אלא מתואר הווה של חיים בוגרים בדירת שיכון ליד מגדלים. הבית והשכונה, המאופיינים בקהילתיות ובתמיכה הדדית, מנוגדים למגדלים המנוכרים על קו החוף (המישור הכרונוטופי). ההתמקדות בהווה ובקו האופק הפתוח אל הים (במישור הטקסטואלי), מכוונים לתוצאה שונה במרחב: קבלת העיר ורצון לשמרה. כעת אציג בפירוט את ניתוח שלושת הרומנים.

פינוי-שיקום-בינוי

ברומן אליהו מחפש אהבה מאת בעז גאון משנת 2017, הפיתוח העירוני, כלומר הריסת הבית ובנייתו מחדש, הוא המניע לעלילה. במובן זה, לא זו בלבד שהמרחב הוא תוצר של אירועים ושל תנועות בטקסט, לפי המישור הכרונוטופי, אלא שמבחינת העלילה שרשרת האירועים מביאה לכלייתו ולהריסתו של המרחב המיוצג. כלומר ברומן זה המרחב אינו מקום רקע להתרחשות העלילה אלא הוא הנושא המרכזי.

הרומן מסופר מנקודת מבט של אליהו, בת ימי ילד שנות השבעים, בן למהגרים מיוון, ש'עשו אותו' במלון בת ים בלילה יחיד ונטול כוונה. בנערותו של אליהו מת אביו בפתאומיות, ועם מותו מתגלה בגידתו של האב ואהבתו לאישה אחרת. תגלית זו משפיעה על אליהו ומניעה את מסלול חייו, שכן היא מקדמת את מיזם ההריסה של השכונה בפיתוח מקיף מחדש באמצעות חברה קבלנית בשם חמציץ ייזום ופיתוח. בזכות המיזם אליהו מצליח לצאת מהעיר, להקים משפחה, לרכוש וילה בצפון תל אביב, ללמוד באוניברסיטה משפטים ולהיות עורך דין מצליח.

בחלק הראשון של הרומן מתוארת ילדותו של אליהו ברחוב סירקין (אין רחוב אמתי כזה בבת ים) פינת ז'בוטינסקי. בתיאור עולם ילדותו הרחוב, השכנים וחוף הים הם חלק מן המתרחש בבית. העיר זולגת לתוך הבית, והבית זולג אל העיר ומרכיב את הרחוב הצפוף: 'חלפתי על פני בניינים שנצרכו והשחימו ברבות השנים, ושלאורך קירותיהם התנחשו צינורות ומרזבים, חוטי חשמל שחורים שעליהם התנפפה כביסה צבעונית, בעיקר בגדים תחתונים, גופיות מחוררות, חזיות מלמלה ודגלי ישראל קרועים, ומדי פעם גם דגלי יוון'.³⁸ בעיני בשלאר, 'הדמיון בונה "קירות" באמצעות צללים לא מוחשיים, מתנחם באשליות של הגנה – או להפך, רועד מאחורי קירות עבים, מטיל ספק בביצורים היציבים ביותר',³⁹ ואילו תיאור בית הילדות ברומן אליהו מחפש אהבה משקף הרגשה של חוסר הגנה. קירות הבית החיצוניים מלאים צינורות, מרזבים, חוטי חשמל וכביסה. מאפיינים אלה אינם יציבים

38 גאון, אליהו מחפש אהבה, עמ' 12.

39 בשלאר, הפואטיקה של החלל.

או מקובעים כמו קירות הבניין, אך הם מטפסים וחודרים לתוך הבית כמו נחשים, ועל כן מערערים אותו ומטילים בו ספק.

ולא זו בלבד אלא שלדירת המשפחה, המצויה בבניין בתימי שנבנה בשלהי שנות השישים, יש מרפסת קטנה, מעין כלוב, 'כמו לסת תחתונה של בולדוג, שפיו כוסה בסורגים מעוקלים כדי להפוך למסוכן פחות'.⁴⁰ בדימוי זה נרמז שהבית מסכן חיים. הרגשת אי-היציבות מועצמת באמצעות השימוש בדימוי של עשן, מאפיין נדיף ולא יציב, שטמונה בו סכנה (אין עשן בלי אש). המרפסת נמצאת מעל תחנת אוטובוס, ש'עישנה על המדרכה מתחת לבית כל הימים למעט שבת, שאז עישנו שם שכנים שנלחמו בשמש המייבשת במים קרים, באבטיח פרוס, בבירות ובגרעינים'.⁴¹ העשן החודר מן הרחוב לבית תומך בהרגשה שאין הבית מגן על הילד מפני העולם החיצוני. אפילו מאפיינים כמו אבטיח, בירות וגרעינים, שעשויה להיות להם משמעות חברתית חיובית של חיי שכנות, נחווים כאיום על הבית וכוּרִים במלחמה של השכנים בשמש. תריסי הפלסטיק של המרפסת המתוארים בבית הילדות הם מאפיין מוכר מאוד במרחב העירוני הישראלי. הם חלק מחוויה קיבוצית ישראלית והיה אפשר לתארם תיאור נוסטלגי, אולם כאן הם נותרים לרוב מוגפים כדי שהעשן מתחת האוטובוס לא יחדור לתוך הבית. במובן זה, הם משמשים חוצץ, אך בחציצה כזו אין הבטחה להגנה.

התריסים נפתחים מפעם לפעם ברומן כדי לאפשר לילד להציץ לרחוב, לראות זוג מתעלס או דקירה באולר, ובעיקר כדי לצפות לאביו, שמרבה להיעדר בשל הליכותיו למאהבת שלו. בשלאר הציע לחקור את הבית המדומיין כישות אנכית של התודעה, מן המרתף עד עליית הגג, ואולם הבית המדומיין בבית ים, בית דירות ישראלי רגיל, אינו יכול להציע כל ישות אנכית. במקום זאת הוא מתאפיין בממד אופקי, שהתודעה נעה בו מן הפנים החוצה דרך ממברנה של תריסי פלסטיק. התריסים מתווכים בין הפנים לחוץ, בין הבית לעולם, בין המקום המוגן לסכנה, אולם מאחר שאין הם יציבים, אלא הם עשויים מפלסטיק ואפשר להזיזם, הם אינם מגנים אלא מאפשרים חדירה של כאב לתוך מהות הבית. הלכלוך והרעש מבחוץ אפילו אחראים במידת-מה לחוסר היכולת לשמור על אחדות התא המשפחתי שבפנים.

בתוך הדירה הקטנה נקבעים הגבולות והתפקידים לאביו, לאִמו ולו: 'בבית הזה גרו אנשים, דישדשו לכאן ולשם, כשכל אחד מהם מבקש לחצוב בו לעצמו פינה מבודדת';⁴² אלה מופרים עם הפתיחה של התריסים לרווחה במוצאי שבת נדירים. ברגע הפתיחה יש הסתרה (של הבגידה של האב באשתו) ומוצג לרחוב מצג שווה של זוגיות: 'חלון המרפסת היה אז פתוח כולו, והיה בא אל הדירה משב רוח משכר של חוץ, ואנשים, וכוכבים, ובירה, וריח ביוב היה מתערבב עם ניחוחות פרי הדקל [...] והם היו רוקדים כך זה לצד זה, וזה סביב זה, מבלי לגעת, כמנהג היוונים. אבא היה מסתכל עלי מדי פעם, קורץ ואומר: "איזה הורים דפוקים יש לך"'.⁴³

40 גאון, אליהו מחפש אהבה, עמ' 14.

41 שם, עמ' 14-15.

42 שם, עמ' 16.

43 שם, עמ' 16-17.

על כן הרס הבית והשכונה אינו מעורר כל הרגשת אבדן וצער בגיבור. תיאור בית הילדות למעשה מקדם לקראת הפיגוי ומצדיק את ההריסה. הפירוק העתידי הפיגוי של הבית מתחיל, מבחינת הגיבור, בחוסר היציבות של דירת ילדותו, שהעיר חודרת אליה. הנחשים, העשן, התריסים ומצג השווא של ריקוד ההורים מטרימים כולם את הקבלה, שלא לומר התשווקה, של הגיבור למחיקת הבית. מבחינת העלילה, עם מות האב החברה הקבלנית מקדמת יוזמה להריסתה של השכונה. מי שמסייע להחתים את תושבי השכונה על ההסכמים עם החברה ולמעשה 'מכר אותה נתחים-נתחים'⁴⁴ הוא אליעזר, בעלה של פלורה, אהובת אביו של אליהו, שרוצה לעזוב את השכונה ('אין טעם בכלל לגור בשכונה הזאת') כדי להגן על כבודו: 'למה יש לו איזה קשר לחברת בנייה גדולה בשם "חמציץ", שמחלקת פיצויים למי שמעוניין להתפנות':

העווארים האלה נראה להם שמהשכונה הזאת עוד יצא משהו. כאילו מישהו שיש לו כסף באמת ירצה לגור בקומה ככה וככה מעל שכונה שהמדרכות שלה מתנדנדות, ולתמרים הנופלים מענפי עציה יש טעם של גומי, ושחוט החשמל שלה קשורים מסביב לעמודי עץ וגזעי דקלים כמו חוטי כביסה מתרופפים בלי או עם קשר למשקל היונים שישבו עליהם דרך קבע, בהמתינן לתושבי בת ים, שאפשר לחרבן להם על הראש.⁴⁵

אליעזר משכנע את בני השכונה למכור מהר בטענה שרק כך הם יקבלו 'דירת לוקסוס כמו שהוא קיבל בנתניה'⁴⁶, אגב הפעלת לחצים מצד החברה הקבלנית, כי אם לא ימכרו, יֵרד ערך הדירה שלהם.

בקריאה ברומן מתברר שכל המקומות המתוארים בו עומדים להיהרס. כך, על פי תכנית הפיגוי-בינוי, תוחלף הספרייה בגן ציבורי משותף לדיירי רבי-הקומות החדשים, במקום הגן הציבורי יקום כותר פיס, ובמקום בנייני המגורים ייסלל כביש:

עוד מעט [...] השכונה הישנה לא תהיה בכלל, המדרכות המתנדנדות ייעקרו על ידי חמציץ, משאיות גדולות ישפכו אספלט רותח על הריסות הבתים, ולפי מה שאליעזר אומר, אז 'בכלל לא יהיה אפשר לעצור שם', אלא רק לנסוע 'דרך שם' אל מקום אחר, כאילו מה שהיינו תמיד, אני והיא וכל מי שגר בשכונה הישנה, היה לא יותר מהכנה לכביש שמחבר מקום אחד אל מקום אחר.⁴⁷

דמותו של אליהו בבגרותו היא של עורך דין מצליח שמגן על חברות הבנייה מפני תביעות פיצויים שבני שכונתו מגישים עשור לאחר הריסתה; בדיון בבית המשפט נמהלים לעגם של חברי ילדותו שסירבו לשחק איתו, הסיפור הלא פתור שלו עם אביו ורצונו העז להצליח כעורך

44 שם, עמ' 43.

45 שם, עמ' 27.

46 שם, עמ' 47.

47 שם, עמ' 55.

דין. הניצחון, לדבריו, הוא על כל מי שגדלו בבתים חמים משלו. כמי שהצליח לצאת מהשכונה ומהעתיד שהוכתב לו אליהו נחשב לסיפור הצלחה של תהליך הפינני-שיקום-בינוי:

עד כדי כך שהמגזין 'התאחדות בוני הארץ', המאגד את הקבלנים מפתחי ישראל ומשקמיה, ביקש ראיון איתי כמי 'ששיקם את עצמו מלמטה' והוכיח כי 'אין דבר שעומד בפני הרצון', למעט עצלות ותחושה אינטרסנטית של קיפוח מצד בניהם ובנותיהם של עולים, שקיבלו דירות מהמדינה כמעט בלי כסף וגם בלי היטלי השבחה. לעומת רוב אשכנזי הארץ, שנאלצו לבנות את בתיהם כמו עצמם, מכלום.⁴⁸

עם הניצחון המשפטי אליהו רואה בעצמו 'מנוף הטרקטור שהורס את בתי השכונה במתכוון, במקום ילד השוכב במיטתו וחושש מהיום שבו היא תיאכל על ידי מנוף טרקטורים ואני בין שיני'.⁴⁹ בזמן שאלהו מחפש אהבה, כבוד ודרך להתעשר, גם ילדי המפונים 'שריפדו את הפסדס באשליית קיפוח במקום להכיר בעובדה שאבותיהם הקריבו אותם כמו כבשים לעולה, כדי לחיות את חייהם כפי שרצו'⁵⁰ מתעניינים רק ב'מה עוד אפשר למצוץ מה'חמצץ' האלה'.⁵¹

בסופו של דבר הרומן מציג דמויות שמונעות רק על ידי רצון לרווח ולהכרה. זהו 'אוסף של בני אדם שהקשר ביניהם רופף',⁵² ללא כל נוסטלגיה לבת ים, הרגשת קהילתיות או אחווה. מול העמדה המפוכחת של אליהו כלפי בני שכונתו, עורכת הדין מצפון תל אביב רואה בילדותו 'ילדות עממית, פשוטה וצנועה וצפופה ב"אנשים טובים", שבטח עזרו כמה שהם יכלו "אחד לשני", כמו שפעם היה בארץ, בשנות החמישים, וכמו שעדיין קורה "במדינות העולם השלישי ובשטחים הפלסטיניים ובשכונות ש'חמצץ' עדיין לא שיקמה אותן" עאלק'.⁵³ אך בעיני אליהו, זוהי אשליה מופרכת על מציאות בת-ימית שלא התקיימה מעולם. האשליה שעורכת הדין מדברת עליה נוצרה לתפיסתו במתכוון בזמן שחולקו הקרקעות במדינה חלוקה לא שוויונית למעמדות השונים: 'תביאי לי דונם בתל ברוך, מאמי' הוא אומר לה 'ואני מביא לך שלושה בניינים בבת ים, עלי'.⁵⁴ הוא מתנגד לייצג איזושהי תשוקה נוסטלגית למה 'שהיה כאן'.⁵⁵ עיר ילדותו הייתה בעיניו מקום פרוץ, מכוער וחסר אהבה ואחוה. התיאור של המרחב העירוני הולך ונבנה ברומן מתוך נקודת המבט של מי שידוע כי הוא צפוי להיהרס.

48 שם, עמ' 144.

49 שם, עמ' 156.

50 שם, עמ' 157.

51 שם, עמ' 52.

52 שם, עמ' 148.

53 שם, עמ' 164-165.

54 שם, עמ' 163.

55 יגאל שוורץ, הידעת את הארץ שם הלימון פורח: הנדסת האדם ומחשבת המרחב בספרות העברית החדשה, דביר, אור יהודה 2007.

נשוב לצורן.⁵⁶ מבחינת מישור הארגון הטקסטואלי של הרומן, המרחב הוא מושא שנתון לשחזור, וזה מתבצע באמצעות 'שדה הראייה' של הדובר.⁵⁷ אולם ברומן זה המרחב הולך ומשוחזר לצורך ההריסה שלו, כלומר מתוך התנגדות לקיומו של המישור האונטולוגי כלכיד ושלם. לכן השכונה הישנה נעשית לא יותר מדרך שמחברת בין מקום אחד לאחר. התוצאה במרחב היא הריסה שלו במישורו הטופוגרפי. בסופו של דבר העיר ברומן מוצגת כלא ראויה לשימור ולזיכרון.

צעקה הפוכה

הרומן **צעקה הפוכה** מאת סלין אסייג (2014), כמו הרומן **אליהו מחפש אהבה**, עוסק בילדה למשפחת מהגרים, שגדלה בבת ים בשנות השבעים, וביתה מתאפיין בזרות ובתלישות. יוני לבנה עמד על כך שב'ספרות הגירה' משבר העקירה וההתאקלמות של ההורים המהגרים מועמד מול פצעי הילדות של הדור השני, כמו שהשתמרו בזיכרונם.⁵⁸ **באליהו מחפש אהבה** ההריסה והמחיקה של בית הילדות והשכונה מכוננות את הצלחתו של אליהו בבגרותו, ואילו ברומן **צעקה הפוכה** העיר היא מרחב שוויוני, מכיל ומגן, ששומר על ההווה הפנימית של הילדה מפני התפרקות.

בת ים ברומן בנויה מרחובות, ובהם בניינים של שלוש קומות על עמודים, אשר גובלים בשיכונים. באחד הבניינים יש דירת שלושה חדרים וחצי עם מרפסת שתריסיה מוגפים: 'והמרפסת הקטנה מחוברת למטבח וכל היום [אמה] היא שם או שם. מבשלת או תולה כביסה או מורידה ומקפלת ואופה'.⁵⁹ לדעת בשלאר, יש בתנועות יום-יומיות אלה 'לבטא את נשמת הבית'. הן מכילות זיקה לשגרה, אך במקרה זה יש בהן גם הניתוק והבדידות שבתוך הבית. העיר נצפית מתוך חדר קטן, מאחורי דלת ל'מרפסת גדולה עם תריסים לכל אורכה, דרכם אפשר היה לראות רחוב שאורכו כשני קילומטרים מטפס לגובה עד לבית הספר, אוטובוס מגיח מאחורי בניין בקצה המרוחק של הרחוב ומסיע אנשים אל מחוץ לעיר, חולף על פני זה שמחזיר בטיפוס איטי'.⁶⁰ התריסים המתוארים כאן אינם מבטאים חדירה של העיר פנימה, כמו שביטאו **באליהו מחפש אהבה**, אלא הם מאפשרים את הקשר ואת התנועה בין הבית לעיר שסביבה.

הסיפור המסופר מקוטע, שותק ומסופר חליפות. הילדות בבית מוצגת כמלווה בשתיקות, בחסרון נוכחות הורים, בהזנחה, באלימות ובבדידות. האב מנותק וסובל מהלם

56 צורן, טקסט עולם מרחב: דרכי ארגונו של המרחב בטקסט הסיפורי, עמ' 17.

57 יסיף עלי, 'בשדות ובמדברות: על מרחב ומשמעות באגדות צפת', קתדרה, 116 (תמוז תשס"ה), עמ' 67-102.

58 יוני לבנה, 'סלין אסייג צעקה הפוכה', ידיעות אחרונות, מדור ספרות, 17.5.2014.

59 אסייג, **צעקה הפוכה**, עמ' 39.

60 שם, עמ' 60.

קרב, והאם נואשת ומרגישה שחייה הוחמצו. היא עזבה בצעירותה את ביתה במצרים, ואחרי כן בצרפת, ולא הצליחה מעולם לסדר את הדברים 'אחרת בשבילנו'.⁶¹ מן הרומן עולה כי הביתי זר, עד כדי הרגשה 'שמה שבחוץ בפנים'⁶² וכי גם הגוף עצמו אינו יכול להגן מפני הרגשת הזרות: 'איך כל התוך שלי מתרוקן, העור שלי נעשה שקוף, עוטף את המים ומתאחד עם הים'.⁶³

נושא חוזר ברומן הוא רצונה של הגיבורה לברוח מן הבית למקום אחר: 'אח שלי אומר שיום אחד נברח מכאן. הוא תמיד מתחיל לדבר על זה כשאנחנו במיטות שלנו אחרי שאמא באה לבדוק שאנחנו מכוסים'.⁶⁴ הבריחה המיוחלת אינה מן העיר – כמו שהדוברת מעידה: 'מחוץ לבית אני מרגישה חזקה' – אלא מן התא המשפחתי, אך בעיניה זוהי בריחה לא אפשרית: 'נדמה לי שאמרתי שאני לא אצא מפה לעולם'. האם, ולא הילדה, מצליחה לבסוף לברוח מן הבית, אגב בימוי הלווייתה שלה.

העיר בת ים המשוחזרת מתוך הטקסט (במישור הטופוגרפי) מעלה רושם של אחידות והיכרות, יותר משוני וייחוד. האשמה בנוגע למה שקורה בבית נעוצה לא בכיעור העירוני ובתושביה הנבזיים, כמו ב**אליהו מחפש אהבה**, אלא רק ביחסים בין ההורים ובתלישותם מן המרחב שסביבם. אמנם מתרחשים בעיר גם אירועים מאיימים, כמו הרצח של נאוה אלימלך, ויש בה מגוון טיפוסים משוגעים, אך הגיבורה מרגישה שייכת לעיר, והסטיגמות בנוגע אליה אינן ידועות לה כלל.⁶⁵ אין זה סיפור של קרבנות אתנית או מעמדית, אף שהיבטים אלו נוכחים במרחב העירוני. בת ים איננה ביטוי למלחמה בתנאי החיים או למאבק מתמשך לשיפור עמדות. להפך, העיר היא מקום אהוב ומספק, ללא קיפוח וללא שוליות פריפריאלית; היא מאפשרת לגיבורה להיות חלק מקבוצה, לחוות שוויון וחיוניות, ובכך מספקת לה נחמה, יופי וחופש:

היו כאן הרבה ילדים. העיר שצמחה מתוך הדיונות עדיין היתה מלאה מרחבים קירחים ודבר לא הסתיר את הים. בקצה הרחוב נבנה בית ספר חדש ומאחוריו אפשר היה לראות במרחק את הצריפים של המעברה, ולמרות שאסור היה להרחיק עד לשם הרחקנו, אבל רק לעתים נדירות כי לרגע לא היה משעמם, במיוחד בחופש הגדול. [...] ובמבט לאחור בעצם לא היה כאן הרבה, אבל היה כאן מה שצריך כדי לאהוב את המקום.⁶⁶

צורן מצביע על מונחים מחקר הספרות כמו 'החללה של זמן' ו'זמינה של חלל' מתורת היחסות כדי לתאר את היחסים בין הרצף הסיפורי לעצמים המצויים במרחב ומתוארים

61 שם, עמ' 64.

62 שם, עמ' 65.

63 שם, עמ' 104.

64 שם, עמ' 10.

65 דפנה לוי, 'בנינו טירות מחול', **אלכסון**, 23.3.2015, <https://tinyurl.com/2p8ndhnf/>.

66 אסייג, **צעקה הפוכה**, עמ' 140.

בו ולהראות כיצד, באמצעות הזיכרון, החלל נעשה רווי בזמן והזמן נעשה רווי בחלל.⁶⁷ כך לדוגמה הגיבורה בצעקה הפוכה מתארת את היחס בין המרחב הפנימי לזמן החולף: 'עכשיו היא עומדת ולא זוה. היא מחכה שהזמן יעבור, רק הזמן עוזר לה. אבל לא כדאי לה לעמוד ככה, כי עוד רגע זה כבר יהיה בתוכה וייקח ממנה הכל'.⁶⁸ התנועה החוצה מן הגוף והחוצה למרחב שסביבו, מן הבית לעיר ומן העבר להווה, מתרחשת שוב ושוב עד כדי כך שהזמנים מתערבבים, ו'היה מוזר בעינייה שאת הסוף כתבה בהתחלה',⁶⁹ כמו שנאמר לדוגמה במפגש האחרון בין האם הזקנה לבתה.

המרחב ברומן אינו מכל של מושאים ויחסים קבועים, אלא המושאים יכולים לנוע בתוכו, היחסים ביניהם יכולים להשתנות ו'הדברים נעשים מורכבים וסבוכים'.⁷⁰ יש לכך ביטויים רבים; אלה נובעים מכפילות הזמנים בין העבר להווה, מן המסירה המקוטעת של הרומן שחתוך לקטעים טקסטואליים, ומן השימוש בשלושה קולות למסירת הסיפור: קול ראשון של הילדה, קול שני כפנייה אל הילדה שהיא הייתה, וקול שלישי על מי שהיא הייתה בתור זה.⁷¹ כל אלה יחד מייצרים בעת הקריאה הרגשה שהדוברת אינה יכולה להתנתק מן הבית הפנימי הכואב, אך באותו הזמן היא גם פותחת ומנכיחה אותו בעולם ובעיר שסביבו. כך נבנה המרחב הבת"מי ברומן כחלק מתהליך הזיכרון. על כן, למרות הקושי הרגשי הטמון ברומן, התוצאה במרחב, במישור הטופוגרפי, היא היותו של המרחב העירוני בסיס ראוי לזיכרון.

אשרי העיר שיש בה מזח

במרכז הנובלה **ישראל הרפד** משנת 2012, שכתב יגאל גודקוב, מצוי גיבור בת"מי מלידה בשם ישראל, אוהב חיים ואוהב את שכניו, את שכונתו ואת חוף הים בעירו. זהו גיבור ישראלי גאה, קומי ותאב חיים, 'שנולד וגדל בבית ים, שירת בצבא, עשה מילואים. גידל משפחה בישראל. עבד ועובד בישראל. [...] שכל נים ונים שיש לי בגוף נוצר כאן אוריגינל ללא חיקוי'.⁷² חייו, על עבודתו, משפחתו ובגידותיו, מתוארים בהומור ובחיבה רבים ונעדרים עוקצנות. כך גם מקומות התרחשותם:

במזרח התיכון, בעיר אחת ששמה במקרה בת ים, עיר שלא נזכרת במקורותינו ואי לכך אין היא נאלצת לשאת את משקולת הקדושה, היתה שכונה. ושכונה זו היתה ככל שאר השכונות שנשללו בשאר הערים בכך ששמרה על השהיית המסורת, לאום, תרבות,

67 לוין, המרחב השלישי.

68 שם, עמ' 141.

69 אסייג, **צעקה הפוכה**, עמ' 76.

70 שם, עמ' 159.

71 עמרי הרצוג, 'צעקה הפוכה: אלבום התמונות המנטלי של סלין אסייג', **הארץ**, 22.5.2014.

72 גודקוב, **ישראל הרפד**, עמ' 194.

סמלים, דת וכל מה שמדינה הגונה זקוקה להם. אך בכל זאת, מפאת כבודה, בשכונה זו היכן שמתערבבים להם יחדיו ריח יבשה וים, הוטמן אדם פשוט, ואולי משעשע, העונה לשם ישראל שם טוב.⁷³

ישראל חי בדרום העיר, כנראה ברחוב האורגים. אפשר להסיק זאת מכך שממרפסת דירתו נפרס נוף של תחנת דלק ואזור תעשייה. בכל בוקר הוא נוסע לעבוד במרפדייה בדרום תל אביב. בדרכו לעבודה הוא משקיף על המגדלים החדשים שנבנים במקום שהייתה פעם המעברה ועוקב 'בשקיקה אחרי כל הקומות מלמטה עד למעלה כמו היו פרודור מהארץ לשמיים'.⁷⁴ בו בזמן הוא מקלל את אביו התמים שבא מאלכסנדריה ומכר את הדונם שלו ב־20,000 דולר ועבר לגור בשיכון. בזמן הנסיעה באוטובוס הוא חושב בין השאר על הים ועל הדיג שהוא אוהב, על ילדיו, על כל הרוסים שפלושו לשכונה שלו ועל כל הש"סניקים. לסיום הוא מתגאה בלבו 'שהבניין שלו הכי יפה ומשופץ בשכונה'.⁷⁵ בסוף היום ישראל חוזר לשכונה שלו. לדבריו, 'הבתים הממוזגים והמוגפים פלטו את האד שנאגר בקירות הטיח ואלו שהיו חסרי מזל, ללא מזגן, פתחו את חלונותיהם ומרפסותיהם לכל השמיים ללא הרוחות בתקווה שאוויר כלשהו בכל זאת יואיל לבקרים'.⁷⁶ הוא מגיע לביתו ספוג זיעה, מוריד את בנו הנכה לסיגריה בשדרה ויוצא לדוג על המזח עם חבריו הוותיקים.

בדירתו של ישראל יש שני חדרים וחצי ותקרתה נמוכה. הדירה נמצאת בקומה שנייה בשיכון של ארבע קומות, ששופץ ונצבע בצבע חכלילי. הבניין עצמו הוא 'המשכה של חוליית בניינים דומים שהשתרכו יחדיו. ממש באמצעם הפרידה חנייה עגולה מרוצפת בטון מגורען זזות, שאף פעם לא הספיקה לדייריה, שימשה למשחקי מחניים, כדורגל ותופסת לשלל הזאטוטים ששיחקו בה'.⁷⁷ לצד חוליית הבניינים מתוארת שדרה, שעליה נאמר: 'בסך הכל המבקר הקפדן ובעל נטייה לאסתטיקה יכול להבחין שנעשה כאן ניסיון נאה להשרות אווירה של רעננות על חורבות האדישות שהיתה, ועודנה קיימת בשכונה זו'.⁷⁸

עם ישראל גרים בדירה שרה אשתו השמנה, בן נכה צה"ל, בן בוגר שחזר מהודו עם תינוק גוי ובת בגיל תיכון שחולמת על ניתוח להגדלת חזה. משאת נפשה של אשתו היא לעבור לעיר אחרת: 'כשנכנס ישראל למעונו, נשענה שרה על מעקה המרפסת ובהתה בנוף המשמים תוך קנאה בחברותיה שהשכילו לעבור למודיעין'.⁷⁹ לעומתה, ישראל אינו מעוניין לעזוב את העיר, שכן יש לו חוף ים, והים הוא אהבתו הגדולה. כשהוא יוצא לדוג הוא שוכח את טרדותיו. רק המגדלים החדשים הנבנים בדרך בין ביתו לים מעוררים את כעסו ואת רחמיו:

73 שם, עמ' 5.

74 שם, עמ' 9.

75 שם, עמ' 10.

76 שם, עמ' 28.

77 שם, עמ' 29-30.

78 שם, עמ' 31-32.

79 שם, עמ' 34.

אהב ישראל את רגעי השלווה שנבעו מהדייג. כבר בהליכתו הגינוחה והמעט ממושקת למזח, כשהוא גורר את העגלה בידו הימנית ועובר ליד המגדלים החדשים והגבוהים, נכמר ליבו על כל החלכאים הדחוסים בתוך המגדלים כמו היו התולעים בתוך קופסתו. ומתוך זה צודד את נפשו במונולוג כדלקמן: הם בטח לא יודעים כלום על דייג. אז הם יושבים במסעדות שלהם, כאילו שאשתי שרה השמנה לא מבשלת כמו שף, או במרפסות הגדולות שלהם עם הכיסאות פלסטיק מאיקאה. אצלי כל כיסא עם ריפוד. שילכו לאלף עזאזל! הבורים שאני אביא עכשיו לי ולשרה ולילדים, כוס אוחתק נביא גם ליחזקאל העיראקי והרוסייה מקומה ארבע, שווים את כל מה שיש להם.⁸⁰

ישראל עובר בטיילת בדרכו למזח, על נחיל האנשים הנדחקים בה, החום והלחות, פסטיבל הריחות (ריח ים, מסעדות, נפט ונגרילות) והקולות (מוזיקה מזרחית, ים-תיכונית, מוזיקת פופ ומוזיקה רוסית).⁸¹ ישראל שם פעמיו אל חלקה הדרומי של הטיילת ל'חוף המזח', שנקרא 'ככה בפשטות. ללא שם של קדושים, מנהיגים, גנרלים או תורמים. בקיצור ללא כל תג שיש בו שייכות לסמלי המדינה'.⁸² ישראל מאושר בעת הדיג, שהוא עבורו 'האוריגינל של החיים'. 'אשרי העיר', הוא אומר, 'שזכתה למזח דייג משלה'.⁸³ כשבנו חולם להתעשר ולקנות בית בתל אביב הוא אומר לו: 'איזה תל אביב. אני לא זו מבית ים. תאמין לי תן פה לחיות כמו יונה הנביא, לקחת סירה; אוהל ליד המזח ואני לא רוצה יותר'.⁸⁴ בחזרה מן הדיג ישראל מבשל את הדגים על מנגל בשדרה ומזמין את שכניו לארוחה, וכך 'תחושת אחדות שררה בכל. השהייה של רגע רחב שהתפשט לכל אורכו של ההווה'.⁸⁵

הצפיפות בחוף הים, אשר זהה לצפיפות בעיר, בשכונה ובבית, אינה מרתיעה את ישראל. להפך, הוא מרגיש מוגן: 'ולך תמצא פיסת חול עכשיו? אבל לא איש כמו ישראל יתיימש. מניסיונו ידע שאם אתה בתוך ההמון אז עדיף להיות בשיא הצפיפות, למה? כי אז הכל נראה לך רגוע יותר. שככה יהיה לנו טוב מסקנה נפלאה הגיע אליה ישראל לבדו'.⁸⁶

החוף בעיניו הוא מרחב בעל כוח מאחד. הוא הרחבה של הרגשת הביתיות, שנעה עבור ישראל במעגלים המשכיים מן המרחב הפרטי עד המרחב הציבורי:

כל הבריות האלו שבמקום אחר נאלצו להיות המתחרים שלך; גוזלי זמנך; סותמי מרחבך; מתנגשים בתנועתך. הנה כל זה בחוף כאילו לא היה קיים. תחושה של אחווה. אחדות. כמו לראשונה אתה חש שאתה באמת שייך לתוך השלם. האחד. האנשים הרבים שבחוף רק משרים בך את הביטחון של הבטלה לשמה.⁸⁷

80 שם, עמ' 49.

81 שם, עמ' 51.

82 שם, עמ' 52.

83 שם, עמ' 55.

84 שם, עמ' 67.

85 שם, עמ' 82.

86 שם, עמ' 88.

87 שם, עמ' 92-93.

המרחב הבת־ימי ממוקם בעיני ישראל סמלית בין אלכסנדרייה, עיר הולדתו של אביו, לסלוניקי. בטברנה הוא שר: 'בסלוניקי השארתי את הסירה... ובבת ים הרמתי אותה'.⁸⁸ כך, אף שכביכול גם נובלה זו נמנית עם ספרות מהגרים, היא חפה מן הקשיים הרגשיים ומחשבון הנפש בנושא הורים, ילדות או התבגרות בצל חוויית ההגירה. בעיני גודקוב, הקומי והטרגי שזורים זה בזה ויוצרים שיר הלל לשכונות של בת ים, ללא התנשאות וללא כל רצון להתעמתות או למחיקה.

לעומת הרגשתו של ישראל בבית, בשכונה ובחוף הים, הוא מתאר את הזרות במגדלים בדרום העיר. באחד מהם הוא נאלץ לעבוד ומתוודע מקרוב ללובי ופרוזדור מפוארים, לדלת היציאה החשמלית, לאינטרקום ולשומר. במגדל מתגוררים עשירים מארצות שונות – יהודי איטליה, יהודי צרפת ויהודי אמריקה, ולא בת־ימים; ועל כן הוא משווה אותו למגדל בבל. המגדל בעיניו מנותק מן העיר שסביבו: 'אפילו העורבים לא הגיעו אליו, היונים סירבו לדגור על מרפסות המגדל; חתולים לא שוטטו לידו; עכברי העיר נמנעו מלחפור לידו. אפילו לא רמץ, אבוקה או פיח דבקו בו [...] עד כדי כך היה משונה ויחיד המגדל'.⁸⁹ בסוף הנובלה, כשישראל זוכה בלוטו, הוא עובר דירה לקומה מעליו כי ממנה אפשר לראות את הים. הניעות החברתית שלו מתרחשת ללא תכניות פינוי בינוי, הריסה או שיפוץ שכרוכים בשינויים מבניים.

גודקוב מפר בהומור את חוויות התלישות וההגירה שאפיינו את הבתים ברומנים האחרים. הוא משנה את כיוון ההתבוננות החברתית של הוותיקים על העולים ומציג את דמותו של ישראל המזרחי מן הזווית שלו, מעין דיג ים־תיכוני. כך גם העיר בת ים, על פגמיה ולחותה המייגעת, עולה מן הנובלה כעיר ים־תיכונית, אותנטית וגאה. במישור הטופוגרפי בעיר יש השיכונים מול המגדלים, ומבחינה פרשנית ברור מה הצד המועדף על הדובר בנובלה. הן הביתי והן העירוני נתפסים בעיני ישראל שניהם כמגנים ובטוחים, ורק המגדלים החדשים שנבנו על קו החוף מאיימים עליהם. על כן מבחינת הפרשנות הטופוגרפית של התוצאה במרחב עמדת המספר היא להשאיר את העיר כמו שהיא, ללא שינוי.

סיכום

במאמר זה השתמשתי בתאוריה מתחום חקר הספרות כדי לעמוד על תופעה מתחום הגאוגרפיה החברתית – התחדשות עירונית של עיר מהגרים. הצורך להעמיק במונח 'בית' וביחסים בינו ובין העיר חשוב במיוחד בנוגע לעיר שמתחולל בה שינוי של ממש. בתהליך זה דירות המגורים נתונות בתוך מנגנוני הסחרה ובעליהן רואים בהן מנוע לניעות חברתית. ניתוח ייצוגי המרחב ביצירות ספרותיות אפשר לנו לעמוד על האופן שהחברה מדמינת את הסביבה העירונית המסוימת של בת ים, וכך לחבר את חקר העירוניות לחקר הספרות.

88 שם, עמ' 107.

89 שם, עמ' 177.

ההנחה שלי הייתה שראוי לחקור לעומק את הייצוגים הספרותיים של המרחבים הביתיים והעירוניים, המיוצגים מן העבר (ילדות בשנות השבעים), דרך ההווה עד עתיד המגדלים הצפוי. אפשר לומר כי החיים בעיר שבסביבתה הבנויה חלים שינויים מהותיים הם חיים בזמן הווה מתמשך. הוא מכיל בו בזמן את הזיכרון של הבית מן העבר, את זמן היום יום באתר בנייה ואת ההמתנה לעתיד לבוא: פינוי הבית, הריסה ובנייה מחדש. ההווה המתמשך הזה הוא מעין זמן צל⁹⁰ שהעתיד, ובכללו הריסה ובנייה, מטיל עליו. בתפיסת ראי להווה שרצף ההיסטוריה מוקרן עליו,⁹¹ כמו שהציע ולטר בנימין לראות אותו.

שלוש היצירות הספרותיות שבחרתי לעסוק בהן נכתבו בידי תושבי בת ים, בנים ובנות למהגרים. פניתי לשאול מתוך המחקר הפואטי של בשלר את העיסוק במרחבים המוגנים, ולפיכך העמדתי את היחסים בין הבית לעיר על הטווח שבין מוגנות ושייכות ובין תלישות ובדידות. מחברי הרומנים הציעו ליחסים אלה עמדות שונות: **באליהו מחפש אהבה** ההרס של השכונה מוצדק על רקע חוויית הילדות ללא הרגשת ביתיות; **בצעקה הפוכה** העיר היא המקום הנורמלי והשוויוני עבור הילדה, ואילו בבית פנימה התקיימה הרגשת תלישות ובדידות; **בישראל הרפד** נעדר בית הילדות, והחיים בהווה מלאים אחווה וקהילתיות, עד המפגש עם המגדלים החדשים הנבנים על קו החוף.

עבור חקר מערכת היחסים בין הבית לעיר השתמשתי בתאוריית שלושת המישורים – הטופוגרפי, הכרונטופי והטקסטואלי – של צורן, אולם מצאתי שכאשר חלים שינויים במישור הטופוגרפי, כמו שחלים בעיר בת ים, אנו נדרשים להוסיף רובד למישור הטופוגרפי שישקף את התוצאה במרחב, כלומר שיכלול הבעת עמדה בנוגע למה שראוי למרחב להיות: האם הוא צריך להיות מיועד להריסה ולבנייה מחדש או לזיכרון ולשימור. הרומנים הציעו לכך תשובות שונות על בסיס היחסים בין הבית לעירוני בכל אחד מהם.

נוסף על היצירות שניתחתי להלן, נכתבו על בת ים טקסטים ספרותיים, ובהם **אותו הים**⁹² מאת עמוס עוז, **כמו אבלאר**, **כמו אלואיז**⁹³ מאת אברהם הפנר, **חיי ושקרים אחרים**⁹⁴ מאת אסי דיין ו**בדידות מזהרת**⁹⁵ מאת עמיחי שלו. בכולם חוזרים ועולים נושאים כמו ביטחון אישי, פגיעות גופנית, אלימות, בדידות, סטיגמה, הרס עצמי, חרדה ותשוקה אל האחר. הטקסטים הללו, כל אחד בדרכו, משתמשים בניגודים בין קבוצות חברתיות כמו

Katarzyna Olga Beilin and Sainath Suryanarayanan, 'Step Out to Shadow Time, 90
Hurry Like a Plant: Corporeal and Corporate Time for the Anthropocene Generation',
Transmodernity: Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic
World, 6, 2 (2016), pp. 20-43

ולטר בנימין, 'על מושג ההיסטוריה', **מבחר כתבים**, כרך ב: **הרהורים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1996, עמ' 310-318.

92 עמוס עוז, **אותו הים**, תנ"ך, ירושלים 1999.

93 אברהם הפנר, **כמו אבלאר**, **כמו אלואיז**, הספריה החדשה, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2001.

94 אסי דיין, 'חיי ושקרים אחרים' (טיוטה ראשונה), **הארץ**, 30.4.2015.

95 עמיחי שלו, **בדידות מזהרת**, עם עובד, תל אביב 2015.

לכתוב בית, לקרוא עיר: שלושה רומנים על בת ים

ותיקים מול מהגרים ואשכנזים מול מזרחים, ובניגודים במרחב כמו מרכז מול פריפריה, עיר מול ים ובית מול עיר. מחקר עתידי יצטרך ללכת צעד נוסף ולבחון את מכלול הייצוגים של העיר בת ים בספרות הישראלית. כך יהיה אפשר לעמוד על התפיסה החברתית העולה מהם ולחקור לעומק את התופעה העירונית הישראלית הזאת.

דת ואידאולוגיה

הרב הרצוג, ש"י עגנון והתפילה לשלום המדינה

יוסף עופר

תקציר

התפילה לשלום המדינה, הנאמרת בבתי כנסת בארץ ובעולם, הותקנה בשלהי שנת תש"ח (1948) בידי הרבנים הראשיים יצחק אייזיק הרצוג ובן ציון מאיר חי עוזיאל ובהשתתפות הסופר שמואל יוסף עגנון. שנים רבות ניטש ויכוח בשאלה מה היה חלקו של עגנון ביצירת התפילה, אולם רק מקצת המסמכים הקושרים לעניין עמדו לנגד עיני המתדיינים. במאמר זה אני טוען כי דף מודפס במכונת כתיבה שלא נדון עד כה במחקר הוא: הטיטה ששלח הרב הרצוג לעגנון כמצע לחיבור התפילה, והוא מאפשר לקבוע במדויק מה הייתה תרומתו של עגנון לנוסח התפילה. העמדה המובעת במאמר מנוגדת לזו שהביע יואל רפל בספרו על התפילה לשלום המדינה.¹

מילות מפתח: הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, הרב יצחק אייזיק הרצוג, שמואל יוסף עגנון, תפילה

א

תפילות רבות 'לשלום המלכות' חוברו כל הדורות, ויסודן עוד בדברי ירמיהו הנביא 'וְדָרְשׁוּ אֶת שְׁלוֹם הָעִיר [...] וְהִתְפַּלְלוּ בְּעֵדָה' (ירמיהו כט ז) ובדברי רבי חנינא סגן הכהנים 'הווי מתפלל בשלומה של מלכות' (אבות פג, מב). תפילות לשלום המלכות נמצאו בגניזת קאהיר ותועדו בספרי הלכה ובסידורי תפילה באשכנז, בפרובנס, בספרד ועוד, ובהיותן נושא רגיש מבחינה פוליטית היה נוסחן המדויק נתון לא פעם לוויכוח.²

לשם המחשה אביא כאן דוגמות אחדות.³ בסידור ספרדי משנת 1300 בערך בא נוסח תפילה לשלום המלך (כתב יד פארמה 643, דף א37): 'מי שברך אברהם יצחק ויעקב ומשה

* תודתי לבנימין ושולמית אליצור מירושלים, לאבי שמידמן, לעמיחי רדזינר ולדודי בן נעים מאוניברסיטת בר-אילן על הערותיהם ועל עזרתם.

1 יואל רפל, **התפילה לשלום המדינה: תולדותיה תכניה ופירושה**, כנרת זמורה ביתן, מודיעין תשע"ח.

2 שם, עמ' 102-16.

3 על פי אהרן ארנד, **פרקי מחקר ליום העצמאות**, לשכת רב הקמפוס של אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ח, עמ' 176-200.

ואהרן ודוד ושלמה, הוא יברך אדונינו המלך דון [פרננדו] שהוא רחמן על ישראל. מלך המלכים יאמצהו. מלך המלכים יברכהו. מלך המלכים יעזרהו. מלך המלכים יתן בלבו ובלב כל יועציו רחמנות לעשות טובה לישראל ונאמר אמין.

כמאתיים שנים מאוחר יותר התגבשה תפילה הפותחת בלשון 'הנותן תשועה למלכים' (על פי תהלים קמד י). אהרן ארנד מצא כי המלך הראשון שחברה לכבודו תפילה כזאת הוא דווקא מי שהיה אחראי לגירוש יהודי ספרד בשנת 1492, פרננדו מארגון (Fernando de Aragón el Católico; 1452-1516): 'הנותן תשועה למלכים ומלכותו מלכות כל העולמים [...] הוא יאמץ ויברך וינשא וירומם למעלה למעלה אדונינו המלך דון פרננדו. [...] מלך מלכי המלכים יפדה נפשו ממות ובמלחמה מידי חרב [...] ויטה לבו לעשות טוב לישראל ולדבר אלהם טובות בכל מקום שהם, וכן יהי רצון ונאמר אמין.'

רבי שמואל הלוי קעלין (בוסקוביצה, צ'כיה, 1724-1806) הצביע על בעיה העולה מכך שיהודי כל ארץ מתפללים לשלום המלך שלהם. בחיבורו **מחצית השקל** הוא כתב:

מנהגן של ישראל כל קהל בכל שבת מתפללים בשלומה של מלכות. ויש בנוסח תפלה ההיא 'ויפיל שונאיו תחתיו'. [...] ואם יתגרה מלך אחד עם מלך אחר ויתפללו היהודים שבמלכות זה שיפיל שונאו דהיינו מלך המתגרה בו יפול תחתיו; והא תחת המלך המתגרה בו יש גם כן יהודים וגם הם מתפללים על מלכות שלהם 'ויפיל שונאיו תחתיו'. אם כן על כורחך תפלת אחד מהם הוא תפלת שוא. אלא על כורחך כל קהל מתפלל שיפיל שונאיו שיש לו במדינתו תחתיו.⁴

במאה ה־16 התגבשה התפילה 'הנותן תשועה למלכים' בנוסח קבוע (בהתאמות המתבקשות), והיא נאמרת בקהילות ישראל בגולה עד ימינו. לא ייפלא אפוא שעם הקמת מדינת ישראל, ואף קודם לכן – לאחר החלטת האו"ם על הקמתה, הועלו יוזמות שונות לחיבור תפילה לשלום מדינת ישראל. היו שניסחו תפילה לשלום המדינה אשר נפתחה במילים 'הנותן תשועה למלכים',⁵ אולם רבים הסתייגו מן השימוש במטבע התפילה הזה וביקשו להבדיל בין תפילה לשלום מלכות נכרייה, הנאמרת לעתים בהכרח ובכפייה, ובין תפילה לשלום מדינת ישראל, שנתפסה כמבטאת התגשמות של ערכים לאומיים, תאולוגיים ודתיים ותקווה לגאולה עתידית.

ב

'התפילה לשלום המדינה' המקובלת כיום חוברה בשלהי שנת תש"ח ונאמרת מאז מדי שבת וחג בבתי כנסת רבים בארץ ובעולם. התפילה פורסמה בעיתונים **הצופה** ו**הארץ**, ובפרסומים אלה צוין: 'הרבנים הראשיים לארץ ישראל הגרי"א הלוי הרצוג והגר"צ עוזיאל, [...] יסדו

4 **מחצית השקל** על אורח חיים סימן רפ"ד ס"ק ז, כהסבר והרחבה לדברי בעל **מגן אברהם** שם.
5 ארנד, **פרקי מחקר ליום העצמאות**, עמ' 186, הערה 27; רפל, **התפילה לשלום המדינה**, עמ' 59-71.

ותיקנו את התפלה, וכן: 'על פי הזמנת הרב [...] הרצוג השתתף הסופר ש"י עגנון אף הוא בניסוח התפילה'.⁶

במשך שנים רבות התנהל פולמוס נוקב בשאלה מה היה חלקם של שלושת האישים האלה בחיבור התפילה. תחילתו של הפולמוס במאמר שפרסם דוד תמר בשנת 1984, ובו חשף תצלום של התפילה בכתב ידו של ש"י עגנון וטען כי הוא הוא מחבר התפילה.⁷ רבים התנגדו לדעתו וציינו כי עגנון לא ייחס לעצמו מעולם את חיבור התפילה. הבולט שבמתנגדים הוא יואל רפל, שייחד שנים רבות לבירור תולדותיה של התפילה, תכניה ופירושה וסיכם את מחקרו בספר **התפילה לשלום המדינה** (2018). הספר מפורט מאוד, ומובאים בו דיונים מקיפים ומעמיקים, לצד נתונים היסטוריים מפורטים על התקבלות התפילה ועל גלגולי נוסחיה.

הפרק המסקרן ביותר הוא הפרק הרביעי בספר, הסוקר את הוויכוח בשאלה מי חיבר את התפילה לשלום המדינה. בבסיס דבריו של רפל עומד מסמך, ובו התפילה לשלום המדינה בכתב ידו של הרב הרצוג, ובנוסף כמעט זהה לזה שבכתב ידו של עגנון.⁸ לדברי רפל, במסמך הזה כתובה התפילה שחיבר הרב הרצוג ואותו שלח לש"י עגנון. עגנון העתיק את המסמך הזה בכתב ידו, והכניס בו רק שינויים קלי ערך.

רפל סקר בהרחבה – לשם ביסוס עמדתו – מסכת של עדויות ומסמכים שונים, ולדעתו כולם מביאים לאותה מסקנה: הרב הרצוג הוא מחבר התפילה, וחלקו של ש"י עגנון בה שולי למדי.

במאמר זה אני בא לבחון מחדש את המסמכים הקשורים בפרשה. רובם הובאו בספרו של רפל, אולם מקצתם התגלו רק בשנים האחרונות, ולא היו גלויים לפני אלה שנטלו חלק בפולמוס, ומסמך מרכזי אחד לא נדון כלל עד כתיבת שורות אלו למיטב ידיעתי. בבחינה מדוקדקת של המסמכים אפשר לדעתי להגיע לתשובה ברורה וחד־משמעית בסוגיה, ותשובה זו מתיישבת היטב גם עם רוב העדויות שליקט והביא רפל.

ג

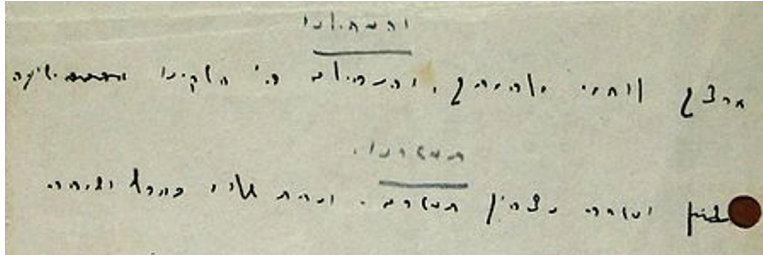
השאלה הראשונה שיש לברר היא שאלת היחס בין שני המסמכים, הוזהים כמעט בתוכם: זה שבכתב ידו של עגנון וזה שבכתב ידו של הרב הרצוג. אין ספק שאחד מהם הועתק מחברו, והשאלה היא מהו המקור ומהו ההעתק.

6 'תפילה לשלום מדינת ישראל', **הצפנה**, ט"ז באלול תש"ח (20.9.1948), עמ' 4. נוסח דומה: 'תפילה לשלום ישראל', **הארץ**, י"ז באלול תש"ח (21.9.1948), עמ' 4.

7 דוד תמר, 'האם חיבר ש"י עגנון את התפילה לשלום המדינה?', **מעריב**, ב' באייר תשמ"ד (4.5.1984).

8 המסמך נשמר כל השנים בחדר עבודתו של הרב הרצוג בבניין היכל שלמה בירושלים, ונמצא כיום במוזיאון היכל שלמה. ראו: רפל, **התפילה לשלום המדינה**, עמ' 116, 121.

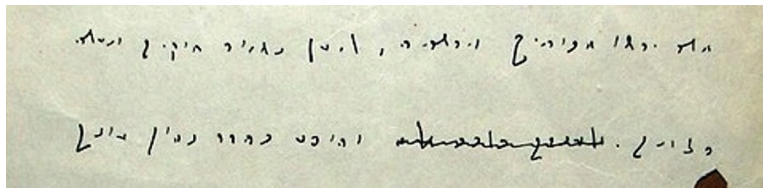
רפ"ה השווה את שני המסמכים השווה מילולית באמצעות טבלה וחשף ארבעה הבדלים קלים ביניהם,⁹ אולם הוא לא התייחס לשתי מחיקות בכתב ידו של עגנון. מחיקות אלו חשיבותן רבה כי הן חושפות מהו המקור ומהו ההעתק:

1. קטע מן התפילה בכתב ידו של ש"י עגנון, עמ' 1, שורות 6-7
באדיבות אוניברסיטת בר-אילן

והנחילים ה' אלקינו ברכת ישועה
נצחון ועטרת נצחון תעטרם

נראה שהתיקון נעשה תוך כדי הכתיבה: תחילה כתב עגנון 'ברכת נצחון', ואחרי כן המיר את המילים בביטוי 'ישועה ועטרת נצחון'. ועוד נשוב ונעסוק במשפט זה להלן.
התיקון האחר בא בחלקה האחרון של התפילה:

2. קטע מן התפילה בכתב ידו של ש"י עגנון, עמ' 2, שורות 2-3
באדיבות אוניברסיטת בר-אילן

למען נשמור חוקיך ונעשה רצונך. ולעבדך בלבב שלם

9 רפ"ה, שם. אחרי עמ' 222 בספר בא קונטרס של תצלומי מסמכים, ועמודיו אינם ממוספרים. ההפניות לקונטרס זה להלן תהיינה בקיצור: קונטרס.

10 שם, עמ' 132-133. בנוסח הרב הרצוג התפילה נפתחת במילים 'אבינו שבשמים, צור ישראל, מושיע וגואלו', ואילו בנוסח עגנון המילה 'מושיע' אינה באה; בנוסח הרב הרצוג 'והנחילים/והנחילנו אלקינו ישועה' ובנוסח עגנון 'והנחילים/והנחילנו ה' אלקינו ישועה'; בנוסח הרב הרצוג 'ואת אחינו [...] פקד-נא' ובנוסח עגנון 'פקוד'; בנוסח הרב הרצוג 'ותולידכם מהרה קוממיות לציון עירך ולירושלים משכן שמך' ובנוסח עגנון 'ולארץ משכן שמך'. ויש להוסיף עליהם הבדל פעוט: בנוסח הרב הרצוג 'מגיני ארצך ולוחמי מלחמתך', ובנוסח עגנון 'מגיני ארצך לוחמי מלחמתך'. יש

המשפט הזה בא לאחר ציטוט הפסוק העוסק בקיבוץ גלויות ובירושת הארץ, והוא בנוי על הנוסח השגור של 'מודים דרבנן': [וְתִאֲסֹף גְּלִיּוֹתֵינוּ לְחֻצְרוֹת קֶדְשְׁךָ] לְשֹׁמֵר חֻקֶּיךָ וְלַעֲשׂוֹת רְצוֹנְךָ וְלַעֲבֹדְךָ בְּלִבָּב שְׁלָם. יש לשים לב שההקשר דומה – קיבוץ גלויות מוביל לשמירת חוקי ה' ולעבודתו. אלא שהפסוק מדבר על ה' בגוף שלישי ועל ישראל בגוף שני ('והביאך'), ואינו מאפשר המשך ישיר במטבע הלשון המקורי 'לְשֹׁמֵר חֻקֶּיךָ' וכו', הפונה לה' בגוף שני. מתחייב אפוא הניסוח 'למען נשמור חוקיך ונעשה רצונך'. עגנון הוסיף תחילה גם את הצירוף השלישי, 'ולעבדך בלבב שלם' (בלי להסב אותו לגוף ראשון רבים), ואחרי כן נמלך בדעתו ומחק.¹¹

שתי המחיקות משקפות את עבודת הניסוח של עגנון, שהתלבט מהו הניסוח הראוי יותר, מחק ותיקן תוך כדי כתיבה. כל זה לא יכול להתרחש אילו העתיק עגנון מילה במילה נוסח מוגמר מכתב ידו של הרב הרצוג.¹²

הוכחה אחרת עולה מן הנוסחים החלופיים 'והנחילים' – או: והנחילנו – ה' אלקינו ישועה, ועטרת נצחון תעטרם – או: תעטרנו' (ראו תצלום קטע 1 למעלה). שני הנוסחים באים זה מעל זה בכתב ידו של עגנון וגם בכתב ידו של הרב הרצוג ומשתקפת בהם כנראה התלבטות בניסוח: הנוסח 'והנחילים... תעטרם' (בגוף שלישי) מתייחס ל'מגיני ארץ קדשנו', ואילו הנוסח 'והנחילנו... תעטרנו' מתייחס בגוף ראשון אל המתפללים עצמם, שהרי הישועה והניצחון שהמגנים מביאים הם ישועה וניצחון לעם כולו. והינה, בכתב ידו של עגנון אפשר להבחין שהמילים 'והנחילנו', 'תעטרנו' נכתבו בכתב בהיר יותר, היינו שלא נכתבו בעת הכתיבה הראשונה של הטקסט אלא נוספו אחרי כן, במחשבה שנייה.¹³ והרי זו ראייה שלישית שכתב ידו של הרב הרצוג הועתק מזה של עגנון ולא להפך.

להעיר כי מילים רבות אשר באות בכתב חסר בשני כתבי היד הובאו בטבלה של רפל בכתב מלא: אלקינו, נצחון, אלקיך, יקחך, אלקי, בכל, וכן: עזך (פעמיים, בנוסח הרב הרצוג).

11 דוד תמר (לעיל הערה 7) ציין את מחיקת שלוש התיבות האלה ופרס את 'הלכטים בניסוח והמחיקות בשני מקומות בכתב היד' כראיה שעגנון כתב את התפילה, אולם הוא לא הכיר לא את המסמך שהתפילה כתובה בו בכתב ידו של הרב הרצוג ולא את המסמך המודפס במכונת כתיבה שיידון להלן.

12 האפשרות שעגנון קיבל את נוסח התפילה מידי הרב הרצוג, העתיק אותו בכתב ידו במגמה לתקן ולשפר אותו, הוסיף ושינה את הביטויים הנדונים ולבסוף חזר בו ומחק את כל מה שכתב וחזר לנקודת המוצא – אינה סבירה כלל.

13 ידידי אבי שמידמן העיר: 'נראה שמילים אלו נכתבו בעיפרון. ואכן כך דרכו של עגנון במקרים רבים, שהוא כותב סיפור בעט ובמועד אחר הוא מכניס תיקונים בעיפרון. כך למשל עשה בכתב היד של "איברי המשיח" (כתב יד ירושלים, ארכיון, 1270.1.632) שפרסמתי עם עטרה סנובל (אבי שמידמן ועטרה סנובל, 'הגרסה המורחבת של "איברי המשיח" מאת ש"י עגנון: מבוא ומהדורה מדעית', מחקרי ירושלים בספרות עברית, לא [תש"ף], עמ' 279-311): הטקסט העיקרי כתוב בעט, וכך גם שכבה ראשונה של תיקונים שנעשו תוך כדי כתיבה, ואז הוסיף עגנון שכבה של תיקונים בעיפרון'.

מסקנתו של רפל – שכתב ידו של הרב הרצוג הוא המקור להעתק של עגנון – נסתרת גם ממסמך אחר, והוא מכתב הפנייה של הרב הרצוג לש"י עגנון. ממסמך זה התגלה לרפל רק בשנת 2017, כאשר השלים כמעט את כתיבת ספרו, ומסקנותיו כבר היו מגובשות וקבועות. בבלוג שפרסם רפל באתר הספרייה הלאומית הוא קבע כי המכתב הזה תומך בתזה שלו, ו'הוא "האקדח המעשן" בוויכוח הנמשך'.¹⁴

המכתב הוא מיום כ"ה באב תש"ח, וזה נוסחו:

לידי"נ (=לידיד נפשי) רש"י עגנון הי"ד,
שלום עד העולם,

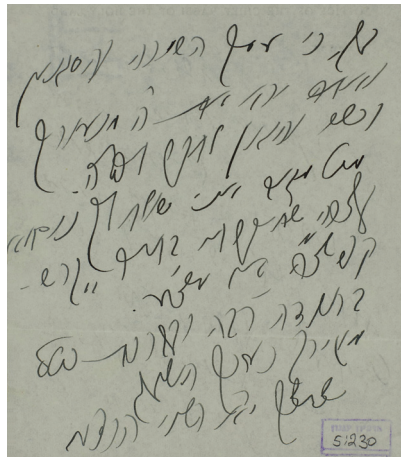
מכמה מקומות בתפוצות פונים אלי בדרישה לתקן תפלה במקום הנותן תשועה. אחינו שבגולה נותנים עיניהם בי ואני נותן עיני בכך, כי עמך השירה והסגנון ואתה ירא את ה' מנעורידך וכשר והגון לתקן תפלה.

מכל מקום אני שולח לך נוסחא קצרה שתיקנתי, בתור 'קרש-קפיעה', או מצע.

בתודה רבה ובברכת כט"ס (=כל טוב סלה)

מוקירך כערכך הנשגב

ידידך י"א הלוי הרצוג.¹⁵

3. קטע ממכתב הפנייה של הרב הרצוג לש"י עגנון
ארכיון ש"י עגנון, הספרייה הלאומית,
ירושלים, ARC. 4* 1270 05 0230.
באדיבות הספרייה הלאומית

- 14 יואל רפל, 'זהו סופי: נחשפה זהותו של מחבר התפילה לשלום המדינה', בלוג הספרייה הלאומית, 7.1.2017 (אוחזר ב-9.1.2022); הנ"ל, 'מי באמת חיבר את התפילה לשלום המדינה' שם, 19.3.2018 (אוחזר ב-21.8.2022).
- 15 רפל מביא בספרו את תצלום המכתב ואת תעתיקו (קונטרס, עמ' [8]–[9]). בשלושה מקומות שיניתי את קריאתו של רפל: 'לתקן' במקום 'לחבר'; 'שתיקנתי' במקום 'שחיברתי'; 'ידידך' במקום 'יצחק'. וראו גם בהערה הבאה.

מן המכתב עולה בבירור נקודת מבטו של הרב הרצוג: הוא מבקש מעגנון שיקבל עליו את משימת תיקון התפילה. את המסמך ששלח לעגנון הוא כינה בשני כינויים: (1) 'קרש קפיצה', היינו כלי עזר שיתווה לעגנון כיוון לעבודתו; (2) מִצָּע, היינו בסיס רעיוני שעגנון אמור להלבישו בסגנון נאה של שירה הראוי לתפילה. על כל פנים, אין מדובר פה בבקשה שעגנון יבדוק נוסח מוגמר של תפילה ויתקן פה ושם את הסגנון, אלא בבקשה מפורשת שעגנון יתקן את התפילה.

המסמך בכתב ידו של הרב הרצוג אינו יכול להיות אפוא 'קרש הקפיצה' והמצע ששלח הרב הרצוג; אין הוא אלא העתק של התפילה שחיבר עגנון.

ה

היכן היא אפוא אותה טיוטה (או אותו מצע) ששלח הרב הרצוג? למרבה ההפתעה, היא נמצאת במקום הצפוי ביותר שתימצא, היינו עם התפילה בכתב ידו של עגנון, וכנראה באותה המעטפה. המסמך הודפס במכונת כתיבה,¹⁷ ונרכש בידי אוניברסיטת בר-אילן בשנת 2005.¹⁸ בשנת 2014 הועלה תצלום המסמך לערך ויקיפדיה 'תפילה לשלום המדינה', עם תצלום כתב ידו של עגנון והמעטפה שהושם בתוכה.¹⁹ בחינה מדוקדקת של נוסחו מאשרת את ההנחה כי אכן, זה המסמך ששלח הרב הרצוג כמצע לתפילה.²⁰

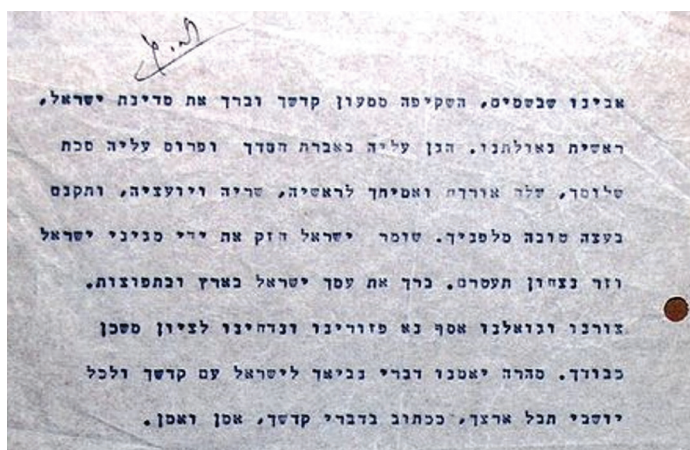
16 רפל סבר שיש פה ראשי תיבות ופתחן 'מצד עצמו', אולם הרב הרצוג מסמן ראשי תיבות בקו מעוגל, והסימן שזיהה פה רפל אינו אלא פסיק אחרי המילה 'שתיקנתי'.

17 האותיות 'ת.ג.' שנכתבו בכתב יד במסמך המודפס הם סימני קטלוג מאוחרים של ארכיון הרב הרצוג. השוו סימון דומה על תפילה לניצחון מגיני הארץ, שזמן חיבורה אינו ידוע. ראו: ארכיון המדינה, פ 4250/9, התצלום ה-11 בתיק, <https://tinyurl.com/yh5drsuv> (אוחזר ב-5.10.2022).

18 המסמך הזה והתפילה בכתב ידו של עגנון נמצאים כיום באוסף הספרים הנדירים וכתבי היד של מערך הספריות והמידע של אוניברסיטת בר-אילן. מר דוד בן-נעים מן הספרייה המרכזית של אוניברסיטת בר-אילן מסר לי (במכתבו מיום ז' באדר א' תשפ"ב) כי האוניברסיטה רכשה את המסמכים במכירה פומבית שנערכה בירושלים ב-24.11.2005. בקטלוג שהפיקה לקראת המכירה חברת סופה: מכירות פומביות נכתב: 'נוסח ראשוני במכונת כתיבה ונוסח נוסף... בכתב ידו של ש"י עגנון'. רפל מזכיר את המכירה הפומבית ואת אוניברסיטת בר-אילן, אך אינו מזכיר את המסמך שנדפס במכונת כתיבה. ראו: רפל, **התפילה לשלום המדינה**, עמ' 283, הערה 31.

19 הכיתוב שנלווה למסמך ולמעטפה הוא: 'טיוטה מודפסת של התפילה והמעטפה עליה נכתב "תפלת המדינה כפי שהעתיקה ותקנה מר עגנון – בכתב יד" (אוסף אוניברסיטת בר-אילן)'. וצ"ל: בכתב ידו.

20 זיקת המסמך לרב הרצוג עולה בראש ובראשונה ממקום הימצאו, לצד נוסח התפילה בכתב ידו של עגנון. עוד הוכחות עולות מן ההשוואה לתפילות אחרות שחיבר הרב הרצוג ונדפסו במכונת כתיבה בסגנון דומה. לדוגמה: בארכיון המדינה, תיק פ 4250/5 (התצלום העשירי בתיק, <https://tinyurl.com/33ppv24r> [אוחזר ב-5.10.2022]), מצויה תפילה שחיבר הרב הרצוג בשלבים הראשונים של מלחמת העולם השנייה, כדי שתיאמר בבתי הכנסת בשבת פרשת בהעלותך ת"ש (ט' בסיון, 15.6.1940). השוואה למסמך טיוטת התפילה לשלום המדינה, מעלה חמישה קווי דמיון: (1) הפתיחה 'אבינו שבשמים'; (2) המשפט 'הגן על... באברת חסדך'; (3) המשפט 'פרוס... סכת

4. הדף ששלח הרב הרצוג לש"י עגנון כמצע לתפילה באדיבות אוניברסיטת בר-אילן

נשווה אפוא את נוסח מצע התפילה ששלח הרב הרצוג אל נוסח התפילה בכתב ידו של עגנון (ההדגשות להשוואה ואינן במקור):

נוסח ש"י עגנון	מצע הרצוג
אבינו שבשמים	אבינו שבשמים, 1
צור ישראל וגואלו	2
	השקיפה ממעון קדשך ו 3
ברך את מדינת ישראל	ברך את מדינת ישראל, 4
ראשית צמיחת גאולתנו,	ראשית גאולתנו. 5
הגן עליה באברת חסדך	הגן עליה באברת חסדך 6
ופרוס עליה סוכת שלומך.	ופרוס עליה סכת שלומך. 7
ושלח אורך ואמיתך לראשיה שריה ויועציה	שלח אורך ואמיתך לראשיה, שריה ויועציה, 8
ותקנם בעצה טובה מלפניך.	ותקנם בעצה טובה מלפניך. 9
	שומר ישראל 10
תנה עוזך וגבורתך	11
וחזק ידי מגיני ארצך	חזק את ידי מגיני ישראל 12
לוחמי מלחמתך	13
והנחילים/והנחילנו ה' אלקינו ברכת נצחון	14
ישועה	
ועטרת נצחון תעטרם/תעטרנו	וזר נצחון תעטרם. 15

שלומך'; (4) הפנייה לה' בראש בקשות חדשות בתוך התפילה, בהתאמה לתוכן הבקשה: בתפילה ממלחמת העולם 'אבינו שבשמים' / שומר ישראל / אב הרחמים', ובטיוטת התפילה לשלום המדינה 'אבינו שבשמים' / שומר ישראל / צורנו וגואלנו'; (5) הסיום 'אמן ואמן'. יודגש במיוחד כי שני קווי הדמיון האחרונים (4, 5) בוטלו בנוסח ש"י עגנון.

16	ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.	
17	ברך את עמך ישראל בארץ ובתפוצות.	ואת אחינו פליטת עמך בית ישראל פקוד בכל ארצות פזורים
18	צורנו וגואלנו	
19	אסף נא פזורינו ונדחינו לציון משכן כבודך.	ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולארץ משכן שמך.
20		כמו שכתבת בתורתך אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך והביאך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה,
21		למען נשמור חוקיך ונעשה רצונך. ולעבדך בלבב שלם
22	מהרה יאמנו דברי נביאך לישראל עם קדשך ולכל יושבי תבל ארצך, ככתוב בדברי קדשך,	והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך.
23		ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה.
24	אמן ואמן.	אמן סלה.

לא אעסוק פה בכל שורה ושורה; אסתפק בכמה הערות הנראות בעיניי חשובות יותר:

1. צור ישראל וגואלו (שורה 2 ושורה 18). הרב הרצוג השתמש בצירוף 'צורנו וגואלנו' (השוו תהלים יט טו).²¹ עגנון העביר את הצירוף לראש התפילה וניסח 'צור ישראל וגואלו'. ייתכן שהתכוון ליצור זיקה אל חתימת מגילת העצמאות. נוסח התפילה 'צור ישראל וגואלו' נזכר בתלמוד הירושלמי (ברכות ד, א; יא, עב) ובנוסח תפילת ערבית שנתגלה בגניזת קאהיר.²²
2. ראשית צמיחת גאולתנו (שורה 5). רפל מראה כי הרב הרצוג ראה בעצמו את יוצר הצירוף הזה²³ וגם עגנון ייחסו לעצמו.²⁴ מן הטבלה מתברר ששני האישים יצרו את הצירוף: הרב הרצוג כתב 'ראשית גאולתנו', ועגנון הוסיף את המילה 'צמיחת'.
3. וזר נצחון תעטרם (שורה 15) – נראה שעגנון הסתייג מן הביטוי 'זר ניצחון', המזכיר את זר עלי הדפנה מן המיתולוגיה היוונית ומן התרבות הרומית, ולאחר התלבטות וכמה

- 21 בנוסח הרב הרצוג יש שלוש פניות לה' בתפילה: 'אבינו שבשמים' בראשה (שורה 1), 'שומר ישראל' לפני בקשת חיזוק מגיני הארץ (שורה 10), 'צורנו וגואלנו' לפני בקשת קיבוץ גלויות (שורה 18). עגנון השמיט את הפנייה השנייה והעביר את השלישית לראש התפילה בשינוי לשון.
- 22 ראו את מגוון המקורות שהביא רפל, **התפילה לשלום המדינה**, עמ' 143-144.
- 23 רפל, שם, עמ' 128, 160 ועוד. הרב הרצוג כתב באחד ממאמריו: 'מדינת ישראל שהיא כמו שכיניתי בננוסח התפילה שיסדתי "ראשית צמיחת גאולתנו"' (קונטרס, עמ' [12]).
- 24 רפל, שם, עמ' 161. הרב יעקב גולדמן, שהיה מזכירו של הרב הרצוג, כתב לאמונה ירון, בתו של עגנון, כי אביה 'הוסיף הביטוי "ראשית צמיחת גאולתנו" ותמיד כשהיה שומע התפילה בבית הרב אונטרמן היה מעיר לי, אתה הלא יודע שאני הכנסתי ביטוי זה' (קונטרס, עמ' [5]).

מחיקות המיר אותו בצירוף 'עטרת ניצחון'. זאת ועוד, הניצחון אינו המטרה העיקרית של מגני ישראל: קודמת לו ישועה (מיד צר), ובעקבותיו בא שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.²⁵

4. יהדות העולם וקיבוץ הגלויות (שורות 17-19): בנוסח הרב הרצוג יש שתי בקשות נפרדות: ברכה לעם בתפוצות ותפילה לקיבוץ גלויות. עגנון מאחד את שתיהן, מוסיף את המונח 'פקידה', מכנה את בני הגולה 'פליטה' ומתפלל לבואם לארץ. הביטוי 'ותוליכם מהרה קוממיות' (על פי ויקרא כו יג) מוסיף נופך של גאון והדר, ולא רק איסוף פזורים.
5. קיום דברי התורה והנביאים (שורות 20, 22): במקום הניסוח הסתמי 'יאמנו דברי נביאיך... ככתוב בדברי קדשך', עגנון מוסיף ציטוט של שני פסוקים מן התורה העוסקים בקיבוץ גלויות (דברים ל ד-ה) ומצטרפים לבקשת קיבוץ גלויות שלמעלה.
6. תכלית המדינה וקיבוץ הגלויות (שורה 21). עגנון מוסיף: 'למען נשמור חוקיך ונעשה רצונך'. תוספת זו נוגעת בעניין רגיש, בקובעה כי תכלית קיבוץ הגלויות היא שמירת חוקי הבורא ועשיית רצונו. עגנון השתמש פה במטבע תפילת 'מודים דרבנן', המקשרת בין קיבוץ הגלויות ובין שמירת חוקי הבורא ועבודת הבורא. בגלגולי התפילה לאחר שיצאה מידי של עגנון הורחב עניין זה בשלוש דרכים: (1) פסוקית התכלית שניסח עגנון הומרה בבקשה נפרדת העומדת לעצמה: 'יחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך ולשמור כל דברי תורתך'; (2) נוסף הפסוק 'וּמָלֵה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לְבָבְךָ' (דברים ל ו); (3) נוספה תפילה לבוא המשיח: 'ושלח לנו מהרה [את] בן דוד משיח צדקך'. שתי התוספות האחרונות נכללו רק במקצת נוסחי הברכה, והדבר משקף מחלוקות בתוך הרבנות הראשית.²⁶
7. התגלות ה' בעולם (שורות 22-23). הביטוי 'כל יושבי תבל ארצך', הבא במצע הרב הרצוג בהקשר כללי של קיום דברי הנביאים, הורחב בידי עגנון במטבע של תפילת הימים הנוראים הכולל את הביטוי הזה ועוסק בהתגלות ה' בעולם ובהכרת כל יושבי תבל במלכות ה'.

1

איך ראה עגנון עצמו את חלקו בחיבור התפילה? מן המסמכים שנתגלו וממקום גילום עולה התיאור הזה:
 בכ"ה באב תש"ח פנה הרב הרצוג אל ש"י עגנון במכתב, ובו ביקש ממנו 'לתקן תפלה'. אל המכתב צירף הרב הרצוג את התפילה שתיקן מודפסת במכונת כתיבה, והגדיר אותה 'נוסחא קצרה', שתשמש לעגנון 'קרבן קפיצה או מצע'.

25 הצירוף 'ונתת שלום בארץ' הוא על פי ויקרא כו ו. זהו הפועל היחיד בתפילה הבא בעבר מהופך, על דרך המקרא.

26 רפל, התפילה לשלום המדינה, עמ' 171-189.

למחרת החזיר עגנון את אותה תפילה מודפסת ששלח הרב הרצוג, בצירוף נוסח התפילה בכתב ידו.²⁷ עגנון השאיר בידו את מכתב הפנייה של הרב הרצוג, אך לא שמר בידו העתק של התפילה שניסח ושל התפילה המודפסת ששימשה לו מצע לעבודתו.²⁸ מעשה זה של עגנון משקף את התודעה שלו: עגנון לא ראה בתפילה חיבור שלו, אלא היענות לבקשתו של הרב הרצוג לסייע לו בניסוח הדברים על יסוד המצע ששלח. תודעה זו של עגנון משתקפת גם בעדויות של מקורביו כי עגנון לא ייחס מעולם לעצמו את חיבור התפילה.²⁹ מעדות מכלי ראשון משתמע כי עגנון השתבח בשיחות פרטיות בתרומתו ליצירת מטבע הלשון המטפורי 'ראשית צמיחת גאולתנו'.³⁰

ז

לסיכום הדברים, 'התפילה לשלום המדינה' נדפסה בעשרות סידורים ומחזורים ונאמרת מדי שבת וחג בבתי כנסת רבים בארץ ובעולם. תפוצה רחבה זו של התפילה מקנה לה חשיבות והשפעה, והיא תוצאה ישירה של פעולתו ההלכתית של הרב הרצוג,³¹ שיזם וקידם את החלטת הרבנות הראשית על התפילה: 'להאמר ע"י הרב או הש"ץ אחרי קריאת התורה בשבתות ובמועדי קודש'.³² הרב הרצוג בענוותו חשף ביוזמתו את חלקו של ש"י עגנון בניסוח התפילה.³³ המסמכים הגלויים לפנינו כיום מאפשרים לקבוע במדויק מה הייתה תרומתו זו של עגנון לניסוח התפילה.

27 ראו את מכתבו של הרב יעקב גולדמן (קונטרס, עמ' [5]), המספר כי הוא הציע לרב הרצוג לפנות לעגנון, והוא היה השליח שתיווך בין השניים.

28 אני מסיק זאת מכך שמכתב הפנייה של הרב הרצוג התגלה בארכיונו של עגנון, ואילו התפילה המודפסת וכתב ידו של עגנון התגלו בארכיונו של הרב הרצוג.

29 רפל, 'התפילה לשלום המדינה', עמ' 112, 121-122.

30 ראו לעיל הערה 24.

31 בפרסום הרשמי של התפילה היא יוחסה לשני הרבנים הראשיים הרב הרצוג והרב עוזיאל. המסמכים שבחנתי פה אינם מלמדים על חלקו של הרב עוזיאל בחיבור התפילה. מסתבר שהשתתף בתוספות ובשינויים שהוכנסו בתפילה לאחר ניסוחה בידי עגנון, וכמובן בהענקת סמכות הלכתית לתפילה ובקביעה לכלול אותה בתפילות השבת והחגים. בנספח למאמר זה באה השוואת נוסחים בין נוסחי עגנון והרב הרצוג ובין שני הנוסחים הרשמיים שהפיצה הרבנות הראשית. ראו גם: רפל, 'התפילה לשלום המדינה', עמ' 117-118, 127-136.

32 כך צוין בראש המסמך בכתב ידו של הרב הרצוג (קונטרס, עמ' [6]). בפרסום הראשון של התפילה בעיתון 'הצפנה' ובעיתון 'הארץ' נוסף 'בכל בתי הכנסת בארץ ובתפוצות' (שם, עמ' [19]).

33 'מוסרים לנו שעל פי הרב הראשי ר' יא. הרצוג השתתף גם הסופר ש"י עגנון בניסוח התפילה' (הארץ, 21.9.1948; קונטרס, עמ' [19]).

נספח: גלגולי התפילה לשלום המדינה מנוסח ש"י עגנון אל הנוסחים שהתקבלו³⁴

נוסח ש"י עגנון	נוסח הרב הרצוג	נוסח הרבנות, ראש השנה תש"ט	נוסח ההד, טבת תש"ט ³⁵
אבינו שבשמים	אבינו שבשמים,	אבינו שבשמים	אבינו שבשמים,
צור ישראל וגואלו	צור ישראל, מושיעו וגואלו,	צור ישראל וגואלו	צור ישראל וגואלו,
ברך את מדינת ישראל	ברך את מדינת ישראל,	ברך את מדינת ישראל	ברך את מדינת ישראל,
ראשית צמיחת גאולתנו.	ראשית צמיחת גאולתנו.	ראשית צמיחת גאולתנו.	ראשית צמיחת גאולתנו.
הגן עליה באברת חסדך	הגן עליה באברת חסדך	הגן עליה באברת חסדך	הגן עליה באברת חסדך,
ופרוס עליה סוכת שלומך	ופרוס עליה סכת שלומך	ופרוס עליה סוכת שלומך,	ופרוס עליה סכת שלומך,
ושלח אורך ואמיתך לראשיה שריה ויועציה,	ושלח אורך ואמתך לראשיה שריה ויועציה,	ושלח אורך ואמתך לראשיה שריה ויועציה,	ושלח אורך ואמתך לראשיה שריה ויועציה,
ותקנם בעצה טובה מלפניך.	ותקנם בעצה טובה מלפניך.	ותקנם בעצה טובה מלפניך.	ותקנם בעצה טובה מלפניך.
תנה עוזך וגבורתך	תנה עוז וגבורתך		
וחזק ידי מגיני ארצך	וחזק ידי מגיני ארצך	חזק את ידי מגיני ארץ קדשנו	חזק את ידי מגיני ארץ קדשנו,
לוחמי מלחמתך,	לוחמי מלחמתך		
והנחילים/והנחילנו ה' אלקינו ברכת נצחון ישועה	והנחילים/והנחילנו אלקינו ישועה	והנחילנו אלקינו ישועה	והנחילים אלקינו ישועה
ועטרת נצחון תעטרם/תעטרנו.	ועטרת נצחון תעטרם/תעטרנו.	ועטרת נצחון תעטרנו,	ועטרת נצחון תעטרם,
ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.	ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.	ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ³⁶ ליושביה.	ונתת שלום בארץ ושמחת עולם ליושביה.
ואת אחינו פליטת עמך בית ישראל פקוד בכל ארצות פזוריהם	ואת אחינו פליטת עמך בית ישראל פקד־נא בכל ארצות פזוריהם	ואת אחינו כל בית ישראל פקד־נא בכל ארצות פזוריהם	ואת אחינו כל בית ישראל פקד־נא בכל ארצות פזוריהם,

34 ארבעת הטקסטים מובאים פה על פי תצלומיהם בספרו של רפ"ל (קונטרס, עמ' [10-11], [6-7], [15], [16]).

35 הטקסט נדפס בניקוד, ומכאן הכתיב החסר במילים סַכַּת, מַגִּינִי, צֶדֶק וכדומה.

36 נדפס בטעות: עולה.

ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולירושלים משכן שמך, שמך,	ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולירושלים משכן שמך,	ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולירושלים משכן שמך,	ותוליכם מהרה קוממיות לציון עירך ולארץ משכן שמך, שמך,
ככתוב בתורת משה עבדך,	ככתוב בתורת משה עבדך,	כמו שכתבת בתורתך	כמו שכתבת בתורתך
אם-יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך, והביאך אל הארץ אשר אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה, והיטבך והרבך מאבותיך,	אם יהי' נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך והביאך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה,	אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך והביאך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה,	אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלקיך ומשם יקחך והביאך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה,
ומל ה' אלקיך את לבבך ואת לבב זרעך, לאהבה את ה' אלקיך בכל לבבך ובכל נפשך למען חייך.			
ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך ולשמור את כל דברי תורתך.	ויחד לבבנו לאהבה וליראה את שמך ולשמור את כל דברי תורתך.	למען נשמור חקיך ונעשה רצונך,	למען נשמור חוקיך ונעשה רצונך ולעבדך- בלבב שלם-
שלח לנו מהרה בן דוד משיח צדקך לפדות מחכי קץ ישועתך.			
והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך,	והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך,	והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך,	והופע בהדר גאון עזך על כל יושבי תבל ארצך,
ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה.	ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה,	ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה,	ויאמר כל אשר נשמה באפו ה' אלקי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה.
אמן סלה.	אמן סלה.	אמן סלה.	אמן סלה.

אתאיזם נחוה ופוסט־רציונליות בחייהם של יהודים־אתאיסטים בישראל תמר פרידמן ושלמה גוזמן־כרמלי

תקציר

במאמר זה אנו בוחנים פרקטיקות חיזוק ורוחניות שמלווים את חייהם של יהודים אתאיסטים בישראל. מול סיפר אתאיסטי נעדר אמונה באל, ממצאי המחקר מדגימים פסיפס של פרקטיקות וחיזוקים רוחניים אשר מגויסים בעתות משבר והיעדר שליטה. נעזרו בשיטה דת נחוית, הממוקדת בפרקטיקות יום־יומיות ומאפשרת חקר סוציולוגי של ציבור שלא תואר בעבר בעזרת כלים תאורטיים אשר בוחנים דתיות ורוחניות. המאמר מבוסס על ראיונות עומק ועבודת שדה אשר התקיימו בשנים 2019-2021 ומדגים דרשי פנימי מתמשך בין הדגשת רציונליות שמעוגנת בתפיסה האתאיסטית ובין השקפות רוחניות ושימוש בפרקטיקות נחמה שמושפעות מארגז כלים תאולוגי מגוון, לרבות ניהול מזל, אמונה בגורל, תפילות ייחודיות, תפיסת יקום צודק והתייחסות לחפצי קודש יהודיים בבתם. תיאור חוויות היום־יום אינו מבטל את השקפת העולם של בני שיחנו אלא מבקש לתאר אתאיזם נחוה¹ כמכלול שרציונליות ומה שנכנה פוסט־רציונליות משמשים בו בערבוביה. ממצאינו מוסיפים ממד לפיענוחה של זהות חילונית ישראלית כבריכולאז' וגם להבנת כוחה של סמליות דתית ורוחנית גם בזירות שכביכול רחוקות ממנה מרחק רב.

מילות מפתח: אתאיזם, דת נחוית, חילוניות, יהדות, פוסט־רציונליות

תמר, השותפה לכתיבת המאמר, ובן זוגה הם אתאיסטים, אך שאלות שמערערות על השקפה זו התעוררו כאשר ילדם השני שהה עם לידתו בטיפול נמרץ ילודים. אי־הוודאות המתמשכת ודיווח רפואי קצר ונמרץ הכבידו על נפשם, מוקפים חממיות (אינקובטורים) ולצדם הורים מודאגים, רבים מהם אווזים ספרי תפילה ומחפשים נחמה במילים המקודשות. בפגייה דומה שהוזמן עוצר, התפתחות הילודים הרכים אטית להכאיב. באחד הבקרים, לפני

* אנו רוצים להודות לקרן הלאומית למדע שאפשרה מחקר זה כחלק ממחקר נרחב על אודות 'דתיות יהודית של יום־יום בישראל: חוויות דתיות בחברה משתנה', וכן לרחל ורצברגר ולמיכל פגיס על הערותיהן לטיוטת מאמר זה.

1 Lived Atheism מתורגם לעברית – אתאיזם נחוה, כמו שיטת Lived Religion – דת נחוית.

תעודות על קניית אות בספר תורה
זכויות ומקור: תמר פרידמן

צאתה לבית החולים, המתינה לה בתיבת הדואר מעטפה לבנה, ובה שתי תעודות. בעודה אוחות בתדפיס הבוהק נזכרה שבן זוגה סיפר לה כי קנה למען כל אחד מבניהם אות בספר התורה.² היא לא התקוממה. להפך, דמעות הציפו את עיניה. בן זוגה קנה למענם אות בספר התורה כחפץ דומם מגונן מפני חרדתם. בהתחברה לפעולתו אז, ובמבט לאחור עודנה מתחברת אליה, שניהם הרגישו שבמעשה זה התחזקה נפשם והם מצאו נחמה. אנקדוטה ביוגרפית זו ליוותה אותה כשיצאה למחקר על אודות יהודים אתאיסטים בישראל. המונח 'אתאיזם' נגזר מהיוונית הקלאסית, ומשמעו לא – או בלי – אֵל. בעיסוק בניתוח אטימולוגי בוליבנט מסביר שהפרשנות למונח אינה אחידה ואינה אוניברסלית, ובמשך השנים גלוותה עמימות להגדרה בין הוגים. גם בכתבים אקדמיים בני זמננו משמעויות מגוונות גלוות למונח, בין היתר אתאיזם כמייצג עמדה ולא אמונה, חוסר אמונה באל של אדם מאמין, ואף אתאיזם כהחלטה מושכלת לדחות אמונה כליל (Bullivant 2008). נסמכנו על הגדרה עצמית של אתאיזם בעיני מושאי המחקר, שלפיה אינם מאמינים באל, ובמאמר זה נבחן כיצד יהודים אתאיסטים מוצאים נחמה בעתות משבר והיעדר שליטה. אמנם קיים קשר בין המונחים 'אתאיזם' ו'חילון', אך אין הם זהים. כך לדוגמה נכון לשנת 2009, 46 אחוזים מאוכלוסיית היהודים בישראל מגדירים את עצמם חילונים, ו-80 אחוזים מכלל

2 ספרי תורה נכתבים על עור של בהמה כשרה בתהליך טקסי ארוך שדורש מיומנות רבה. מימון כתיבת ספר תורה בעזרת קנייה של אותיות שנכתבות בו הוא סגולה יהודית מוכרת לרפואה, לאריכות ימים ולהצלחה.

המשיבים מאמינים באל (המכון הישראלי לדמוקרטיה 2011); ואף מחקרה האיכותני של הגר להב מתייחס בהרחבה למונח 'חילוני מאמין' (להב 2021). במחקרנו אנו מבקשים להוסיף לניסיונות המיפוי של החברה היהודית בישראל אתר. דווקא בעזרת התמקדות בחיי היום-יום של אתאיסטים ובהתמודדות שלהם בשעת משבר אפשר ללמוד גם על גבולותיהן של החלוקות הדיכוטומיות בין קבוצות חברתיות בישראל ועל הפעפוע העדין של היבטים תרבותיים שונים, משימוש בשפה עד נוכחותן של פרקטיקות רוחניות שבשגרת חייהם של יהודים אתאיסטים בישראל.

אתאיזם בהקשר היהודי

האזכור המקראי הראשון להיעדר אמונה באל הוא בספר תהלים: 'אָמַר נָכַל כָּלִבּוֹ אֵין אֱלֹהִים' (נג ב). במשך השנים נדרשו הוגים לפסוק, ואף שאין בנמצא מקבילה לשונית בשפה העברית למונח 'אתאיסט', לא בספרות המקראית ולא בספרות הפוסט-מקראית, עורר הפסוק פרשנויות מגוונות. כך לדוגמה הדמות בפסוק תוארה כדמות של שוטה ואף חסיד של הבעל. ברלינרבלאו הסביר כי הוגים הסכימו שלאותו נבל יוחס אתאיזם פרקטי, במובנו כניחול אורח חיים שאינו דתי, להבדיל מאתאיזם תאורטי, שנשען על עמדה פילוסופית מבוססת בדבר אי-קיומו של אל, שכן גישה כזו לא הייתה ידועה בישראל הקדומה (Berlinerblau 2013). עמדות אפפה אתאיזם בהקשר יהודי גם לימים, בנוגע למונחים אשר נחשבים דומים, כגון 'אפיקורס', שגם הוא יווני במקורו ובקורפוס הרבני יוחס לאדם שדוחה את כתבי הקודש היהודים או מפרשם פירוש שגוי. כך לדוגמה במסכת סנהדרין נכתב: 'אֵלוֹ שֶׁאֵין לָהֶם חֵלֶק לְעוֹלָם הַבָּא: הָאוֹמְרִי: אֵין תְּחִיתַת הַמֵּתִים מִן הַתּוֹרָה, וְאֵין תּוֹרָה מִן הַשָּׁמַיִם, וְאֵפִיקוֹרֹס' (בבלי, סנהדרין י, א).

במרוצת השנים קיבל המונח 'אתאיזם' משמעויות גנאי שונות. עמדה אתאיסטית שאדם מייחס לעצמו ומציגה בפומבי לא נמצאה לפני המאה ה-18. לפני העת החדשה השתמשו במונח 'מינות', ואחריו כונו 'אתאיסטים' מי שסווגו מחוץ לגבול האמונה המקובל, בגלל שוני באמונה או בשל פרשנות שנחשבה שגויה לכתבי קודש. שורץ ביאר כי הדת הממוסדת מתבססת על חוויה של בני אנוש, אירוע חד-פעמי ומכוון של גילוי טרנסצנדנטי – ובהקשר היהודי מעמד הר סיני – באופן ששלילת אותה התגלות זהה במשמעותה, בעיני אדם מאמין, לשלילתו של אל. האתאיזם במובנו הדוגמטי, המחפש אישוש לטענה בדבר אי-קיומו של אל, החל רק במאה ה-18. עם זאת, איום על מונותאיזם נתפס בעיני ראשי הכנסייה עוד במאה ה-17 בהשקפה מטריאליסטית, שאינה מכירה בקיומן של ישויות רוחניות מחוץ לעולם הנגלה (שורץ 2006).

באירופה של סוף המאה ה-19 ניכרה מודעות קבוצתית של יהודים בעלי השקפה אתאיסטית, אולם תפיסה זו הייתה אך משנית לאימוץ אידאולוגיות, כגון ציונות, סוציאליזם ואף אנרכיזם. נקודת המפנה הייתה בשנות השישים של המאה ה-20, שאז ניתנו הצהרות פומביות על אי-אמונה יהודית בעקבות שואת היהודים, למשל מפי הרב רובינשטיין בספרו

המפורסם 'אחרי אושוויץ', והרב שרווין ויין, שפונה 'הרב האתאיסט', אשר ביטא תסכול מאלוהי ישראל שהכזיב את עמו (Berlinerblau 2013).

את יתרונות יכולתה של מסגרת דתית לנחם ולהעצים בעתות משבר הסביר גירץ (1990: 102-103). החשש מן הלא נודע נוכח תדיר במחשבה ומעיב על שגרת חיי הפרט, מטיל צל קבוע של דאגה ומעורר מרבצם חשדות אפלים ומודחקים שממקמים אדם כתועה בעולם אבסורדי, כזה שהדת משמשת בו דרך מוצא ויכולה לסייע במצבים של מועקה רגשית בהתוויית דרכי התמודדות באמצעות סמלים, פולחן ואמונה בעולמות העל־טבעי. ההשקפה הדורקמיאנית (Durkheim 1912) גורסת כי מסגרת דתית נשענת על אמונות, על פרקטיקות ועל השתייכות לקהילה, אך כמו שציין שוהם (2014), בנוגע ליהדות התמונה מסתבכת. היהדות היא דת אתנית שנחשבת רכיב חשוב בזיכרון הקולקטיבי, גם בעיני המתרחקים ממשמעותה כמקור דתי. שוהם השתמש במונח 'יהודיות' לתיאור המסורת כמאפיינת אורח חיים, כמשאב תרבותי נטול כוח כפייה. גם הילאס מדגיש את תרומתה של מסורת בהטמעת זהות, והוא רואה בה צורך. אנו ישויות חברתיות־תרבותיות, ודומה כי קולות הסמכות נובעים מתוכנו; אך קולנו כפרטים נשען על מצע של מודעות לקולה של סמכות חיצונית, והיא זו המעצבת את חיינו ואת האפשרות לפעול כפרטים בעלי זהות (Heelas 1996). כנשאי מסורת מבית אנו מנהלים דיאלוג מתמשך עם המסורת שנולדנו לתוכה, בלי שאפילו נבחר בה (ידגר 2012). במרחב היהודי־הלא־אורתודוקסי בישראל מתקיימים תהליכים מקבילים של חילון וקידוש באמצעות פרקטיקות. מההיבט של האמונה פרקטיקה יהודית מחולנת בעזרת ניתוק ממקורותיה הרעיוניים הדתיים, ומההיבט של זהות והשתייכות פרקטיקה מתקדשת כשהיא נעשית אמצעי לחיזוק השייכות לעם היהודי ולזהות היהודית, הן האישית הן הקולקטיבית (ורצברגר 2015).

בולט ומפתיע המחקר המועט על אתאיזם בהקשר היהודי, לכל הפחות לעומת הקשר הנוצרי, וכך מרבית החקר נסב על חילון יהודי. אף על פי שקיימת חפיפה בין המונחים, 'אתאיזם' אינו 'חילון' (Berlinerblau 2013). תזת החילון מציגה עמדה מוסרית שלפיה הדת והחילון מנוגדים זה לזה: הדת מזוהה עם שעבוד, נחשלות ופרימיטיביות, ומנגד – החילוניות מזוהה עם פתיחות, חשיבה, חירות, היגיון וקדמה (ידגר 2012: 18). התזה שהציבה את פני החברה במבנה בינרי, נתקלה בביקורת בעת שכשלה בהסברת מציאות חברתית בעתות שינוי ובניבוי התפתחויות עתידיות, לדוגמה בעת עליית המהפכה האסלאמית באיראן ועליית האוונגרדיזם באמריקה, וביקורת זו הניבה גישה פוסט־חילונית שקוראת למזג בין הדתי ובין המחולן. מודרניות, מסביר הברמס, אינה צועדת בהכרח לעבר חילון, ועל חברות מערביות להיות פתוחות גם להשפעות דתיות שיש על מאמינים בקרבן (Habermas 2008). עם זאת, טוען קיזל, קשה להחיל את גישת הפוסט־חילונית על החברה הישראלית משום שהשיח הנפוץ בה, ובכללו המחקר האקדמי, ממשיך להנכיח נורמות חלוקה בינריות, אשר מאפשרות לקבץ יחידים ולשייך אותם בחדות לקבוצות חברתיות מובחנות (קיזל 2014). העמימות הקטגורית בנוגע להשקפה האתאיסטית מתיישבת עם חילוניות ישראלית שאינה טיפוס אידאלי, וכך גם קבוצות זהות שונות בישראל אינן מיוצגות כראוי בחלוקה

דיכוטומית (קליין אורון ורוח־מדבר 2010). מונחים קטגוריאליים מקבילים או סמוכים בעלי ניסוח מעורפל ומגדיר משמשים, אף שאין הם נוגעים במישרין להגדרה, שימוש קטגוריאלי במונח 'לא דתי' המאפשר התייחסות ל'דתי' בתור נקודת עיגון שכל הקבוצות האחרות מגדירות את עצמן לפי מרחקן ממנה (שוהם 2014).

מלבד הכשל הטמון במיון קטגורי, ייתכן כשל אחר, שכן נראה כי גם חסרי האמונה באל אינם ממהרים להגדיר את עצמם אתאיסטים. כך לדוגמה אתאיסטים באנגליה מעדיפים להשתייך לקטגוריה של לא־דתיים, ולא לקטגוריה של אתאיסטים, והעדפתם מושרשת בהרגשת דו־ערכיות (Lee 2015); ואתאיסטים בארצות הברית נמנעים מלהגדיר את עצמם במונח זה מחשש להדרה (Gervais and Njale 2018). פוטנציאל להדרה של אתאיסטים קיים בישראל, שכן חילוניות בתור פרקטיקה של חיי יום־יום והתפיסה שמדינה ישראל היא דמוקרטית ליברלית נעות במסלולים נפרדים (Ben-Porat and Feniger 2009).

שרטוט דיכוטומי של דתיות מול אתאיזם או לחלופין אימוץ תיאורו של מהלך התפתחותי ממונותאיזם לעבר רציונליות (רפפורט 2005) עשויים להחמיץ עולמות רוח ופרקטיקות של פרטים בעלי השקפה אתאיסטית. בדיקה שיטתית של חוויות שבשגרה, אשר העדשה התאורטית המכונה דת נחוות מציעה, סייעה לנו בתהליך הפרשנות של התמות המפתיעות שנתקלנו בהן בניתוח הממצאים. אמרמן מציגה את השיטה דת נחוות ככלי שאפשר לבחון בעזרתו שדות מחקר מגוונים ויסייע להתעלות מעל הכבלים המצומצמים, המערביים בעיקרם, המגדירים דת כמוסדית (ברובד ההשתייכות) וכהשקפת עולם (בהיבט של האמונה); בתור כזו, היא הייתה נקודת פתיחה לעיסוק שיטתי בפרקטיקות יום־יומיות והניבה תיעוד של מגוון אנשים שהוחרגו בעבר ממחקר ממוסד, כמו מהגרים והומוסקסואלים (Ammerman 2020). ורצברגר התייחסה ליתרונות השיטה בהקשר יהודי. דרך התמקדות בחוויה יום־יומית רוחנית של יהודים אפשר להפנות את המבט המחקרי אל סיפורים במערכות חברתיות מגוונות, לצד בחינת חוויות שהם מחשיבים כמרכזיות ונוהלי פעולה שבאים לידי ביטוי בחייהם (Werczberger 2019). השיטה מתבססת על ראיונות עומק סיפריים, וההשראה לה מתקבלת מאתוס החקירה האתנוגרפי, הממוקד בנעשה ובבחינתו מול הסיפור התרבותי; כך מתאפשרת חשיפת כוחה של סמליות דתית ורוחנית גם בזירות שכביכול רחוקות ממנה מרחק רב (Ammerman 2015, 2020). בהקשר של מחקרנו אפשרה דת נחוות את בחינתן של פרקטיקות נחמה והשקפות רוחניות של יהודים אתאיסטים שגויסו לחזקם בעתות משבר והיעדר שליטה. את המסגור התאורטי המרחיב של דתיות נחוות הרחבנו אף יותר בעזרת תיאורו של מה שנכנה אתאיזם נחוות, המשלב בין פוסט־רציונליות, במובנה כשימוש סמלי ברציונליות, בין שלילת אמונה באל, אגב התכתבות עם רוחניות מגוונת ומסורות בתחנות חיים שונות.

שיטת המחקר

את הנתונים למאמרנו אספנו במחקר איכותני שבחנו בו זהות יהודית אתאיסטית בישראל. כדי לענות על שאלות המחקר ערכנו עשרים ראיונות בשנים 2019–2021 ונכחנו בארבע תצפיות מעורבות. מחקר זה התנהל כחלק ממחקר נרחב במימון הקרן הלאומית למדע, הבוחן את חוויותיהם הדתיות של יהודים בישראל מקבוצות חברתיות שונות. בתחילה בוצע ראיון מובנה למחצה, מודרך וממוקד, שסברנו כי יתאים לעיסוק בתפיסותיהם ושל הנשאלים (איילון וצבר בן־יהושע 2010), וככל שהתקדם המחקר, כן מצאנו שראיון עומק בלתי מובנה שירת טוב יותר את מטרתנו במחקר ואפשר הבנה מעמיקה של חוויותם הפנימית של המרואיינים ושל המשמעויות שהם מייחסים לה (שקדי 2003). הראיונות התחילו בהסבר מקדים אודות תחומי ההתעניינות שלנו. כל הראיונות הוקלטו ותומללו, והובטח למרואיינים עילום שם. את הראיון פתחנו בשאלה על אמונה מבית, ומשם התקדם השיח בטבעיות לתתי־נושאים שעניינו אותנו.

אוכלוסיית המחקר היא נשים וגברים ממוצא יהודי, ישראלים, מעל גיל 25, המגדירים את עצמם אתאיסטים. הבחירה בגיל מזערי של נשאלים נשענה על רצוננו לבחון אירועי חיים שהייתה בהם התמודדות עם משבר, אגב בירור הפרקטיקות שסייעו לנחמם.

ניתוח הנתונים בוצע לפי הקידוד המתאים לתאוריה המעוגנת בשדה. קודדנו קידוד ראשוני את המידע שנאסף בראיונות, למדנו ממנו על האפשרויות האנליטיות, ואחרי כן קודדנו קידוד ממוקד, שכבר היה בר השוואה עם המידע הראשוני (Charmaz 2006). חומר הראיונות פורק ושובץ מחדש לפי הקידוד, ועובד מבחינת נושא (איילון וצבר בן־יהושע 2010). ניתוח הראיונות העלה נושאים מרכזיים משותפים, ובמאמר זה נציג תמה מרכזית שהתמקדה בפרקטיקות נחמה ושאפה לחיזוקים רוחניים בקרב יהודים אתאיסטים בעתות משבר והיעדר שליטה.

תחילה אנו נדרשים להתייחס למונח 'רציונליות' ולמחשבה הרציונלית, שעלו כתמה בולטת בראיונות שערכנו. בני שיחנו השתמשו תדיר במונח 'רציונליות', על הטייתו, בסמליות כמייצג מחשבה אתאיסטית, ואף התייחסו לרציונליות ככלי מחזק בשעת צורך. לצד היסמכותם על מחשבה רציונלית הם תיארו בפנינו גם את מגבלותיה כעוגן בעתות משבר.

מחשבה רציונלית כעוגן

הָךְן הציג את הממד הקוגניטיבי כאחד מממדי החילון, ותיאר את החילון כתהליך רציונליזציה שבמהותו שקיעה של ההתייחסות העל־טבעית כחלק מההסבר; והעדפת הסברים טכנו־רציונליים (Hadden 1987). כך את הטרנסצנדנטי תיארו המרואיינים ככלי שאין בו חפץ. היו שהדגישו כי גם בעתות משבר הם נרתעים מלפנות אל החורג מהגשמי,

ואת יהבם משליכים בעתות דחק על חשיבה רציונלית,³ אגב התמקדות המחשבה בפתרון הבעיה ואומדן משקלן של הנסיבות לצורך מציאת פתרון. מעיין, דוקטורנטית, הדגימה בדבריה כיצד הוביל אותה תהליך רציונליזציה שחוותה בעקבות אירוע טראומטי להיעדר אמונה וסייע לה להתחזק בעתות משבר:

אני חושבת שברגע שאני עברתי את הטראומה שאני עברתי, זה גם מאוד התקשר לזה שהבנתי שאין מישהו ששומר, אין מישהו, ובאיזה שהוא מקום אני חושבת שאם כן הייתי ממשיכה להאמין באלוהים אחרי זה, זה אולי היה מפרק אותי. כי החוסר אמונה שלי באלוהים אז עזר לי לאט עם השנים להבין שאני לא עשיתי פה משהו שהוא לא בסדר, ואני חושבת שאם הייתי מאמינה באלוהים, יכול להיות שהייתי חושבת שקיבלתי עונש על משהו שעשיתי לא בסדר.

מעיין התייחסה לטראומה שחוותה בעברה ותיארה תהליך שאחרי הפסיקה להאמין באל. אמונה באל עוגנה בתפיסה שקיימת ישות אשר שומרת עליה, ומאחר שאותה ישות כשלה בשמירה עליה: 'הבנתי שאין מישהו שומר'. מעיין לא תיארה בשלילה את נקודת השבר באמונתה, שכן בעברה קושרה אמונה באל לתפיסה מקוטבת של שכר ועונש, ומכאן שפגדן אמונתה באל שחרר אותה בתהליך עיבוד הטראומה מחוויה של אשמה וקבלת עונש מאלוהים. מעיין הסבירה שלו המשיכה להאמין באל לאחר אותו אירוע שצילק את נפשה 'זה אולי היה מפרק אותי', במילותיה.

מרואיינים אחרים שיקפו את מגבלותיה של החשיבה הרציונלית בעתות של משבר והיעדר שליטה. כך הסביר איתן, מהנדס תוכנה:

הרבה פעמים אתה לא יכול להסביר לבנאדם, גם כשהוא אתאיסט, איך להסביר את זה [מצוקה] בצורה טובה, ואנשים נפגעים, גם אם הם כאילו רוצים לקבל את ההסבר הרציונלי. הם לא רוצים לקבל את ההסבר הרציונלי, הם רוצים לקבל משהו שיסדר להם את המחשבות, שישב עם הרגשות שלהם יותר מאשר עם ההיגיון שלהם... כאילו אצל דתיים זה יותר קל, כי כאילו העולם המיסטי הוא זה מה שנותן את התשובה הסופית. זאת אומרת אתה בא ואתה אומר לו [למאמין] נסותרות דרכי האל, אז הוא בסדר עם זה, עם התשובה הזאת. עם חילונים זה הרבה יותר קשה, כי כאילו הרציונל לא באמת מה שהם צריכים, למרות שזה מה שהם אולי יגידו... אבל באמת במשבר הוא ילך לאשתו או שהוא ילך לאל בסוף, גם אם הוא חילוני... אתה מגיע למצב שאתה לא יודע, ואתה אומר, מה זה כבר יכול להזיק, למרות שאתה מבין שהסיכוי זה שהוא יעזור אפסי... אז בקטע הזה כאילו אנשים בעתות משבר כאילו קצת משתגעים והם צריכים איזה משהו שהוא לא רציונלי.

3 מעיין לציין כי השיח על אודות רציונליות צץ בתור תמה בולטת גם במחקר הנרחב 'יהדות נחווית' בישראל, והתבטא גם בקרב חרדים ליטאים שלדבריהם, הלך הרוח שלהם מרוחק ממיסטיקה ומבוסס על חשיבה רציונלית ואנליטית.

אמונה לדעת איתן שייכת ל'עולם המיסטי', שכן יש הפרדה קטגורית: לאדם מאמין יש בעת מצוקה סמכות דתית שנותנת מענה באמצעות הסבר על כוונת האלוהי, 'התשובה הסופית' במילותיו, אך לא כך הוא עבור אתאיסט. אתאיזם משולב בעיני איתן בחשיבה שכלתנית, אך חשיבה כזו מרוקנת בדבריו מהזדהות ומחמלה, וכך הוא מציג אפשרות להפרדה בתודעה: מצד אחד יש פלטפורמה רציונלית המעניקה הסבר, ומצד אחר פלטפורמת הרגש דורשת תמיכה אחרת. 'הם רוצים לקבל משהו שיסדר להם את המחשבות', ואף שיאפשר לחרוג מגבולות ההיגיון, לצורך קבלת מענה רגשי. כשהגיע איתן להסברת פרקטיקות, הוא חג מסביב, עד אשר הציג אסטרטגיה קונקרטית: הוא יפנה לרעייתו ויתנחם בשיח תרפויטי, ואף יתקדם ויפנה לברכי האמונה. בעת שפתח איתן את הדלת לאמונה בעת משבר הוא יצר פיצול קטגורי נוסף; לצד קיומו של האתאיסט כעת מתקיים גם חילוני שמחויב פחות ומתאפשר קיומו של אל להישען עליו. איתן מסביר שהאתאיסט אשר יש בו יודע כי הסיכוי לעזרה אפסי, והחילוני שיש בו אומר 'מה כבר זה יכול להזיק', במילותיו. איתן נסוג בסוף דבריו מהפיצול שיצר ותלה פנייה לעזרה מאלוהים בנפש שלקתה. 'בעתות משבר כאילו קצת משתגעים', ומהסברו עולה שהפנייה לאמונה משקפת חולשה, שיגעון זמני, אך הכרחי. מוגבלותה של החשיבה הרציונלית במתן מענה בעתות משבר מניעה את איתן לפיצול ולהתרחקות, ולו כדי לפנות למשאבים שיש בהם כדי לספק אופני התמודדות רוחניים ואף אמוניים. אלו מתאפשרים בעזרת הימנעות ממיון בינרי, הרציונלי אל מול הטרנסצנדנטי.

סווידלר (2003) הסבירה כי תרבותו של אדם מעצבת את מנעד הרגליו ואת מערך מיומנותו וסגנונו, ולא בהכרח ערכים ושאיפות. וכך השחקן בוחר מתוך אותו ארגז כלים תרבותי מיומנויות שונות להבניית קווי פעולתו. בהמשך לכך נתאר כיצד לצד היצמדותם של אנשי שיחנו למחשבה רציונלית באופן סמלי, צפו פרקטיקות נחמה וחזיוקים רוחניים שנשמכו עליהם ושהושפעו מארגז כלים תאולוגי מגוון: גורל, ניהול מזל, אנרגיה, קרמה, מיסטיקות, תפילה ועוד. בתחילה נעסוק בסיפרים ששזרו אנשי שיחנו בחפצי קודש יהודיים שמצויים בביתם, וכך לצד ייחוס משמעויות חברתיות ומשפחתיות, אותם דוממים יהודיים יצרו להם הקשר של עמיות יהודית, ואחרים התייחסו למשמעויות מגוונות.

חפצי קודש יהודיים

בשנת 2018 לכ־74 אחוזים מהיהודים אתאיסטים בישראל היו חפצי קודש בביתם (פרידמן 2022). אנשי שיחנו סיפרו שבביתם מצויים חנוכייה, צלחת סדר פסח ופריטים שמשתייכים לחגי ישראל ומעוגנים בטקסיות משפחתית, וגם מזוזה על פתח דלתם. יש תחום בחקר הדת אשר בוחן את מקומם ואת תפקידם של חפצים, של תמונות ושל קמעויות, והוא חלק מחקר התרבות החומרית ומכלול תרבותי, והוא אחת מדרכי ההבעה של אדם (יוהס תשס"ו-תשס"ז). אפשטיין סיווגה חפצים יהודיים לשלוש קטגוריות: חפצי קודש מובהקים,

חפצי חול שנוצרו בהשפעת הסביבה וסדרת חפצים שיהודים נמנעו מלהשתמש בהם (אפשטיין תשמ"ה).

אנשי שיחנו התייחסו למשמעותה של המזוזה על פתח דלתם. כאשר שאלנו את מנחם, עובד מדינה, אם יש מזוזות בביתו, השיב בביטול, ודבריו מדגימים את התפיסה שחפצים יהודיים מגוננים מיוחסים לסביבתו:

בבית הקודם פשוט לא היה לי מזוזה, והיה לי שכנים דתיים שם, מסורתיים חזקים, [הם אמרו] לא, זה צריך, זה יגן על הבית... היא [השכנה] אומרת יש ספר תורה בבית? אמרתי כן, יש תנ"ך. בסדר, זה גם מגן. מצאה פתרון [צוחק]. לא, אבל אז אחותי הכינה מקרמיקה, שלחה לי מארה"ב, אז שמתי שם... לא שאני באמת צריך.

מנחם מסגר בתחילת דבריו את המזוזה כחפץ זניח בהסבירו כי בביתו הקודם לא התקין מזוזה. בהמשך דבריו תיאר שיחה עם שכניו שמייחסים למזוזה משמעויות כמו של טוטים מגונן, ובתוך כך מסבירים כי כוחה של המזוזה נשען על תפיסה מיסטית. תיאור זה עולה בקנה אחד עם ייחוס לסביבה שבבסיס הקטגוריה השנייה של אפשטיין (תשמ"ה) לחפצים יהודיים. מנחם תיאר מציאת פשרה: שכנתו החרדה ייחסה כוח מגן לספר התנ"ך שבביתו, ובאָמרו 'מצאה פתרון' לעג לכוח המיוחס לספר מתוקף אמונתה. בהמשך דבריו סיפר שלבסוף התקין מזוזה ועיגן את התקנתה בהכרה בטרחתה של אחותו להכין ממלאכת ידה; כך הוצדקה התקנתה בקישור למשפחתיות. עם זאת, בסוף דבריו הוא דאג להתרחק באָמרו: 'לא שאני באמת צריך'. עולה שהתרחקותו של מנחם והלעג בדבריו מופנים לכוחות המיוחסים, וככאלה נחשבים פעולה מיסטית. משמעותה העמוקה של זהותו היהודית בעיניו היא במובנה כעמיות וכרובד תרבותי, וזו תוקפה בריאיון בתיאורו את בחירתו לערוך טקס בר מצווה בכותל בשנות הארבעים לחייו. סיפר שפותח בייחוס משמעות לחפץ יהודי ומסתיים בהתרחקות עלה גם בדברי מרואיינים אחרים. כך לדוגמה סיפרה מעיין על בחירתה להתקין מזוזה בדירתה בלונדון:

יש לי מזוזה בפנים, לא בחוץ, בפנים, כי אבא אמר לי, אל תשימי בחוץ, כדי שלא ידעו שאת יהודייה... זה בתוך הדלת, במקום בחוץ, זה בפנים. ויום אחד רייבן [בן זוגה] כזה [שואל]: מה זה הדבר הזה ששמת על הדלת? זה מזוזה. אוקי. טוב. ואני ניסיתי להסביר לו שאני מקווה שבפנים יש לנו scroll נכון. אמרו שזה bad luck אם זה לא נכון, שזה; לא משנה, אני לא בודקת... אני לא מנשקת את זה, אני לא מסתכלת על זה, אני לא זוכרת שזה שם.

בעצת אביה של מעיין, הותקנה מזוזה על משקוף פנים דלתה בדירתה השכורה בלונדון, מחשש לפגיעה שמקורה בפעילות אנטישמית, וכך המזוזה חשופה לעיני דרי הבית בלבד – היא ובן זוגה, שאינו יהודי. סיפר המזוזה אֶפְשֶׁר למעיין להסביר את משמעותה בגבולות הידע שלה. את עניין השימור המיוחס למזוזה הסבירה מעיין בתארה בפני בן זוגה את תקוותה כי הוכנס לתוכה הקלף ה'נכון', שאם לא כן, היא לא תשמש חפץ מגונן,

ולא זו בלבד אלא שבכוחה אף להשית מזל רע. מיד לאחר ההסבר האפוף מסתורין, כמעין ידע שחשוף לחברי הקבוצה היהודית בלבד, מעיין מתרחקת ומדגישה את אדישותה לתוכן המזווה. בעצם הבחירה בהתקנת המזווה בתוך דירתם המשותפת עשתה מעיין מן המזווה גם סמל אישי, שמטרתו הצגת העצמי היהודי שלה, שייחשף למבטו של בן זוגה בלבד. בלשונה של יוהס (תשס"ו-תשס"ז), המזווה נהייתה אחת מדרכי ההבעה שלה. גם עינת התייחסה לאחרים שבעיניהם המזווה מגוננת. בריאיון עמה היא הציגה לפנינו חלוקה דיכוטומית בין 'אנחנו' ובין הדתיים, מייצגי האחרות מבחינתה, שכן זהותה היהודית מתבססת לדעתה על שותפות גורל. כאשר שאלנו אותה אם יש מזווה בביתה השיבה:

אני לא יודעת לענות לך, רגע, תני לי לראות [...] לא, אני לא חושבת שיש לי בכל הבית, בבית הזה אני לא חושבת שיש לי... שכשהילדות היו קטנות קנינו איזה בית חדש, אז אבא של מנחם, ברוב הוד והדר, זה האקס שלי, תקע לנו מזווה ענק בכניסה לבית. ואז אחרי כמה זמן הוא התחלחל מזה שאין מזווה בכל הבית בכל דלת. ואז אני אמרתי שאני לא אכפת לי ואני לא מסכימה. אז הוא, ביום שלא הייתי בבית, התקין מזווה רק בחדר של הבנות כדי לשמור עליהן... התעצבנתי ואמרתי אם זה טוב לו, אז בסדר. אני יכולה לחיות עם זה... אני יכולה להתמודד, אני יכולה להבין את החרדה ולשתף איתה פעולה.

עינת פתחה את דבריה בביטול מרוחק: 'אני לא יודעת לענות לך' אם יש מזווה על דלתה, ואף עצרה את הריאיון כדי לבדוק. עינת הסבירה שלא רצתה מעולם מזווה ואף התנגדה לכך. תיאור התנגדותה מדורג: בהתחלה אדישות ואחרי כן התנגדות פעילה. בהמשך הדברים סיפרה על מזווה שהותקנה בהיחבא, מאחורי גבה, 'מזווה ענק', לדבריה שהותקנה 'ברוב הוד והדר'. עינת מסגרה במילותיה את משמעותה כחפץ גרוטסקי, אך הכירה ביכולתו לשמש מגן בעיני אחר מאמין, ואולי דווקא מעצם היותו דומם שתכונות מושלכות עליו. לבה של עינת התרכז מתוך דאגה למכנה משותף יקר – בנותיהם, ולמרות זעמה הסכימה להתקנת המזווה בדיעבד והכירה בה כחפץ דתי שבמהותו בא לתקן חרדה. רגשות הנגד העזים שלה התרככו למען משפחתה, והיא הסכימה 'לשתף פעולה' עם התקנתה. גוזמן־כרמלי מסביר שבמזווה הממוקמת בפתח ביתו של יהודי, ובתוכה קלף מגולגל ועליו פרשיות שמע, באים לידי ביטוי רבדים של סמליות, אשר באמצעותם מתבצעים מעברים בין סמלי התרבות לסמלים האישיים (גוזמן־כרמלי 2020: 73). מעבר מסמל תרבות לעבר סמל אישי הדגים במילותיו עודד, מרצה במדרשה חילונית. עודד סיפר בריאיון כי האל הוא דמות ספרותית חשובה בחייו במובנה כבדיונית, וכל מעשה וטקס בחייו הם ייצוג מחושב שמלווה בטקסט שנבחר בקפידה מעולמו הספרותי המגוון. פעולותיו והשיח עמו התמיינו לקטגוריות אינטלקטואליות גם כאשר תיאר אירועים חשובים במדרגות חייו. עם זאת, כאשר שאלנו אותו אם יש מזווה בביתו, השיב:

לפני שנה, כשהבן שלנו נולד, אז הרגשנו שחסר לנו וקבענו מזווה. אנחנו גרים ביחד לדעתי 12 שנה ולא הייתה לנו מזווה מעולם, אז לפני שנה קבענו מזווה, והכנסנו

לתוכה שיר שכתבה חברה... הזמנו את המשפחה לארוחת ערב וקבענו מזווה, והקראנו את השיר שנמצא בתוכה והיה לנו נחמד.

במילים אחדות ביטא עודד רגש עז, ובתחילה הציג בקצרה הרגשה של חסר. מילותיו מלמדות על הרגשה של חסר המעוגנת במודעות לו עם לידת בנו, שהניבה החלטה זוגית על התקנת מזווה, וכך הזוג הצעיר משתמש בטקס חיזוק אישי ברגע של דאגה מפני הלא נודע. אמנם את פרשיות שמע בתוך המזווה החליף עודד בתוכן חלופי, אך התוכן המוחלף היה חשוב לו, והוא תיקף זאת בספרו בהמשך הריאיון כי בעתות מצוקה נשען על אהבתו העזה לשירה העברית. וכך לאחר שקובעה המזווה, ו'היה לנו נחמד' לדבריו, נחה רוחם. במקום שהיה אחר מאמין בוחר בגריסת תהלים,⁴ עודד קורא שירה, ובמזווה מקבע מקטע שיר שנבחר בקפידה. הוא סיפר שהרגיש כה נסער בטקס המילה ואינו זוכר את השיר שבחר להקריא אחריו. למרות טבע עיסוקו בתוכן, בעת מצוקה עודד גם עוסק בפרקטיקה, ובהתקנת המזווה התחזקו בני הזוג. הטמעת תכונות רוחניות בתוך חומר הוקבלה במאמרו של דה קול למזל ולגורליות, שכן אלו בודקים מתחים בין כישורים אישיים לבחירה ולמונחים של ערך (Da Col 2012). בהשלמה עם קביעת המזווה בדיעבד או החלפת הטקסט המקודש בטקסט אישי בני שיחנו מתכתבים עם מסורת. במציאות הזאת, שהם מוקפים בה מאמינים (חילוניים ודתיים), לא ניתן להתעלם מחפצי הקודש היהודיים, והמזווה היא דוגמה אחת כיצד תחת זאת הם משלבים אותם בחייהם, משלימים עם נוכחותה בפתח הבית, בבחינת השתקפות נוכחותה הקבועה של מסורת בחיי אדם.

ניהול מזל ותפיסה גורלית

לנרתעים מלעסוק בכוחות מעורפלים, יש המזל שבהכרח קשור לאירועים מהותיים לא צפויים מחוץ לשליטתו של הפרט. סאודר הסביר שמזל מאפיין, לטוב או לרע, אנשים או טוטמים מסוימים, כמו רגל ארנב או מטבע שנמצא ברחוב, וכך בעצם השימוש בו מתאפשר ניהול מזל. אמנם יש במזל יסוד מקרי, אך אין הוא דומה למקרייות, והשוני נעוץ בכך שמזל יכול להיות טוב או רע, אך לא כך בעניין מקרייות (Sauder 2020), וכך הסוכן יכול לבחור טקסים לניהול מזלו.

תמר, השותפה לכתיבת המאמר, עסקה בילדותה בטקסי ניהול מזל. בהקפדתה על סדר נעילת 'נעלי המזל', עשתה נעליים אחרות חסרות מזל. ייחוס כוח לדוממים להבאת 'הפורטונה', כרוך בטקסיות אישית וחסויה, השואפת לשלוט בתדירות בואו של המזל הטוב. האנתרופולוג גמלש הדגים כיצד שחקני בייסבול משתמשים בקסמים, בטקסיות ובפטיש כדי לנהל את החרדה המתעוררת באירועים לא צפויים אשר מאתגרים שליטה של

4 גריסת תהלים היא פעולה שקוראים בה טקסט מקודש בלי להתעמק בתוכנו ובלי להבינו. המאמץ מופנה לעצם העיסוק בפעולת הקריאה עצמה, שיש לה השפעה תרפויטית. גוזמן־כרמלי 2020: 168.

בני האדם (Gmelch 1971). אביבה, יוצאת בשאלה, מתארת את שאיפתה לנהל מזל, בלי שכינתה אותה כך. כאשר נשאלה איך היא מחזקת את עצמה ומתנחמת בעתות משבר עתה, כשאינה מאמינה באל, השיבה:

דווקא נגיד זה בא מאוד לידי ביטוי בהרגלים יום־יומיים, לא יודעת איך להסביר את זה, כל מיני דברים שקשורים לתפיסה עצמית ולהרגלים, ולחוסר קבלת אישור במהלכים מאוד רגילים של אני אצא מהבית/אני לא אצא מהבית, אני אנהג/אני לא אנהג, אני אכתוב את העבודה/אני לא אכתוב את העבודה. אני עושה את העבודה שלי כמו שצריך או לא, כאילו זה מאוד; לא רק הולכת על קווים ישרים או משהו כזה... אני פשוט מכריחה את עצמי לעשות. כאילו הנטייה שלי היא לא לעשות. אין לי כאילו את האישור לעבור הלאה, כאילו כימית.

היום־יום של אביבה מתנהל לפי מערכת התניות מורכבת, לצד תיאור דפוס פעולה על פי היתר הנסמך על סמכות אמורפית. בעת שאביבה מציגה את פעולותיה כמקושרות ל'תפיסה עצמית', היא חוסמת אפשרות להכללה ואף מבקרת את עצמה בעת שהיא מקבילה את מערך החוקיות הפנימי לפוטנציאל חרדה שעשוי לנבוע מאי־ציות, כמו שתיארה במילותיה: 'לא רק הולכת על קווים ישרים'. אביבה מציגה ביצוע מדוקדק של ריטואלים, שהיא מכנה אותם 'הרגלים יום־יומיים'. כדתייה לשעבר, דפוסי האמונה הקודמים טבועים בה, ומאותם ריטואלים מחולנים היא שואבת את כוחה: אותו אישור או היתר לפעול הנסמך על מערכת התניות שהחליפה ערכים דתיים. הנדלמן ראה בטקס המבוצע בדקדוק ביטוי לשליטה: ביצוע טקס במדויק יכול להעניק הרגשה של שליטה בחיי הפרט, והדגים בתיאור דרישתו של ילד לדקדק בטקס ליקוט חמאת בוטנים מהצנצנת, כמייצג בעיניו את החיים עצמם. הנדלמן הסביר כי החיים מייצרים סמלים בזכות עצמם, השתקפויות של החיים. לכן סמלים וטקסים מבטאים שליטה בחיים, וכך הטקס מייצר משמעות (Handelman 2004).

בחירתו של הפרט לנהל את מזלו ואת גורלו (Da Col 2012), אם היא נובעת מאדישות לדת או מרתיעה מהתחייבות כלפיה, פותחת צוהר לביצוע 'כישוף' במובנו כפעולה שמתבצעת בעת חרדה ומכוונת לעבר העתיד, וכך העתיד נהיה חלק מן ההווה (גלקמן 1998: 120). טקסי ניהול מזל, בין שבאמצעות אימוץ טוטים ממזל ובין שבאמצעות ייחוס עוצמה לכוחות אמורפיים בטקס עצמו, משקפים שאיפה להטות את מה שאי אפשר לשלוט בו לטובת מנהל המזל. כך לדוגמה תיארה יפעת, אשר סועדת בן זוג נכה, אסטרטגיית התמודדות שהיא מציעה לבן זוגה כמענה בעת משבר, המייחסת עצמה לכווח אמורפי שדורש קרבן:

למשל יש קטעים שרון מרגיש נורא אשם, הוא מרגיש שבגלל שקרה לו האירוע המוחי, אז הוא לא אבא טוב. הוא לא יכול לעשות עם מיכאל [בנם] המון דברים... ואני אומרת לו... עכשיו היה צריך לבחור את מי דופקים, אותך או את הילד, אז הוחלט לדפוק אותך. ואתה כמו ישו, כן? אתה משלם את מחיר חטאי כולם... אם זה לא היה פוגע בך, זה היה פוגע בו. אז בוא תגיד לי מה אתה מעדיף, להקריב אותך או להקריב אותי? וכל

פעם שאני אומרת לו את זה, פתאום הוא מקבל איזה עידוד והוא מרגיש אבא טוב, כי הוא הקריב למען הילד שלו.

יפעת מנסה לתת מענה ביציקת משמעות לדכדוך של בן זוגה, המשוקע בתרומתו המועטה לחיי בנו. כדי להתמודד עם תעוקת בן זוגה יצרה יפעת עולם בזעיר אנפין אשר נסמך על קרבן-על, וכך כשהוא בוחר להקריב את עצמו, ביכולתו להעניק לבנו ברבדים גבוהים יותר אשר מתעלים מעל מילוי חובת הורים. 'צריך לבחור', היא מסבירה, בלי שתפרט על אודות אותו כוח שדורש בחירה כזו. עם זאת, מדבריה עולה כי קיים כוח אמורפי שדורש קרבן, וכך מתאפשר לבן זוגה להקריב את עצמו במקום היקר לו מכול. באסטרטגיית הקרבת הקרבן יפעת מתכתבת במודע עם התאולוגיה הנוצרית, שלפיה ישו נצלב בגין חטאי אחרים, ושלא במודע עם תפיסות מעולם הטקסים הפגני, שטקסים מסוימים בו מתבססים על אמונה כי כאב פיזי יש בו כדי להניב יכול טוב יותר, כמו לדוגמה משמעותה של פציעה בקרב בטקס הפסולה האינדונזי (Gluckman 1994).

דה קול אפיין במאמרו את המזל ואת הגורליות כבעלי השפעה על מגוון היבטים בחברה האנושית. אלו מאתגרים בהיבט המוסרי מושגים של סוכנות ואחריות משום שביכולתם להתערב ולנתק את הקשר שבין רצון לפעולה, ואף להגביל את ההיקף של סמכות בן אנוש (Da Col 2012). מדבריו המרואיינים עולה כי במקום שהישענות על מסגרת דתית נדחית כחלק מתפיסתם המנוגדת לאמונה באל, נפתחת אפשרות לתפיסות מחייבות פחות כמו אמונה בגורל. אילי, אמן, אמר בריאיון: 'באיזה שהוא מקום אני בז לדת', וכאשר נשאל במה הוא מאמין השיב כך: 'תראי, אני מאוד רוחני... אני רומנטי בכל מה שקשור לאנרגייה וגורל... אני מאמין בגורל. אולי אני מאמין בגורל כשנזכר לי להאמין בגורל, אבל אני מאמין בדברים שקורים כשהם צריכים לקרות'.

אילי כינה את עצמו 'רוחני' והשתמש במילה 'אנרגיה' בשירותיות כייצוג של כוח עליון אמורפי, בלי להרחיב. נדמה כי תפיסתו הגורלית, אשר לפיה מה שצריך לקרות יקרה, היא ערבוב אמונה שמעוגן בתפיסת גזרה קדומה נוצרית אשר משולבת בתפיסה המקומית 'הכול זה מלמעלה'. רובד אחר נגלה בדבריו כשאיילי מכנה את תפיסתו כרומנטית, והוא מציג את קדימותה של אהבה בעיני רוחו, ובסיום דבריו חוסם אפשרות למחשבה מעמיקה באמרו 'אולי אני מאמין בגורל כשנזכר לי'. בהמשך הריאיון, בתארו את טקס נישואיו בקופנהגן, שבה לאפוף את דבריו משמעותה הרבה של אהבה בעולמו. אף שהוא מחשיב את טקס הנישואים כאבהתני (פטריארכלי), הוא בכל זאת רוצה אותו וכן בטבעת נישואים על אצבעו. אילי הציג את הסתמכותו על גורל ואת רצונו בטקסיות מסורתית בצמצום והתרחק מעיסוק בהן לאחר שהגדרין שירותיות. אסטרטגיות התרחקות מהשקפות רוחניות ביטאו גם מרואיינים שנסמכו על תפיסת יקום צודק, המעוגן בתודעתם כמערכת של סיבה ותוצאה קרמטית אשר משפיעה על חייהם. אסטרטגיות קונקרטיות שנסמכו עליהן אנשי שיחנו תוארו במילים אחדות, ואילו הם תיארו את השקפות עולמם בהרחבה.

תפיסת יקום צודק

תמה בולטת אחרת שכינינו אותה 'תפיסת יקום צודק' עלתה בדבריהם של בני שיחנו. היפותזות יקום צודק היא תאוריה פסיכולוגית שלפיה קיימת הטיה קוגניטיבית בקרב אנשים להאמין כי סביבתם צודקת ומאורגנת, וכך אנשים מקבלים בדרך כלל את מה שמגיע להם (Lerner and Miller 1978). נשאלת אפוא השאלה במה היפותזות יקום צודק שונה מתפיסה קרמטית. קרמה היא מרכיב מהותי באתיקה הבודהיסטית, הנסמכת על חוק גמול שלפיו כל מה שמגיע לאדם נובע מפעולתו ומתוצאותיה (Keown 1996). עם זאת, כשם שאתאיסט ייטה לדחות את השימוש במילה 'אמונה' משום שהיא משתייכת לקטגוריה דתית, הוא עשוי לדחות את השימוש במילה 'קרמה' מתוך חשש לקטגוריזציה בודהיסטית. כדי להסיר את החשד להתחייבות לדוקטרינה דתית, הציגה לפנינו יפעת את תפיסתה בלוויית כותרת חלופית כחלק מאסטרטגיה כוללת של יקום צודק המחזק בעתות משבר:

אני חושבת שלכל בנאדם יש לו זכות לאמונה טיפשית אחת, שלא מעוגנת בשום עובדות ואין לה שום בסיס מדעי. אבל היא גורמת לו להרגיש קצת יותר טוב כשקורה משהו רע. אז אני פיתחתי לעצמי את תאוריית הקרמות השלובות, זאת אומרת על בסיס הכלים השלובים, שהטבע שואף לאיזון. אני מאמינה שגם בחיים שלנו הקרמה, אם אפשר לכנות את זה, הרי אני לא באמת מאמינה בקרמה, כן? אבל יש את חוק הקרמות השלובות. זאת אומרת לעולם לא קורים לך רק דברים רעים, ואם קרו לך דברים רעים, מיד הטבע ששואף לאיזון יתקן אותם עם סל של דברים טובים שיקרו לך. אנחנו נורא מוכוונים לאתר את הקשים, את הבעיות ואת הדברים הקשים שקורים לנו, כי זה חלק מיצר ההישרדות שלנו... אבל כתוצאה מזה אנחנו לא תמיד שמים לב לדברים הטובים שקורים לנו, לשפע שנוחת עלינו... ואני כן אומרת, תסתכלו כשקורה לכם משהו רע, תסתכלו טוב טוב, תכף מגיע משהו טוב. וכשהוא מגיע, תהיו בטוב הזה, תבינו שהוא מגיע כדי לאזן את הרע. אין מצב שאין איזון. אין איוב. יש כל הזמן מחסירים ומפריזים, לוקחים ונותנים.

יפעת, בתור אתאיסטית, נדרשת להתמודד עם היתכנות לכשל בהבנת ההיגיון שבהישענותה על אמונה מחזקת, ולכן בפתח דבריה היא מתירה זכות לכל אדם 'לאמונה טיפשית אחת'. את תפיסת היקום הצודק הפרטית שלה היא מתארת באריכות ומכתירה אותה מחדש במילים 'תאוריית הקרמות השלובות'. בצירוף מילות סמיכות יפעת מנתקת את השרירותיות שהיא מייחסת לקרמה ומוסיפות לאמונתה במודע נפח המהדהד למונחים מעולם הפיזיקה. יפעת מייחסת כוח לטבע באמרה: 'הטבע שואף לאיזון'. המילה 'טבע' מייצגת בעיניה את כל הגורמים שמחוץ לשליטה, והיא יוצאת נגד המזל הרע ובסיסו האקראי. בשלבים מוקדמים יותר בריאיון הסבירה יפעת שאינה מאמינה בכוח עליון כלשהו, ואילו כעת, בשיח על מצוקה, התכנסו כלל מאפייני היעדר השליטה, והשיח והמונחים בו השתנו: 'קרמה', 'סל של דברים טובים', 'שפע', 'לאזן את הרע'; ובדבריה מדגימה שיח של סתירות בין הרציונלי והעומד מול עינינו ובין מה שאינו נשלט. המעניין הוא שתפיסתה של יפעת,

המתארת שאיפה לאיזון בין טוב לרע ו'שפע שנוחת אלינו', מהדהדת לתפיסות היהודיות בקבלה ובחסידות, המתארות את החסד ואת מידת הרחמים, ואת הגבורה המייצגת את הדין כיסודות רוחניים שיש להביאם לכדי איזון וסינתזה כדי למשוך שפע לעולמנו (רוזנברג 1995). דומה שהחשיבה היהודית המיסטית, אשר נעשתה בעשורים האחרונים, מוכרת בשיח הציבורי בישראל (גארב 2005), מבצבצת כרובד סמוי (יונג 1987: 53) בסיפר שיפעת שוזרת בתאוריית הטבע המאזן הפרטית שלה. בהיעדר כלים להתמודדות עם בעיית הרע יפעת יוצרת תאוריה בעזרת פנייה לארגז כלים תרבותי (סווידלר 2003) רוחני; זו מסייעת לה ליצור היגיון ייחודי מול הסד הסמלי שבמחשבה הרציונלית.

להבדיל מיפעת, מרב אינה נרתעת מלהשתמש במילה 'קרמה'. מרב, נולדה בבית דתי, וכך לא השתרש בעולמה החשש מתיוג שלילי של המילה 'קרמה'. כמו יפעת, מרב רואה בעצמה אדם רציונלי וקושרת את אמונתה ביקום צודק בד בבד עם דחיית מה שלדעתה נחשב התנהגות פסיבית של אחר מאמין:

אני מאמינה בקרמה, כן... אני מאמינה שמה שאתה עושה זה בגללך בלבד. אני אמצא את הפתרונות של עצמי. בדרך כלל נעזרת במשהו מוחשי, את יודעת, יש לי משפחה, יש לי את בן הזוג שלי, אני לא יושבת ומתפללת. כאילו אני מרגישה שצריך להיות אקטיביים כדי לעזור לעצמך ולא לשבת ולקרוא.

מצד אחד הסבירה מרב שבעתות מצוקה היא נעזרת ב'משהו מוחשי', ומצד אחר היא לא נסוגה מאמונתה ביקום צודק ומארגן. מרב נשענה על הנחת מוצא שלפיה המתפללים פסיביים בהמתנים לעזרה אלוהית, ובכך רידדה את הרוחניות שבמעשה התפילה וצמצמה אותה ל'לשבת ולקרוא'. ההבחנה שלה בין הרוחני הנכון 'יקום צודק', ובין הרוחני השגוי 'תפילה' התבהרה בהמשך הריאיון, כאשר חשפה את נקודת הזמן מכמירת הלב שאיבדה בה את האמונה באל, בעת שישבה והתפללה ממעמקי נפשה כי סבה האהוב יחלים, ללא הצלחה. השיטה הכלכלית לחקר הדת מסבירה כי יש יחסי חליפין בין האדם ובין האלוהי (Stark 2021). מרב מילאה את חלקה בעסקה של האמונה, ישבה והתפללה להחלמת סבה, וכאשר לא עמד האלוהי בחלקו, נסוגה מרב מאמונתה בטרנסצנדנטי שהכזיב, והחליפה אותו בתפיסת יקום צודק: הפתרון נמצא בקצות ידיו של אדם: עליו לחולל טוב, והיקום הצודק יתגמל לו באותו מטבע.

הדר שוֹנָה ממרב. למרות תפיסתו האתאיסטית, אין הוא שותף לסלידה שלה מאמונה דתית. הדר, הציג את תפיסת היקום הצודק שלו באמצעות סיפר מרתק מעברו המשפחתי:

סבתא שלי למשל לא הסכימה כשעשינו אזרחות גרמנית, היא לא הסכימה לחדש את שלה... והיא עזרה בכל מה שביקשנו כדי לעזור, אבל היא מאוד לא רצתה להיות בתוך זה. היא אפילו באה איתנו לשגרירות... כן, היה לה כעס. ביום שהיא נפטרה כל הדרכונים הגיעו... הדברים המיסטיים כן מחברים אותי פתאום לתפיסה של אמונה, כי יש איזה שהוא חוק, חוק שעובד... הנה כמו זה, היא כאילו לא רצתה ולא רצתה, וכשהיא מתה זה השתחרר. יכול להיות שזה מקריות... מגיה שחורה, מיסטיות. אני כן

אדם שמאמין שיש איזה שהיא חוקיות בעולם, או איזה שהוא צדק, או; אבל זה נורא חשבון שלי פרטי כאילו עם מנגנון.

הדר ביאר את אמונתו באמצעות סיפור רתיעתה של סבתו ניצולת השואה מחידוש אזרחותה הגרמנית. מפעם לפעם, סיפר בריאיון, הוא עורך בוננות (מדיטציה) מול שפת הים, אך מקפיד 'לא להתמכר לדברים רוחניים', במילותיו. הדבר מתיישב עם ביצוע בוננות לשם שיפור יכולות קוגניטיביות (קלין אורון ורוח־מדבר 2010). עם זאת, כאשר הדרכונים מתעכבים, ועם פטירת סבתו מגיעים ליעדם, תפיסת היקום הצודק מתעוררת, וממוסגרת כ'חוק'. הדר לא התעלם מאי־שביעות רצונה של סבתו. להפך, הוא יצק בה עוצמות מיסטיות. בעצם שיתוף הפעולה שלה לצד מורת רוחה, אותו 'חוק שעובד' חולל כוח עליון אמורפי שחסם את הגעת הדרכונים ליעדם. אמונתו של הדר מחברת בין שני אירועים אשר נובעים בעיניו מתפיסת יקום צודק בעל כוח מאזן. עם זאת, הוא חוסם אפשרות של הסקה והכללה מהמקרה הפרטי שלו, 'זה נורא חשבון שלי פרטי' במילותיו. הדר המשיך להתרחק מעיסוק בטרנסצנדנטי והסביר: 'יכול להיות שזה מקריות'. מאמצי הרידוד של הדר המשיכו בעת שהגדיר את האירוע 'מגיה שחורה', וכך אותו יקום צודק מצטמצם לעולם דימויים פגני. אסטרטגיות של צמצום עלו גם בקרב אנשי שיחנו שביטאו את משאלות לבם בתפילות ייחודיות.

תפילות ייחודיות

נכון לשנת 2018, 11 אחוזים מהיהודים האתאיסטים בישראל מתפללים, פעם אחת לפחות (פרידמן 2022); נתון זה מפתיע משום שאתאיסטים אינם מקיימים מצוות. בהיעדר אמונה באל, מהי תפילה אתאיסטית? אמרמן התייחסה במאמרה לתפילה בהקשר של דת נחוית והסבירה כי תפילה שמעוצבת על בסיס בחירה חופשית שונה מתפילה שמתבססת על ספר תפילה קהילתי מצוי, והיא במהותה חוויה שונה מתפילה מסורתית. מכאן שההקשר שבו תפילה מבוצעת מהותי, בין שמדובר בהקשר תרבותי, במערכת דתית ממוסדת או בתפילה שמבוצעת כאלתור של הפרט, שכן תפילה, כמו כל פרקטיקה דתית אחרת, עשויה להתקיים בכל אחת ממסגרות אלה (Ammerman 2020).

בתפילותיהם של יהודים אתאיסטים ניכרת ייחודיות מרתקת. כך לדוגמה תפילתם של רבים מבני שיחנו מעוגנת ברתיעתם מפרקטיקה דתית מסורתית, שיש בה כדי לסתור את השקפת עולמם. לכן הם מבטאים את משאלת לבם בתפילה אישית בחדרי חדרים. בהציגם את תפילותיהם, אנשי שיחנו התאמצו להתמודד עם אפשרות לסתירה לוגית. כך לדוגמה הציגו איתן בדבריו סתירה מבנית. אמנם אתאיסט עשוי להתנגד לתפילה כפרקטיקה דתית מובהקת, אך במילה אחת מעשה התפילה עשוי להתגלם:

כשאתאיסט בא ואומר 'הלוואי', הלוואי שאני אתקבל לעבודה הזאת. למה הוא מתכוון? ממי הוא מבקש את זה למעשה?... לפעמים יש כל מיני צירופי מקרים שאתה אומר, זה יכול להיות, אך מכיוון שאין לי הסבר, אני לא יכול להאמין בקרמה, כי כאילו

זה לא הגיוני, זה לא יכול להיות. אבל כן יש מקרים שאין לי הסבר למה שהם קורים. שכאילו משהו שחשבתי שיקרה, באמת קורה, ואני מרגיש כאילו אני גרמתי לזה... אין לי הסבר למה אני עושה את זה. אני חושב שכולם עושים את זה ברמה כזאת או אחרת, שאתה כאילו מבין שזה כבר לא בידך וזהו, ואתה כאילו הולך למחוזות שהם לא רציונליים.

איתן הציג את המילה 'הלוואי' כתפילה מצומצמת, כקוד של מילה אחת, שמופנה לכוח אמורפי, גדול מהאדם. מרבית הסברו של איתן בהמשך עוסק בהסברה זהירה אשר ממיינת אירועים שעשויים להיחשב נסיים או מקריים, וכך 'קרמה' לא ו'מקרויות' כן. איתן ניסה להתמודד עם הפרדוקס שבבסיס פעולת התפילה ופתח צוהר לאפיק שאינו רציונלי, מן מערכת צירופי מקרים ומצבים של היעדר שליטה בקרב הפרט, ובמצב של היעדר שליטה מתאפשר שימוש בתפילה. את השימוש בתפילה המקודדת תיקף איתן בייחוס סביבתי: 'אני חושב שכולם עושים את זה'. איתן יצר פיצול בין העצמי האתאיסט הרציונלי ובין העצמי המבקש שמשאלת לבו תתמלא, וכך במצבים של היעדר שליטה הוא תר אחר 'מחוזות שהם לא רציונליים', במילותיו. גם עינת השתמשה בתחינה מקודדת, לצד ביקורת עצמית מחמירה, בעת שסיפרה כי לפעמים היא 'תופסת את עצמה':

לפעמים אני תופסת את עצמי אומרת, די, בבקשה, וזה. ואז אני אומרת כאילו, למי את מדברת. כי אני גם יודעת... ויש לי כאילו בקשה כזאת, יכול להיות שיקרה מה שאני רוצה, אבל לא שבאמת אני חושבת, זאת אומרת זה מבטא את הציפייה שלי... את ה-wish שלי, כן, אבל זה לא שאני באמת חושבת שזה משהו אופרטיבי או משהו כזה.

עינת מבקרת את עצמה, לאחר שנבעה מקרבה תחינה, כמו אישה אשר נתפסת בקלקלתה. שגרת יומה מתנהלת בנינוחות רציונלית, אך בעתות משבר והיעדר שליטה דומה שרוחה נחלשת והיא מרימה את קולה בתחינה. עינת הסבירה כי נטועה בה משאלה שהיא רוצה להגשים, וסייגה מיד שאין היא מופנית לכוח עליון כלשהו, וכך תפילתה אינה 'משהו אופרטיבי', לדבריה.

התפילה, מלבד הקשר לפן הטרונסצנדנטי, היא ביטוי לראי הנפש. שגיא השתמש בספרו בצימוד מספר תהלים 'וְאֵנִי תְּפִלָּה' (קט ד) והצביע על הייחודיות של התפילה בתור פעולה שמבטאת צירוף בין המתפלל ובין הפועל עצמו. התפילה אינה רק פעולה שנעשית במועד ובמקום מסוימים, אלא מתרחבת יותר מן הפעולה הטקסית. שגיא ניתק בספרו את התפילה מההקשר הדתי ומייחוסה הישיר לאמונה באל ועשה ממנה פעולה שמאפיינת אדם (שגיא 2011). עם זאת, פעולת תפילה מיוחסת למרחבים דתיים ובמחשבתו של אתאיסט היא עניין דתי, ולכן יש חשש שמא תתרוקן מתוכן. כך הסבירה זאת הילה, שנשואה לרופא חילוני שומר מסורת:

אף פעם לא התפללתי, חוץ מלומר הלוואי... אבל לא באמת. כאילו לא תפילה אמיתית. הם לפעמים, תראי, יונה [בן זוגה] הולך לבית-כנסת ביום כיפור, אנחנו תמיד ביום כיפור הולכים לאימא שלו, מאז שאבא שלו נפטר. להיות איתה. היא צמה ויונה צם.

ואנחנו הולכים לבית־כנסת בערב. אני יושבת, אני פותחת, אני יודעת לשיר 'כל נדרי', אני יודעת. אבל אני לא מתחברת לזה בשום צורה. זה לא מדבר אליי. זה לא מהבית.

גם הילה השתמשה ב'הלוואי' כתפילה שמקודדת למילה אחת אשר מופנית לנמען אמורפי, בתווה שתתמלא משאלת לבה. הילה עוסקת בתפילה בזהירות, שכן בתודעתה היא מקושרת לפרקטיקה דתית מסורתית. מלבד תפילתה של הילה, המקודדת טעונה משמעות, היא הדגימה בדבריה כי תפילה מסורתית שטוחה בעיניה, בתארה את התנהלותה ביום הכיפורים, שהיא מבצעת בו פעולות המבטאות כבוד וסולידריות, אך מתרחקת בהצהרת היעדר התחברות: במילה 'בית' היא מציינת את האחר לה. בהמשך הריאיון תיקפה הילה את עמדתה; היא סיפרה שבהודו נכחה בתפילת יום הכיפורים קבוצתית, ובזמן אמירת 'סדר עבודה', תפילה שמתארת את עבודת הכוהן הגדול במקדש, השתחוו לצדה מתפללים על הרצפה. את רתיעתה הסבירה כמשהו 'מיסטי', יש בזה הרבה כוח, יש בזה הרבה שותפות... אבל את יודעת מה, ברגע הזה אמרתי, וואו, זה לא בשבילי!... היה לי מוזר מדי, רחוק מדי'. ממילותיה עולה רתיעתה מתפילה קולקטיבית מסורתית, ובו בזמן היא סימנה את הפרקטיקה האישית שלה, של אמירת 'הלוואי', כפעולה אשר נעה בטווח שבצדו האחר של פעולת התפילה המסורתית.

היו מרואיינים שלא חששו מגיוס טקסט מסורתי בתפילתם. כך לדוגמה רותי, השתמשה בתהלים ליצירת פרטיקה של נחמה:

אימא שלי הלכה לעולמה... ואז אחי הלך לעולמו אחרי שלוש שנים. ממש אני הייתי במצב שנכנסת לשגרת שבועות בבית שלי. ואנשים אמרו לי, תתחילי לקרוא תהלים [צוחקת] ואני באמת התחלתי לקרוא תהלים. ואני לא, אני לא אישה דתיה, אבל אני מספרת לך... וככה הכרתי את תהלים פרק א', ואז עשיתי לו וריאציה לאישה... אשרי האישה... חשפתי לך את זה בתור אתאיסטית אמונית.

רותי הסבירה שבעקבות משבר הוצע לה להתנחם בקריאת מזמורי תהלים, וכך עדכנה את הטקסט המקראי – שיהלום את עולם הערכים שלה. בתור פמיניסטית אין רותי יכולה להתעלם מהמבנה האבהותני של הדת היהודית, וכך היא מעדכנת תפילה מסורתית ומתאימה אותה לערכיה: 'עשיתי לו וריאציה לאישה', לדבריה, כדי שיתאים לצרכיה הרוחניים. שגיאת הסביר כי תפילה מגלמת את הפער בין האדם ובין מציאות חייו, ובפעולת התפילה מתקיימת התעמקות שהאדם מבטא בה את מכלול עולמו ואת מעמדו. כך הסביר כיצד אדם שאינו מאמין בכל זאת מתפלל. שגיאת ראה בתפילה מעשה רפלקסיבי של ביטוי עצמי יותר מאשר דו־שיח עם אל על ייחוליו לעצמו או על הוקרת גורלו ששפר לו (שגיאת 2011). ה'אתאיזם של האמונה' שרותי מתארת מדגים זאת, את הפנייה אל הטקסט ככלי בעזרתו מתנהלת שיחה בין הקורא לטקסט ובין הקורא לעצמו בעזרת הטקסט.

הריאיון עם נעמה, פנסיונרית חילונית, נערך בהמשך לתצפית משתתפת בהלוויה אתאיסטית שנעמה ארגנה לבקשת בתה שהייתה על ערש דווי. נעמה הציגה בדבריה השקפה מגוונת בנוגע למעשה התפילה, למשל בחיפוש קדיש חילוני פמיניסטי שיהלום

את בקשת בְּתָה. נעמה התייחסה בהמשך דבריה לתפילה ותיארה את חווייתם הקשה עם היוודע דבר המחלה:

אדם [מכובד] מאוד, פעם ראשונה כשזה קרה [מחלת הסרטן] בא ואמר: תדעי לך, שבישיבות הכי גדולות בצפת מתפללים. הוא משלם כסף... הבוס שלה, שהם חרדים... היו כאלה שהתפללו. עכשיו יש לנו חברים מאוד טובים בחו"ל שהם כמו משפחה. היא הולכת ל־church ושאלה מה שם המשפחה... היא אמרה: every Sunday in the church והיא שלחה לי, אני חושבת שזה... את ה־bulletin של ה־church למי הם מתפללים... אחר כך הייתה לנו עוזרת מסרי לנקה, יום אחד ראתה את הכדורים... חזרה הביתה ובכתה, כי היא הבינה... buddha, buddha I will pray every day to loves good people. ושלחו לה בובה קטנה של בודהה מסרי לנקה שהיא תתפלל.

נעמה ציינה ביסודיות את התפילות להחלמת בְּתָה מפי מאמינים ממגוון דתות וזרמים: רבנים מצפת, מעסיקים חרדים, חברים נוצרים ואף עובדת משק בית בודהיסטית. במצוקתם הם מצאו נחמה בתפילה מפי אחרים מאמינים, ודומה שנשענו על הנחה כי פרקטיקה דתית מוטב שתיעשה בידי סוכן מאמין, במקום אלו שאינם ולמענם. דומה שתפילה מפי סוכן מאמין יש בה כדי להעצים רוח רוחני, שבהלימה לגישה כלכלית לחקר הדת פרקטיקה דתית מושווית ליחסי חליפין בין האדם לאלוהי (Stark 2021).

גם שמואל, מורה פנסיונר, מתכתב עם הטרנסצנדנטי באמצעות סוכן מאמין, במובנו כמייצג. כך במילותיו:

אני אספר לך סיפור כאילו אידייתי. יש לי עץ בחצר, עץ עוזר שנותן תפוחונים קטנים, ואני אוהב אותו. אחי, שכבר לא איתנו, אהב מאוד את הפירות האלו. אז אמרתי לבת שלו ששתלנו אותו, עוד מעט יהיו פירות. והיא אמרה לי: שיהיו פירות אז אבא שלי יחזור. [אמרה] באירוניה, היא לא חשבה שהעץ ייקלט... ואני מצאתי את עצמי יוצא כל אביב ומסתובב סביב עץ העוזר שוב ושוב לראות אם יצאו, וחושב על אחי. כשיצאו פירות כתבתי למיכל [בת אחיו]: נא לשלוח הודעה לעולמות העליונים – יצאו פירות!

שמואל הקדים הסבר לסיפורו המרתק – כיצד הוא משתמש בטקסטים דתיים, שבעיניו הם 'טקסטים קנוניים הכוללים יסודות חשובים לתרבות האנושית', והמשיך בהדגשה: 'אבל לא פניתי, אף פעם, לא נמלטתי לפנייה לרוחניות, לאל'. ואז הוא נדרש לסיפורו ומיהר לכנותו 'אידייתי'. בסיפור המשפחתי סביב עץ העוזר הוא התחבר לאחיו שנפטר. השיח עם בתו של אחיו, משפטה הספקני המבטא את היעדר אמונתה בתגובת פרי העץ וההקבלה שלה לשובו לחיים של אביה האהוב – כל אלה פתחו חרך אל הלך חשיבה מיסטי שזנח. וכך שמואל נתון במעין חוסר מנוחה, שב ובדק אם העץ מגיב פירות וחושב על אחיו. כאשר העץ מגיב הוא משחרר בציניות את סייגיו וקורא לסוכן מאמין, אמורפי, שיעדכן כוחות עליונים כי העץ הגיב. בדברי שמואל מבצבץ רובד סמוי, כי יש לסיים את ההקבלה שעשה בעיני רוחו: העץ הגיב, וכך על אחיו היקר לשוב לחיים.

עולה כי מעשה של תפילה בעולמו של יהודי אתאיסט מתנתק מפרקטיקה דתית מסורתית, ובקרב אנשי שיחנו אומץ המעשה כפעולת בריקולאז'.⁵ שלמה דשן מסביר כי נטישת מערכת סמלית טמונה בשינויים תרבותיים (1971), וכך מעשה התפילה בעולם של אנשי שיחנו מושרש בהתפתחות תרבותית שאפשרה את אימוץ השקפתם האתאיסטית, ובהיעדר אמונתם בנמען אלוהי אימצו תפילות חלופיות כחלק ממערכת סמלית שונה. דשן (1999) מסווג שינוי סמלי דתי לארבעה אבות־סוגים: חיסול, במשמע ניתוק סמל מתחום ניסיון קיום בשימוש מסורתי, המתבטא במחקרנו כתפילה שמקודדת למילה אחת, המצמצמת את המסע הפנימי למחוזות שאינם רציונליים; יצירה, במשמע מזלזלת במקור לצד אימוצו ממסורת הזרה למאמץ, המתבטאת במחקרנו באפשרות לתפילה מפי סוכן מאמין; חידוש, במשמע יצירת תוכן מחודש לתוך סמל, המתבטאת במחקרנו בעדכון תוכני של תפילה מסורתית שתהלוך את עולם ערכי המתפלל; ולבסוף, חילול, במשמע פעולה שמתרחקת מהמשמעות הכללית של הסמל, והמתבטאת בהרחקת תפילותיהם הייחודיות מנמען טרנסצנדנטי. מעשה התפילה מייצר בעיני בני שיחנו הקשר מסורתי, וכך השינוי שחוללו במעשה התפילה מצביע על תפיסתה כחולשה המניעה אותם לצמצמה. פנייתם לנשגב, אם כי אמורפי, מעוררת אי־נוחות, שכן בפעולה זו קיים פוטנציאל לסתירת עצמי רציונלי שנסמך על מחשבתו ועל פעולתו של אדם. עם זאת, מופעים חוזרים ונשנים של מעשה תפילה ייחודית צובעים את השקפתם האתאיסטית כתהליך, ולא כעמדה, ותהליך זה מתכתב עם התרחקות מהטרנסצנדנטי מצד אחד אל מול הזדקקות לו מצד אחר.

סיכום

בסופו של דבר זה עניין אישי מאוד מה שאני עומד לספר לך, התוודה שמואל רגע לפני שסיפר לנו על אחיו ועל פירות עץ העוזר. 'אילולי השיחה הזו אני לא חושב שהייתי מספר למישהו את הסיפור הזה כלל', הוא חשף בחיוך, וכמוהו – בני שיחנו האחרים שללו, ביקרו והתרחקו, התלוננו, התלוצצו ולבסוף ייחסו משמעות לכוח אמורפי, ולעגו לו, ובתוך כך גם לעצמם על חולשתם, על ה'נפילה' אל מחוזות הרוחניות. בדברי בני שיחנו כולם עלתה, בנוסחים שונים, התייחסות למסורת, לרוחניות ולמעשה מנחם ככלי שאין לו דורש, אך שאין אפשרות להימלט ממנו. בעזרת ההשקפה התאורטית של השיטה דת נחוית, המאפשרת בחינת פרקטיקות של פרטים בקבוצות שוליים המוחרגות מחקר הדת המוסדית (Ammerman 2020), ביקשנו לתאר את מה שכינינו אתאיזם נחוה, כדי להדגיש את ההודם של סמלים ושיחים רוחניים ואת נוכחותה של הסמליות הדתית בזירה שכביכול רחוקה ממנה.

5 קלוד לוי־שטראוס השתמש במונח 'בריקולאז' (bricolage) כדי לתאר עבודה חובבנית שמורכבת מערב של אלמנטים ועיסוקים, וכך ה־bricoleur הוא חובבן שעוסק במלאכת כפיים ומאלתר כלים מכל הבא ליד, להבדיל מאמן מקצועי (לוי־שטראוס 1987: 29).

הסברו של שורץ (2006) את המונח 'אתאיזם' במשך השנים מציגו כתפיסת גנאי לאלו החורגים מן הגבולות המקובלים של האמונה. למעשה, אתאיזם בהקשר יהודי (ולא מן הנמנע גם בהקשרים אחרים) אינו כפוף להמשגה מחמירה ומצומצמת כזו, הוא נוזל ודינמי, בפרט שהמצוי בין אוזניו של אדם חופשי מפיקוח. אנשי שיחנו נותרו נאמנים לעמדתם האתאיסטית, ואולם זו לא תאמה תפיסה מטריאליסטית אשר משתקפת כעיון בלעדי במציאות חומרית. תפיסה מטריאליסטית הוחלפה בגישה מעשית, המחפשת מענה לצורך רוחני קיים. בראיונות נצמדו אנשי שיחנו למחשבה הרציונלית כסמל מופתי שראוי לייצג את פנימיותם, ומה שלא נאמר משקף תמונת ראי שמיוצגת באמצעות אמונתו של האחר, הדתי או המאמין, ככזה שאינו רציונלי כלל. השימוש התדיר של אנשי שיחנו במילה 'רציונליות', על הטיותיה ובלי שפירקו את משמעותה, מתיישב באופן השימוש בה יותר עם משמעות המונח 'תבונה', שבעידן הנאורות הדיון בה הניע מהלך תלת-שלבי לעבר אתאיזם (פרסיקו 2021). תפיסתם את העצמי הרציונלי התבטאה בשאיפתם להתכנס לשיקולים שכלתניים, ובה בעת עולה שבעתות משבר לא הסתפקו בחישובים שכלתניים ומעשיים, ונעו לעבר פוסט-רציונליות. גישה זו מתבטאת במגוון לקטני של פרקטיקות נחמה וחיזוקים רוחניים אשר מושפעים מעולמות תוכן תאולוגיים מגוונים – יהודיים, נוצריים ובודהיסטיים.

אנשי שיחנו התייחסו לתפיסות עולמם; הם פירטו והדגישו את עולמות התוכן שאימצו כדי להתחזק בעתות משבר. בהיבט זה הטרנסצנדנטי נשזר במילותיהם, השקפות שאימצו זכו למסגורים חלופיים, התנתקו מדת ממוסדת, אך במהותם שימרו משמעויות מסורתיות שמקבילות לתפיסות יהודיות קבליות וחסידיות על אודות איזון בין חסד ורחמים לגבורה ודין (רוזנברג 1995). מעל עולמות התוכן שאומצו מרחפת אמונה בכוח עליון, אמורפי, וזה דואג לאזן את חסר השליטה בעולמו של הפרט.

נוכחנו שקיים פער בשיח בין האופן שייצגו יהודים אתאיסטים את תפיסות עולמם בהרחבה לאופן שתיארו הסתמכות על פרקטיקות מנחמות. אנשי שיחנו דיברו בהרחבה ובפירוט בתארים את השקפות עולמם, בין שבקשר למחשבה הרציונלית שאימצו בסמליות לייצג עצמי אתאיסטי, ובין שבתיאור עולמות תוכן חלופיים שעליהם נסמכו בעיני רוחם, ואף הדגישו את השקפותיהם מסיפורי חייהם. מנגד, בעת שתיארו אימוץ פרקטיקות מעשיות מגוונות או כאלו שמחזקות אותם בעתות משבר, הם תיארו את ביצוען המעשי בצמצום ובמילים אחדות, ואת חוסר הנוחות שהרגישו ביטאו בשזירה חוזרת של בדיחות, באירוניה, בחשש ובהסתכלות רפלקסיבית. קו מחבר בין הפרקטיקות שגויסו הוא שאיפתם של בני שיחנו למצוא דרך לנהל את חוסר השליטה בעולמם. תיאורן המצומצם של פרקטיקות אלו משקף את חוסר הנוחות הנלווה אליהן, משום האפשרות לסתירה של החשיבה הרציונלית הנתפסת עבורם כמופת לייצוג העצמי האתאיסטי.

בחינת המעשים וכן תיאורן של פרקטיקות התמודדות ברגעי מצוקה הניבו תיאורים של פנייה אל נמען לא ידוע, בתיאור תפילה ייחודית שמתכתבת עם נימי נפשם (שגיא 2011). בהלימה לדבריה של ורצברגר (Werczberger 2019), השיטה דת נחוות אפשרה את המבט, הפרדוקסלי במובן מסוים, בתפילתם הייחודית של אלו המציגים את עצמם

כרחוקים מתפילה כרחוק מזרח ממערב. בני שיחנו תיארו בחוסר נוחות תפילות שמקודדות למילה אחת, תוך כדי רפלקסיה עצמית ביקורתית – למי בעצם הפנייה 'הלוואי' מופנית? מדוע היא נאמרת? במקרים אחרים עיצבו את תפילתם כבריקולאז' שהם ניתקו אותו מפנייה לנמען האלוהי ומהתחייבות להאמין בו; והיו שאימצו בשעת הדחק תפילה מפי סוכן מאמין, שמזכירה תפיסה כלכלית לחקר הדת אשר בבסיסה ניצבת השאיפה להעצים רווח רוחני (Stark 2021). בנוגע לטענתו של דשן (1971) על אודות נטישת סמלי דת בשל התפתחות תרבותית, תפילה מסורתית אינה מתאימה לאנשי שיחנו, ואותה התפתחות תרבותית שאפשרה את אימוץ השקפתם האתאיסטית חוללה מערכת סמלית שונה; זו הניעה אותם לייצר תפילה אחרת כמענה לצורך קיים. וכך חוללו אנשי שיחנו שינוי בסמליות הדתית שבבסיס מעשה התפילה, ושינוי זה עומד בהלימה למאפיינים קטגוריאליים בתאוריית שינוי סמל דתי של דשן (1999).

הגישה הפוסט־חילונית הקוראת לחברה המערבית להיות פתוחה להשפעות דתיות על המאמינים שבקרה (Habermas 2008) גם פותחת צוהר להבנת השפעות רוחניות על חסרי אמונה באל. בהצביעו על יכולתה של מסגרת דתית לנחם בעתות משבר, אגב התוויית דרכי התמודדות באמצעות סמלים ואמונה בטרנסצנדנטי (גירץ 1990), אפשרה לבאר את האופן שיהודים אתאיסטים אימצו פרקטיקות נחמה וחיזוק את עולמם הרוחני במגוון אקלקטי שנאסף מתוך ארגז כלים תרבותי (סווידלר 2003) שמושפע מעולמות תוכן תאולוגיים מגוונים. העיסוק השיטתי בפרקטיקות יום־יומיות של פרטים (Ammerman 2020) הניב במחקרנו תיעוד של מה שכינינו אתאיזם נחוה, המביא לידי ביטוי שיח, פעילות ופרקטיקה אשר פונים אל מעבר למחוזות הגשמי והקיים. עולה שאתאיזם יהודי אינו מתעלם מפן הזהות המעוגן בדת מבית; ובהלימה לדברי הילאס (Heels 1996), פרקטיקה מסורתית מתהווה כמענה לצורך, ויש בה כדי להטמיע את זהותם היהודית. בהיותם נשאי מסורת מבית (ידגר 2012), גם אם פרקטיקה שונתה או עודכנה, היא מתקדשת בהיבט זהותי־השתייכותי בהיותה אמצעי שמחזק את השייכות לעם היהודי ולזהות היהודית ברובד אישי וקולקטיבי (ורצברגר 2015).

נסיים בהתייחסות לסוגיית היעדר אמונתם של בני שיחנו באל, שלדעתם לא חייבה ניתוק מזהותם היהודית במובנה כעמיות ושיתוף גורל. בפרט בהתייחס לסיפרים מרתקים שנשזרו בשיח על המזוזה המקובעת על פתח דלתם, אשר התרחקה בעיני מרביתם מייחוס משמעות דתית מגוננת לצד דיוק סוגיית העיגון היהודי בזהותם. עולה שיהודים אתאיסטים בישראל רחוקים מאתאיסטים אמריקנים, אשר חוששים מהדרה (Gervais and Nijle 2018), וקרובים לאתאיסטים באנגליה, אשר מאופיינים בהרגשות דו־ערכיות (Lee 2015). יחסם המורכב והאמביוולנטי של אנשי שיחנו עם פרקטיקות שונות שאימצו לחזקם ותפיסות שבחרו לעבות את עולמם – כל אלה מספקים הקשר רחב של פעולות בריקולאז', ובהן עמיות יהודית, תרבות ושפה עברית, כמו גם רוחניות המושפעת ממקורות שונים, מופיעים ומספקים מענה אישי לצרכים בסיסים. ברגעים של אבדן שליטה, תסכול, חרדה וחשש צצה כמענה מערכת סמלית, לעתים מסורתית ולעתים חלופית. עולה כי בפער בין תפיסות לחוויות מהדהדת בחוויה האתאיסטית לסוגיה הוויה רוחנית אישית עד מאוד.

רשימת המקורות

- איילון, יעל, ונעמה צבר בן־יהושע, 2010. 'תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה', בתוך: לאה קסן ומיכל קרומר־נבו (עורכות), **שיטות לניתוח נתונים איכותניים**, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר שבע, עמ' 359-383.
- אפשטיין, שפרה, תשמ"ה. 'חפצים ממחזור החיים היהודי: לקראת גישה פרשנית', **דברי הקונגרס הלאומי למדעי היהדות**, ד, ב, עמ' 39-44.
- גארב, יהונתן, 2005. 'יחידים הסגלות יהיו לעדירים: עיונים בקבלת המאה העשרים, מאגנס, ירושלים.
- גוזמן־כרמלי, שלמה, 2020. **מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהדות, פרדס ואוניברסיטת חיפה**, חיפה, חיפה.
- גירץ, קליפורד, 1990. **פרשנויות של תרבויות**, כתר, ירושלים, עמ' 102-103.
- גלקמן, מקס, 1998. 'ההיגיון שבמדע ובכישוף האפריקניים', בתוך: משה שוקד ושלמה דשן (עורכים), **החוויה הבינתרבותית**, שוקן, תל אביב, עמ' 113-212.
- דשן, שלמה, 1971. 'גוונים של נטישת סמלים דתיים: שינויים בבית כנסת עדתי', **מגמות**, יח, 1, עמ' 7-14.
- _____, 1999. 'מושגים בחקר תמורה דתית', בתוך: משה שוקד ושלמה דשן (עורכים), **דור התמורה – שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים, עמ' 53-62.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011. **יהודים ישראלים – דיוקן. אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל, 2009**, קרן אבי חי והמכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- ורצברגר, רחל, 2015. 'העידן החדש וההתחדשות הרוחנית היהודית', בתוך: יוכי פישר (עורכת), **חילון וחילוניות, עיונים בין תחומיים**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים, עמ' 288-313.
- ידגר, יעקב, 2012. **מעבר לחילון: מסורתיות וביקורת חילונית בישראל**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.
- יוהס, אסתר, תשס"ו-תשס"ז. 'בין רוח לחומר, בין טקסט לתמונה: לשאלת היווצרותו של חפץ דתי בהקשר יהודי. המקרה של ה"שויתי־מנורה"', **מחקרי ירושלים בפולקלור היהודי**, כד-כה, עמ' 349-382.
- יונג, קרל גוסטב, 1987. **הפסיכולוגיה של הלא מודע**, דביר, אור יהודה.
- להב, הגר, 2021. **חילוניות מאמינות: סוציולוגיה של אמונה בנוף החילוני בישראל**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
- לוי־שטראוס, קלוד, 1987. 'המדע של הקונקרטי', **החשיבה הפראית**, ספרית פועלים, מרחביה, עמ' 13-45.
- סווידלר, אן, 2003. 'תרבות בפעולה: סמלים ואסטרטגיות', בתוך: תמר ליבס ומירי טלמון (עורכות), **תקשורת בתרבות**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה, עמ' 77-97.
- פרידמן, תמר, 2022. 'מאמינים ולא־מאמינים: זהות יהודית־אתאיסטית בישראל', **עבודת מוסמך**, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.
- פרסיקו, תומר, 2021. **אדם בצלם אלוהים: הרעיון ששינה את העולם ואת היהדות**, ידיעות אחרונות וספרי חמד, ראשון לציון.
- קיזל, אריה, 2014. 'מסורתיות ודתיות "רכה": מזרחיות חילונית ומזרחיות מסורתית במאבק רשת הנרטיבים הישראלית', בתוך: יעקב ידגר, גדעון כ"ץ ושלום רצבי (עורכים), **מעבר להלכה: תמר פרידמן ושלמה גוזמן־כרמלי**

- מסורתיות, חילוניות ותרבות העידן החדש בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014), עמ' 401-433.
- קליין אורון, אדם ומריאנה רוח־מדבר, 2010. 'חילוני להלכה רלגיוזי למעשה: יחס הגניו אייג' הישראלי להלכה', סוציולוגיה ישראלית, יב, 1, עמ' 57-81.
- רוזנברג, שלום, 1995. טוב ורע בהגות היהודית, ספריית האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון, תל אביב.
- רפפורט, גיזי, 2005. בזכות אופציה חילונית מסוימת: מן המונותאיזם אל הרציונליות, כרמל, ירושלים.
- שגיא, אבי, 2011. פצויע תפילה: תפילה לאחר 'מות האל' עיון פנומנולוגי בספרות העברית, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.
- שורץ, יוסף, 2006. 'אימננציה, טרנסצנדנציה ואתאיזם: הוויכוח סביב הקבלה בראשית העת החדשה', דעת - כתביעת לפילוסופיה יהודית וקבלה, 59-57, עמ' 179-200.
- שקדי, אשר, 2003. מילים המנסות לגעת, מחקר איכותני: תיאוריה וישום, רמות, תל אביב, עמ' 69-91.
- Ammerman, Nancy, 2015. 'Lived Religion', in: Robert A. Scott and Stephan Michael Kosslyn (eds.), *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*, <https://doi.org/10.1002/9781118900772.etrds0207>.
- _____, 2020. 'Rethinking Religion: Toward a Practice Approach', *American Journal of Sociology*, 126, 1, pp. 6-51.
- Ben-Porat, Guy and Yariv Feniger, 2009. 'Live and Let Buy: Consumerism, Secularization and Liberalism', *Comparative Politics*, 41, 3, pp. 293-313.
- Berlinerblau, Jacques, 2013. 'Jewish Atheism', in: Stephen Bullivant and Michael Ruse (eds.), *The Oxford Handbook of Atheism*, Oxford, New York, pp. 320-336.
- Bullivant, Stephen, 2008. 'Research Note: Sociology and the Study of Atheism', *Journal of Contemporary Religion*, 23, 3, pp. 363-368.
- Charmaz, Kathy, 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide Through Qualitative Analysis*, SAGE, Thousand Oaks, CA.
- Da Col, Giovanni, 2012. 'Introduction: Natural Philosophies of Fortune-Luck, Vitality, and Uncontrolled Relatedness', *Social Analysis*, 56, 1, pp. 1-23.
- Durkheim, Emil, 1912. *The Elementary Forms of Religious Life*, The Free Press, New York.
- Gervais, Will M. and Maxine B. Najle, 2018. 'How Many Atheists Are There?', *Social Psychological and Personality Science*, 9, 1, pp. 3-10.
- Gluckman, Ron, February 1994. 'Blood, Sweat and Cheers: Sumba's Pasola', *Discovery*, <https://www.gluckman.com/contentsfull.htm> (retrieved on 17.9.2022).
- Gmelch, George, 1971. 'Baseball Magic', *Trans-action*, 8, 8, pp. 39-41.
- Habermas, Jurgen, 2008. 'Notes on Post-Secular Society', *New Perspectives Quarterly*, 25, 4, pp. 17-29.
- Hadden, Jeffrey K., 1987. 'Toward Desacralizing Secularization Theory', *Social Forces*, 65, 3, pp. 587-611.
- Handelman, Don, 2004. 'Why Ritual in Its Own Right? How So?', *Social Analysis*, 2, pp. 1-32.

- Heelas, Paul, 1996. 'Introduction: Detraditionalization and Its Rivals', in: Idem, Scott Lash, and Paul Morris (eds.), *Detraditionalization*, Blackwell, Cambridge, MA, pp. 1-20.
- Keown, Damien, 1996. 'Karma, Character, and Consequentialism', *The Journal of Religious Ethics*, 24, 2, pp. 329-350.
- Lee, Lois, 2015. 'Ambivalent Atheist Identities: Power and Non-religious Culture in Contemporary Britain', *Social Analysis*, 59, 2, pp. 20-39.
- Lerner, Melvin and Dale Miller, 1978. 'Just World Research and the Attribution Process: Looking Back and Ahead', *Psychological Bulletin*, 85, 5, pp. 1030-1051.
- Sauder, Michael, 2020. 'Sociology of Luck', *Sociological Theory*, 38, 3, pp. 193-216.
- Stark, Rodney, 2021. 'Economics of Religion', in: Robert E. Segal (ed.), *The Wiley Blackwell Companion to the Study of Religion*, Blackwell, Malden, MA, pp. 47-68.
- Werczberger, Rachel, 2019. 'Jewish Spirituality in Israel as Lived Religion: A New Perspective for the Study of Contemporary Jewish Life', in: Philip Wexler (ed.), *Jewish Spirituality and Social Transformation: Hasidism and Society*, The Crossroad Publishing Company, New York, pp. 245-265.

רשימת קיצורים

- אב"ג – ארכיון בן-גוריון, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ – ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג – ארכיון גנזים, תל אביב
אג"ו – ארכיון הג'וינט, ירושלים וניו יורק
אה"ע – ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט – ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ – ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח – ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
א"מ – ארכיון המדינה, ירושלים
אמד"י – ארכיון מכללת דוד ילין, ירושלים
אממ"ב – ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
אמת"י – הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, גבעת רם, ירושלים
אס"ל – ארכיון הספרייה הלאומית, ירושלים
אע"י – ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים
אעת"א – ארכיון עיריית תל אביב, תל אביב
א"צ – ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אקבה"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, קבוצת יבנה
אק"מ – ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ – ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה – הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

BNA – British National Archives, London, UK

רשימת משתתפים

אוניברסיטת בר-אילן	ד"ר שלמה גוזמן-כרמלי
מכללת תל חי	פרופ' אמיר גולדשטיין
האוניברסיטה הפתוחה	ד"ר מעין הראל
האוניברסיטה העברית בירושלים	מר טל חניה
קורנל טק, ניו יורק	אדר' דפנה לוין
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	מר עודד מארק
האוניברסיטה העברית בירושלים	ד"ר רונה מנוסביץ-ברדה
אוניברסיטת בר-אילן	פרופ' יוסף עופר
מושב עין הבשור	ד"ר אמיר פלג-עוזיהו
אוניברסיטת בר-אילן	גב' תמר פרידמן
אוניברסיטת תל אביב	ד"ר חמי שיינבלט

The article discusses a hitherto unexplored typewritten page claimed to be the draft Rabbi Herzog sent to S.Y. Agnon, as a proposal for the composition of the prayer. A comparison of this document with the prayer in Agnon's handwriting makes it possible to determine precisely where Agnon's contribution lies. The position I express in the article disputes that of Joel Rappel in his book *Between Prayer and Politics* (Hebrew, 2018).

Keywords: Prayer for the State of Israel, Rabbi Ben-Zion Meir Hai Uziel, Rabbi Isaac Herzog, S.Y. Agnon

Atheistic Existentialism and Post-Rationalism in the Lives of Atheists Jews in Israel

Tammar Friedman and Shlomo Guzman-Carmeli

This paper explores spirituality and associated practices in the daily life of Jewish Atheists in Israel. While the atheist narrative excludes a belief in God, our findings show a bricolage of spiritual practices and strengthening strategies in times of crisis and loss of control. The article uses the 'Lived Religion' approach as a theoretical tool for exploration and focuses on everyday practices that facilitate a sociological examination of individual experience hitherto overlooked. Drawing from in-depth interviews and fieldwork conducted between 2019-2021, our article demonstrates a continuous internal discourse which emphasizes rationalism anchored in an atheistic perspective, and spiritual perceptions that resort to comforting practices influenced from a diversity of theological toolbox, such as luck management, specific prayers, perceptions of faith in a just-universe, and relating to Jewish sacred objects in their homes. Describing our interviewees' daily experiences takes their worldview into account but also seeks to illustrate their 'lived atheism' as a whole within which rationalism is combined with what we term 'post-rationalism.' Our findings add a dimension to the understanding of Israeli secular identities as bricolage, as well as the understanding of religious and spiritual symbolism in ostensibly distant fields.

Keywords: Atheism, Judaism, 'Lived Religion', Post-rationalism, Secularism

Writing a Home, Reading a Town: Three Novels about Bat Yam

Daphna Levine

According to French philosopher Gaston Bachelard, spaces of stability in human experience are those from the childhood home, where memory and the unconscious reside. However, what if these spaces are remembered from the childhood home of second-generation immigrants in an overcrowded and stigmatized Jewish-Israeli town? Does home under such circumstances function as a space of stability? And what of the town that surrounds the home, is that a stable space or one that destabilizes? This article examines the relationship between domestic and urban spaces in three Israeli novels written over the past decade featuring protagonists who grew up during the 1970s in Bat Yam, an immigrant town. The descriptions of home take us from the spaces of the characters' childhood, created by people who have been torn away from their native land, to their present homes in a city which is about to undergo a massive urban renewal project. Using Gabriel Zoran's three-dimensional model, the article examines urban re-construction and considers whether the three novels favor demolition and renewal over urban preservation. The analysis of spatial representation here facilitates an understanding of how the urban environment is imagined and the interrelationship between urban and literary studies.

Keywords: Literature, Migration, Spatiality / Space in literature, Stigma, Urban imaginaries, Urban regeneration

Rabbi Herzog, S.Y. Agnon, and the Prayer for the Welfare of the State of Israel

Yosef Ofer

The Prayer for the Peace of the State of Israel, recited in synagogues in Israel and in Jewish communities around the world, was formulated in 1948 by Chief Rabbis Isaac Herzog and Ben-Zion Meir Hai Uziel with the participation of the author S.Y. Agnon. For years there has been a debate about Agnon's role in creating the prayer, but only some of the documents related to this matter were available to the scholars.

European approach to an American approach regarding the ideal of excellence in education. It analyzes this process as it comes to light in records of contemporary public debates over academic excellence vis-à-vis a variety of educational models for secondary schools.

Keywords: Americanization, Education for Excellent Students, Gifted Education, Humanistic Education, Scientific Education, Secondary Education

The Living Dead Becomes a Dead Alive: A Discussion in a Key Motif in Contemporary Israeli Culture and Literature

Maayan Harel

The dead-in-life figure, which is in a state of brain death with a still functioning heart and body is a common motif in contemporary Israeli culture and literature. The article examines this as a liminal literary, socio-politic motif, as well as a 'symbolic trope' that undermines the dichotomies of life and death, body and soul, and private and national existence.

The article discusses six representations of the motif in Israeli literature in the 2000s and their political significance for Israeli culture. It also presents them as a grotesque incarnation of the Zionist "new man" motif. On the historiographical level, the article examines the dead-in-life motif in contrast to the living-dead symbol and to its variations in its presentation in Hebrew literature.

This is followed by a discussion of the various stages in the formulation of the dead-in-life motif itself. First, as characters that contribute to the creation of alternate identities and narratives of otherness in Israeli society; then, through their affinity to the possibility of a mostly feminine anti-war protest; and finally, in two later works, through characters who opt for a vegetative life state, which may undermine the critical aspect of the motif.

Keywords: Dead-in-Life, Living Dead, Political Criticism, Symbolic Characters

David Yellin: 'Ashkenazi' and Middle Eastern Jew

Tal Chenya

This article analyzes the dual identity of David Yellin as a member of the Ashkenazi community with a Middle Eastern Jewish identity (*Benei Ha'aretz*) exemplified through his educational and public activities from the late 19th century through the 1930s. The article begins by detailing the multiple sources that molded Yellin's character, family life, education, social milieu, and Middle Eastern identity with its connections to the Arab population. This is followed by an exposition of Yellin's views and activity with respect to the key issues of his time. The educational policies and decisions he implemented are illustrative of Old Yishuv influences, mainly those of the Ashkenazi community. This is particularly noticeable in the controversies between the intelligentsia of Jaffa and Jerusalem at the close of the Ottoman era, while his views of relations between the New Yishuv and the Arabs clearly reflect Middle Eastern Jewish norms. As the article goes on to show, Yellin's views on public policy were not necessarily an attempt at compromise but rather an authentic synthesis of early influences on his character, Ashkenazi and Middle Eastern.

Keywords: *Benei Ha'aretz*, David Yellin, Ezra Organization, Hebrew Labor, the Hurva Synagogue, Kedma Mizraha Movement, the Old Yishuv, Second Aliyah, War of Languages.

The Decline of the Ideal of Humanistic Education: The Ethos of Excellence in Israeli Education in the 1950s and 1960s

Rona Manosavich-Barda

This article discusses the changes that took place in the young State of Israel with regard to academic excellence in secondary education, changes that reflect the profound ideological and cultural developments in Jewish-Israeli society during that period. The question of what is desirable in secondary education was perceived by the government and education circles alike as key to the optimal training of the nation's future leadership and intelligentsia toward an exemplary Israeli society. The article points to the gradual transition in Israeli education from a long-established

the Palestinians in Israel. The article maintains that these relations were shaped in accordance with the Israeli version of the corporatist model of industrial relations, which comprises both cooperation and conflict. While the goals of Jewish *Histadrut* officials working among the Palestinian population reinforced Zionist hegemony and the rule of the Mapai Party, in practice they were attentive to Palestinian voices and endeavored to meet their needs and to integrate them in the *Histadrut*.

Keywords: Corporatism, *Histadrut*, Industrial Relations, Mapai, Palestinians in Israel

The Importation of the American Supermarket Model to Israel, 1957-1967

Hemi Sheinblat

This article traces the story of the importation of the American supermarket to Israel between the late 1950s to the late 1960s. The public debates over the adoption of this retail model went beyond economic and commercial aspects to include political, social, and class struggles among different groups in Israeli society, illustrative of their heterogeneous complexity at the time. The appearance of the supermarket in Israel was both symbolic and real. For many, it symbolized progress and modernization, values originating in 'American Consumerism' in the framework of the Cold War to demonstrate the advantages of the American way of life. The supermarket model was established through two main entities: initially by the foreign-owned private company *Shufersal* and through the *Histadrut* Corporation and its government-supported chain of food stores. The establishment of the supermarket marked a significant change in the Israeli retail food trade and consumption and management patterns. These included self-service, frozen food products, weekly specials, background music, consumer benefits, attractive packaging, advertising which offered a 'shopping experience' that was new to Israel at the time.

Keywords: Americanization, Consumer culture, Food Retailing, the 1960s in Israel

Menachem Begin in the Years 1942-1944: Between Political Zionism and Military Zionism

Amir Peleg-Uziyaho

This article considers Menachem Begin and the influence of the Holocaust on his decisions and changing political-ideological approach between 1942 to 1944. A growing awareness of the dimensions of the Holocaust led Begin to abandon previous beliefs based on the political teachings of Ze'ev Jabotinsky. A new sense of urgency emerges in Begin's writings of the period with the realization that the political struggle against British rule could not be put off until the end of the war and that political action was urgently required. With the end of World War II and his dramatic ideological shift, Begin made several statements dissociating himself from Jabotinsky's ideology and positioned him as the leader of a new ideological stream of Zionism.

Keywords: Etzel (Irgun), Holocaust, Menachem Begin, Military Zionism, Political Zionism, Revolt, Ze'ev Jabotinsky

The *Histadrut*, the Government, and the Arab Minority in Israel under the Military Administration

Oded Marck

Soon after the establishment of the State of Israel, the *Histadrut* became the primary, and in most cases the only institution of a non-military kind operating within the Palestinian population. During this period, Israel's industrial relations had clear corporatist features. Power relations in this model are based on the balance in which no side can force its will on any other and a dynamic of compromise that recognizes conflicting interests. Most of the research dealing with the relationship between the Palestinian population and the *Histadrut* during the first two decades of the State views the *Histadrut* as part of a monolithic Zionist establishment, acting in light of unified goals of oppression and dispossession of the Palestinian population. In this research I propose a more nuanced and multi-faceted analysis of historical relations between the *Histadrut* and the Government in the establishment of policies vis-à-vis

ABSTRACTS

Menachem Begin, the 'Likud' and the Yom Kippur War: Opposition in War and the Sprouts of Peace

Amir Goldstein

This article seeks to outline, for the first time, the role of the Likud Party leadership, its shifting stance, and its response to the events that unfolded during and following the Yom-Kippur War. Headed by Menachem Begin, the party was established just prior to the Eighth Knesset elections and only a few weeks before the outbreak of the war.

In such turbulent times, it became necessary for Begin and his leadership partners together with their representatives in the Foreign Affairs and Defense Committee, to consolidate patterns of action based upon national and political considerations. During the first days of shock and containment battles, Begin and his partners enlisted a remarkably patriotic and statesmanship like support of governmental moves. However, in the course of the IDF's recovery phase and its transition to the offensive, Likud leaders began to raise objections to the conduct of the war, and as negotiations to end the war were stepped up, open controversy developed between opposition leaders and cabinet members over terms for a ceasefire. With the end of the war and the resumption of the election campaign, heated arguments flared up among party members in consequence of their encounter with the longing for peace that swelled among large sectors of the Israeli public. The affair sheds light on the history of Right-Wing Zionism and the modus operandi of parliamentary opposition during a national security crisis. This article elucidates how a hawkish right-wing party was affected by the war in defining its positions and policies.

Keywords: Likud party, Menachem Begin, Right-Wing Zionism, Yom-Kippur War.

CONTENTS

Politics

Amir Goldstein	Menachem Begin, the 'Likud' and the Yom Kippur War: Opposition in War and the Sprouts of Peace	9
Amir Peleg-Uziyahu	Menachem Begin in the Years 1942-1944: Between Political Zionism and Military Zionism	36
Oded Marck	The <i>Histadrut</i> , the Government, and the Arab Minority in Israel under the Military Administration	60

Economics and Society

Hemi Sheinblat	The Importation of the American Supermarket Model to Israel, 1957-1967	87
Tal Chenya	David Yellin: 'Ashkenazi' and Middle Eastern Jew	115
Rona Manosavich-Barda	The Decline of the Ideal of Humanistic Education: The Ethos of Excellence in Israeli Education in the 1950s and 1960s	142

Literature

Maayan Harel	The Living Dead Becomes a Dead Alive: A Discussion in a Key Motif in Contemporary Israeli Culture and Literature	171
Daphna Levine	Writing a Home, Reading a Town: Three Novels about Bat Yam	192

Religion and Ideology

Yosef Ofer	Rabbi Herzog, S.Y. Agnon, and the Prayer for the Welfare of the State of Israel	215
Tammar Friedman Shlomo Guzmen-Carmeli	Atheistic Existentialism and Post-Rationalism in the Lives of Atheists Jews in Israel	228

Abbreviations	253

List of Participants	254

English Abstracts	i

Editors: Avi Bareli, Ofer Shiff
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan,
Amir Goldstein, Danny Gutwein, Menachem Hofnung,
Nissim Leon, Svetlana Natkovich, Kobi Peled,
Shalom Ratzabi, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Tal Naveh
Proofreading: Hadas Blum
Abstracts Editing: Betsy Rosenberg
Managing Editor: Smadar Rothmann

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10049

© 2022
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed Printiv, Jerusalem

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 38

2022

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה
שלמה גוזמן-כרמלי
אמיר גולדשטיין
מעין הראל
טל חניה
דפנה לוין
עודד מארק
רונה מנוסביץ-ברדה
יוסף עופר
אמיר פלג-עוזיהו
תמר פרידמן
חמי שיינבלט

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

38

